

“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 4 (71)-2023

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASIYA UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV (**baş redaktor**)

i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV

(**baş redaktorun müavini**)

i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA (**məsul redaktor**)

i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ

i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV

i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV

i.e.d., prof. Vüsal QASIMLI

i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV

i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV

i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA

i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV

i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV

i.e.d., dos. Rəsmiyyə ABDULLAYEVA

i.e.d., dos. Möhübbət HÜSEYNOV

i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

2023-cü ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq jurnala Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOI) verilmişdir.

Redaksiyanın ünvanı:

AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.

tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134

e.mail: aku1964@mail.ru

info@aku.edu.az

web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.

Tirajı 300 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU

Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYİLOV

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ
TƏDQIQAT UNİVERSİTETLƏRİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR**Bəyalı Xanali oğlu ATAŞOV**

Azərbaycanın dövlət elm siyasətinin yeni prioriteti: universitetlərdə elmi fəaliyyətin inkişafı.....5
10.30546/4.71.2023.205

II BÖLMƏ
MALİYYƏ MENECMENTİ, MÜƏSSİSƏNİN VƏ İNSAN KAPİTALININ
İDARƏ EDİLMƏSİ**Kərim Əbil oğlu SARIYEV**

Müəssisənin maliyyə menecmentində dividend siyasətinin rolu.....14
10.30546/4.71.2023.86

Ayaz Rafik oğlu MUSEYİBOV

Global maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi: Bazel 3 standartlarının nəzəri inkişaf məsələləri...21
10.30546/4.71.2023.28

Джавид Парвиз оглы САФАРОВ

Валютные кризисы как предмет обширной теоритической и эмпирической
экономической литературы.....28
10.30546/4.71.2023.138

Tahir Mahir oğlu HACIYEV, Mirzə Ağamirzə oğlu RZAYEV

Müəssisədə insan kapitalının idarə edilməsi prosesi.....36
10.30546/4.71.2023.157

III BÖLMƏ
BEYNƏLXALQ TİCARƏT, HAVA NƏQLİYYATI VƏ LOGİSTİKA**Ümmühəbibə Məhəmmədağı qızı QƏLƏNDƏROVA**

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlüyün inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi
artımına təsirinin qiymətləndirilməsi.....43
10.30546/4.71.2023.171

Sevda Toviq qızı HACIYEVA

Aqrobiznesdə logistik sistemlər və innovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafının
müasir aspektləri.....51
10.30546/4.71.2023.145

Kövsər Xosrov qızı DADAŞOVA

Aviasiya trenajor kompleksinin biznes-proseslərinin modelləşdirilməsi.....58
10.30546/4.71.2023.93

Elmir Sərdar oğlu QULU-ZADƏ

Hava limanının gəlir mənbələri.....66
10.30546/4.71.2023.42

IV BÖLMƏ
AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

İslam Hacı oğlu İBRAHİMOV

Kənd təsərrüfatında mövcud ehtiyatlardan istifadə istiqamətləri.....71
10.30546/4.71.2023.71

Vilayət Abbas oğlu ƏLİYEV

Ət konservlərinin keyfiyyətinin tədqiqatı.....78
10.30546/4.71.2023.179

Cəlal Nəsimi oğlu SƏFƏROV

Regional aqrar iqtisadiyyatın inkişaf problemləri.....86
10.30546/4.71.2023.140

İlqar Vaqif oğlu SADIQOV

Azərbaycanda qida sənayesinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri.....91
10.30546/4.71.2023.64

Maqsud Azad oğlu QULİYEV

Dayanıqlı inkişaf məqsədləri 2030: ərzaq təhlükəsizliyində hədəflər.....99
10.30546/4.71.2023.101

Hidayət Asəf oğlu RƏHİMOV

Kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....107
10.30546/4.71.2023.47

Aydın Mikayıl oğlu HÜSEYNOV, Murad Nuhbala oğlu İSGƏNDƏROV

İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sferasının inkişafının nəzəri – metodoloji əsasları.....116
10.30546/4.71.2023.35

V BÖLMƏ
TURİZMİN İNKİŞAFI VƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ

Анар Али оглы АЗИЗОВ

Усиление развития внутреннего туризма как приоритетного направления в условиях новых вызовов.....123
10.30546/4.71.2023.187

Abbas MUSAYEV

İnnovativ fəaliyyət sahibkarlığın başlıca inkişaf istiqamətlərindən biri kimi.....133
10.30546/4.71.2023.4

Elçin Fərhad oğlu OSMANOV

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının bəzi nəzəri-metodoloji məsələləri.....140
10.30546/4.71.2023.109

Natiq Zahir oğlu TAHİRZADƏ, Müslümat Allahverdi qızı ALLAHVERDİYEVA

Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta biznesin inkişaf xüsusiyyətləri.....146
10.30546/4.71.2023.164

Seyhun Ceyhun oğlu ABBASOV, Afaq Fərhad qızı ASLANOVA

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti və Azərbaycanda kiçik və orta biznes modeli.....153
10.30546/4.71.2023.17

Yusif İsmayil oğlu İSMAYILZADƏ

Xidmət sahəsinin resurslarının səmərəli istifadəsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın əsas amili kimi....165
10.30546/4.71.2023.78

**VI BÖLMƏ
SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ**

Emil Arif oğlu HÜSEYNOV

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin strateji inkişafının bəzi aspektləri.....173
10.30546/4.71.2023.197

Elgün Zaur oğlu RÜSTƏMLİLƏR, Ləman Elxan qızı ƏZİZOVA

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolları.....182
10.30546/4.71.2023.122

Vəfa Eldar qızı TAĞIYEVA

Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun yanacaq-enerji resursları. Muradxanlı neft yatağı.....193
10.30546/4.71.2023.152

Tükəzban Qurban qızı QASIMLI

Proqramlaşdırma – dayanıqlı iqtisadi inkişafın təməllərindən biri kimi.....198
10.30546/4.71.2023.115

**VII BÖLMƏ
STRATEJİ İDARƏETMƏ**

Hamida Saleh ALİYEVA

Consumer trust and loyalty towards socially responsible businesses.....205
10.30546/4.71.2023.11

Hilal İbrahim oğlu MƏMMƏDOV, Şəms Teyyub qızı ƏLİYEVA

Müəssisədə strateji menecmentin tətbiqinin xüsusiyyətləri.....211
10.30546/4.71.2023.55

I BÖLMƏ

TƏDQIQAT UNIVERSİTETLƏRİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

UOT. 001

Bəyalı Xanəli oğlu ATAŞOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
elm və innovasiyalar üzrə prorektoru,
Əməkdar elm xadimi, iqtisad elmləri doktoru, professor
e-mail: bayali.ataшов@mail.ru
10.30546/4.71.2023.205

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT ELM SİYASƏTİNİN YENİ PRIORİTETİ: UNİVERSİTETLƏRDƏ ELMİ FƏALİYYƏTİN İNKİŞAFI

Xülasə

Məqsəd-Azərbaycanın elm sahəsində dövlət siyasətinin yeni prioriteti çərçivəsində müasir çağırışlar və öndə olan məqsədlərin öyrənilməsi, həmçinin dünya təcrübəsi kontekstində ölkə universitetlərində elmi fəaliyyətlə bağlı problemlərin aşkar edilməsi və onların həll edilməsi istiqamətində təkliflərin irəli sürülməsi.

Vəzifələr-Müasir universitetlərdə elmi-pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini təmin edən yanaşma və prioritetləri araşdırmaq, gələcək fəaliyyət üçün yeni strategiyaların işlənilib hazırlanması imkanlarını müəyyən etmək.

Metodologiya-Tədqiqatın konseptual müddəalarını dialektik və sistemli yanaşmalar çərçivəsində hazırlayarkən iqtisadi proseslərin inkişafında tarixi və məntiqi, abstraksiya, təhlil, sintez, obyektiv və subyektivliyin vəhdəti kimi ümumi elmi biliyin metodlarından istifadə edilmişdir. Təhlilin iqtisadi-statistik, faktorial, funksional və müqayisəli üsullarından geniş istifadə olunmuşdur. Həmçinin, Azərbaycanın dövlət elmi siyasətinin institusional inkişafının aşkara çıxarılmasında sistemli yanaşma da tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil etmişdir. Müəllif tərəfindən elmi təhlil üsulları, xüsusən də statistik: müqayisəli, fundamental və funksional analiz üsulları tətbiq edilmişdir.

Məqalədə iqtisadçı alimlərin Azərbaycanın elm sahəsində dövlət siyasətinin institusional inkişafı problemlərinə həsr olunmuş elmi əsərlərində irəli sürülən fikirlər öz əksini tapmışdır.

Nəticələr-Universitetlərdə “təhsil-elm-innovasiya” triadası onların fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Odur ki, elmi fəaliyyətin formal mahiyyətindən və mücərrəd məzmunundan qurtulmasına, eləcə də ali məktəblərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsinə ənənəvi yanaşmanın dəyişdirilməsinə ehtiyac yaranır. Ali təhsildə müasir dövrün tələblərinə uyğun, milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərinə adekvat olan tədris, elmi-tədqiqat və innovasiyaların səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tövsiyə və təkliflər işlənilib hazırlanmışdır.

Yekun-2030-cu ilə qədər Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etmiş və rəqabətqabiliyyətli ölkəyə çevriləcəyinə əminik. Bu məqsədə nail olunması Azərbaycanda yeni bilik və texnologiyaların istifadəsini, mənimsənilməsini və yayılmasını təmin edən milli elmi – innovativ universitetlərin mövcudluğundan asılıdır.

Açar sözlər: *müasir universitetlər, tədqiqat müəssisələri, “təhsil - elm - innovasiya” triadası, tədqiqat universiteti, kommersiyalaşma trendi, dövlətin elm siyasəti.*

Giriş

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müvafiq dövlət siyasəti ali təhsil, elm və innovasiya sahəsində transformasiyaya çox güclü təsir göstərir. Qlobal dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olan nüfuzlu universitetlər elmi və bilik xidmətlərinin beynəlxalq bazarının ən mütərəqqi aparıcı istehsalçıları

və oyunçularıdır. Bu kontekstdə dünya ölkələri hökumətlərinin nümayəndələri başa düşürlər ki, onları aparıcı universitetlərinin bəşəriyyətin elmi inkişafı prosesində ön sıralarda olması vacibdir. Bu, müasir mərhələdə ali məktəblərin elmi fəaliyyətinin prioritet vəzifələrindən biridir.

Universitetlər cəmiyyətin hüquqi və sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə mühüm təsir göstərən biliklər istehsal edirlər. Ali təhsil müəssisəsinin qarşısında duran vəzifələrdən biri də innovativ layihələrin həyata keçirilməsi üçün şərait və mühitin yaradılmasıdır. Universitetlər biznes və elmi ixtiraların kəsişməsi üçün ən münbit və münasib yer olmalıdır.

Müasir dövrdə hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı, vətəndaşlarının rifah halı ilk növbədə elmin və təhsilin inkişafı ilə bağlıdır. Bu baxımdan ali təhsil sistemində fəaliyyət göstərən professor-müəllim heyəti, universitet rəhbərliyi, tələbələr və müəllimlər qarşısında yeni vəzifələr durur. Cəmiyyətin çağırışlarına adekvat cavab olaraq mühüm vəzifələri yerinə yetirərək bəşəriyyətin rifahını yaxşılaşdırmaq üçün universitetlər ilk növbədə öz elmi tədqiqatları ilə fərqlənməlidirlər.

Müasir universitetlər həm elmi-tədqiqat, həm də tədris prosesini həyata keçirən tədqiqat müəssisələridir. Universitetlər ona yiyələnmək istəyənlərə elmi biliklər verən və elmi araşdırmaları davamlı olaraq davam etdirən, ümumbəşəri dəyərlər yaradan və aşılaman elmi mərkəz kimi fəaliyyət göstərir. Təcrübə ilə bağlı olmayan elmin, elm və praktika ilə bağlı olmayan təhsilin, təhsil və elmlə əlaqəsi olmayan biznesin səmərəsiz olduğu artıq cəmiyyətdə qəbul edilib. “Lider universitetlərin təşəkkül tapması: dünya təcrübəsi və Rusiya perspektivi” kitabında analitik hesabatın müəllifləri yazırlar: “Universitetlər dövlət siyasətinin “alətləri” kimi sürətli “tutma” inkişafa, səfərbərlik rejimində sənayeləşməyə ehtiyacı olan ölkələrdə yaradılmışdır. Bu halda, universitetlər əksər hallarda bilik, texnoloji həllər, sosial və mədəni sferalara aid modellər və sair yeniliklər üçün pulsuz axtarış subyektləri deyil, onlar artıq yaradılmış texnologiya və həllərin ötürülməsini, ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etməlidirlər” [1, s. 70]. Müasir universitet yüksək elmtutumlu texnologiyalar və innovasiyalar yaradır, sənaye ilə sıx əməkdaşlıq edir, biliklərə əsaslanan məhsulların istehsalçısına çevrilir, əmək bazarı üçün yeni iş yerləri təklif edir, texnoparklar və startaplar vasitəsilə bazarda biznes subyekti kimi iştirak edir.

Professor Z.F.Məmmədovun fikrincə, “...bilik-bazarda aktiv əmtəyə çevrilib, ölkələr və regionlar arasında mübarizədə insan resursları, unikal sərəfətlərin daşıyıcıları müstəvisindədir. Nəticə etibarlı ilə, təhsil təşkilatları “bilik seyfi” modelindən “bilik və sərəfət təchizatçısı” modelinə keçərək iqtisadi prosesin fəal iştirakçılarna çevrilir və ölkənin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən bazarda daha nüfuzlu oyunçuya çevrilirlər” [2, s. 704].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İ.Əliyev aşağıdakılara əmindir: “Elm müasir cəmiyyət quruculuğunu təmin edən əsas amil kimi bu gün də Azərbaycanda dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir” [3]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda qeyd olunur ki, ölkəmizdə elmi-tədqiqat universitetlərinin yaradılması yaxın gələcək üçün təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur” [4].

Ali təhsil müəssisələrinin elmi fəaliyyətinin ümumi problemləri və aktual məsələləri Respublikanın ali təhsil sistemində elmi tədqiqatların nəticələri, fərdi elmi məhsuldarlıq, onların ölçülməsi və stimullaşdırılması ilə bağlı dərin müzakirələr davam etdirilir. Hökumətin əlaqədar eşelonlarında universitetlərdə səmərəli elmi fəaliyyət mövzusu ən çox müzakirə olunan məsələlər sırasında. Elmi ictimaiyyət aşağıdakı suallara cavab axtarır:

1. Universitetlərin elmi tədqiqatları cəmiyyətin və iqtisadiyyatın ehtiyaclarına cavab verirmi?
2. Güclü milli universitetlər (“milli Harvardlar”) olmadan güclü milli iqtisadiyyat qurmaq mümkündürmü?
3. Universitet üçün həm tədqiqat, həm də tədris çox vacibdir. Bütün nüfuzlu tədqiqatçılar güclü pedaqoq ola bilməz və ya bütün güclü pedaqoqlar məhsuldar tədqiqatçılar deyil. Universitet bu iki göstərici arasında tarazlıq tapa bilərmə?
4. Nəşrlərin sayı artdıqca elm tutumlu əsərlərin sayı azalmağa meyillidir. “Elmi nəşrlərin inflyasiyası” səviyyəsinin elmi ictimaiyyətin akademik fəaliyyətinə mənfi təsiri nə dərəcədə güclüdür?

5. Dünyanın bir çox universitetlərində nüfuzlu olmayan yerli jurnallar var. Belə ki, hətta tədqiqat universitetləri də bir çox elmi sahələr üzrə jurnallar nəşr edir, lakin onların impakt faktor göstəricisi çox aşağıdır. Eyni zamanda, jurnalların sayının və onların redaksiyalarına daxil olan məqalələrin sayının artması ekspert rəyi sistemində müəyyən gərginlik yaratdırmı?

6. Tədqiqatın dərc olunduğu jurnalın və ya tədqiqatçının təqdim etdiyi məqalənin elmi səviyyəsinə qiymətləndirmək lazımdır? Və hansı meyarlarla?

7. Akademik etika qaydalarının həyata keçirilməsi üçün elmi ictimaiyyət üçün hansı vasitələr daha məqbuldur?

8. Elmin mənimsənilməsində aparılan tədqiqatlardan səmərəli istifadənin imkanları və nəticələri haqqında anlayışın dəqiqləşdirilməsi və elmi fəaliyyətin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi tələb olunurmu?

Universitet modelləri

Modellərin çoxluğuna baxmayaraq, müasir universitetdə dəyişiklikləri şərtləndirən əsas trendi onun “Universitet 1.0” modelindən “Universitet 3.0” modelinə keçididir.

Klassik universitet adətən uzun illər ərzində toplanmış universal liberal biliyi ötürməyə qadir olan tədris müəssisəsi kimi başa düşülür. XIX-XX-ci əsrlərdə bu ideyanın formalaşması və institutlaşması ali məktəb modelləri şəklində meydana gəldi. Belə ki, bu məktəblərdə əhəmiyyətli tədqiqat işləri yox idi, ona görə də ziyalılara elitər və legitim üsulla təsir etmək imkanları az idi. Klassik universitetlərdə demək olar ki, yeni biliklər istehsal olunmur, elmi tədqiqat aparılmırdı. Əsas məqsəd keçmişin biliyini qorumaq və ya kilsə doktrinalarını öyrətmək idi.

Tədqiqat universiteti - V. Humboldt tipli universitet (Berlin Universiteti onun ideyasına uyğun olaraq 1810-cu ildə Prussiya Elmlər Akademiyasının bazasında yaradılmışdır) elmi-nəzəri bilikləri dirçəltmək üçün tələbələrə bu biliyin necə kəşf edildiyini izah edir, anlayışları gənclərin şüurunda formalaşdırır və onları elmin əsas qanunlarına diqqət yetirməyə təşviq edir. V. Humboldtun universitet ideyası elmin institusional inkişafına və alman xalqının mənəviyyatının inkişafına əsaslandırdı. V. Humboldt universitetin amalı haqqında düşünərək yazırdı: “Elm həmişə ön planda qalır, elmi müəssisələr öz məqsədlərinə o zaman nail ola bilirlər ki, onların hər biri mümkün qədər saf elmi ideyaya uyğun gəlsin” [5, s. 21].

Beləliklə, həqiqəti elmi yolla axtarmaq lazımdır. Ona görə də universitetin mühüm vəzifələrindən biri elmi araşdırmaların aparılması olmalıdır. Biliyin ötürülməsi və həqiqətə çatmaq qabiliyyətinin formalaşması növbəti mərhələdə insanların mənəvi inkişafını təmin edir.

A.O.Karpov iddia edir: “Universitet 3.0 üçün daha yüksək status xarakterikdir, burada üçüncü bir missiya yaranır - bilik və texnologiyanın kommersiyalaşdırılması. Belə bir universitet əqli mülkiyyət hüquqlarını idarə edir, sahibkarlıq ekosistemi, perspektivli texnoloji bazarlar formalaşdırır və qlobal səviyyədə ölkənin iqtisadi üstünlüyünün yaradılması platformasına çevrilir” [6]. Prof. Z.F.Məmmədov tədqiqatlarının birində yazır: “Beləliklə, Azərbaycanda 1.0 və 2.0 tipli universitetlər çoxdan formalaşmış, 3.0 tipli universitetlər isə formalaşma mərhələsindədir. Bu tip universitetlər yaradılmalıdır. Hesab edirik ki, dövlətimizin və hökumətimizin, eləcə də bəzi universitetlərimizin müəyyən addımları bu prosesi sürətləndirməlidir” [7, s. 107].

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin milli elmin inkişaf perspektivləri ilə bağlı mövqeyi tamamilə haqlıdır: “İqtisadiyyatımızın dayanıqlı inkişafı, biliyə əsaslanan cəmiyyətin formalaşdırılması və insan kapitalına sərmayə qoyuluşu bizim üçün yaxın gələcəkdə əsas strateji hədəflərdən biridir. Bütün bunlar yüksək ixtisaslı kadr potensialı, yeni elmi yanaşmalar və çevik innovativ aktivlik tələb edir və Azərbaycan elmi qarşısında tamamilə yeni vəzifələr qoyur” [3].

Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsi sistemi

Müasir universitetin missiyası sürətli dəyişikliklər şəraitində necə yaşamaq və yaratmaqla bağlı suallara cavab tapmaq, praqmatik yanaşmaları müəyyən etmək, insan həyatının bütün sahələrində problemləri öyrənmək, cəmiyyətin təbəqələrinin sürətlə diferensiasiyasını izləmək və araşdırmaq, bu proseslərdə ali təhsil müəssisələrinə xüsusi yer tapmaqdır.

Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsi sistemi aşağıdakı prioritet istiqamətləri,

sahələri əhatə edir:

- ✓ elmi fəaliyyətin təşviqi sisteminin idarə edilməsi; tədqiqat layihələrinin idarə edilməsi;
- ✓ universitet ilə biznes və ya real sektor arasında əməkdaşlığın idarə edilməsi;
- ✓ tədqiqat mərkəzlərinin və institutların idarə edilməsi;
- ✓ real və virtual tədqiqat laboratoriyalarının idarə edilməsi;
- ✓ texnologiya transferinin idarə edilməsi;
- ✓ elmi jurnalların və nəşriyyat fəaliyyətinin idarə edilməsi;
- ✓ elmi fəaliyyətdə akademik etika prinsiplərinin təmin edilməsinin idarə edilməsi;
- ✓ elmi fəaliyyətin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi (elmimetriya) sisteminin idarə edilməsi.

Universitetlərdə biliklərin idarə edilməsinin məqsədi biliyin “innovasiyalara, yaradıcı və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə və problemsiz transformasiyaya xidmət etməsini təmin etmək, bununla da daha dəyərli təhsil məhsulları və xidmətləri yaratmaq, təşkilatın ümumi effektivliyini artırmaq, etimad və açıqlıq əsasında qurulmuş interaktiv təlim mühitini dəstəkləməkdir. Bu halda, biliklərin idarə edilməsi sisteminin qurulması təhsil təşkilatının korporativ mədəniyyətində əhəmiyyətli dəyişiklikləri nəzərdə tutmalıdır” [8].

Universitetdə professor-müəllim heyəti işə götürülərkən ilk göstərici elmi fəaliyyətdir. Müəllim təcrübəsi arzuolunandır, lakin mütləq deyil. İlk növbədə alimin elmi tədqiqatlarının nəticələri nəzərə alınır. Alim universitetə qrantlar gətirir, məqalələr dərc etdirir, beynəlxalq və yerli mükafatlar alır, getdikcə daha çox yeni-yeni tələbələr öz fəaliyyətinə cəlb edir və nəticədə universitetlərin reytinginə müsbət təsir göstərir.

Son onilliklərdə cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər (xüsusən postindustrial dövrdən informasiya erasına keçid) ali təhsil sisteminin funksiya və rolunun transformasiyasına öz töhfəsini vermişdir. Bu innovativ yeniliklər getdikcə daha çox tətbiq olunmağa başlandı və akademik sektorun artan rolu təkcə əmək bazarının insan resursları ilə təmin edilməsində deyil, həm də sənaye sektoru ilə birgə tədqiqatlar, konsaltinq və patentləşdirmə yolu ilə bilik və texnologiyanın ötürülməsində özünü göstərdi. Bu gün universitet sistemində tədqiqatın dəyərində önəm verən bonus mexanizmindən istifadə edilir. Bir çox universitetlərdə professor-müəllim heyətinin əməkhaqqının bir hissəsi müxtəlif meyarlara və ölçülə bilən nailiyyətlərə (məsələn, tədqiqat məhsulu) əsasən müəyyən edilir.

Azərbaycanda elmi nəşrlərin qiymətləndirilməsi sistemi və gənc alimlərin hazırlanması üçün müvafiq meyarlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası (AAK) tərəfindən müəyyən edilir. Ali Attestasiya Komissiyası, Elmlər Akademiyası, Respublika Elm və Təhsil Nazirliyi qanunçuluq, obyektivlik prinsiplərini, habelə şəffaflıq və peşə etikasını normalarını rəhbər tutaraq, ali məktəblər və aidiyyəti təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edərək, fəal şəkildə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında iştirak edirlər və bu sahədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün səmərəli tədbirlər görürlər.

Müasir dövrdə elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və idarə olunması proseslərini həyata keçirən inzibatçılar, əsasən, elmi jurnallarda dərc olunan nəşrlərin və istinadların sayından istifadə edirlər. Fikrimizcə, professor-müəllim heyətinin və elmi işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ekspertizaların nəticələrinə əsaslanmalı, elmi nəticələr isə ictimai müzakirələrdən keçdikdən sonra reallaşdırılmalıdırlar. Elmi jurnallardakı nəşrlərin və istinadların sayı ilə hesablanan elmiometrik göstəricilər yalnız məlumat-köməkçi rol oynaya bilər. Məsələn, 1995-ci ildə professor Ed Luce çox az məqalə dərc etdirməsinə və h-indeksinin aşağı olmasına baxmayaraq, fiziologiya və tibb üzrə Nobel mükafatına layiq görüldü.

Ali təhsil müəssisələrində müəllim təkcə alim, pedaqoq, tədqiqatçı deyil, həm də tədris prosesinin təşkilatçısı olmalıdır. Müəllimin şəxsiyyəti, onun metodiki, pedaqoji və psixoloji hazırlığı çox hallarda təhsilin keyfiyyətini müəyyən edir. Müasir universitetlərin elmi fəaliyyət sistemində doktoranturanın təşkilində köklü dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ona görə də doktoranturanın yenidən təşkili, ən əsası isə akademik etika qaydalarının öyrənilməsinə və tətbiqinə riayət olunmasına diqqətin artırılması əgəlabatan zərurət sayıla bilər.

Beləliklə, Azərbaycan universiteti qarşısında innovativ inkişafıla bağlı vəzifələr qoyulmuşdur: “məsələn, sıçrayışlı tədqiqatlar aparmaqla akademik reputasiya yaratmaq, intellektual məhsullar istehsal etmək və universitetlərlə iqtisadiyyatın real sektoru arasında qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirmək. Universitet 3.0 peşəkar kadrlar hazırlamağa və istedadlı insanlarla işləməyə imkan verəcək, həmçinin biznes ictimaiyyəti ilə səmərəli əlaqələri təmin edəcək” [7, s. 107].

Azərbaycanda “tədqiqat universiteti” statusu

Tədqiqat universiteti-tədris prosesinin elmi fəaliyyətlə real inteqrasiyası əsasında eyni səmərəliliklə elmi və tədris fəaliyyətini həyata keçirən, qabaqcıl elmi tədqiqatların aparılmasını təmin edən, yüksək keyfiyyətli elmi-pedaqoji mühitə və yüksək elmi-pedaqoji kadr potensialına malik olan ali təhsil müəssisəsi və ya elmi-təhsil mərkəzidir. Nəzərdə tutulur ki, tədqiqat universitetləri fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatlar aparmaqla yanaşı, yüksək texnologiyalı elmtutumlu sahələri rəqabətqabiliyyətli kadrlarla, elmi informasiya ilə təmin etməli, dövlətin inkişaf strategiyalarının və proqramlarının işlənməsində fəal iştirak etməlidirlər.

Liverpul Universitetinin ali təhsilin idarə edilməsi professoru Con Taylor uğurlu tədqiqat universitetlərinin aşağıdakı açar xüsusiyyətlərini fərqləndirir: fundamental və tətbiqi tədqiqatların mövcudluğu; bir çox elm yönümlü tədbirlərin çoxluğu; akademik fənlərin genişliyi; magistr proqramlarının yüksək nisbəti; tədqiqatların yüksək səviyyəli gəlirliliyi; beynəlxalq əməkdaşlıq proqramlarının yetərli olması [9]. ABŞ-da tədqiqat universitetinin meyarlarına universitetin aldığı müəyyən miqdarda qrantlar, bakalavr hazırlığı proqramlarının mövcudluğu, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə federal maliyyə dəstəyi səviyyəsi baxımından aparıcı universitetlər siyahısına daxil edilməsi aid edilir [10].

“Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 14 iyun tarixli Qanununun qəbulu ilə “tədqiqat universiteti” anlayışı Azərbaycanın milli qanunvericiliyinə daxil edilmişdir. Bu statusu qazanan universitetlər üçün dövlətdən əlavə maliyyə dəstəyi alması planlaşdırılır. Azərbaycanda “tədqiqat universiteti” statusu aşağıdakı tələblərə cavab verən ali təhsil müəssisələrinə verilir [11]:

1) müvafiq infrastrukturun, elektron kitabxananın, müasir maddi-texniki bazanın, fundamental, tətbiqi və eksperimental elmi tədqiqatların aparılması üçün elmi avadanlıqdan istifadə üçün kollektiv (digər universitetlərlə birgə) mərkəzin mövcudluğu;

2) son təqvim ili ərzində respublikada, eləcə də beynəlxalq elmimetrik məlumat bazalarına (Web of Science, SCOPUS) daxil olan jurnallarda ali təhsil müəssisəsinin əməkdaşları tərəfindən dərc edilmiş məqalələrin sayının azı on faiz olması;

3) doktorantura səviyyəsində kadr hazırlığının hər bir ixtisası üzrə doktorluq dissertasiyalarına rəhbərlik edə biləcək ən azı beş professor və ya dosentin olması;

4) dissertasiya şuralarının (ən azı bir şuranın) fəaliyyət göstərməsi;

5) magistratura səviyyəsində ixtisaslaşmanın beynəlxalq akkreditasiyası;

6) ali təhsil müəssisələri tərəfindən antiplagiat sisteminin istifadəsi;

7) yerli və beynəlxalq donordardan son beş il ərzində elm sahəsində ən azı 20 qrant alınması.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafında elmin rolunun kəskin artırılması zərurətini nəzərə alsaq, bu sahəyə investisiyaların artırılmasına böyük ehtiyac özünü büruzə verir. Təcrübə göstərir ki, təkcə dövlət maliyyəsindən istifadə etməklə bu problemi həll etmək çox çətinidir. Bu baxımdan elmə investisiya qoyuluşunda özəl biznes strukturlarının və vençur kapitalının geniş iştirakının stimullaşdırılması mexanizminin işlənilməsi və həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması məqsədəuyğundur.

Beləliklə, “bilik triadası” konsepsiyası universitetlərin ənənəvi “əsas” funksiyaları-tədris, tədqiqat və ictimai fəaliyyətlər - arasındakı əlaqələri ehtiva edir. Bu model çərçivəsində təhsil proqramları və tədqiqat layihələri vasitəsilə universitetlər biliklər yaradır və geniş ictimaiyyətlə çoxşaxəli qarşılıqlı əlaqə yeni məhsulların, proseslərin və xidmətlərin tətbiqinə kömək edir.

Universitetlərin yeni missiyası: kommersiyalaşma trendi

Elmin təşkilati formalarının transformasiyasını əks etdirən “akademik kapitalizm” anlayışı 1990-cı illərdə elmin sosiologiyası və iqtisadiyyatı sahəsində tədqiqatlara daxil olmuşdur. ABŞ-

da universitetlərin sahibkarlıq fəaliyyəti “akademik kapitalizm” adlanmışdır ki, onun da əsas məqsədi elmi tədqiqatları və patentləri mənfəət əldə etmək üçün mallara çevirməkdir [12, s.30].

Analitik hesabat müəllifləri xüsusilə qeyd edirlər: “Universitet 3.0-da elmi fəaliyyətin yeni təşkilində əsas meyillər aşağıdakılardır:

- yüksək statuslu universitetlərlə və yüksək texnologiyalara malik şirkətlərlə əməkdaşlıq lehinə müstəqil fundamental tədqiqatların həcmnin azaldılması;
- biznes fəaliyyəti məqsədli tədqiqatlar;
- elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işlərinin, yaradılan biliklərin, tədqiqat nəticələrinin kommersionlaşdırılması;
- ETTK şöbəsinin təşkilatın mənfəətinə diqqətin artırılması;
- elmi fəaliyyətin universitet və biznes korporasiyasının strategiyası ilə sinxronlaşdırılması; – elmi tədqiqatın fənlərarası tətbiqi, açıq xarakteri;
- beynəlxalq elmi əməkdaşlıqların sayının artması;
- nou-haunun praktiki tətbiqi;
- tədqiqat işlərinin aparılması üçün alternativ maliyyə mənbələrinin aktiv axtarışı, üçüncü tərəflərin resurslarının cəlb edilməsi;
- xarici müştərilərə və bazarlara xidmət;
- universitetin innovativ fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi elmi-tədqiqat işlərinin inkişafı;
- tələbə sahibkarlığının dəstəklənməsi üçün infrastrukturun inkişafı: tələbə texnoloji sahibkarlığı üçün universitet studiyalarının, biznes inkubatorların, sahibkarlığa dəstək mərkəzlərinin yaradılması, startaplar şəklində diplom işlərinin yerinə yetirilməsi;
- öz texnoloji şirkətini quran texnostarter-innovator - tələbələrin və ya müəllimlərin sayında əhəmiyyətli artım;
- universitetlərin öz şirkətlərinin yaradılması (spin-outlar);
- iqtisadiyyatın real sektorunda təşkilatlara xidmət göstərmək məqsədilə universitetlərin bazasında mühəndis mərkəzlərinin yaradılması” [13].

Bununla belə, universitetlərin sahibkarlıq fəaliyyətinə və kommersionlaşdırılmasına həvəs göstərməsi, eləcə də onların patent formasındakı inkişafı bu universitetlərin cəmiyyətə xidmət etmək kimi humanist ideyasının məhsuldarlığı (qeyri-məhsuldarlığı) ilə bağlı müzakirələri intensivləşdirib. Azərbaycan universitetlərinin üçüncü missiyası ilkin mərhələdədir və getdikcə özünə-məxsus xüsusiyyətlər qazanır. Professor Z.F.Məmmədovun fikrincə, “Azərbaycan üçün “Universitetlər 3.0” təkamülü ciddi sosial və iqtisadi problemdir, çünki bu tipli universitetlər iqtisadi islahatların aktiv aktorları olaraq bu gün cəmiyyətin modernləşdirilməsində və onun bilik iqtisadiyyatına transformasiya olunmasında fəal rol oynamalıdır” [7, s.108].

Milli Məclisin Elm və Təhsil Komitəsi tərəfindən hazırlanıb 2023-cü il yaz sessiyasının müzakirəsinə təqdim edilən “Ali təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun layihəsinin “Ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqat və innovasiyalar” adlı VII fəslində haqlı olaraq qeyd edilir (40.4-cü bənd): “İnnovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və innovasiyaların inkişafına və elmi, bədii tədqiqatların nəticələrinin kommersionlaşdırılmasına infrastruktur dəstəyinin təmin edilməsi məqsədilə ali təhsil müəssisələrinin tərkibində innovasiya mərkəzləri, texnologiyaların transferi mərkəzləri, biznes və texnoloji inkubatorlar, elmi-texnoloji parklar və digər struktur bölmələr yaradıla bilər. Magistratura və doktorantura təhsil proqramlarının müvafiq hissəsi bu struktur bölmələrdə həyata keçirilə bilər”. Təhsil sahəsində çalışan mütəxəssis və ekspertlərin iştirakı ilə hazırlanan və yaxın gələcəkdə qəbul olunacaq və onun icrası bütün səviyyələrdə təmin ediləcək bu Qanun ali təhsil sistemində mövcud olan boşluqların böyük hissəsini aradan qaldıracaq, onların beynəlxalq reytingini yüksəldəcək, ölkəmizin qabaqcıl təhsil müəssisələrinin tədqiqat universitetləri statusu qazanması üçün hüquqi baza və əlverişli şərait yaradacaq. Başqa sözlə, universitetlərin qarşısında sıçrayışlı tədqiqatlar vasitəsilə akademik reputasiya yaratmaq, intellektual məhsullar hasil etmək və universitetlərin iqtisadiyyatın real sektoru ilə qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirmək kimi innovativ inkişafı ilə bağlı vəzifələr qoyulmuşdur [14].

Beləliklə, müasir universitet elmtutumlu texnologiyalar və innovasiyalar yaradır, sənaye ilə sıx əlaqədə olur, biliklərə əsaslanan məhsulların istehsalçısına çevrilir, əmək bazarı üçün yeni iş yerləri təklif edir, texnoparklar və startaplar vasitəsilə real bazarda biznes subyekti kimi iştirak edir.

Ali təhsil sisteminin elmi fəaliyyətində mövcud problemlərin müzakirəsi

Şübhə etmirik ki, 2030-cu ilə qədər Azərbaycan iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etmiş və rəqabətqabiliyyətli ölkəyə çevriləcəkdir. Bunu “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” Konsepsiyasında nəzərdə tutulan müddəalar və onların son illərdə ardıcılıqla, uğurla reallaşdırılması sübut edir. Fikrimizcə, bu məqsədlərə nail olmaq üçün ölkəmizdə milli elmi-innovativ universitetlər şəbəkəsinin yaradılması, yeni bilik və texnologiyaların istifadəsini, inkişafı və yayılmasını təmin etmək məsələsi ön plana çıxmalıdır.

Universitetlərin elmi fəaliyyətin inkişafına sadıqlığını, milli iqtisadiyyatların və bütövlükdə dünyanın innovativ inkişafı üçün universitet elminin rolunun vacibliyini dərk edərək, universitetlərin elmi fəaliyyətində problemlərin hələ də mövcud olduğunu iddia etmək olar. Universitetlərdə elmi fəaliyyətin daha da gücləndirilməsi məqsədilə bir sıra problemlərin həllini və aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif edirik:

1. İctimai-siyasi elmlər sahəsində aparılan elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi məsələsi universitetlərin qarşısında mühüm vəzifə kimi qoyulmuşdur. Lakin büdcə mexanizmlərindən istifadəyə fərqli yanaşmalar hələ ki, bu prosesin düzgün qurulmasına imkan vermir.

2. Elmi tədqiqatların nəticələri hələ də tədris prosesinə zəif inteqrasiya olunur.

3. Universitetlərdə elmi-pedaqoji kadr potensialı və hazırlığı müasir tələblərə tam cavab vermir.

4. Azərbaycanın əksər universitetlərində müəllimlik missiyası üstünlük təşkil edir. Ali təhsil müəssisələrində vəzifələrin strukturu dəyişməz olaraq qalır, yəni fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi olmayan müəllimlər pensiya yaşına qədər böyük müəllim kimi çalışır və bu dərəcə ilə pensiyaya çıxırlar.

5. Akademik bazarın fəaliyyət göstərməsi rəqabət təzyiqini azaltmağa kömək edir.

6. Beynəlxalq elmi məlumat bazalarında qeydiyyatdan keçmiş dünya elmi jurnallarının təxminən yarısı Amerika nəşrləridir. İkinci yerdə Böyük Britaniya (711 min nəşr), üçüncü yerdə Yaponiya (686 min nəşr), dördüncü yerdə Almaniya (632 min nəşr) qərarlaşıb. Yuxarıdakı rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, bu ierarxiyada birinci yeri Amerika və Britaniya nəşrləri tutur. Aşkıdır ki, onlar öz alimlərinin nəşrlərini ilk növbədə yerləşdirirlər.

7. Müəyyən şəraitdə ingilis dilinin üstünlüyü milli alimlərin yüksək indeksinin sahibi olmasına bir maneəyə çevrilir.

8. Əgər Qərbi Avropanın əksər ölkələrində elmi tədqiqatlar, ilk növbədə fundamental tədqiqatlar tarixən ali məktəblərdə cəmləşibsə, Azərbaycanda uzun müddətdir ki, bu sahədə Milli Elmlər Akademiyasının sahə institutları və digər bölmələri fəaliyyət göstərir.

9. Elmi tədqiqatların kommersiyalaşdırılması göstəricilərinin universitetlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin ümumi qiymətləndirilməsinə daxil edilməsi, elmi fəaliyyətin, xüsusilə yüksək elmi məhsuldarlığın beynəlxalq miqyasda tanınmış elmi jurnallarda məqalələrlə ifadə olunan elmimetrik qiymətləndirilməsinin məsuliyyətli və balanslaşdırılmış sisteminə nail olunması.

10. Fəlsəfə doktoru hazırlığı proqramında elmi tədqiqatların kommersiyalaşdırılması kimi bir fənnin tədrisi, çünki elmi tədqiqatların nəticələrinin kommersiyalaşdırılması prosesini bilmədən yüksək keyfiyyətli dissertasiya işi hazırlamaq, demək olar ki, mümkün deyil.

11. İctimai elmlərin tədrisində mühüm dəyişikliklərin edilməsi. Professorlar yorucu, monoton mühazirə kursları əvəzinə tələbələr üçün onları cəlb edən və gələcək tədqiqatlar üçün stimulaşdırıcı tədqiqat fəaliyyəti həyata keçirə bilirlər. Bundan əlavə, mücərrəd nəzəri bilik və tələblər əvəzinə, tələblərə izahat prosesində onlara həyatda faydalı ola biləcək nəzəri və praktiki bilikləri ötürmək lazımdır.

12. Azərbaycanda nəşr olunan və xarici ölkələrdə maraq doğuracaq elmi əsərlərin xarici dillərə tərcüməsi.

13. Ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğun olaraq tədris planlarının və proqramlarının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi.

14. Ali məktəblərdə elmin innovativ inkişafı istiqamətləri üzrə elmi-məsləhət mərkəzlərinin təşkili.

15. Elmi ünsiyyət prosesində arzuolunmaz komponentlərə diqqət yetirməmək mümkün deyil. Əksəriyyətinin elmi dəyəri az olan və ya heç olmayan konfransların təşkili, akademik etikadan asılı olmayaraq nəyin bahasına olursa-olsun məqalələrin, nəşrlərin kütləvi şəkildə yazılması elmi fəaliyyətin inkişafında çəşqinliq yaradır.

Nəticələr

Müasir universitet elmtutumlu texnologiyalar və innovasiyalar yaradır, sənaye ilə sıx əlaqədə olur, biliyə əsaslanan məhsulların istehsalçısına çevrilir, əmək bazarı üçün yeni iş yerləri təklif edir və faktiki olaraq texnoloji parklar və startaplar vasitəsilə bazarda biznes subyekti kimi faktiki iştirak edir. “Bilik triadası” konsepsiyası universitetlərin ənənəvi “baza” funksiyaları - tədris, elmi tədqiqatlar və sosial fəaliyyətlər-arasındakı əlaqələri ehtiva edir. Bu model çərçivəsində təhsil proqramları və tədqiqat layihələri vasitəsilə universitetlər biliklər yaradır və geniş ictimaiyyətlə qurduğu çoxşaxəli qarşılıqlı əlaqələr yeni məhsulların, proseslərin və xidmətlərin ərsəyə gəlməsinə və tətbiqinə kömək edir.

Azərbaycanın əsas məqsədi 2030-cu ilədək iqtisadi, siyasi və sosial cəhətdən inkişaf etmiş, dünya birliyi səviyyəsində rəqabətqabiliyyətli ölkəyə çevrilməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün digər prioritet vəzifələrin həlli ilə yanaşı, güclü elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə yüksək bilik və bacarıqlara malik insan kapitalının formalaşdırılması hesabına beynəlxalq səviyyədə ali təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksək keyfiyyətli göstəricilərini təmin etmək lazımdır. Bu, Azərbaycanda yeni bilik və texnologiyaların inkişafını, istifadəsini və yayılmasını təmin edən milli elmi-innovativ universitetlərin formalaşdırılmasını tələb edir.

MƏNBƏLƏRİN SİYAHISI

1. Становление университетов-лидеров: мировая практика и российская перспектива: аналит. доклад / под ред. В. С. Ефимова. Красноярск: Сибирский федер. ун-т, 2018. 112 с.
2. Mamedov Z. F., Mirzayev M. R. Reforming university finance: Emerging trends, challenges and prospects // 55th International scientific conference on economic and social development (Baku, June 18–19, 2020). Varazdin: Varazdin Development and Entrepreneurship Agency, 2020. S. 699–705.
3. Участникам Первого съезда Азербайджанских ученых // Президент Азербайджанской Республики: офиц. сайт. 2014. 19 декабря. URL: <https://president.az/ru/articles/view/13740/print> (дата обращения: 20.04.2023).
4. Об утверждении Стратегии социально-экономического развития Азербайджанской Республики на 2022–2026 годы: распоряжение Президента Азербайджанской Республики от 22 июля 2022 г. // Президент Азербайджанской Республики: офиц. сайт. URL: <https://president.az/ru/articles/view/56723> (дата обращения: 20.04.2023).
5. Куприянов В. А. Университет и эффективность науки: к вопросу о сущности оценки эффективности науки // Мысль: Журнал петербургского философского общества. 2015. № 19. С. 19–32.
6. Карпов А.О. Открытые инновации и высшее образование // Высшее образование в России. 2013. № 3. С. 37–44.
7. Mamedov Z. F., Bayramova Kh. University development strategies: Commercialization and responses to new challenges // 60th International scientific conference on economic and social development — XX International social congress (ISC 2020) (Moscow, October 20–21, 2020). Varazdin: Varazdin Development and Entrepreneurship Agency, 2020. P. 100–108.

8. Лунев А. П., Томашевская Ю. Н., Кошкарлов А. В. Управление знаниями в системе высшего образования: теория и практика // Управленческие науки. 2022. Т. 12. № 2. С. 86–97. DOI: 10.26794/2304-022X-2022-12-2-86-97
9. Taylor J. Managing the unmanageable: The management of research in research-intensive universities // Higher Education Management and Policy. 2006. Vol. 18. No. 2. P. 1–25. DOI: 10.1787/hemp-v18-art8-en
10. Прохоров А. В. Модели университета в условиях глобализации // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. 2013. № 3. С.56–66.
11. Требования для предоставления ВУЗам статуса «Исследовательский университет»: утв. Решением Кабинета Министров Азербайджана от 29 декабря 2017 г. № 610. (На азерб.).
12. Дремова О. В., Щеглова И. А. Третья миссия университетов в России: тренд на (не) коммерциализацию? // Университетское управление: практика и анализ. 2022. Т. 26. № 2. С. 27–37. DOI: 10.15826/umpra.2022.02.010
13. Тенденции развития высшего образования в мире и в России: аналитический доклад — дайджест. М.: Российский экономический университет имени Г.В.Плеханова, 2021. 199 с.
14. Аташов Б. Х., Мамедов З. Ф. Научная деятельность в современных университетах // Кооперация. 2023. № 2. С. 5–15. (На азерб.).

Qeyd: oxucuların marağını nəzərə alaraq Rusiyanın “Экономика и управление” elmi jurnalının 2023-cü il 9-cu sayında dərc olunmuş bu məqalənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi müəllifə məxsusdur.

Originaldan iqtibaslar üçün: Аташов Б.Х. о. Новый приоритет государственной научной политики Азербайджана: развитие научной деятельности в университетах // Экономика и управление. 2023. Т.29. №9. С.1030-1040.
<http://doi.org/10.35854/1998-1627-2023-9-1030-1040>.

II BÖLMƏ MALİYYƏ MENECMENTİ, MÜƏSSİSƏNİN VƏ İNSAN KAPİTALININ İDARƏ EDİLMƏSİ

UOT: 332.63

Kərim Əbil oğlu SARIYEV
DSMF-nin Xüsusi Şərtlərlə Təyinatı üzrə
Mərkəzi Filialının direktor müavini
Email:kerim.sariyev@gmail.com
10.30546/4.71.2023.86

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ MENECMENTİNDƏ DİVİDEND SİYASƏTİNİN ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Maliyyə menecmentinin təşkilinin nəzəri-metodiki aspektlərini və konseptual əsaslarını araşdırmaq, milli iqtisadiyyatın maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və səmərəli istifadəsinin mövcud vəziyyətini kompleks təhlil etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində müasir şəraitdə respublikada iqtisadiyyatın inkişafında maliyyə sisteminin rolu, onun müqayisəli təhlili, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqinin əhəmiyyəti - ölkədə maliyyə sisteminin inkişafı ilə bağlı islahatların həyata keçirilməsi, onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, maliyyə sisteminin idarə edilməsi, onun informasiya təminatı, təkmilləşdirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsiri və gələcək inkişaf məsələlərinin araşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri- Azərbaycanda iqtisadiyyat bazarının maliyyə sektorunun inkişafının artımını stimullaşdırmaq üçün zəruri olan təklif və tövsiyələrdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - maliyyə menecmentinin konseptual əsasları və təşəkkülünün tarixi mərhələləri kompleks şəkildə tədqiq edilmiş, onun zəruri tarixi aspektləri müəyyən edilmiş, maliyyə menecmenti sistemində müəssisənin maliyyə dayanıqlığı kompleks təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *bazar münasibətləri, dividend siyasəti, maliyyə menecmenti, mənfəət, qalıq dividend siyasəti, daxili investitorlar, mənfəət bölgüsü, birja əməliyyatları.*

Giriş

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın əsas alt strukturunu təşkil edən, əmtəə və xidmətlər dövriyyəsində ən mühüm həlqə hesab edilə biləcək müəssisə, firma və şirkət kimi iqtisadi subyektlərin iqtisadi fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi, perspektiv imkan və risklərə qarşı daima daha əlverişli davranışların seçilməsi onların maliyyə fəaliyyətinin təkmilliyindən böyük ölçüdə asılıdır. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı ilə müəssisələr özlərinin maliyyə imkanlarını genişləndirmək üçün qiymətli kağızların müxtəlif növlərindən, çevik pul siyasətindən istifadə edirlər. Qiymətli kağızlar arasında müəssisə üçün ən effektiv istifadə edilə biləcək olanlardan bəlkə də birincisi səhmlərdir. Müəssisələr investisiya qərarlarını reallaşdırarkən daxili mənbələr və borc mənbələri arasında seçimlə üzləşdikləri zaman müəyyən olunmuşdur ki, səmərəli idarə olunan dividend siyasəti daha yaxşı nəticə verə bilər. Belə ki, səhm satışı ilə cəlb olunan vəsaitlər əlavə faiz öhdəliyi yaratmadığından maya dəyərində artıma səbəb olmur. Bu işə qiymət rəqabətində imkanları artırır. Digər tərəfdən müəssisədə səhmləşmə prosesinin getməsi müəssisənin müsbət inkişaf dinamikasında daha çox insanın marağının olmasına, risklərin bölüşdürülməsinə və beləliklə də, investisiya qərar qəbul etmədə dinamikliyin artmasına səbəb olur. La-

kin təcrübədə müşahidə olunan hal ondan ibarətdir ki, kifayət qədər effektiv mexanizm olsa da, dərin və hərtərəfli elmi-nəzəri əsaslara, mövcud vəziyyətin yaratdığı şərtlərə əsaslanmadan yeridilən dividend siyasəti müəssisənin nəticələrində müsbət meyillərlə yanaşı mənfi yönəlmələrin də özünü göstərməsinə səbəb ola bilər.

Maliyyə menecmenti sistemində müəssisənin maliyyə strategiyasının reallaşdırılması

Maliyyə strategiyasının reallaşdırılmasının səmərəli idarə olunması prosesi ilk növbədə onun düzgün qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Maliyyə strategiyasının qiymətləndirilməsi xarici maliyyə mühit amillərinin dəyişməsi şəraitində hazırlanmış maliyyə strategiyasının müəssisənin qarşısında duran maliyyə məqsədlərinə nail olmağa cavab verən analitik prosesi ifadə edir. Maliyyə strategiyasının qiymətləndirilməsi üzrə işlər maliyyə menecerləri, yaxud cəlb edilmiş ekspertlər tərəfindən həyata keçirilir. Müəssisənin maliyyə strategiyasının reallaşdırılmasının idarə edilməsi prosesi onun maliyyə fəaliyyətinin strateji dəyişməsi miqyasını aydınlaşdırmaqdan başlayır. Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin strateji dəyişməsinin miqyası maliyyə münasibətlərinin mövcud vəziyyətdən, maliyyə əməliyyatlarının innovasiya dərəcəsi və istifadə olunan maliyyə alətlərindən, maliyyə menecerlərinin təşkilati mədəniyyətinin səviyyəsindən, idarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı istifadə olunan innovasiya mənbələrindən asılıdır.

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinə təsir etməklə mürəkkəb bazar konjunkturası şəraitində idarəetmə strukturunun ən zəruri tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maliyyə menecmenti elə maliyyə siyasətidir ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Maliyyə menecmenti sahəsində siyasətin işlənilməsi ərsəyə gəlməsi üçün maliyyə mənbəyinin əsasında dövlət maliyyə orqanlarının rəsmi hesabatları, institusional bazar strukturlarının informasiyası, statistik məlumatlar, sahələrarası və dövlətlərarası məlumatların müqayisə edilməsi, şirkətlərin kənar istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə-mühasibat sənədləri dayanır. Burada institusional bazar strukturları dedikdə, banklar, əmtəə, fon və valyuta birləşmələri, eləcə də investisiya şirkətləri nəzərdə tutulur.

Maliyyə menecmentinin aşağıdakı əsas məqsədləri vardır: [10, s. 464].

- müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli iqtisadi nəticəsinin yüksəldilməsi (maksimallaşdırılması);
- xərclərin azaldılması sayəsində mənfəətin artırılması;
- müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi;
- bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- mövcud maliyyə və iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
- müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün yeni maliyyə mənbələrini təhlil etməsi və istehsalı cəlb etməsi;
- müəssisənin aktivlərinin strukturunun optimallaşdırılması;
- qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli iqtisadi nəticələrinin artırılması;
- xərclərin azaldılması nəticəsində mənfəətin artırılması;
- müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi;
- bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- maliyyə və iqtisadi resurslardan təyinatına uyğun istifadə edilməsi;
- müəssisənin strukturunun optimallaşdırılması.

Müəssisənin məqsədini, missiyasını və siyasətini müəssisənin səhmdarları və ya təsisçiləri müəyyən edir. Müəssisəni idarə edən şəxslərin idarə heyəti və ya direktorlar olmasına baxmayaraq, müəssisənin məqsədini, missiyasını, siyasətini, eləcə də istehsalın prioritet sahələrinin seçilməsini məhz səhmdarlar və ya təsisçilər təmin edir. Çünki həm müəssisənin idarə heyəti, həm də direktorlar şurası vəzifəyə məhz səhmdarlar və ya təsisçilər tərəfindən seçildiklərindən müəssisənin fəaliyyətində önəm daşıyan məqsədlərin həyata keçirilməsində məhz təsisatçılar və ya səhmdarlar məsuliyyət daşıyırlar. Müəssisənin idarə olunmasında idarə heyətinin məsuliyyətli səviyyəsi

xüsusi idarəetmə komandasının iştirakı ilə düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, maliyyə və iqtisadi resursların səmərəli istifadə və idarə edilməsi və müəssisənin effektiv və rentabelli fəaliyyəti ilə ölçülür. Direktorlar Şurasının səlahiyyətləri isə idarə heyəti ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Belə ki, səhmdarlar və ya təsisçilər Direktorlar Şurasına müəssisənin məqsədi və siyasətinin müəyyənləşməsində iştirak kimi daha böyük səlahiyyətlər vermiş olur.

Müəssisənin fəaliyyətinin idarə olunmasında belə yanaşma iki aspektdən yüksək qiymətləndirilir [2, s.63]:

- müəssisənin idarə edilməsi ilə hər bir səhmdar və ya təsisçi məşğul olarsa, bu halda müəssisə praktiki cəhətdən rentabelli fəaliyyət göstərə bilməz;

- bu sahədə müvafiq təhsili və praktiki iş təcrübəsi olan peşəkar menecerlər müəssisənin fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə effektivliyini təmin edə bilər.

Kiçik müəssisələrdə idarə və ya təşkilatlar səhmdarlar tərəfindən idarə olunur və belə təsərrüfat subyektlərində sahibkarlar və ya təsisçilər ilə menecerlər arasında hər hansı münafişə yarana bilməz. Çünki hər iki vəzifəni icra edən şəxslər eynidir. İri müəssisə, idarə və təşkilatlar isə səhmdar və ya təsisçinin maraqlarını müdafiə edən menecerlər tərəfindən idarə olunur [1,s.332].

Bəzi hallar vardır ki, bu hallarda səhmdarlar və ya təsisçilər menecerlərin şəxsi mənafeyinin qarşısını almaq üçün direktorlar şurasına peşəkar xarici menecerləri, maliyyəçiləri və siyasətçiləri daxil edirlər. Çünki xarici mütəxəssislərin müəssisə, idarə və təşkilatın idarə heyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi yoxdur.

Bir sıra iqtisadçılar qəbul edirlər ki, iri müəssisə, idarə və təşkilatlar öz şəxsi maraqları və mənafevləri naminə qərarlar qəbul edirlər və son nəticədə zərbə əhali kütləsinə dəymiş olur. Odur ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların milliləşdirilməsi ideyasını irəli sürürlər. Bu qərara gəlmiş iqtisadçılar iddia edirlər ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilməsində dövlətin rolu və təsiri qaçılmaz olmalıdır. Çünki əks halda belə müəssisə, idarə və təşkilatlar cəmiyyətin, əhəlinin iki təbəqəyə-varlılara və kasıblara bölünməsi ilə nəticələnən qərarlar qəbul edəcəklər. Bu da son nəticədə sosial gərginliyin yaranmasına səbəb olacaqdır [7, s.98].

Müəssisənin səhmdarları sahib olduqları səhm kapitalı qarşılığında dividend formasında gəlir əldə edirlər. Dividendin səviyyəsi isə müəssisələrin fəaliyyətinin davamlılığından və eyni zamanda da müəssisələrin gəlirli, rentabelli fəaliyyətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Müəssisə və yaxud da təşkilat nə qədər gəlirli fəaliyyət göstərsə, səhmdarın dividendi də bir o qədər yüksək olar. Buna görə də, bütün müəssisələrdə maliyyə menecmentinin təşkili ilə yanaşı dividend siyasətinin də həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Praktiki olaraq, müəssisələr dividend siyasətinin müxtəlif növlərindən istifadə edirlər. Bu siyasətin əsasən aşağıdakı formalarından istifadə edilir:

- sabit dərəcəli dividend siyasəti;
- sabit miqdarda pay siyasəti;
- dayanıqlı dividend siyasəti;
- güzəşt siyasəti;
- qalığ dividend siyasəti [9, s.45].

Sabit dərəcəli dividend siyasəti dedikdə, bir səhmdən əldə olunan sabit gəlirlərin məcmusu başa düşülür. Müəssisələrin böyük əksəriyyətində səhmdarın gəlirinin əsasında dividend dayandığından, xarici və daxili investorlar dividend siyasətinin bu növündən daha çox istifadəni üstün tuturlar. Bütün bunlarla yanaşı səhmə sabit gəlir siyasəti müəssisələrin fəaliyyətində riskin azlığı ilə müşahidə olunur. Belə ki, bu siyasətin ən əsas qayəsi odur ki, zərərin həddi artsa belə, müəssisə ilk öncə özünün səhmlərini qoruyub saxlamalıdır.

Çox az şirkətlər tərəfindən mənimsənilən bu siyasət xüsusilə kiçik investorlar baxımından müəyyən üstünlüklər verə bilər. Çünki kiçik investorları ən pis hallarda belə qorumaq üzərində qurulur. Qapalı səhmdar cəmiyyətlərin nizamnaməsində mənfəətin müəyyən hissəsinin paylanması qərarlaşdırılmış ola bilər. Nizamnamədə bu cür qərara yer verilməsi, əsasən idarəetməni böyük payçılara verən kiçik payçıların dividend əldə etməsinə zəmanət verir [4, s.103].

Sabit kəmiyyətdə dividend bölgüsü siyasəti, firmanın səhmdarlarına verdiyi mənfəətin miq-

darını bərabər saxlamağı nəzərdə tutan siyasətdir. Bu siyasət, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təyin olunan miqdarın hər il dividend şəklində paylanmasını, qalan hissənin isə firmada saxlanılmasını ifadə edir [3, 12]. Bu bölgü üsulunda firma, əvvəlki ilə nəzərən ümumi mənfəətin artıb-azalmasından asılı olmayaraq, eyni miqdarda dividend verəcəkdir ki, bu da öz növbəsində səhmdarlar üçün hər il sabit miqdarda mənfəət payı deməkdir. Lakin yüksək inflyasiya şəraitində bu siyasət səhmdarlar üçün bir o qədər də əlverişli olmayacaqdır. Bütün bunlara baxmayaraq səhmdarlar, firmanın fəaliyyətindəki qeyri-müəyyənlikləri və digər riskləri minimallaşdırdıqları üçün bu metod müsbət qəbul edilə bilər. Həmçinin həmin səhmlər investorlar üçün sabit gəlir gətirən qiymətli kağız rolunu da oynayır [5, s.18].

Qalıq dividend siyasəti isə müəssisənin investisiya imkanları daraldığı zaman istifadə olunur. Belə ki, müəssisə mənfəət əldə etdikdən sonra, həmin mənfəətin bir hissəsinin investisiya ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf olunması, yerdə qalan mənfəətin isə qalıq dividend siyasəti vasitəsilə səhmdarlara ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Maliyyə menecmentinin təşkilinin nəzəri-metodoloji əsasları

Y. Briqxemə görə, korporasiyalar qalıq prinsipi üzrə dividend siyasətini reallaşdırarkən, öncə aşağıdakı məsələlər həllini tapır:

1. Kapital qoyuluşu büdcələrinin optimal həddi müəyyən edilir;
2. Investisiya qoyuluşu layihələrinin reallaşması üçün lazım olan kapitalın həcmi müəyyən olunur;
3. Kapital qoyuluşu layihələrinin maliyyələşməsində bölünməmiş mənfəətdən istifadənin maksimal mümkün hədləri aşkarlanır [6, s. 4].

Səhmlərin nominal dəyərinin azaldılması hesabına həyata keçirilən mənfəət bölgüsü mövcud səhmlərin hər biri üçün müəyyən sayda səhmin verilməsi ilə həyata keçirilən bir əməliyyatdır. Bunun sayəsində firma bazaradakı səhmlərinin sayını artırmış olur. Lakin burada diqqət yetirilməli məqam, payçının əlindəki səhm sayının atışının firmadakı şəriklik payına necə təsir göstərməsidir. Çünki hər payçının malik olduğu səhm sayı artır və eyni səviyyədə səhmlərin nominal dəyəri aşağı düşür. Bu da pay bölgüsünün strukturuna təsir göstərir. Bu cür bölgünün müsbət tərəfi, səhmlərin bölünməsi hesabına qiymətin aşağı salınaraq bazaradakı dövriyyə həcmının artırılması və beləliklə də səhmlərin likvidliyinin artırılmasıdır [8, s.596].

Səhmlərin bölünməsi ilə həyata keçirilən dividend bölgüsü səhm verilməsi ilə həyat keçirilən dividend bölgüsünə bənzərsə də, iki əsas məqama görə bir-birindən fərqlənirlər:

- bölünmə üsulu ilə həyata keçirilən dividend bölgüsündə daha çox səhm bölgüsü edilir və bir səhmin qiymətinin dəyişməsindən söhbət getmir;
- səhm vasitəsilə ödəniş edilməsi üsulunda isə bölüşdürülməyən mənfəətdən və əlavə vəsaitlərdən səhmdarlara birbaşa transfer nəzərdə tutulur. Nominal dəyərinin azaldılması ilə həyata keçirilən dividend ödənişləri səhmin bazar qiymətini bölərək işləkliyini artırır və səhm daha likvid hala gətirilir [11, s.132].

Səhmin bölünməsi firmanın şəxsi kapitalının strukturunda dəyişikliyə səbəb olmur. Çünki yalnız səhm sayının artımı baş verir. Firmaya hər hansı vəsaitin daxil olması və ya vəsaitin sərf olunması baş vermədiyi halda, firmanın gələcəkdə nağd vəsait imkanlarının yüksək olacağı düşünülür. Burada vacib məqam firmanın bazar dəyərinin yüksək olması bölünmə ilə deyil, onun böyümə imkanlarının yüksək qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Qarışıq dividend bölgü üsulunda ödənişlər nağd və səhm formasında birgə həyata keçirilir. Bu bölgü formasında dividendin verilmə dərəcəsi əhəmiyyətli deyildir. Bu üsul ümumi olaraq az tətbiq edilməklə yanaşı, tətbiq edilən üsulların əsas məqsədi, nağd yaxud səhm formasında dividend ödənişlərini təmin edən səhmlər üçün yaranan tələbi bütünlüklə öz nəzdində cəmləşdirməkdir. Çünki müəssisələrin ödənişlərini tamamilə nağd formada etməsi, səhm formada ödəməni təmin edən kağızlara tələbin azalmamasına səbəb olacaqdır. Eyni vəziyyət səhm formasında həyata keçirilən ödənişlərə də şamil olunur. Qarışıq dividend bölgüsünün rəhbərlik baxımından üstünlüyü müəssisənin dividendin nə qədər hissəsinin nağd, nə qədər hissəsinin səhmlə yerinə yetirilməsi ilə

bağlı hər hansı sanksiyanın, yaxud təyin olunmuş mütləq hədlə bağlı qadağanın olmamasıdır.

Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının əsas tərkib hissəsi olmaqla orada müxtəlif qiymətli kağızların tədavülü və alqı-satqısı prosesi baş verir. Bütün qiymətli kağızlar maliyyə kapitalından asılı olmayaraq iqtisadi şəraitin real vəziyyəti ilə əlaqədar meydana gəlidiyi üçün o, maliyyə bazarında sərbəst hərəkət edir. Qiymətli kağızlar pulla ifadə olunan maliyyə vəsaiti kimi fond bazarına sərbəst surətdə daxil olur və onun bu cəhəti maliyyə bazarının mövcud vəziyyəti ilə tənzimlənir. Fond bazarı iştirakçıları tərəfindən qiymətli kağızlar tələb və təklif qanunlarının birbaşa hegemonluğu şəraitində reallaşdırılır. Qiymətli kağızların digər hissəsi dövlət zəmanətli, lakin özünün nisbətən kiçik həcminə görə xüsusi çəkiyə malik olmadığından dövriyyəsi daha çox çevik olan qiymətli kağızların tərkibinə daxil olmaqla bazar əməliyyatlarında iştirak edir.

Aşağıdakı cədvəldə qeyd olunan göstəricilərə əsasən ölkəmizdə korporativ qiymətli kağızlar üzrə birja əməliyyatlarında səhm əməliyyatlarının xüsusi çəkisinin aşağı olduğu görülməkdədir. 2019-cu ildə səhm üzrə əməliyyatların ilkin və təkrar bazar üzrə məcmusunun xüsusi çəkisi korporativ qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların cəmi 0,35 faizini təşkil etmişdir. 2020-ci ildə isə 3,7 faizini təşkil etmişdir.

Cədvəl 1.

Bakı Fond Birjasında 2019-2020-ci illər üzrə korporativ qiymətli kağızları üzrə əməliyyatlar

Bazarlar / Əməliyyatlar	31.12.2019-cu il tarixinə		31.12.2020-ci il tarixinə	
	əqdlərin həcmi, manatla	əqdlərin sayı	əqdlərin həcmi, manatla	əqdlərin sayı
Korporativ qiymətli kağızlar	1129248340	2665	2128970925	2691
İlkin bazar	167095367	59	402461434	195
Səhmlər	700000	3	50000000	55
İstiqrazlar	166395367	56	352461434	140
- İpoteka istiqrazları	151007578	25	250831348	14
- Digər istiqrazlar	15387789	31	101630086	126
Təkrar bazar	962152973	2606	1726509491	2496
Səhmlər	3360103	2069	29932975	2035
İstiqrazlar	958792870	537	1696576517	461
- İpoteka istiqrazları	916068096	47	1668856602	100
- Digər istiqrazlar	42724774	490	27719915	361

Mənbə: <https://www.bfb.az/en/view-file/baki-fond-birjasi-illik-hesabat.pdf>

Digər tərəfdən isə 2019-cu ildə səhmlər üzrə təkrar bazar əməliyyatlarının dəyərində ciddi artım müşahidə edilsə də, əvvəlki illə müqayisədə ilkin bazarda ciddi artımın olduğu 2020-ci ildə səhmlər üzrə əməliyyatların dəyərinin xeyli azalması müşahidə edilmişdir.

Nəticə

Müəssisələr müxtəlif maliyyə resurslarından istifadə edərkən bu resursların xüsusiyyətlərinin, fəaliyyətə cəlb olunduğu halda ortaya çıxma biləcək nəticələrin təhlili əhəmiyyətlidir. Maliyyənin düzgün təhlili həm ayrı-ayrılıqda götürülmüş müəssisə, idarə və təşkilatlar, həm də bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatında maddi və maliyyə resurslarının səmərəli və iqtisadi səmərə verə biləcək bölüşdürülməsini təmin edən anlayışlardan biridir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasında isə maliyyə siyasətini, metodlarını və maliyyə vasitələrini, həmçinin də maliyyə stabilliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün idarəetmə fəaliyyətini təmin edən kadr heyətinin əlaqələndirilməsi dayanır. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal səmərəliliyinin artırılması üçün həyata keçirilməsi vacib olan məsələlərdən biri kimi xərclərin maliyyə nəzarəti ön plana çəkilməlidir.

Мüəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilə bilər:

- müəssisənin maliyyə fəaliyyətində risk qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- müəssisələrin maliyyə resurslarının çeşidliliyinin artırılması və effektiv dividend siyasətinin tətbiqi;
- müəssisələrin dəyərinin yüksəldilməsi üçün dividend siyasətində səhmdarlara münasibətdə şəffaf və etibarlı davranışların davamlılığının təmin olunması;
- maliyyə menecmentini dərindən bilən və bu sahədə uzunmüddətli fəaliyyət göstərə bilən kadr hazırlığını təmin etmək;
- müəssisələrin investisiya qərarlarının dəstəklənməsi üçün səhmdarların maraqlarının yüksəldilməsi və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov T.Ə. “Müəssisənin iqtisadiyyatı”. 2005.
2. Quliyev T. “Menecmentin əsasları”. Bakı-2001.
3. Belkayalı, N. (2004), Temettü Dağıtım Şekillerinin Firma Değərine Etkisi ve İMKB 100 Endeksində Ampirik Bir Uygulama, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
4. Gönenli, A. (1991), İşletmelerde Finansal Yönetim, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, Yayın No: 250, İstanbul.
5. Türko, M. (2002), Finansal Yönetim, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul.
6. Yaşar, S. (2006). *Firma Finansmanında Hisse Senedi Piyasalarının Rolü: Türkiye Örneği*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu. Yaşar, 2006.
7. Arthur J. Keown. “Financial Management. Principles and Applications”. 2001.
8. Gitman, L. J. (1991), Principles of Managerial Finance, 6. Baskı, Harper Collins, New York, p. 603.
9. R.A.Hill. “Strategic Financial Management”. 1 Edition. 2009
10. Robert C. Higgins. “Analysis for Financial Management”. 10th Edition. 2015
11. Shapiro, A. C. (1991), Modern Corporate Finance, McMillan Publishing Company, New York, p. 529.
12. <https://bfb.az/wp-content/uploads/2015/07/Statistika-2019-.pdf>
13. <https://www.bfb.az/en/view-file/baki-fond-birjasi-illik-hesabat.pdf>

Карим Абил оглы Сарыев
Заместитель директора Центрального отделения
Государственного фонда социальной защиты
по назначению с особыми условиями
Электронная почта: kerim.sariyev@gmail.com

Роль дивидендной политики в финансовом управлении компанией

Резюме

Цель исследования - Он заключается в изучении теоретико-методических аспектов и концептуальных основ организации финансового менеджмента, комплексном анализе сложившегося состояния формирования, распределения и эффективного использования финансовых ресурсов народного хозяйства.

Методология исследования - в исследовательской работе была использована роль финансовой системы в развитии экономики республики в современных условиях, ее сравнительный анализ, методы группировки, обобщения и анализа.

Прикладное значение исследования - Значимость применения исследования заключается в изучении вопросов осуществления реформ, связанных с развитием финансовой системы в стране, развитием ее отдельных отраслей, управления финансовой системой, ее информационного обеспечения, совершенствования, влияния на развитие экономики страны и дальнейшего развития.

Результаты исследования - предложения и рекомендации, необходимые для стимулирования роста развития финансового сектора рынка экономики в Азербайджане.

Оригинальность и научная новизна статьи - Комплексно исследованы концептуальные основы финансового менеджмента и исторические этапы его становления, определены его необходимые исторические аспекты, проведен комплексный анализ и оценка финансовой устойчивости предприятия в системе финансового менеджмента.

Ключевые слова: *рыночные отношения, дивидендная политика, финансовый менеджмент, прибыль, остаточная дивидендная политика, внутренние инвесторы, распределение прибыли, биржевые операции.*

Karim Abil Sariyev

*Deputy Director of the Central Branch of the State
Social Protection Fund for Appointment with Special Conditions
Email: kerim.sariyev@gmail.com*

The role of dividend policy in financial management of the company

Summary

The purpose of the research- It consists in examining the theoretical and methodological aspects and conceptual foundations of the organization of financial management, in a complex analysis of the current state of formation, distribution and effective use of financial resources of the national economy.

Research methodology - the role of the financial system in the development of the economy in the republic in modern conditions, its comparative analysis, grouping, generalization and analysis methods were used in the research work.

The applied importance of the research - the implementation of reforms related to the development of the financial system in the country, the development of its individual areas, the management of the financial system, its information support, improvement, the impact on the development of the country's economy and the study of future development issues.

The results of the study - these are the proposals and recommendations necessary to stimulate the growth of the development of the financial sector of the economic market in Azerbaijan.

Originality and scientific innovation of research - the conceptual foundations and historical stages of the formation of financial management were comprehensively studied, its necessary historical aspects were identified, the financial sustainability of the enterprise in the financial management system was comprehensively analyzed and evaluated.

Key words: *market relations, dividend policy, financial management, profit, residual dividend policy, internal investors, profit distribution, stock market operations.*

UOT. 336

Ayaz Rafik oğlu MUSEYİBOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant
Email: rafigoglu.ayaz@gmail.com
10.30546/4.71.2023.28

GLOBAL MALİYYƏ SABİTLİYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ: BAZEL 3 STANDARTLARININ NƏZƏRİ İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - 2007-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra qlobal miqyasda meydana gələn maliyyə tənzimləməsi çərçivəsindəki zəiflikləri və bu zəifliklərin Bazel 3 standartlarının qəbuluna təsirlərini, Bazel 3 standartlarının inkişaf tarixini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Bazel 1 və Bazel 2 standartlarının tənqidi təhlili və onların nəticələrinin Bazel 3-ün yaradılmasına təsiri proseslərinin araşdırılmasını özündə ehtiva edir. Tədqiqat işində təhlil, sintez, müşahidə, məntiqi ümumiləşdirmə və müqayisə kimi iqtisadi üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - bank sektoruna əlavə kapital və likvidlik buferləri tətbiq etməklə maliyyə böhranlarına daha davamlı cavab vermək qabiliyyətini gücləndirmək istiqamətində Bazel 3 standartlarının əhəmiyyətini göstərməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri-bank sektorunda Bazel 3 standartlarının tətbiqi ilə bağlı konseptual yanaşmalar təqdim olunmuş və tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından ən böyük töhfəsi, Bazel 3 standartlarının qlobal maliyyə sisteminin sabitliyini artırmaq məqsədi ilə necə və niyə inkişaf etdirildiyinin sistemli və nəzəri şəkildə izah edilməsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda Bazel 3 standartlarına keçidlə bağlı hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bu sahədə ölkədə elmi araşdırma və tədqiqatların aparılması səviyyəsi xeyli məhduddur. Bu tədqiqat işində də bu kontekstlə yanaşı Bazel 3 standartlarının bank risklərini azaltmaq qabiliyyəti və bunun qlobal bank sistemi üçün əhəmiyyəti baxımından tədqiq olunur.

Açar sözlər: *Bazel 3 Standartları, Bazel Komitəsi, kapital və likvidlik tələbləri, risk idarəetməsi, qlobal bank sisteminin sabitliyi.*

Giriş

2007-ci il avqust ayında qlobal maliyyə böhranı baş verdi və bu maliyyə böhranı beynəlxalq tənzimləmə çərçivəsindəki zəiflik sahələrini üzə çıxardı. Böhran o qədər şiddətləndi ki, bir çox ölkələrdə banklar irimiqyaslı balans və balansdankənar hesablar yaratdılar. Bu böhranlar və cavab tədbirləri Bazel 3 standartlarının qəbulunu sürətləndirdi. Məlum olduğu kimi Bazel 1 standartları 1988-ci ilin iyul ayında bankların kapitalının adekvatlığı baxımından risk idarəçiliyini həll etmək məqsədilə çərçivə təmin etmək üçün nəşr edildi. Burada əsas narahatlıq bankların kapital adekvatlığı idi. Bunun əsas səbəblərindən biri, 1980-ci illərin əvvəllərində Bazel Komitəsinin beynəlxalq bankların kapital nisbətlərinin zamanla azaldığını anladığı Latın Amerikasına borc böhranı idi. Bazel 1 minimum tələb olunan kapitalın hesablanmasına daxil edilə biləcək ümumi müddəaları da müəyyənləşdirdi. Bazel 2-nin əsas məqsədi isə minimum kapital tələbini bankın kapitalının adekvatlığının yoxlanılması tələbi ilə əvəz etmək idi [1]. Bazel 2 prinsiplərinin yeniləmə ehtiyacı isə 2008-ci ilin sentyabr ayında qlobal maliyyə xidmətləri şirkəti “Lehman Brothers”-in maliyyə böhranı ilə daha dərinlən hiss olundu [2].

Beləliklə, Bazel 3-ün əsas məqsədi banklar üçün əlavə kapital buferini təmin etməkdir. Bazel 3 Bazel 2 standartlarını dəyişdirmədi, sadəcə Bazel 2-də yaranan nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə yeni yanaşmaların əlavə olunmasıdır. Başqa sözlə desək, Bazel 3 standartının əsas məqsədləri daha keyfiyyətli kapitaldır. Bank kapitalı, bank tərəfindən mütəmadi olaraq istifadə

edilən fondların mahiyyətini əks etdirən təşkilata maliyyə cəhətdən güc verən, qarşılaşan çətinliklərin dəf edilməsinə köməkçi vasitədir. Bazel 3-ün gətirdiyi yeniliklərdən biri də 0% ilə 2.5% aralığında ölçülmüş kapital buferidir ki, bu buferin məqsədi də maliyyə dövriyyəsinə tsikllərin təsirini azaltmaqdır.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının hərəkəti geniş amillərdən asılıdır. Mühüm amillərdən biri də maliyyə tənzimlənməsidir. Lakin, investorlar üçün Basel 3-ün mümkün nəticələrindən bəzilərinə proqnozlaşdırmaq mümkündür. Ümumilikdə, bank tənzimlənməsinin gücləndirilməsi istiqraz bazarının iştirakçılara müsbət təsir göstərir. Bu, ona görə baş verir ki, daha yüksək kapital tələbləri banklar tərəfindən buraxılan istiqrazları daha təhlükəsiz investisiyalara çevirir. Bazel 3 standartları daha sət bank tənzimlənməsinə gətirib çıxarır və bu da öz növbəsində daha sabit maliyyə sisteminin yaradılmasına təkan verir. Öz növbəsində, daha böyük maliyyə sabitliyi davamlı iqtisadi inkişafa səbəb olur. Bank tənzimlənməsi gələcək maliyyə böhranlarının ehtimalını azaltmağa kömək edə bilsə də, gələcək iqtisadi artımın qarşısını da ala bilər. Bu, onunla izah olunur ki, bank kreditləşməsi və kreditin verilməsi müasir iqtisadiyyatda iqtisadi fəaliyyətin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Buna görə də kreditlərin verilməsinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş istənilən normativ aktlar iqtisadi artıma, ən azı, müəyyən dərəcədə mane olacaqdır.

Metodologiya

Bu məqalədə 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqədar bank sektorunun tənzimləyici bazasında aşkar edilmiş zəif cəhətləri və bu böhranın necə baş verdiyi nəzəri cəhətdən izah edilir. Qlobal maliyyə bazarlarında baş verən zəifliklərə cavab olaraq Bazel 3 standartlarının yaranması mərhələli formada təhlil olunur. Bazel 1 və Bazel 2-dən əvvəl maliyyə qaydalarının inkişafı müzakirə edilir, onların çatışmazlıqları, kapital tələbləri, likvidlik tələbləri və qarşı tərəfin kredit riski daxil olmaqla, Bazel 3 standartlarının əsas komponentləri izah edilir. Bazel standartlarının təkamülünü təsvir edən qrafiki təsviri, onların müqayisəli təhlili təqdim olunur.

Bazel standartlarında (1, 2 və 3) konseptual fərqlər

Məlum olduğu kimi, Bazel razılaşmaları 1975-ci ildə Böyük Onluq ölkələri qrupunun (G-10) mərkəzi bank rəhbərləri tərəfindən yaradılan bank nəzarəti orqanlarından ibarət Bazel Bank Nəzarəti Komitəsi (BCBS) tərəfindən təqdim olunmuşur. Bu komitənin əsas məqsədi də bank qaydalarına dair təlimatlar verməkdir.

Qrafik 1. Bazel standartlarının inkişafı.

Mənbə: Müəllif tərəfindən Bazel standartlarının inkişaf tarixi ilə bağlı materiallar əsasında hazırlanmışdır.

BCBS qlobal miqyasda bank nəzarətini gücləndirərək bank sistemlərinə etibarını artırmaq məqsədi ilə Bazel 1, Bazel 2 və Bazel 3 adlı 3 standartlar qəbul etmişdir. Bazel standartlarının tam, vaxtında və ardıcıl olaraq qəbul edilməsi və tətbiq edilməsi bütün ölkələr üçün vacibdir. Burada əsas məqsədlər də qlobal bank sisteminin dayanıqlılığını artırmaq, prudensial tələblərə inamı təşviq etmək, beynəlxalq miqyasda fəal banklar üçün proqnozlaşdırılan və şəffaf tənzimləmə mühitini yaratmaqdır. Buna görə də Bazel Komitəsi və onun idarəedici orqanı olan Mərkəzi Bankın Başçıları və Nəzarət Başçıları Qrupu, Bazel standartlarının qlobal miqyasda razılaşdırılmış müddət ərzində tam və effektiv şəkildə tətbiqini yüksək prioritet olaraq təyin etmişdirlər. Komitə müntəzəm olaraq üç ölçü üzərində fokuslanır, izləyir və qiymətləndirir ki, bunlara da standartların vaxtında tətbiqi, ardıcılıq və nəticələr daxildir. Bazel Komitəsi, beynəlxalq aktiv banklar üçün proqnozlaşdırıla bilən və şəffaf tənzimləmə mühitini təşviq edərkən, standartlarının qəbul edilməsini və tətbiqini izləmək və qiymətləndirmək üçün 2012-ci ildə hərtərəfli Tənzimləyici Ardıcılığın Qiymətləndirilməsi Proqramını (RCAP) təsis etmişdir. Bu proqram iki fərqli, lakin bir-birini tamamlayan iş axınlarından ibarətdir: monitorinq və qiymətləndirmə [3].

Cədvəl 1.

Bazel standartlarının fərqləri

Bazel standartlarının müqayisəli təhlili	
Yaradılma məqsədləri	
Bazel 1	Bazel 1, banklar üçün minimum kapital tələbini vurğulamaq məqsədi ilə yaradılmışdır.
Bazel 2	Bazel 2, nəzarət vəzifələrini tətbiq etmək və minimum kapital tələbini daha da gücləndirmək üçün yaradılmışdır.
Bazel 3	Bazel 3 -ün əsas məqsədi banklar tərəfindən saxlanılacaq əlavə kapital buferini təyin etmək idi.
Risk Fokusu	
Bazel 1	Bazel 1, 3 razılaşma arasında ən az risk ağırlıqlı olanıdır.
Bazel 2	Bazel 2, risk idarəçiliyinə 3 əsaslı bir yanaşma təqdim etdi.
Bazel 3	Bazel 2 -də göstərilən risklərə əlavə olaraq Bazel 3 tərəfindən likvidlik riskinin qiymətləndirilməsi təqdim edilmişdir.
Risklərin nəzərə alınması	
Bazel 1	Bazel 1 -də yalnız kredit riski nəzərə alınır.
Bazel 2	Bazel 2, əməliyyat, strateji və nüfuz riskləri də daxil olmaqla geniş bir risk çərçivələrini ehtiva edir.
Bazel 3	Bazel 3, Bazel 2 -nin təqdim etdiyi risklərə əlavə olaraq likvidlik risklərini də əhatə edir.
Gələcək risklərin proqnozlaşdırılması	
Bazel 1	Bazel 1 daha çox ötən dövrün analizinə əsaslanır, çünki yalnız bankların cari portfelindəki aktivləri nəzərə alır.
Bazel 2	Bazel 2, Bazel 1 ilə müqayisədə gələcəyə yönəlikdir, çünki kapital hesablanması risklərə həssasdır.
Bazel 3	Bazel 3 bank meyarlarına əlavə olaraq makroiqtisadi ətraf mühit faktorlarını da nəzərə alır.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

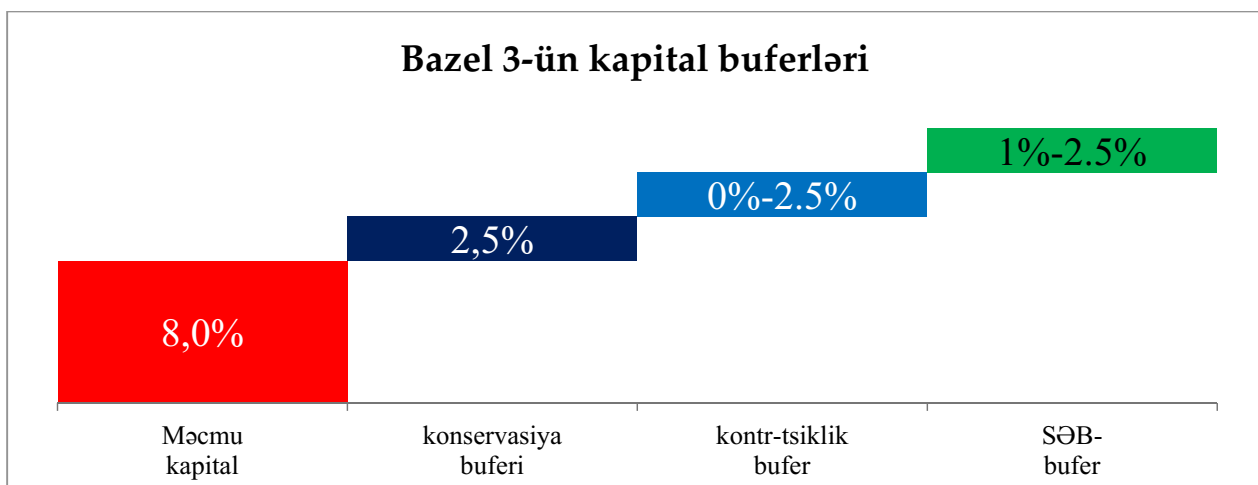
Bazel 1, 2 və 3 sazişləri arasındakı fərq əsasən onların məqsədləri arasındakı fərqlərdən qaynaqlanır. Təqdim etdikləri standartlar və tələblər baxımından fərqli olsalar da, hər üç standart sürətlə dəyişən beynəlxalq biznes mühitləri fonunda qlobal bank risklərini idarə etməyi hədəfləyir. Qloballaşmanın inkişafı ilə dünyanın hər yerindəki bank sistemləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Bu

baxımdan, əgər banklar hesablanmayan risklər alsalar, cəlb olunan böyük miqdarda vəsait səbəbiylə fəlakətli vəziyyətlər yarana və mənfi təsir tez bir zamanda bir çox ölkələr arasında yayıla bilər. 2008 -ci ildə başlayan və ciddi iqtisadi itkilərə səbəb olan qlobal maliyyə böhranı bunun ən yaxşı nümunəsidir [4].

Bazel 3 standartlarının gətirdiyi yeniliklər

Bazel standartlarının gətirdiyi yeniliklərdən bəhs edərkən ilk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu standartların tətbiqi ilə kapitalla bağlı aşağıdakı mühüm irəliləyişlər edilmişdir:

- Kapital anlayışı təkmilləşdirildi,
- Yeni 2.5 % “konservasiya buferi” tələbi müəyyən edildi;
- Yeni 0% – 2.5%-ə qədər “kontr-tsiklik bufer” tələbi müəyyən edildi;
- Sistem əhəmiyyətli baklar (SƏB) üçün əlavə 1% – 2.5% qədər I dərəcəli kapital buferi (CET1) tələbi müəyyən edildi [5].

Qrafik 1. Bazel 3-də kapital buferləri.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bundan əlavə, Bazel III, Kredit Dəyər Uyğunlaşması (CVA) riskini və sekyuritizasiya məhsulları üzrə daha yüksək kapital tələblərini örtmək üçün kapital tələblərini də təqdim etdi. [6] Güclü kapital tələbləri bank sektorunun sabitliyi üçün zəruri şərt olsa da, özlüyündə kifayət deyildir. Güclü nəzarət standartları vasitəsilə gücləndirilmiş likvidlik bazası da eyni əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də Bazel Komitəsi beynəlxalq səviyyədə uyğunlaşdırılmış qlobal likvidlik standartlarını tətbiq edir. Qlobal kapital standartlarında olduğu kimi, likvidlik standartları da minimum tələbləri müəyyən edir. 2008-ci il maliyyə böhranının ilkin “likvidlik fazası” zamanı bir çox banklar – adekvat kapital səviyyələrinə baxmayaraq – öz likvidliklərini ehtiyatlı şəkildə idarə etmədikləri üçün çətinliklərlə üzləşdilər. Böhran maliyyə bazarlarının və bank sektorunun düzgün işləməsi üçün likvidliyin vacibliyini yenidən gündəmə gətirdi. Böhrandan əvvəl aktiv bazarları işlək idi və maliyyə vəsaiti aşağı qiymətə asanlıqla əldə edilə bilərdi. Bazar şəraitindəki sürətli dönüş likvidliyin nə qədər tez buxarlana biləcəyini nümayiş etdirdi. Böhran vaxtı qlobal bank sistemi ciddi stresə məruz qalmışdı ki, bu da həm pul bazarlarının, həm də bəzi hallarda ayrı-ayrı qurumların fəaliyyətini dəstəkləmək üçün mərkəzi bankların fəaliyyətini zəruri etdi [7].

Böhran zamanı bəzi bankların üzləşdiyi çətinliklər likvidlik riskinin idarə edilməsinin əsas prinsiplərinin pozulması ilə əlaqədar olmuşdur. Buna cavab olaraq likvidlik çərçivəsinin əsası kimi Komitə 2008-ci ildə Likvidlik Riskinin Səmərəli İdarə Edilməsi və Nəzarət Prinsiplərini nəşr etdi. Bu prinsipləri tamamlamaq üçün Komitə likvidliyin maliyyələşdirilməsi üçün iki minimum standart hazırlamaqla likvidlik çərçivəsini daha da gücləndirmişdir. Likvidlik çərçivəsinin əlavə

komponenti transsərhəd nəzarətin ardıcılığını yaxşılaşdırmaq üçün monitoring göstəriciləri toplusudur [8]. Beləliklə, Bazel 3 minimum “leverage əmsalı”ni təqdim etdi. Leverage əmsalı, Tier 1 kapitalını bankın ümumi konsolidasiya olunmuş aktivlərinin orta qiyməti ilə bölməklə hesablanırdı. Qaydalara görə Bazel 3 çərçivəsində bankların leverage əmsalını 3% -dən çox saxlamağı gözlənilirdi. Bazel 3 standartları iki tələb olunan likvidlik əmsalı da təqdim etdi. Bunlar aşağıdakılardır:

- Likvidlik Örtüyü Nisbəti (LCR), sərt stress senarisində maliyyə təşkilatlarının bir aylıq “ayaqda qalmaq”, yəni sabit işləməsi üçün kifayət qədər yüksək keyfiyyətli likvid aktivlərin mövcud olmasını təmin edir.

- Net Stabil Maliyyələşmə Nisbəti (NSFR), maliyyə institutları üçün daha sabit maliyyə resursları ilə öz fəaliyyətlərini maliyyələşdirməyə daha çox təşviqlər yaratmaqla uzunmüddətli dövrdə dayanıqlılığını təşviq edir [9].

Azərbaycanda Bazel 3 standartlarına keçid məsələləri

Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində qeyd edilmişdir ki, 2016-2020-ci illərdə likvidlik və kapitallaşma problemlərinin həll edilməsi, hüquqi və tənzimləmə çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi 2025-ci ilədək olan dövrdə maliyyə sisteminin inkişafı üzrə yeni hədəfləri müəyyənləşdirməyə şərait yaradacaqdır. Bu dövrdə digər amillərlə yanaşı, Bazel 3 standartlarına uyğunlaşdırılmış risk idarəetməsinə malik olan maliyyə sisteminin qurulması, bank sektorunun Bazel 3 standartlarının tələblərinə tam uyğunlaşması nəzərdə tutulmuşdur. Nəticədə, sağlam kredit portfelinin həcmində xeyli artması və qeyri-işlək kreditlərin (QİK) xüsusi çəkisinin azalması nəzərdə tutulmuşdur. Banklarda sağlam risk idarəetmə təcrübələrinin tətbiq edilməsinin 2020-ci ildə real ÜDM-ə təsiri 205 milyon manat birbaşa və 30 milyon manat dolaylı olmaqla, ümumilikdə 235 milyon manat həcmində qiymətləndirilir [10]. Əgər müvafiq dövlət sənədlərində nəzərdə tutulduğu kimi, Azərbaycanda 2025-ci ilədək Bazel 3 standartları tam olaraq tətbiq olunarsa, bu, ən azından kredit riskinin qiymətləndirilməsi mexanizmləri, skoring modelləri, korporativ idarəetmə strukturları və risklərin idarə edilməsi proseslərini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqla banklarda risklərin idarə edilməsi təcrübələrini genişləndirməyə imkan verəcəkdir. Bazel 3 standartlarına cavab verən və yüksək keyfiyyətli məlumatlarla bankları təmin edən kredit bürosunun mövcudluğu maliyyə qurumlarına vaxtı keçmiş borclar üzrə potensial zərərləri qabaqcadan qiymətləndirməyə, anderrayting və monitoring sistemlərini təkmilləşdirməyə imkan verəcəkdir. Nəticədə isə sağlam kredit portfelinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artacaq və ümitsiz kreditlərin payı daha da azalacaqdır. Bu müddət ərzində tənzimləmə standartlarında davamlı təkmilləşmələr nəticəsində banklar öz proses və əməliyyatlarını daha da inkişaf etdirəcəkdir.

“Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları”na görə iqtisadi tsikl və kredit portfelinin dinamikasına müvafiq olaraq Mərkəzi Bank tərəfindən 1-ci dərəcəli kapital və məcmu kapital adekvatlığı əmsalının üzərinə 0 – 2.5% arasında kontr-tsiklik kapital buferi tətbiq oluna bilər ki, bu da Bazel 3 standartlarının tələblərindəndir. Eyni zamanda tənzimləyici çərçivənin Bazel 2 standartlarına uyğunlaşdırılması üzrə hər iki qaydaya dəyişikliklər edilərək təminatın keyfiyyətinin müəyyən edilməsi zamanı İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrinə olan fərqli yanaşmalar ləğv olunmuşdur [11].

Nəticə

Yekun olaraq, Bazel 3 standartları global bank sisteminin möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm addımdır. 2008-ci il maliyyə böhranından sonra bank tənzimləmələrindəki zəifliklər daha aydın şəkildə meydana çıxdı və daha möhkəm yeni bir tənzimləyici çərçivənin tətbiqini zəruri etdi. Bazel 3 buna daha sərt kapital və likvidlik tələbləri qoymaq, qarşı tərəfin kredit riskini azaltmaq və maliyyə şoklarını absorbsiya etmək üçün yeni buferlər tətbiq etməklə nail olur. Bazel standartlarının Bazel 1-dən Bazel 3-ə qədər təkamülü dəyişən global maliyyə dinamikasına uyğunlaşmaq üçün birgə səyləri əks etdirir. Hər bir iterasiyanın özünəməxsus fokusu olsa da, əsas məqsəd dəyişməz olaraq qalır: beynəlxalq bank sektorunun sabitliyini və bütövlüyünü artırmaq. Likvidlik

risklərini həll etməklə, leverec əmsallarını tətbiq etməklə və daha yüksək kapital adekvatlığını tələb etməklə, Basel 3 bankları iqtisadi fırtınalara dözmək üçün alətlərlə təchiz edir və onların uğursuzluğa düşər olmasının qarşısını alır. Bundan əlavə, Bazel Komitəsi tərəfindən dəstəklənən beynəlxalq əməkdaşlıq şəffaf və davamlı qlobal maliyyə mühitinin yaradılmasının vacibliyini vurğulayır. Maliyyə sistemlərinin sərhədləri aşdığı dünyada bu standartlar bütün dünyada bankların maliyyə institutlarını və daha geniş iqtisadiyyatı mühafizə edən birinci dərəcəli qaydalara riayət etmələrinin təmin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal bank sektorunda yaranan riskləri həll etmək və qlobal bank sisteminin sabitliyini qorumaq üçün bu standartların monitorinqi və təkmilləşdirilməsi prosesini davam etdirmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bank for International Settlements. History of the Basel Committee. <https://www.bis.org/bcbs/history.htm>
2. Reflections on the Lehman collapse, 10 years later. 2018. <https://www.bis.org/speeches/sp180917.htm>
3. Bank for International Settlements. (2017, December 7). Basel III: international regulatory framework for banks. Bis.org. <https://www.bis.org/bcbs/basel3.htm>
4. Basel Committee on Banking Supervision reforms -Basel III. (n.d.). https://www.bis.org/bcbs/basel3/b3_bank_sup_reforms.pdf
5. Basel Committee on Banking Supervision Basel III: Finalising post-crisis reforms. (2017). <https://www.bis.org/bcbs/publ/d424.pdf>
6. IBM(2021, March 5). Basel III summary. <https://www.ibm.com/docs/en/bfmdw/8.8?topic=accord-basel-iii-summary>
7. Bank for International Settlements. The Basel Committee's response to the financial crisis: report to the G20. 2010. <https://www.bis.org/publ/bcbs179.pdf>
8. Basel Committee on Banking Supervision Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems. (2010). https://www.bis.org/publ/bcbs189_dec2010.pdf
9. BIS. (2014). Basel Committee on Banking Supervision Basel III: the net stable funding ratio. <https://www.bis.org/bcbs/publ/d295.pdf>
10. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. 2016. <https://president.az/az/articles/view/22046>
11. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Maliyyə Sabitliyi Hesabatı. 2022. <https://uploads.cbar.az/assets/e2f42074ed0f61779b824670c.pdf>

Аяз Рафик оглы Мусеибов
Азербайджанский Государственный Экономический
Университет, докторант
Эл. почта: rafigoglu.ayaz@gmail.com

Укрепление глобальной финансовой стабильности: теоретические вопросы развития стандартов Базель III

Резюме

Цель исследования. Целью данного исследования является изучение слабостей в глобальной финансово-регуляторной рамке, выявленных в результате глобального финансового кризиса 2007 года, и влияние этих слабостей на принятие стандартов Базель III, а также историю развития Базель III.

Методология исследования. Методология исследования включает критический анализ стандартов Базель I и Базель II и изучение того, как их результаты повлияли на создание Базель III, с использованием экономических методов, таких как анализ, синтез, наблюдение, логическое обобщение и сравнение.

Прикладное значение исследования. Практическая значимость исследования заключается в демонстрации важности стандартов Базель III в повышении способности банковского сектора более устойчиво реагировать на финансовые кризисы за счет внедрения дополнительных капитальных и ликвидных буферов.

Результаты исследования. Результаты исследования представляют концептуальные подходы и рекомендации, связанные с применением стандартов Базель III в банковском секторе. Оригинальность и научная новизна исследования. Оригинальность и научная новизна исследования в значительной мере вносят вклад в систематическое и теоретическое объяснение того, как и почему были разработаны стандарты Базель III для увеличения стабильности глобальной финансовой системы. Исследование также соответствует целям, изложенным в “Стратегии социально-экономического развития Республики Азербайджан на 2022-2026 годы”, утвержденной Указом Президента Республики Азербайджан от 22 июля 2022 года, включая переход на стандарты Базель III. Однако уровень научных исследований и расследований в этой области внутри страны значительно ограничен. В этом исследовании также изучается способность стандартов Базель III снижать банковские риски и их важность для глобальной банковской системы.

Ключевые слова: *Стандарты Базель III, Базельский комитет, требования к капиталу и ликвидности, управление рисками, стабильность глобальной банковской системы.*

Ayaz Rafik Museyibov

Azerbaijan State University of Economics, PhD candidate

Email: rafigoglu.ayaz@gmail.com

Strengthening Global Financial Stability: Theoretical Development Issues of Basel III Standards

Summary

This research aims to investigate the weaknesses in the global financial regulatory framework exposed by the 2007 global financial crisis and the influence of these weaknesses on the adoption of Basel III standards, as well as the development history of Basel III.

Research methodology. The methodology of the study includes a critical analysis of Basel I and Basel II standards and an examination of how their results impacted the creation of Basel III, employing economic methods such as analysis, synthesis, observation, logical generalization, and comparison. **Practical meaning of research.** The practical significance of the research lies in demonstrating the importance of Basel III standards in enhancing the banking sector's ability to respond more resiliently to financial crises through the implementation of additional capital and liquidity buffers.

Results of research. The results of the study present conceptual approaches and recommendations related to the application of Basel III standards in the banking sector.

Originality and scientific novelty of research. The originality and scientific novelty of the research significantly contribute to a systematic and theoretical explanation of how and why Basel III standards were developed to increase the stability of the global financial system. The research also aligns with the objectives set out in the “Socio-Economic Development Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2022-2026,” approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 22, 2022, which includes transitioning to Basel III standards. However, the level of scientific research and investigation in this area within the country is considerably limited. This study also investigates the ability of Basel III standards to reduce banking risks and their importance for the global banking system.

Key words: *Basel III Standards, Basel Committee, Capital and Liquidity Requirements, Risk Management, Stability of the Global Banking System.*

УДК. 336

Джавид Парвиз оглы САФАРОВ
докторант кафедры “Мировая экономика”
Бакинского Государственного Университета
Email: javid.safarov@yahoo.com
10.30546/4.71.2023.138

ВАЛЮТНЫЕ КРИЗИСЫ КАК ПРЕДМЕТ ОБШИРНОЙ ТЕОРИТИЧЕСКОЙ И ЭМПИРИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

Цель исследования - рассмотреть особенности валютного кризиса, его сущность и последствия. Тема Валютные кризисы и их влияние на национальную экономику посвящена изучению теоретических и практических аспектов разработанных научных парадигм осмысления валютных кризисов в исторической перспективе. Цель данной работы – выявить закономерности возникновения и преодоления валютных кризисов и их влияние на национальную экономику.

Методология исследования - В качестве инструментов исследования используются классические и современные экономические методы, и метод математической модели экономического процесса. Кроме того, для решения поставленных в работе задач используются методы диалектической, системной и исторической аналогии, являющиеся общенаучными принципами познания экономических явлений, позволяющие рассмотреть динамику исследуемого процесса и выявить существующие противоречия в развитии экономической системы.

Значимость исследования- Основные тезисы, выводы, конкретные советы диссертации могут пригодиться для разработки политики валюты Республики Азербайджан и для специалистов в области финансовых исследований и анализов валютного рынка. Также целесообразным является использование диссертационных материалов в научных и педагогических процессах ряда вузов и научных центров финансового и экономического профиля, для подготовки, повышения профессиональной квалификации специалистов по статистике и финансам.

Результаты исследования заключаются в подготовке предложений и рекомендаций по оптимизации регулирования влияния финансовых и валютных кризисов на экономический рост с учетом глобальных вызовов и современного уровня развития стран.

Оригинальность и научная новизна исследования - был изучен мировой опыт решения обсуждаемых в статье проблем и сформированы подходы в соответствии с требованиями современных условий. На уровне международной, региональной и отдельных национальных экономик проанализированы направления регулирования влияния финансовых и валютных кризисов на экономику разных стран. Путем изучения систематизированы основные направления мер, реализуемых в период до пандемии COVID-19 и в период пандемии по регулированию влияния финансовых и валютных кризисов. Проанализирована динамика появления таких кризисов в Азербайджане, даны предложения и рекомендации по оптимизации регулирования в этой сфере.

Ключевые слова: *валютный кризис, спекулятивные атаки, частота, влияние кризисов, макроэкономические основы.*

Введение

В экономической теории нет какого-либо конкретного определения валютного кризиса, приемлемого в качестве универсального определения. Однако, когда мы думаем о валютном кризисе, первое, что мы вспоминаем, это массовый уход инвесторов из-за обесценения валюты, зная, что эта девальвация действительно произойдет в репрессивном измерении,

чем обычно. В такой ситуации валюта теряет стабильность и доверие, и если нет достаточных международных резервов, это может привести к серьезному финансовому кризису.

Валютный кризис включает в себя внезапное и резкое снижение стоимости национальной валюты, что вызывает негативные волновые эффекты в экономике.

В отличие от девальвации валюты в рамках торговой войны, валютный кризис не является целенаправленным событием, и его следует избегать.

Валютный кризис вызван резким снижением стоимости валюты страны. Это снижение стоимости, в свою очередь, негативно влияет на экономику, создавая нестабильность обменных курсов.

Но валютный кризис, как и гиперинфляция, часто является результатом плохой реальной экономики, лежащей в основе национальной валюты. Другими словами, валютный кризис часто является симптомом, а не болезнью большего экономического недуга.

С начала 1990-х годов было несколько случаев валютных кризисов. Это внезапная и резкая девальвация национальной валюты в сочетании с нестабильными рынками и недоверием к национальной экономике. Валютный кризис иногда предсказуем и часто внезапен. Это может быть вызвано правительствами, инвесторами, центральными банками или любой комбинацией субъектов. Но результат всегда один и тот же: негативный прогноз вызывает широкомасштабный экономический ущерб и потерю капитала. В этой статье мы исследуем исторические движущие силы валютных кризисов и раскрываем их причины.

Модели валютного кризиса

Валютные кризисы были предметом обширной теоретической и эмпирической экономической литературы. Теоретические модели валютных кризисов часто разделяют на первое, второе или третье поколение. Однако, многие модели объединяют элементы более чем одной общей формы.

Модели первого поколения [12, с. 469-479] фокусируются на несоответствиях между внутренней макроэкономической политикой. Таковыми являются обязательство по обменному курсу и постоянный дефицит государственного бюджета. Последнего, в конечном итоге, необходимо монетизировать. Дефицит подразумевает, что правительство должно либо истощать активы. То есть, использовать иностранные резервы, либо занимать средства для финансирования дисбаланса. Но все же, ни одно правительство не может исчерпать резервы или занимать средства на неопределенный срок.

Следовательно, правительство должно в конечном итоге финансировать дефицит путем создания денег без фискальных реформ. Поскольку создание избыточных денег ведет к инфляции, это несовместимо с поддержанием фиксированного обменного курса, и поэтому модели первого поколения предсказывают, что режим неизбежно должен рухнуть.

В моделях валютных кризисов второго поколения, лучше всего представленных Обстфельдом [11, с. 72-81] политики оценивают стоимость и выгоды от защиты валюты и готовы отказаться от целевого показателя обменного курса, если затраты на это превышают выгоды. В этих моделях сомнения относительно того, желает ли правительство сохранить свою цель по обменному курсу, могут привести к существованию множества равновесий, и спекулятивная валютная атака может иметь место и увенчаться успехом, даже если текущая политика не противоречит обязательству по обменному курсу. Это связано с тем, что политика, применяемая для защиты определенного уровня обменного курса, например, повышение внутренних процентных ставок, может также повысить расходы на оборону за счет снижения экономической активности и / или увеличения расходов на банковское финансирование. Частный сектор понимает дилемму, стоящую перед правительством, и может поставить под сомнение приверженность фиксированному обменному курсу, когда поставлены под угрозу другие макроэкономические цели. В этом контексте спекулятивная атака с большей вероятностью будет успешной, если более высокие процентные ставки усугубят и без того слабые внутренние условия занятости или банковского сектора. Следовательно, время

нападения - и будет ли оно происходить - не может быть определено, поскольку оно больше не является уникальным.

Эти разные объяснения валютных кризисов не являются взаимоисключающими. Фундаментальный дисбаланс, на который указывают модели первого поколения, делает страну уязвимой к изменениям настроений инвесторов, но как только кризис все же случается, модели второго поколения помогают объяснить его самоусиливающиеся черты.

Модели третьего поколения сложнее охарактеризовать, но в основном они направлены на то, как искажения на финансовых рынках и в банковских системах могут привести к валютным кризисам. Различные модели третьего поколения предлагают различные механизмы, с помощью которых эти искажения могут привести к валютному кризису.

Некоторые модели подчеркивают, как могут возникать искажения в форме кредитных ограничений. Aghion, Bacchetta и Vanerjee [1, с. 1121-1150], например, подчеркивают, что первоначальное обесценивание валюты повышает стоимость долговых обязательств фирм в иностранной валюте и снижает прибыль, что, в свою очередь, может ограничивать возможности заимствования, когда кредит ограничен. Последующее падение инвестиций и объема производства, связанное с этими ограничениями заимствования, может снизить спрос на национальную валюту и спровоцировать валютный кризис. Другие модели третьего поколения подчеркивают, как финансовая либерализация и государственные гарантии обязательств частного сектора могут создавать моральный риск и неустойчивый дефицит бюджета, который может привести к кризисам. Например, McKinnon и Pill [15, с. 1267-1282] предполагают, что финансовая либерализация в сочетании со страхованием депозитов может побудить банки разжигать кредитный бум, связанный с расширением как внешнего, так и внутреннего кредитования, что в конечном итоге приводит к банковскому и валютному кризису. Чанг и Веласко [14, с. 25] подчеркивают возможность самореализующихся международных кризисов ликвидности в открытой экономике с неограниченными рынками капитала, на которых, банки выпускают депозиты в отечественных и иностранных активах, но имеют долгосрочные неликвидные инвестиции, которые в случае невозможности легко конвертировать в наличные. Дули [5, с. 256-272] и Бернсайд, Айхенбаум и Ребело [3, с. 31-63] утверждают, что прямые или косвенные государственные гарантии банковской системе могут дать банкам стимул брать на себя внешний долг, делая банковскую систему уязвимой для атак. Хрупкий банковский сектор, в свою очередь, усложняет задачу защиты привязки путем повышения внутренних процентных ставок и может привести к возможному обвалу национальной валюты.

Связь с другими кризисами

Валютные кризисы часто связаны с другими типами финансовых кризисов, таких как банковские кризисы. Возникновение так называемых двойных кризисов может быть связано с рядом причинных причин: банковский кризис, ведущий к валютному кризису, валютный кризис, ведущий к банковскому кризису, или совместная причинность.

Бегство банков может вызвать валютную атаку, если увеличение ликвидности, связанное с государственной помощью проблемных банков, подрывает их способность поддерживать преобладающее обязательство по обменному курсу. [2, с. 263-283]. Или, как обсуждалось выше, слабый банковский сектор может ускорить валютный кризис, если спекулянты ожидают, что политики предпочтут отказаться от стабильности обменного курса, чтобы избежать банкротств и дальнейшей нагрузки на банковский сектор, а не выдержать расходы на защиту национальной валюты [10].

Возможная обратная цепочка причинно-следственных связей, от валютных кризисов до наступления банковских кризисов, также хорошо известна. Если банки имеют значительные запасы нехеджированных иностранных обязательств, шок от валютного кризиса может негативно повлиять на банковский сектор напрямую, вызвав ухудшение банковских балансов, поскольку обесценивание валюты повышает бремя этих обязательств в национальной валюте.

Совместное появление валюты и банковской деятельности может также отражать реакцию на общие факторы. Банки и фирмы подвержены шокам ликвидности, если они финансируют долгосрочное кредитование и инвестиции с помощью краткосрочных займов. Следовательно, международный кризис ликвидности может спровоцировать двойной кризис. Мировой финансовый кризис 2007-2008 годов оказал аналогичное влияние на стоимость валюты и состояние банковского сектора во многих странах. Хотя он начался с убытков, связанных с субстандартными ипотечными деривативными продуктами (например, обеспеченными активами ценными бумагами и кредитными дефолтными свопами) в США и Западной Европе, он быстро привел к процессу сокращения доли заемных средств во всем мире, когда учреждения перешли к ограничению своей подверженности воздействию иностранной валюты. Произошел бегство к доллару США - глобальной резервной и платежной валюте, что вызвало очень большую девальвацию валюты во многих развитых и развивающихся странах (см. IMF, 2008 и IMF, 2009a).

Валютные кризисы могут быть связаны с другими типами финансовых кризисов, такими как внезапные остановки притока иностранного капитала, резкий рост оттока капитала и дефолты по суверенным долгам. Например, Calvo, Izquierdo и Talvi [9, с. 49] обеспечивают неожиданную интерпретацию финансового кризиса в Аргентине в 2001-02 годах, когда международные инвесторы потеряли веру в способность страны финансировать растущую фискальную задолженность, сохраняя при этом привязку к валюте к доллару в то время, когда экономика находилась в середине трехлетней рецессии.

Кризисные определения и проблемы измерения

Различные определения валютного кризиса были использованы в эмпирической литературе. В некоторых работах используется узкое определение кризиса, то есть успешной атаки, которая приводит к значительному обесценению обменного курса. Например, Франкель и Роуз (1996) определяют валютный кризис как номинальную амортизацию 25 процентов или более, что по крайней мере на 10 процентов больше, чем амортизация в предыдущем году. Чтобы избежать учета значительных колебаний обменного курса, связанных с периодами высокой инфляции, Milesi-Ferretti и Razin [4] используют определение, которое требует, в дополнение к 25-процентной амортизации, по крайней мере, удвоение нормы амортизации по сравнению с предыдущей год и норма амортизации предыдущего года ниже 40 процентов. Чтобы ограничить выборку эпизодами, в которых обменный курс был относительно стабилен в предыдущем году, другое определение, которое они используют, требует минимальной нормы амортизации на 15 процентов, повышения нормы амортизации как минимум на 10 процентов по сравнению с предыдущим годом и норма амортизации ниже 10 процентных пунктов в предыдущем году.

Считается, что изменения индекса выше некоторого порогового значения представляют кризисы, определяемые как двоичная переменная ноль-один, то есть 1 для кризиса и 0 для отсутствия кризиса. Порог обычно определяется в зависимости от конкретной страны. Например, Eichengreen, Rose и Wyplosz [6, с. 50] используют порог стандартного отклонения в полтора раза, Glick и Hutchison [13] используют порог стандартного отклонения, в то время как Kaminsky и Reinhart [7, с. 473-500] и Kaminsky, Lizondo и Reinhart [8] используют ограничение трех стандартных отклонений.

Чтобы минимизировать шансы на получение продолжения одного и того же эпизода валютного кризиса, обычно накладывают окна на данные. То есть после выявления каждого значительного изменения валютного давления любые значительные изменения в следующем фиксированном периоде (например, два года) рассматриваются как часть одного и того же валютного эпизода и пропускаются до продолжения выявления новых кризисов.

Глобализация, контроль капитала и валютные кризисы

Открытость торговли является одним из определяющих факторов, который, как правило, считается определяющим для определения валютных кризисов. Некоторые исследования

показывают, что более тесная торговая интеграция снижает финансовую нестабильность страны и вероятность валютного кризиса за счет повышения как способности, так и готовности обслуживать внешние обязательства (IMF, 2002b). Более высокий коэффициент экспорта снижает вероятность резкого изменения потоков капитала, поскольку страна в большей степени способна обслуживать свой долг в иностранной валюте. Кроме того, открытость торговли служит стимулом для выполнения внешних обязательств, делая страну более уязвимой для санкций кредиторов в случае дефолта. Следовательно, более высокая торговая интеграция имеет тенденцию уменьшать частоту внешних финансовых кризисов.

Усиление финансовой интеграции, в свою очередь, вызвало широкую и активную дискуссию среди ученых и политиков о риске для стабильности валюты. Недавняя работа над финансовым кризисом 2008-2009 гг. позволяет предположить, что развивающиеся рынки с более высокими общими внешними обязательствами по сравнению с размером экономики испытали большее снижение обменного курса и потери резервов.

Влияние мирового финансового кризиса на экономику Азербайджана

Мировой финансовый кризис повлиял на экономику страны из-за быстрой интеграции Азербайджана в мировую экономическую систему и широких экономических связей с развитыми и развивающимися странами. Если мы обратим внимание на общую экономику Азербайджана, то увидим, что основной причиной роста ВВП, снижения темпов инфляции, снижения уровня безработицы и увеличения темпов других позитивных экономических изменений является рост цен на нефть и добыча нефти. После мирового кризиса снижение цен на нефть в акциях создало определенные трудности для государственной экономики. Но, в дальнейшем, ситуация стабилизировалась и цены на нефть поднялись.

Последняя ситуация показала, что Азербайджан всегда готов выйти из кризиса с наименьшим ущербом. Даже если это так, текущая ситуация в стране не уменьшает потенциальное влияние кризиса. В целом считается, что кризис может оказать лишь незначительное влияние на экспортный потенциал Азербайджана. Но в то же время темпы развития экономики страны будут продолжать расти [16, с. 330].

Ведущие мировые финансовые институты, в отличие от многих других стран, прогнозируют, что Азербайджан может даже извлечь выгоду из мирового финансового кризиса. Например, вице-президент Всемирного банка по Европе и Центральной Азии Шигео Катсо сказал, что глобальный экономический кризис не затронул Азербайджан так сильно, как это произошло в других странах, и Азербайджан менее затронут кризисом. По его словам, этот кризис может даже создать новые возможности для Азербайджана: «По мере развития нефтегазового сектора могут создаваться новые рабочие места, улучшаться бизнес-среда, конкурентоспособность и финансовое управление государством».

Одним из факторов, который играет важную роль в готовности Азербайджана противостоять глобальному финансовому кризису и минимизировать его влияние в будущем, являются валютные резервы. Благодаря успеху новой нефтяной стратегии теперь сформировалась надежная «подушка безопасности» страны. Этой «подушки» достаточно, чтобы обеспечить бюджет страны и стабильность валюты в среднесрочной перспективе.

Кроме того, в отличие от многих зарубежных стран, Азербайджан подвергается воздействию кризиса на самом низком уровне, и его валютные резервы не расходуются на решение дополнительных проблем, как это было в других странах.

Конечно, Азербайджан не в полной мере способен избежать негативного влияния падения цен на нефть на экономику, как это было в 2015 году. Тем не менее, правительство продолжает работать над повышением эффективности и оптимизации государственных расходов, что показало положительные результаты по экономическим показателям за последние годы.

Долговечность Азербайджана, наряду с развивающимися секторами, такими как туризм, сельское хозяйство, транспорт и возобновляемые источники энергии, обеспечивает реальный потенциал для роста.

Заключение

В этой статье рассматривается влияние макроэкономических переменных, переменной распространения и политических соображений при определении валютных кризисов.

Чтобы оценить влияние этих переменных, вероятность валютного кризиса как функция этих основ была рассчитана с использованием значений различных теоретических моделей валютных кризисов.

Эта статья проверила эмпирически значение этих моделей. Сосредоточив внимание на широком спектре стран с различными экономическими и политическими ситуациями, я попытался определить степень, в которой эти переменные увеличивают вероятность возникновения валютного кризиса.

Эмпирические результаты подтверждают мнение о том, что в целом ухудшение экономических основ и проведение слабой денежно-кредитной политики могут способствовать валютным кризисам.

Неблагоприятные политические факторы и валютные кризисы в других странах мира могут сделать кризис более вероятным. Азиатский кризис высветил необходимость в инструментах и механизмах, которые будут препятствовать частным инвесторам выходить из страны, которая может потерять доступ к рынкам. Более важным является необходимость предотвращения накопления финансовых уязвимостей, которые делают кризис вероятным и более трудным для разрешения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aghion, Philippe, Philippe Bacchetta, and Abhijit Banerjee. 2001. Currency crises and monetary policy in an economy with credit constraints. *European Economic Review* 45(7): 1121-1150.
2. Andres Velasco, Financial crises and balance of payments crises: A simple model of the southern cone experience, *Journal of Development Economics*, 1987, vol. 27, issue 1-2, 263-283
3. Craig Burnside, Martin Eichenbaum and Sergio Rebelo, Government guarantees and self-fulfilling speculative attacks, *Journal of Economic Theory*, 2004, vol. 119, issue 1, 31-63
4. Current Account Reversals and Currency Crises: Empirical Regularities, 1998
5. Dooley, M. P. “A Model Of Crises In Emerging Markets,” *Economic Journal*, 2000, v 110 (460,Jan), 256-272.
6. Gian Maria Milesi-Ferrett, Assaf Razin, Exchange Market Mayhem: The Antecedents and Aftermath of Speculative Attacks, Barry Eichengreen, Andrew K. Rose, and Charles Wyplosz, June 21, 1995, 50 pages.
7. Graciela L. Kaminsky, Carmen M. Reinhart, The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of-Payments Problems, *AMERICAN ECONOMIC REVIEW*, VOL. 89, NO. 3, JUNE 1999, (pp. 473-500)
8. Graciela Kaminsky, Saul Lizondo, and Carmen Reinhart, Leading Indicators of Currency Crisis, By, MPRA Paper 6981, University Library of Munich, Germany, 1998
9. Guillermo A. Calvo, Alejandro Izquierdo, Ernesto Talvi, Sudden Stops, the Real Exchange Rate, and Fiscal Sustainability: Argentina's Lessons, 2002, 49 pages.
10. Maurice Obstfeld, 1994. “The Logic of Currency Crises,” NBER Working Papers 4640, National Bureau of Economic Research, Inc.
11. Maurice Obstfeld, Rational and Self-fulfilling Balance-of-Payments Crises, 1986, vol. 76, issue 1, 72-81
12. Paul R. Krugman, Increasing returns, monopolistic competition, and international trade, *Journal of International Economics*, Volume 9, Issue 4, November 1979, Pages 469-479
13. Reuven Glick и Michael M. Hutchison, Currency Crises, (2000, 2005, 2006)
14. Roberto Chang, Andrés Velasco, Dollarization: Analytical Issues, 2002, 25 pages.

15. Ronald McKinnon and Huw Pill, Credible Liberalizations and International Capital Flows: The “Overborrowing Syndrome”, 1996, World Development, Volume 26, Issue 7, July 1998, Pages 1267-1282
16. Zeynalov V.Z. Azərbaycanca investisiya siyasəti. Bakı, “Azərənəşr”, 2012, 330 s.

Cavid Pərviz oğlu Səfərov
Bakı Dövlət Universitetinin
“Dünya iqtisadiyyatı” kafedrasının doktorantu
Email: javid.safarov@yahoo.com

Valyuta böhranları geniş nəzəri və empirik iqtisadi ədəbiyyatın predmeti kimi

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - valyuta böhranının xüsusiyyətlərini, onun mahiyyətini və nəticələrini nəzərdən keçirməkdir. Valyuta böhranları və onların milli iqtisadiyyata təsiri mövzusu valyuta böhranlarının tarixi perspektivdə başa düşülməsi üçün işlənmiş elmi paradigmalardan nəzəri və praktiki aspektlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu işin məqsədi valyuta böhranlarının baş verməsi və aradan qaldırılması qanunauyğunluqlarını və onların milli iqtisadiyyata təsirini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat alətləri kimi klassik və müasir iqtisadi metodlardan və iqtisadi prosesin riyazi modeli metodundan istifadə olunur. Bundan əlavə, işdə qarşıya qoyulan problemləri həll etmək üçün tədqiq olunan prosesin dinamikasını nəzərdən keçirməyə və mövcud ziddiyyətləri müəyyən etməyə imkan verən iqtisadi hadisələrin biliklərinin ümumi elmi prinsipləri olan dialektik, sistemli və tarixi analogiya üsullarından istifadə olunur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Dissertasiya işinin əsas tezisləri, gəldiyi nəticələr və konkret məsləhətlər Azərbaycan Respublikasının valyuta siyasətinin işlənilib hazırlanması və maliyyə tədqiqatları və valyuta bazarının təhlili sahəsində mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər. Dissertasiya materiallarından bir sıra ali məktəblərin və maliyyə-iqtisadi profilli elmi-tədqiqat mərkəzlərinin elmi-pedaqoji proseslərində, statistika və maliyyə üzrə mütəxəssislərin hazırlanması və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üçün istifadə edilməsi də məqsədəuyğundur.

Tədqiqatın nəticələri - global çağırışlar və ölkələrin hazırkı inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla, maliyyə-valyuta böhranlarının iqtisadi artıma təsirinin tənzimlənməsinin optimallaşdırılması üçün təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - məqalədə müzakirə olunan problemlərin həllində dünya təcrübəsi öyrənilmiş və müasir şəraitin tələblərinə uyğun yanaşmalar formalaşdırılmışdır. Beynəlxalq, regional və ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar səviyyəsində maliyyə və valyuta böhranlarının müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsirinin tənzimlənməsi istiqamətləri təhlil edilib. Tədqiqat vasitəsilə COVID-19 pandemiyasından əvvəlki dövrdə və pandemiya dövründə maliyyə və valyuta böhranlarının təsirinin tənzimlənməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin əsas istiqamətləri sistemləşdirilib. Məqalədə Azərbaycanda belə böhranların yaranma dinamikası təhlil edilib, bu sahədə tənzimlənmənin optimallaşdırılması üçün təklif və tövsiyələr verilib.

Açar sözlər: *valyuta böhranı, spekulativ hücumlar, tezlik, böhranların təsiri, makroiqtisadi əsaslar.*

*Javid Parviz Safarov
Baku State University,
PhD in “World Economy”
Email: javid.safarov@yahoo.com*

Currency crises as a subject of extensive theoretical and empirical economic literature

Summary

The aim of the study - is to consider the features of the currency crisis, its essence and consequences. The topic Currency crises and their impact on the national economy is devoted to the study of the theoretical and practical aspects of the developed scientific paradigms for understanding currency crises in a historical perspective. The purpose of this work is to identify patterns of occurrence and overcoming currency crises and their impact on the national economy.

Research methodology - Classical and modern economic methods and the method of a mathematical model of the economic process are used as research tools. In addition, to solve the problems posed in the work, methods of dialectical, systemic and historical analogy are used, which are general scientific principles of knowledge of economic phenomena, allowing us to consider the dynamics of the process under study and identify existing contradictions in the development of the economic system.

The significance of the study - The main theses, conclusions, and specific advice of the dissertation may be useful for developing the currency policy of the Republic of Azerbaijan and for specialists in the field of financial research and analysis of the foreign exchange market. It is also advisable to use dissertation materials in the scientific and pedagogical processes of a number of universities and research centers of financial and economic profiles, for training and improving the professional qualifications of specialists in statistics and finance.

The results of the study - include the preparation of proposals and recommendations for optimizing the regulation of the influence of financial and currency crises on economic growth, taking into account global challenges and the current level of development of countries.

Originality and scientific novelty of research - the world experience of solving the problems discussed in the article was studied and approaches were formed in accordance with the requirements of modern conditions. At the level of international, regional and individual national economies, directions for regulating the influence of financial and currency crises on the economy of different countries have been analyzed. By studying, the main directions of the measures implemented in the period before the pandemic of COVID-19 and during the pandemic to regulate the influence of financial and currency crises are systematized. The dynamics of the emergence of such crises in Azerbaijan is analyzed, proposals and recommendations for optimization of regulation in this sphere are given.

Key words: *currency crisis, speculative attacks, frequency, impact of crises, macroeconomic fundamentals.*

UOT 331.1

Magistr: Tahir Mahir oğlu HACIYEV
Elmi rəhbər: dos. Mirzə Ağamirzə oğlu RZAYEV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
e-poçt: hacyevtahir@gmail.com
10.30546/4.71.2023.157

MÜƏSSİSƏDƏ İNSAN KAPİTALININ İDARƏ EDİLMƏSİ PROSESİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – insan kapitalının yaranması, onun növlərinin nəzərdən keçirilməsi, onlardan istifadənin problemlə aspektlərinin formalaşdırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində müxtəlif yanaşmalardan, məntiqi ümumiləşdir-mədən, müqayisəli analizlərdən və digər üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – günümüzdə insan kapitalının əhəmiyyətliliyini nəzərə alaraq, həm iqtisadi olaraq, həm də digər sahələrdə insan kapitalını, onların idarə olunması prosesini təş-kilatlarında həyata keçirmək.

Tədqiqatın nəticəsi – insan kapitalının bazar iqtisadiyyatının mühüm hissəsi olduğunu qeyd edərək, insan kapitalının idarə edilməsi mexanizminin daha da inkişaf etməsi, onun səmərəliliyinin artırılmasıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – insan kapitalının bazarda tətbiq edilməsi, ondan is-tifadə edilmənin yüksəldilməsi və idarəedilmə prosesinin əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *insan kapitalı, insan kapitalının növləri, insan kapitalının idarə edilməsi, insan kapitalına yanaşmalar.*

Giriş

Günümüzdə insanların iqtisadiyyat üçün rolu olduqca böyükdür, ona görə ki, istehsalatda intel-lektual əməyin aparıcılığı var. Texnoloji proseslərin daim yenilənməkdə olması, innovativ inkişafın baş verməsi ilə əlaqədar olaraq texnologiya sahəsindəki sürətli dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən ixtisaslı və peşəkar işçilərə tələbat müşahidə olunur.

İnsanların məhsuldar qüvvələrindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemi təkcə aktual deyildir, həmçinin sosial-iqtisadi tədqiqatların strukturlarında əsas prioritet kimi irəli sürülür. Müəssisələrdə ən vacib resurs insandır, kadrların peşəkar və sosial inkişafı həm müəssisə rəhbərliyini, həm də işçinin özünü qane etməlidir. Bu, kadr tərkibinə diqqət yetirməyi və müəssi-sələrin insan kapitalını zənginləşdirən və inkişaf etdirən müəyyən sərmayələr yatırmağı tələb edir.

Bütün ölkələrdə işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılması və menecment sahəsində mütəxəssis-lərin hazırlanması üçün proqram hazırlanır və onlar həyata keçirilir. İşçilərin ixtisas səviyyəsi yük-sək olarsa, onların əmək bazarında mövqeləri bir o qədər sabit olarsa, onlar daha çox sosial təmi-nata malik olurlar, bu da onların müstəqil və tez bir zaman kəsiyində iş tapmaq şanslarının daha çox olması deməkdir [1, s. 155].

İnsan kapitalı müəssisənin istehsal aktivlərinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. O, müəyyən bir şəxsə, onun işlədiyi müəssisəyə və bütövlükdə ölkəyə gəlir gətirir. İnsan kapitalı hər bir insanın malik olduğu və onun istehsal və ya istehlak məqsədləri üçün istifadə edə biləcəyi bacarıq, qabiliyyətlər, bilik ehtiyatıdır.

İnsan kapitalının formalaşdırılması, onun fəaliyyətinə qoyulan investisiyaların köməyi ilə bir insanın istehsal qabiliyyətlərinin inkişafı prosesidir. Bu səbəbdən, insan kapitalına sərmayələr bir şəxsə onun gəlirinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə təsir edən hər hansı bir investi-siyadır.

Müəssisənin mühüm tərkib hissəsi insan kapitalıdır. Onun uğurlu fəaliyyəti üçün onu səriştəli idarə etmək, sərmayə qoymaq, daha da yaxşı strateji idarəetmə üçün təşkilatın daxili mühiti öy-rənilməlidir. İnsan kapitalından düzgün istifadə olunarsa, müəssisələr daha rəqabətədavamlı və

səmərəli olacaqdır. Nəzərə alınmalıdır ki, müəssisə tərəfindən investisiya qoyuluşu praqmatikdir, çünki bir insana bütün investisiyalar yalnız ondan gəlir əldə edə bildiyimiz müddətdə baş verir.

İnsan kapitalı, formaları

İnsan kapitalı şəxsi potensialın müxtəlif təşkili formalarının inteqrasiyası nəticəsində formalaşan çoxşaxəli hadisədir. Deməli - onun təzahür formalarının müxtəlifliyi, bu da öz növbəsində iqtisadi münasibətlər sisteminin inkişafında ümumi yeniləşmə potensialının reallaşdırılmasının çoxsaylı praktiki yollarını müəyyən etməyə imkan yaradır. Yenilikçi təkrar istehsal növünün mənimlənməsi insan kapitalının intensiv şaxələnməsinə və müvafiq olaraq, ilk növbədə investisiya prosesi ilə həll edilməli olan onun formalarının təsnifləşdirilməsi vəzifəsinə gətirib çıxarır [12, s.12-13].

İnsan kapitalının formalarının təsnifatına əsas yanaşmalar aşağıdakılardır:

1. İnsan kapitalının aşağıdakı formalarını fərqləndirməyə imkan verən insan kapitalının formalarının funksional yönümünün məhdudlaşdırıcı xüsusiyyətindən istifadə edərək:

a. intellektual kapital - insanları “ağıllı varlıq” kimi müəyyən edən, reproduktiv prosesin dərinləndirilməsinə və köklü transformasiyalarına yönəlmiş funksional forma;

b. fiziki kapital - insanların orqanizminin fiziki imkanlarının keyfiyyətə yenilənməsinə yönəlmiş, sonra isə mədəniyyətdə, iqtisadiyyatda, idmanda, kosmosun tədqiqində və s.

c. bədii kapital – “gözəllik dünyanı xilas edəcək” prinsipinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş funksional forma.

2. İnsan kapitalının sosiallaşma səviyyəsinin məhdudlaşdırıcı xüsusiyyətindən istifadə edərək, onun sosiallaşmasının aşağıdakı formalarını ayırd etməyə imkan verir:

a. - insan kapitalının investisiyasının müvafiq mənbələrdən (fərdi və ailə fondları) həyata keçirildiyi xüsusi forma; insan kapitalına xüsusi mülkiyyət münasibətləri ilə xarakterizə olunur;

b. - insan kapitalının investisiyasının özəl və korporativ mənbələrdən həyata keçirildiyi qarışıq forma; müvafiq olaraq, insan kapitalına özəl və korporativ mülkiyyət elementlərinin bir-birinə qarışması ilə xarakterizə olunur.

Müvafiq olaraq, aşağıdakı vəzifələr meydana çıxır:

1. investisiya həcmələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi;

2. müxtəlif mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi;

3. investorların iqtisadi maraqlarının əlaqələndirilməsi və s.;

“İnsan kapitalı” termininin şərhinə bir çox müxtəlif yanaşmalar tədqiq olunan fenomenin mürəkkəb strukturunu müəyyən edir. Həmçinin, tədqiqatçıların əksəriyyəti insan kapitalının əsasını üç əsas komponentin təşkil etdiyini qeyd edirlər:

1) mədəni kapital;

2) peşəkar kapital;

3) sağlamlıq kapitalı.

İnsan kapitalı strukturunun yuxarıda göstərilən komponentlərinin hər biri bir sıra xüsusiyyətləri ehtiva edir.

Mədəni kapital:

- ümumi mədəniyyət;
- motivasiya;
- qaydalar, ənənələr, əxlaq çərçivəsində davranış prinsipləri və stereotipləri;
- sosial qarşılıqlı əlaqə potensialı;
- şəxsiyyətin sosiallaşmasının xüsusiyyətləri;
- korporativ mədəniyyətə daxil olma dərəcəsi.

Peşəkar kapital:

- ümumi və xüsusi bilik;
- ümumi peşə bacarıqları;
- peşəkar təcrübə və iş təcrübəsi;
- məhsuldar qabiliyyətlər kompleksi;

- sahibkarlıq və təşkilati qabiliyyətlər;
- yaradıcı innovativ qabiliyyətlər kompleksi.

Sağlamlıq kapitalı:

- təbii-fiziki komponent (fiziki və psixoloji potensial daxil olmaqla irsi);
- ümumi sağlamlıq;
- fiziki və mənəvi sağlamlıq.

Bəzi müəlliflər insan kapitalı elementlərinin tərkibinə insanın həm şəxsi xüsusiyyətlərini, həm də insanlar arasındakı münasibətlərdə təcəssüm olunan sosial kapitalı daxil etməyi mümkün hesab edirlər. Həmçinin, sosial kapitalı insan kapitalının elementi kimi təqdim etmək istəyi, bir qayda olaraq, rusiyalı tədqiqatçılar üçün xarakterikdir.

Müasir elmdə müxtəlif meyarlara görə insan kapitalı aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. İnsan kapitalından məhdud istifadə dərəcəsinə görə:

- ümumi kapital- haradan əldə edilməsindən asılı olmayaraq bilik və bacarıqlardır; onlar müxtəlif peşə fəaliyyət sahələrində istifadə edilə bilər;
- xüsusi kapital - onların əldə olunduğu yerdən ayrılmaz olan bilik və bacarıqlar; Onlar yalnız peşəkar fəaliyyətin müəyyən bir sahəsində, yəni qəbul edildiyi yerdə istifadə edilə bilər.

2. İcra formalarına görə:

- institusional kapital - bunlar insan kapitalı məhsullarının istifadəsini təşviq edən bütün kapital strukturlarıdır;
- canlı kapital insanda təcəssüm olunan bilik və sağlamlığı özündə cəmləşdirən kapitaldır;
- qeyri-canlı kapital - biliyin fiziki, maddi formalarda təcəssümü ilə yaradılmış kapital.

3. Çoxalma prosesi ilə bağlı:

- istehsal kapitalı;
- istehlak kapitalı;
- intellektual kapital.

4. Məsrəf elementləri üzrə:

- təhsil kapitalı;
- kapitalın sağlamlığı;
- məlumat kapitalı.

5. Əsas əmələgəlmə və toplanma formalarına görə:

- əmək kapitalı - kvalifikasiya, bacarıq və təcrübə səviyyəsi;
- sağlamlıq kapitalı-fiziki güc, dözümlülük, zərərli təsirlərə qarşı toxunulmazlıq, aktiv əmək fəaliyyəti dövrü;
- əqli kapital - intellektual, yaradıcı fəaliyyət; əqli fəaliyyət məhsulu onun təsərrüfat istifadə istiqamətlərini və formalarını müəyyən etmək hüququna malik olan müəllifin mülkiyyəti kimi patentləşdirmə və müəlliflik hüququ ilə qorunur;
- təşkilati və sahibkarlıq kapitalı - məhsuldar biznes ideyalarının inkişafı, təşəbbüskarlıq və qətiyyət, təşkilatçılıq bacarıqları, kommersiya sirlərinə sahiblik;
- mədəni-mənəvi kapital, ədəb-ərkan, əxlaq, davranış normalarına riayət etmək, işgüzar etika, qanunlara riayət etmək və s.

İnsan kapitalının idarə edilmə prosesi

Biznesdə nəzərəcarpacaq populyarlıq qazanan qlobal idarəetmənin müasir tendensiyalarından biri də insan kapitalının idarə edilməsidir. İnsan resurslarının idarə olunmasından insan kapitalının idarə edilməsinə keçid post-sənaye cəmiyyətinin yeni konsepsiyasının formalaşması ilə şərtlənir: xidmət sektorunun və informasiyanın iqtisadiyyatda rolu artır, kapitalın mahiyyəti dəyişir, istehsal hər yerdə avtomatlaşdırılır, kompyuterləşir, informasiya və yığılmış insan kapitalı şirkətlərin əsas rəqabət üstünlüyünə çevrilir.

Post-sənaye cəmiyyətində maliyyə kapitalı biliklə əvəz edilir, müasir təşkilatların inkişafında müəyyənədicilərin insanların bacarıqlarını, peşəkar biliklərini, motivasiyalarını, təcrübələrini, fiziki, psixoloji, ideoloji, sosial, mədəni keyfiyyətləri və qabiliyyətləridir. Bu gün insan kapitalı əsas

istehsal vasitəsidir, həm təşkilatların, həm də bütövlükdə dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir.

İnsan amilinin dəyərini və işçilərin qabiliyyətlərini tanıyan və iqtisadi dəyər verən resurs baxımından kapital hesab edən şirkətlər, statistikaya görə, bazarda ən perspektivli və uğurlu şirkətlərdir.

Mühüm bir məqam, işçilərin müəssisəyə gətirdiyi faydaların başa düşülməsidir. Onların sayəsində iş prosesinin ümumiyyətlə baş verməsi ilə yanaşı, yaxşı bir komanda şirkətin dəyərini artırmaq üçün çalışır [8, s. 54].

Müasir insan kapitalı nəzəriyyəsi insan kapitalının idarə edilməsini şirkətin gəlirliliyini daha da artırmaq üçün insan kapitalının struktur elementlərinin formalaşmasına və inkişafına yönəldilmiş tədbirlər hesab edir. Bryuxov A.M. insan kapitalının idarə edilməsinin mahiyyətini belə müəyyən edir: “insan kapitalından istifadə üçün ən yaxşı alternativin seçilməsi, kapitalın dəyərini artırılması (kadrların inkişafına və təliminə, habelə tibbi yardımın inkişafına və s. sərmayə qoymaqla), ondan istifadədən mənfəət əldə etmək” [3, s. 23-26]. Noskova K.A. yazır: “insan kapitalının idarə edilməsi konsepsiyası fərdi işçinin qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, təşkilatın uğuruna daha çox töhfə vermək üçün onun güclü və zəif tərəflərini müəyyən edir” [4, s. 38].

İdarəetmə prosesində işçinin şəxsiyyətinin roluna yanaşmaların tarixi transformasiyası nəticəsində əmək prosesində idarəetmə obyektləri dəyişdi ki, bu da kadrların idarə edilməsinin yeni paradigmalarnın inkişafına xidmət etdi. Verilmiş cədvəldə müasir idarəetmə nəzəriyyəsində formalaşmış təşkilatın kadrların idarə edilməsinə üç əsas yanaşmanın müqayisəli təhlili təqdim edilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, insan kapitalının idarə olunması insan resurslarının idarə olunmasının məntiqi davamıdır, oxşar xüsusiyyətlərə malikdirlər, hər iki yanaşmada sosial və fərdi yönüm üstünlük təşkil etməkdədir.

P.O.Golubevaya görə, insan kapitalı nəzəriyyəsi üzvi olaraq insan resurslarının idarə olunması konsepsiyasına uyğun gəlir və onun çərçivəsində bir sıra vəzifələrin həlli nəzərdə tutulur:

- zəruri ixtisaslı və həvəsləndirilmiş işçi qüvvəsinin əldə edilməsində və saxlanmasında təşkilata köməklik;
- menecerlər və onların tabeliyində olanlar arasında səmərəli və ahəngdar tərəfdaşlığın formalaşmasına, komanda iş mexanizmlərinin inkişafına, habelə işçilərin təşkilatın məqsədlərinə və dəyərlərinə sadıqlıyına töhfə verən təşkilat mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- işçilərin davamlı öyrənilməsi və inkişafı üçün imkanlar yaratmaqla onların daxili qabiliyyətlərinin maksimuma çatdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- insanların öz hərəkətlərinin və nailiyyətlərinin nəticələrinə görə qiymətləndirilməsi və mükafatlandırılması üçün şəraitin yaradılması və s. [5, s.3].

Cədvəl 1.

Bir təşkilatın kadrların idarə edilməsinə yanaşmaların müqayisəli təhlili

Yanaşmalar	İnsan Kapitalının İdarə Olunması (HMC)	İnsan Resurslarının İdarə Olunması (HRM)	Kadrların idarə olunması (PM)
Tarixi	2000 – indiki zaman	1980-1990	1960-1970
Mahiyyəti	1. Şirkətin rentabelliğini daha da artırmaq üçün insan kapitalının struktur elementlərinin formalaşması və inkişafına yönəlmiş tədbirlər 2. Məşğulluğun idarə olunmasına bir sıra mədəni, struktur və kadr üsullarından istifadə etməklə yüksək bacarıqlı işçi qüvvəsinin strateji yerləşdirilməsi yolu ilə rəqabət üstünlüyünə nail olmağa çalışan spesifik yanaşma [10, s. 5].	1. Təşkilatın fəaliyyətində işçilərin fəal rolunun tanınması, şəxsi maraqların təşkilatın iqtisadi prioritetləri ilə yaxınlaşması 2. Təşkilata insan resurslarını ən səmərəli şəkildə cəlb etməyə və istifadə etməyə imkan verən, təşkilati və şəxsi məqsədlərə ən tam və yüksək keyfiyyətli nail olmaqla işçilərin arzuolunan istehsal davranışını formalaşdırın metod və texnologiyalar.	1. Fərdə fizioloji yanaşma 2. Təşkilati məqsədlərə nail olmaq üçün onların potensialından maksimum istifadə etmək üçün təşkilatın işçilərinə təsir üsulları, prosedurları, üsulları. Əsas kadr idarəetmə sistemləri bunlardır: seçim, təlim və inkişaf, kadrların qiymətləndirilməsi və əməyinin ödənilməsi [11, s. 41]
Fərqli cəhətləri	1.Uzunmüddətlidir, 2. Sinergetik effekt nəzərə alınmaqla, korporativ məqsədlərin işçilərin maraqları ilə uzlaşdırılması. 3. Uzun müddətli nəticələr 4. Məqsəd müəyyən aparıcı ilə işçilərin səriştəsini saxlamaq və dəyişən şərtlərə uyğunlaşmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.	1. Fərdə alternativ münasibət 2. Ümumi korporativ məqsədlərlə fərdi maraqların inteqrasiyası. 3. Şirkətlərin və ya dövlət qurumlarının top menecmentinin, yerlidən beynəlxalq səviyyəyə qədər bütün səviyyələrdə rəhbərliyin strateji fəaliyyət istiqamətləri 4. Özünə nəzarətə əsaslanan üfqi quruluş (çevik rollar). 5. məqsəd - mövcud insan resurslarının, ixtisas və potensialın şirkətin strategiyası və məqsədləri ilə birləşməsi [2. s,12]	1. Təşkilat daxilində idarəçilik 2. Kadrlar şöbəsinin işinin dar spesifikasiyasını, kadrları xətt rəhbərləri idarə edir 3. Fəaliyyətdədir 4. İyerarxik şaquli struktura malikdir 5. Məqsəd lazımı insanların lazımı anda lazımı yerdə olmasını və lazımsız insanların azad edilməsini təmin etməkdir [2, s. 11].
Oxşar cəhətləri	İnsan Resurslarının İdarə Olunmasında olduğu kimi, şəxsi və sosial orientasiyanın üstünlüyü	Kadrların idarə olunmasının məntiqi davamı olaraq, eyni alətlər məlumatları toplamaq və təhlil etmək, işlərin qiymətləndirilməsi və onların attestasiyası, təşkil edilməsi və ödənişi üçün fərdi şəxsə tətbiq olunur.	-
Müvəffəqiyyət meyarları	Sahibkarın gəlir əldə etmək marağının, işçinin maddi mükafat almaq marağının, sosial təminatların və özünü reallaşdırma imkanlarının təmin edilməsi. Müəssisənin məqsəd və vəzifələrinin icrası.	Rəqabət qabiliyyəti, mənfəətlilik, xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşma, vahid korporativ mədəniyyətin mövcudluğu.	Kadrlarla təminatın, kadrların yerdəyişməsinin, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi.

Nəticə

Müəyyən növ insan kapitalının məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılması və inkişafı idarəetmə mexanizmini olduqca zənginləşdirir. Beləliklə, təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, yeni müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi, istehsalın səmərəliliyinin və məhsuldarlığının artırılması ilə bağlı bir çox problemləri uğurla həll etməyə imkan yaradır.

Ümumiyyətlə, insan kapitalının təklif olunan mexanizmi, metodu və texnologiyaları əsasında rəşional idarə edilməsi müəssisənin maliyyə-iqtisadi sabitliyinin qorunulmasına, inkişafı ilə bağlı olan maliyyə-iqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsinə, innovativ mühitin inkişafına, korporativ mədəniyyətin və müəssisənin müsbət imicinin formalaşdırılmasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ustinova K.A. İnnovasiya iqtisadiyyatında insan kapitalı: monoqrafiya / E.S.Qubanov, G. V.Leonidova. - Vologda: Rusiya Elmlər Akademiyasının Ərazinin Sosial-İqtisadi İnkişafı İnstitutu, 2015. - 195 s.
2. Puqaçev V.P. Təşkilatın kadr idarəçiliyi.- M.: Aspekt Tərəqqi, 2002.
3. Bryuxov A.M. “İnsan kapitalı” və “insan kapitalının idarə edilməsi” anlayışlarının elmi təhlili. Çelyabinsk Humanisti. Elmi jurnal.No 1 (18) / 2012, s. 23-26.
4. Noskova K.A. İnsan kapitalının idarə edilməsi üsulları // Humanitar elmi tədqiqat. 2013. № 9
5. Qolubeva P.O. Müəssisənin insan kapitalının idarə edilməsi onun inkişafının mühüm mənbəyi kimi.//Nota Bene-economic onlayn jurnalı. URL: <http://economic.narod.ru/nbene/manage/fmanage7.htm> (giriş tarixi: 08/14/2015).
6. Müəssisənin insan kapitalının idarə edilməsi onun inkişafının mühüm mənbəyi kimi.//Nota Bene-ekonomik internet jurnalı. URL <http://economic.narod.ru/nbene/manage/fmanage7.htm>
7. Müəssisənin insan kapitalının idarə edilməsi onun inkişafının mühüm mənbəyi kimi.//Nota Bene-ekonomik internet jurnalı. URL <http://economic.narod.ru/nbene/manage/fmanage7.htm>
8. İnsan Kapitalının İdarə Edilməsi: Məqsədlər, Metodlar, Nəticələr// Siyasi Psixologiya İnstitutu.
9. İnsan kapitalı: məzmunu və növləri, qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması. Monoqrafiya / Smirnov V.T., Soshnikov I.V., Romanchin V.I., Skoblyakova I.V.; red. İqtisad elmləri doktoru, professor V.T. Smirnova. - M.: Mashinostroenie-1, Orel: OrelGTU, 2005. - 513 s. s. 131.
10. Storey, J. “Bu gün insan resurslarının idarə edilməsi: qiymətləndirmə”, Storey, J. (ed.), İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi: Kritik Mətn, London: Thomson Learning, 2001, S.6.
11. Şeqşnya S.V. Müasir bir təşkilatın kadr idarəçiliyi. -- M.: QSC “İntel-Synthesis” Biznes Məktəbi, 2002.
12. Haqstrom R.J. İntestisiya: Son liberal sənət. M.: Olimp-Biznes, 2005. 288 s.

Магистр: Тахир Махир оглы Гаджиев
Научный руководитель: доц. Мирза Агамирза оглы Рзаев
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
e-mail: hacyevtahir@gmail.com

Процесс управления человеческим капиталом на предприятии*Резюме*

Цель исследования – создание человеческого капитала, рассмотрение его видов, формирование проблемных аспектов их использования.

Методология исследования – в исследовательской работе использовались различные подходы, логическое обобщение, сравнительный анализ и другие методы.

Практическая значимость исследования – учет значимости человеческого капитала сегодня, как в экономике, так и в других сферах, человеческого капитала и процесса управления им в организациях.

Результатом исследования – является дальнейшее развитие механизма управления человеческим капиталом и повышение его эффективности с учетом того, что человеческий капитал является важной частью рыночной экономики.

Оригинальность и научная новизна исследования – важность применения человеческого капитала на рынке, совершенствования его использования и процесса управления.

Ключевые слова: *человеческий капитал, виды человеческого капитала, управление человеческим капиталом, подходы к человеческому капиталу.*

Master: Tahir Mahir Hajiev

Scientific director: Assoc. Mirza Agamirza Rzayev

Azerbaijan State University of Oil and Industry

e-mail: hacyevtahir@gmail.com

The process of managing human capital in the enterprise

Summary

The purpose of the research – to creation of human capital, review of its types, formation of problematic aspects of their use.

Methodology of the research – various approaches, logical summarization, comparative analysis and other methods were used in the research work.

The practical importance of the research – taking into account the importance of human capital today, both economically and in other areas, human capital and the process of their management in organizations.

The results of the research – the further development of the mechanism of human capital management and the increase of its efficiency, noting that human capital is an important part of the market economy.

The originality and scientific novelty of the research – the importance of applying human capital in the market, improving its use and management process is determined.

Key words: *human capital, types of human capital, human capital management, approaches to human capital.*

III BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ TİCARƏT, HAVA NƏQLİYYATI VƏ LOGİSTİKA

UOT: 339.5

Ümmühəbibə Məhəmmədağı qızı QƏLƏNDƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti, i.f.d., dosent
ummuhabibagalandarova@gmail.com
10.30546/4.71.2023.171

ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATINA (ÜTT) ÜZVLÜYÜN İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRİN İQTİSADİ ARTIMINA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – ÜTT-yə üzvlüyün inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına təsirini qiymətləndirmək və bununla bağlı mürəkkəblikləri hərtərəfli başa düşməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Tarixi təhlili, nəzəri çərçivələri, empirik nümunələri və siyasət tövsiyələrini birləşdirən çoxşaxəli yanaşmadan istifadə edərək, bu tədqiqat inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafına ÜTT-nin təsirinin vahid görünüşünü təklif edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Bu tədqiqat praktiki əhəmiyyət kəsb edir, siyasətçilər, ticarət danışıqları aparən şəxslər və maraqlı tərəflər üçün dəyərli fikirlər verir və ÜTT-yə üzvlük kontekstində yaxşı məlumatlı qərarların qəbul edilməsinə kömək edir.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqat göstərir ki, ÜTT-yə üzvlük tez-tez ticarət həcmələrinin artmasına, birbaşa xarici investisiyalara və şaxələndirilmiş ixrac imkanlarına gətirib çıxarır, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımı təşviq edir, eyni zamanda davamlı çağırışları vurğulayır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Bu tədqiqatın unikallığı onun müasir və hərtərəfli təhlilindədir, beynəlxalq ticarətin inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi rifahına təsirinin dinamik xarakterini vurğulayır, tarixi perspektivləri müasir anlayışlarla əlaqələndirir.

Açar sözlər: *ümumdünya ticarət təşkilatı (ÜTT), inkişaf etməkdə olan ölkələr, iqtisadi artım, ticarətin liberallaşdırılması, beynəlxalq ticarət.*

Giriş

1995-ci ildə yaradılmış Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmaq və malların və xidmətlərin sərbəhlər arasında rahat hərəkətini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş qlobal ticarət sisteminin təməl daşı kimi dayanır. 164 üzv ölkə ilə ÜTT beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində və formalaşmasında mühüm rol oynayır.

ÜTT Tariflər və Ticarət Üzrə Baş Sazişin (GATT) varisi kimi xidmət edir və qlobal ticarəti idarə etməkdə hərtərəfli çərçivə təmin etmək üçün nəzərdə tutulub. O, ayrı-seçkiliyə yol verməmək, şəffaflyq və qarşılıqlılıq prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir və bütün üzv ölkələr üçün bərabər şərait yaratmağa çalışır. Təşkilat ticarət müqavilələri üzrə danışıqlardan tutmuş mübahisələrin həllinə və ticarət qaydalarının tətbiqinə qədər ticarətlə bağlı geniş spektrli məsələlərlə məşğul olur. Onun əsas missiyası liberallaşdırılmış ticarət vasitəsilə qlobal iqtisadi artım və inkişafı təşviq etməkdir.

ÜTT-yə üzvlük dövlətlərin, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Çox vaxt məhdud iqtisadi resurslarla səciyyələnən inkişaf etməkdə olan ölkələr ÜTT çərçivəsində unikal problemlər və imkanlarla üzləşirlər.

ÜTT-yə üzvlük inkişaf etməkdə olan ölkələrə qlobal bazarlara çıxışı artırır. Tariflər və kvotalar kimi ticarət maneələrini azaltmaqla, bu ölkələrə mal və xidmətlərini digər üzv ölkələrə daha sərbəst ixrac etmək imkanı verir. Bu bazara çıxış əhəmiyyətli iqtisadi fayda gətirə bilər, çünki bu, onların məhsulları üçün müştəri bazasını genişləndirir.

ÜTT inkişaf etməkdə olan ölkələrə beynəlxalq ticarətin mürəkkəbliklərini idarə etməyə kömək etmək üçün yardım və potensialın gücləndirilməsi proqramları təklif edir. Bu proqramlar onların infrastrukturunu, ticarətlə bağlı bacarıqlarını və qanunvericilik bazalarını təkmilləşdirməklə onları qlobal bazarda rəqabət aparmaq üçün daha yaxşı təchiz etmək məqsədi daşıyır.

Ticarətin liberallaşdırılması nəzəriyyələri və onların inkişaf etməkdə olan ölkələrə uyğunluğu

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlüyün inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına təsiri müxtəlif ticarətin liberallaşdırılması nəzəriyyələri kontekstində başa düşülə bilər. Bu nəzəriyyələr inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün beynəlxalq ticarətin üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini qiymətləndirmək üçün bir çərçivə təmin edir. Burada üç əsas ticarət nəzəriyyəsi və onların inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqəsi var [4, s.75]:

1. Müqayisəli üstünlük

Müqayisəli üstünlük əsas ticarət nəzəriyyəsidir ki, ölkələr daha aşağı imkan dəyəri olan mal və xidmətlər istehsalında ixtisaslaşmalı və fərqli müqayisəli üstünlüklərə malik olan digərləri ilə ticarət etməlidirlər. Bu nəzəriyyə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çox aktualdır, çünki bir ölkənin hər hansı bir mal istehsalında mütləq üstünlüyü olmasa belə, yenə də ticarətdən faydalana biləcəyini vurğulayır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr tez-tez ticarət vasitəsilə səmərəli şəkildə istifadə oluna bilən aşağı qiymətli əmək və ya xüsusi təbii ehtiyatlar kimi unikal resurslara malikdirlər. Müqayisəli üstünlüyə malik olan əmtəə və xidmətlərin istehsalına diqqət yetirməklə, inkişaf etməkdə olan ölkələr öz iqtisadi məhsullarını artırma və beynəlxalq ticarətdən faydalana bilərlər.

2. Mütləq üstünlük

Adam Smit tərəfindən irəli sürülmüş mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi, ölkələrin digər dövlətlərə nisbətən daha səmərəli olduqları mal və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşmalı olduğunu müdafiə edir. Bu nəzəriyyə müasir ticarət dinamikasına daha az tətbiq olunsada, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün fikirlər təklif edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr zəngin resurslara və ya aşağı istehsal xərclərinə görə müəyyən sektorlarda mütləq üstünlüklərə malik ola bilərlər. Bu üstünlükləri tanıyaraq və onlardan faydalanmaqla, onlar ixrac yönümlü inkişaf strategiyaları vasitəsilə iqtisadi artımı gücləndirə bilərlər. Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, qlobal iqtisadi mənzərə inkişaf etmişdir və texnologiya və miqyas iqtisadiyyatı kimi digər amillər indi ticarət dinamikasında mühüm rol oynayır.

3. Yeni Ticarət Nəzəriyyəsi

Tez-tez Paul Kruqmanla əlaqələndirilən Yeni Ticarət Nəzəriyyəsi miqyas iqtisadiyyatını və məhsulun fərqləndirilməsini özündə birləşdirərək ənənəvi ticarət nəzəriyyələrini genişləndirir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr kontekstində bu nəzəriyyə onların ixrac portfellerinin şaxələndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Müxtəlif əmtəə və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olmaqla, hətta miqyaslı iqtisadiyyatların mövcudluğunda belə, inkişaf etməkdə olan ölkələr böyümə üçün imkanlar tapa bilərlər. Bu nəzəriyyə ölkələri qiymət dəyişkənliyinə həssas olan əsas əmtəələrdən və kənd təsərrüfatı mallarından kənara çıxaraq innovativ və fərqləndirilmiş məhsulları kəşf etməyə təşviq edir. Diversifikasiya və məhsulların diferensiallaşdırılması onların iqtisadiyyatlarını qlobal bazarda daha davamlı və rəqabətə davamlı edə bilər [9, s.10].

Bu ticarət nəzəriyyələri qlobal bazarlara çıxış, iqtisadi ixtisaslaşma və bacarıq və texnologiyaların əldə edilməsi daxil olmaqla, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün beynəlxalq ticarətin potensial faydalarını kollektiv şəkildə vurğulayır. Bununla belə, etiraf etmək vacibdir ki, ticarətin liberallaşdırılması imkanlar təqdim etməklə yanaşı, qlobal bazar dəyişkənliyinə qarşı potensial zəiflik və siyasətin koordinasiyasına ehtiyac kimi problemlər də təqdim edir.

ÜTT üzvlüyünün inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına təsirinin təhlili

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlüyün inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına təsirini daha dərindən başa düşmək üçün xüsusi nümunələri araşdırmaq dəyərlidir. Bu ölkələrin təcrübələri ÜTT-yə üzvlüklə bağlı müxtəlif nəticələrə və problemlərə işıq salır.

- Hindistan: Kənd təsərrüfatı və xidmət sektorlarına təsirə baxış [2, s.56].

Inkişaf etməkdə olan görkəmli ölkə Hindistan ÜTT-yə üzvlüyün iqtisadiyyatın müxtəlif sektor-

larına təsirləri ilə bağlı əsaslı nümunə təqdim edir. 1995-ci ildə ÜTT-yə qoşulduqdan sonra Hindistan əhəmiyyətli iqtisadi islahatlara başlamış, ticarəti liberallaşdırmış və tarifləri tədricən aşağı salmışdır [1, s. 20].

Kənd təsərrüfatına təsir: ÜTT-yə üzvlük potensial fayda gətirsə də, Hindistan kənd təsərrüfatı sektorunda problemlərlə üzləşmişdir. ÜTT öhdəliklərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı subsidiyalarının azaldılması Hindistan fermerlərinə, xüsusən də pambıq kimi məhsul istehsalına təsir etmişdir. Bazara çıxış yaxşılaşmış və basmati düyü kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artmasına səbəb olmuşdur, lakin yerli fermerlər tez-tez böyük subsidiya alan xarici həmkarları ilə rəqabət aparmaq üçün mübarizə aparırdılar.

Xidmətlərə təsir: Bunun əksinə olaraq Hindistanda xidmətlər sektorunda əhəmiyyətli artım müşahidə edilmişdir. ÜTT çərçivəsində Xidmətlərin Ticarəti üzrə Baş Saziş (GATS) İT və biznes proseslərinin autsorsinqi xidmətlərinin genişləndirilməsinə kömək etmişdir. Hindistan əhəmiyyətli iqtisadi artıma və iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olan proqram xidmətləri üçün qlobal mərkəzə çevrilmişdir [3, s.655].

- Çin: inkişaf etməkdə olan dövlətdən inkişaf etmiş dövlətə çevilmə.

2001-ci ildə Çinin ÜTT-yə daxil olması ölkənin iqtisadi trayektoriyasında mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Çin inkişaf etməkdə olan ölkədən dünyanın ən böyük iqtisadiyyatlarından birinə çevrilmişdir [10, s.33].

İstehsalata təsir: ÜTT-yə üzvlük Çinə qlobal istehsal gücünə çevilməyə imkan vermişdir. Azaldılmış ticarət maneələri, rəqabət qabiliyyətli istehsal xərcləri ilə birlikdə Çin mallarının beynəlxalq bazarlarda üstünlük təşkil etməsinə imkan vermişdir. İstehsal sektoru ölkənin iqtisadi transformasiyasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verən ixraca əsaslanan əhəmiyyətli artım görmüşdür.

İqtisadi inkişaf və yoxsulluğun azaldılması: Çinin ÜTT-yə üzvlüyü diqqətəlayiq iqtisadi artım templəri və yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə müşayiət olundu. Milyonlarla Çin vətəndaşı istehsal və ixraca əsaslanan sənayelərdə artım səbəbindən yoxsulluqdan xilas oldu.

- Afrika ölkələri: Çətinliklər və imkanlar.

Afrika ölkələri ÜTT çərçivəsində hər biri özünəməxsus şəraitlə üzləşən müxtəlif inkişaf etməkdə olan dövlətlər qrupunu təmsil edir [5, s.13].

Kənd təsərrüfatında imkanlar: Bəzi Afrika ölkələri kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını artırmaq üçün ÜTT üzvlüyündən istifadə etmişlər. Məsələn, Efiopiyanın çiçəkçilik sənayesi beynəlxalq bazarlara çıxış əldə etmiş və Qananın kakao ixracı tariflərinin azaldılmasından faydalanmışdır [6, s.72].

Sənaye və infrastrukturda çətinliklər: Bununla belə, infrastruktur və sənaye inkişafı baxımından problemlər qalmaqdadır. Ticarətlə bağlı məhdud infrastruktur, beynəlxalq standartlara cavab vermək üçün qeyri-adekvat imkanlar və ticarətin maliyyələşdirilməsində çətinliklər bəzi Afrika ölkələrinin ÜTT-yə üzvlüyün faydalarından tam istifadə etmək imkanlarına mane olmuşdur.

Ticarətin şaxələndirilməsi: ÜTT-yə üzvlük bəzi Afrika ölkələrini ənənəvi əmtəələrdən kənar ixracatını şaxələndirməyə təşviq etmişdir. Məsələn, Keniya bağçılıq ixracını genişləndirmiş və qlobal çiçək bazarında əsas oyunçu olmuşdur.

Xülasə, bu nümunə araşdırmaları ÜTT üzvlüyünün inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsirinin çoxşaxəli xarakterini vurğulayır. Hindistan, Çin və müxtəlif Afrika ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ÜTT-yə üzvlüyün təsirləri ölkənin özünəməxsus şərtlərdən, beynəlxalq ticarət qaydalarına uyğunlaşma qabiliyyətindən və məşğul olduğu xüsusi sektorlardan asılıdır. ÜTT-yə üzvlük iqtisadi artım üçün imkanlar yarada bilsə də, qlobal ticarətin faydalarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün kənd təsərrüfatı, sənayeləşmə və infrastrukturla bağlı problemləri həll etmək çox vacibdir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlüyün inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına təsirini hərtərəfli qiymətləndirmək üçün biz empirik məlumatlara və statistik tapıntılara müraciət edə bilərik. Bu obyektiv qiymətləndirmələr ÜTT-yə üzvlüyün ticarətə, birbaşa xarici

investisiyalara (BXİ), gəlirlərin bölüşdürülməsinə və yoxsulluğun azaldılmasına faktiki təsirləri haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir.

ÜTT-yə üzvlükdən əvvəl və sonra ticarət həcmnin və artım tendensiyalarının təhlili inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsirin aydın mənzərəsini təqdim edə bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ÜTT-yə daxil olmamışdan əvvəl çox vaxt məhdud ticarət həcmli və məhdudlaşdırıcı ticarət siyasətləri ilə qarşılaşırlar. Bu siyasətlər beynəlxalq ticarəti və iqtisadi artımı boğa bilər. Üzvlükdən sonra inkişaf etməkdə olan ölkələr adətən ticarət həcmində və artım tempində əhəmiyyətli artımların şahidi olurlar. Tariflərin azaldılması, ticarət maneələrinin azalması və qlobal bazarlara çıxış çox vaxt ixracın artmasına səbəb olur. Məlumatlar tez-tez müxtəlif mal və xidmətlərin ixracı ilə ticarətdə nəzərəcarpacaq genişlənməni ortaya qoyur.

Qeyd etmək vacibdir ki, ÜTT üzvlüyünün inkişaf etməkdə olan ölkələrə faktiki təsirləri konkret şəraitə, siyasətlərə və onların məşğul olduqları sektorlara əsasən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Statistik nəticələr ticarət, XBI, gəlir bölgüsü və yoxsulluğun azaldılması, hər bir xalqın real dünya təcrübəsi idarəçilik, infrastruktur və daxili iqtisadi şərait də daxil olmaqla çoxsaylı amillərlə formalaşır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin üzvləşdiyi problemlər

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlük inkişaf etməkdə olan ölkələrə çoxsaylı faydalar təqdim etməklə yanaşı, diqqət və strateji həll yolları tələb edən bir sıra mürəkkəb problemlər də ortaya qoyur. Bu çağırışlar bir millətin qlobal ticarətin üstünlüklərini tam reallaşdırmaq qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜTT çərçivəsində üzvləşdiyi əsas problemlərdən biri inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında danışıqlar gücündə əhəmiyyətli bərabərsizlikdir. Çox vaxt iqtisadi cəhətdən daha güclü və qabaqcıl diplomatik resurslarla təchiz edilmiş inkişaf etmiş ölkələr ticarət danışıqları zamanı daha əhəmiyyətli təsirə malikdirlər. Bu balanssızlıq inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bir sıra çatışmazlıqlarla nəticələnə bilər [7, s.41].

İnkişaf etməkdə olan ölkələr tez-tez ticarət danışıqlarında məhdud təsir imkanları ilə üzvləşirlər, bu da onların ən yaxşı maraqlarına uyğun şərtləri və nəticələri təmin etməyi çətinləşdirir. Danışıqlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf perspektivlərini potensial olaraq pozan, inkişaf etmiş dövlətlərin xeyrinə olan razılaşmalara gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, kifayət qədər təmsil olunmaması və ya adekvat resursların, o cümlədən diplomatik potensial və təcrübənin olmaması inkişaf etməkdə olan ölkələrin mürəkkəb danışıqlarda iştirakının effektivliyini məhdudlaşdırır.

Danışıqlar zamanı bu bərabərsizliklərin aradan qaldırılması daha ədalətli qlobal ticarət sisteminin yaradılmasında mühüm elementdir ki, bu da bütün üzv ölkələrin ÜTT üzvlüyündən tam faydalanmasını təmin edir.

Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektləri sazişləri əqli mülkiyyətin qorunması yolu ilə innovasiyaları təşviq etməklə yanaşı, xüsusilə resursları məhdud olan ölkələr üçün əsas dərman vasitələrinə əlçatan qiymətə çıxış üçün maneələr yarada bilər. Həyat xilas edən dərmanlar bu qorunmalara görə çox baha ola bilər. Bu vəziyyət inkişaf etməkdə olan ölkələri əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə vətəndaşlarının kritik dərmanlara münasib qiymətə çıxışının təmin edilməsi arasında zərif tarazlığı idarə etməyə məcbur edir. Bu problemlərin həlli əsas dərman vasitələrinə çıxışın təhlükə altına düşməməsini təmin etmək üçün düşünülmüş siyasət tərtibini və beynəlxalq əməkdaşlığı tələb edir. Bu əməkdaşlıq innovasiyaları təşviq edərkən və əqli mülkiyyət hüquqlarını qoruyarkən zəruridir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, ÜTT çərçivəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzvləşdiyi problemlər çoxşaxəli və bir-biri ilə bağlıdır. Bu çağırışlar, xüsusilə əqli mülkiyyət hüquqları və əsas dərman vasitələrinə çıxış kimi sahələrdə daha ədalətli ticarət danışıqlarını təşviq etmək, potensialın gücləndirilməsinə dəstək vermək və balanslaşdırılmış həllər tapmaq üçün beynəlxalq səviyyədə birgə səylər tələb edir. Bu çağırışları həll etməklə, inkişaf etməkdə olan ölkələr iqtisadi artım və inkişaf üçün beynəlxalq ticarətin potensialından daha yaxşı istifadə edə bilərlər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlüyünün faydalarını

maksimum dərəcədə artırmasını təmin etmək üçün çoxşaxəli yanaşma tələb olunur. Bu siyasət tövsiyələri problemləri həll etmək, ədalətli ticarəti təşviq etmək və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin danışıqlar imkanlarını artırmaq məqsədi daşıyır.

ÜTT üzvlüyünün faydalarının maksimallaşdırılması strategiyaları:

1. İnkişaf etməkdə olan ölkələr malların hərəkətini asanlaşdırmaq üçün nəqliyyat və logistika kimi ticarətlə bağlı infrastrukturun gücləndirilməsinə diqqət yetirməlidirlər. Qüsursuz ticarət üçün güclü infrastruktur vacibdir. Bundan əlavə, ticarətlə bağlı məsələlərdə təlim və təhsili təmin edən potensialın gücləndirilməsi proqramları da eyni dərəcədə vacibdir. Bu proqramlar mürəkkəb beynəlxalq ticarət qaydalarını və razılaşmalarını effektiv şəkildə idarə etmək üçün lazım olan bilik və təcrübə ilə millətləri gücləndirir.

2. Gəlir bərabərsizliyi və yoxsulluq xüsusilə artan ticarət kontekstində əhəmiyyətli narahatlıqlar olaraq qalır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr sosial təhlükəsizlik şəbəkələri və yenidən bölüşdürmə tədbirləri vasitəsilə gəlir bərabərsizliyini azaltmağa yönəlmiş siyasətlər qəbul etməlidirlər. Məqsəd iqtisadi artımın faydalarının cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında bərabər şəkildə bölüşdürülməsini təmin etmək olmalıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün inklüziv inkişaf siyasəti vacibdir.

3. İnkişaf etməkdə olan ölkələr maliyyə yardımı və texniki dəstəyə çıxış əldə etmək üçün beynəlxalq təşkilatlar və donorlarla fəal şəkildə əlaqə saxlamalıdırlar. Ticarətlə əlaqəli infrastrukturun qurulmasına və ticarət potensialının artırılmasına yönəlmiş ticarətə yardım proqramları xüsusilə faydalı ola bilər. Beynəlxalq inkişaf agentlikləri ilə əməkdaşlıq inkişaf etməkdə olan ölkələri ÜTT səylərində dəstəkləmək üçün mühüm resurslar və təcrübə təmin edə bilər [8, s.8].

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin ÜTT çərçivəsində təmsilçilik və danışıqlar imkanlarının təkmilləşdirilməsi:

- Danışıqlar aparmaq imkanlarının artırılması çox vacibdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr diplomatik və danışıqlar imkanlarının inkişafına sərmayə qoymalıdırlar. Bu investisiya təlim proqramlarına və mentorluq təşəbbüslərinə şamil edilməlidir. Təcrübəli danışıqlar aparan şəxslər inkişaf etməkdə olan diplomatlara dəyərli təlimatlar verə, onları ÜTT danışıqlarında öz ölkələrini effektiv şəkildə təmsil etmək üçün lazım olan bacarıqlarla təchiz edə bilərlər.

- İnkişaf etməkdə olan ölkələr həmfikir dövlətlərlə ittifaq və koalisiya yaratmaq imkanlarını araşdırmalıdırlar. Kollektiv sövdələşmə onların danışıq qabiliyyətini artırır və onlara öz maraqlarını daha böyük təsirlə müdafiə etməyə imkan verir. Birgə işləməklə, inkişaf etməkdə olan dövlətlər rəqabət mühitini bərabərləşdirir və ÜTT daxilində qərarların qəbulu proseslərinə daha effektiv təsir göstərə bilərlər.

- İnkişaf etməkdə olan ölkələr ÜTT daxilində daha çox şəffaflığın tərəfdarı olmalıdırlar. Açıq və inklüziv qərar qəbul etmə prosesləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin səslərinin eşidilməsini təmin edir. İşçi qruplarda, komitələrdə və mübahisələrin həlli mexanizmlərində fəal iştirak vacibdir. Bu platformalar inkişaf etməkdə olan ölkələrə qlobal ticarət qaydalarını və siyasətlərini öz xeyrinə formalaşdırmaq üçün imkanlar yaradır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ehtiyaclarını daha yaxşı həll etmək üçün ÜTT daxilində islahatların təşviqi:

• Xüsusi və Diferensial Rejim: İnkişaf etməkdə olan dövlətlər ÜTT çərçivəsində daha möhkəm və effektiv Xüsusi və Diferensial Müalicə müddələrinin müdafiəsində fəal olmalıdırlar. Bu müddəalar inkişaf etməkdə olan ölkələrin unikal şərait və ehtiyaclarını əks etdirmək üçün uyğunlaşdırılmalıdır. Daha uzun keçid dövrləri və müəyyən sahələrdə daha aşağı öhdəliklər əsas çevikliyi təmin edə bilər.

• Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Nəzərdən keçirilməsi: İnkişaf etməkdə olan ölkələr Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarətlə Əlaqədar Aspektlərində (TRIPS) islahatlara təkan verməlidirlər. Bu islahatlar əsas dərmanlara çıxışın əlçatan olmasını təmin etməyə yönəlməlidir. Məcburi lisenziyalaşdırma və əhəlinin sağlamlığının qorunması kimi tədbirlər müzakirələrdə ön planda olmalıdır.

• Kənd təsərrüfatına subsidiyaların ünvanlanması: İnkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatına subsidiyaların azaldılması istiqamətində çalışmalıdırlar. Bu subsidi-

yalar beynəlxalq kənd təsərrüfatı ticarətini təhrif edə və inkişaf etməkdə olan ölkələri əlverişsiz vəziyyətə sala bilər. Ədalətli və təhrif etməyən subsidiyaların müdafiəsi bu kritik sahədə oyun sahəsini bərabərləşdirə bilər.

- Ticarətin asanlaşdırılması: İnkişaf etməkdə olan ölkələr ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi, bürokratiyanın azaldılması və gömrük proseslərinin sürətləndirilməsi üçün tədbirlərin fəal tərəfdarları olmalıdırlar. Bu proseslərin sadələşdirilməsi onların qlobal ticarətdə iştirak imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir.

Yekun olaraq, bu siyasət tövsiyələrinin həyata keçirilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrə ÜTT üzvlüyünün faydalarını maksimum dərəcədə artırmaq imkanını verir. Bu tədbirlər tək-cə problemləri həll etmir, həm də xalqlara beynəlxalq ticarətin təqdim etdiyi imkanlardan istifadə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, ÜTT daxilində islahatların tərəfdarı olmaq daha ədalətli və əhatəli qlobal ticarət sisteminin formalaşdırılmasında fəal iştirakını təmin edir.

Nəticə

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlüyün inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına təsirinin bu hərtərəfli tədqiqində bir sıra əsas tapıntılar və anlayışlar ortaya çıxmışdır. Nəzəri çərçivələrin, empirik təhlillərin, problemlərin və siyasət tövsiyələrinin tədqiqi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün qlobal ticarətin mürəkkəb dinamikası haqqında dəyərli fikirlər təklif edir.

Əsas tapıntılara aşağıdakılar daxildir:

- ÜTT-yə üzvlük tez-tez ticarət həcmində artımın və böyümə meyillərinə gətirib çıxarır, bazara çıxış və ixrac imkanlarını genişləndirməklə inkişaf etməkdə olan ölkələrə fayda gətirir.

- Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ) ÜTT-yə daxil olduqdan sonra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artım meyilidir, iqtisadi artım və texnologiya transferinə töhfə verir.

- ÜTT-yə üzvlük inklüziv artım siyasətinin və sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinin əhəmiyyətini vurğulayaraq, gəlir bölgüsünə qarışıq təsir göstərə bilər.

- ÜTT-yə üzvlüyün faydalarından tam istifadə etmək üçün danışıqlarda səlahiyyətlərin bərabərsizliyi, daxili qaydaların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, əqli mülkiyyət hüquqları və əsas dərman vasitələrinə çıxışla bağlı məsələlərin həlli kimi problemlər fəal şəkildə idarə edilə bilər.

ÜTT inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişafında əsas rol oynamağa davam edir. Onun çərçivəsi bu xalqlara qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya etmək, beynəlxalq bazarlara çıxmaq və iqtisadi artımı təşviq etmək üçün imkanlar yaradır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ticarət mübahisələrini həll etmək və faydalı şərtləri müzakirə etmək üçün ÜTT-nin mexanizmlərindən istifadə edə bilərlər. Bundan əlavə, təşkilat inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında birgə səylər və koalisiyalar üçün platforma təklif edir və onlara öz maraqlarını kollektiv şəkildə müdafiə etməyə imkan verir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ÜTT-də fəal iştirak etməklə, ədalətli, inklüziv və davamlı inkişafa diqqət yetirməklə, ehtiyaclarına daha yaxşı xidmət etmək üçün qlobal ticarət qaydalarını formalaşdırmağa bilərlər.

Bu məqalə dəyərli fikirlər təqdim etsə də, ÜTT üzvlüyünün inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsirinin dinamik və inkişaf edən sahə olduğunu etiraf etmək vacibdir. Davam edən tədqiqat və təhlillər beynəlxalq ticarətin dəyişən dinamikasını və onun inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım təsirlərini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir. Gələcək tədqiqatlar aşağıdakılara diqqət yetirməlidir:

- ÜTT-yə üzvlüyün inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafına və sənayeləşməsinə uzunmüddətli təsiri;

- Rəqəmsal ticarətin və e-ticarətin yüksəlişi də daxil olmaqla, inkişaf edən qlobal iqtisadi mənzərənin nəticələri;

- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ticarət potensialının yaxşılaşdırılmasında siyasət tövsiyələrinin effektivliyi və onların həyata keçirilməsi;

- ÜTT üzvlüyünün nüanslı təsirini daha dərinə başa düşmək üçün xüsusi sektorlar, sənayelər və ölkələr üzrə nümunə tədqiqatları.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün mühüm institut olaraq qalır. Onun inkişaf üçün imkanlar təmin etmək potensialı problemlər yaratsa da, beynəlxalq ticarət arenasında fəal siyasətlərin və iştirakın vacibliyini vurğulayır. Əlavə tədqiqat və təhlillər qlobal ticarətin daim dəyişən mənzərəsini və onun inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi rifahına təsirini işıqlandırmaqda davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Brooks, Douglas & Fan, Emma & Sumulong, Lea. (2010). Foreign direct investment: Trends, TRIMs, and WTO negotiations. Asian Development Review. 20. 10.1142/S0116110503000010.
2. Cathleen D. Cimino, Rachel F. Fefer. World Trade Organization: Overview and Future Direction. Congressional Research Service, R45417 October 18, 2021
3. Eliason, Antonia. (2015). The Trade Facilitation Agreement: A New Hope for the World Trade Organization. World Trade Review. 14. 643-670. 10.1017/S1474745615000191.
4. Hadili, Abduraawf & Al-Jafari, Mohamed Khaled & Demetrios, James & Gizelis, & Bin, Mohamed & Boukhris, Abderrazek. (2021). Trade Liberalisation, Measurements, and Theories of International Trade: An Empirical Evidence from Recent Studies. Indian Journal of Economics and Business. 20. 71-90.
5. Jacob, James. (2016). The World Trade Organization and its impact on African development.
6. Kerr, William. (2005). Special and Differential Treatment: A Mechanism to Promote Development?. Estey Centre Journal of International Law and Trade Policy. 06.
7. Martin, Will & Mattoo, Aaditya. (2008). The Doha Development Agenda: What's on the Table?. Journal of International Trade and Economic Development. 19. 10.1080/09638190903327609.
8. Matsushita, Mitsuo & Schoenbaum, Thomas & Mavroidis, Petros & Hahn, Michael. (2003). The World Trade Organization: Law, Practice, and Policy.
9. Medin, Hege. (2014). New trade theory. Implications for industrial policy.
10. Minteh, Binneh. (2012). A Case Study of China's Membership of The World Trade Organization: Implications on Sovereignty. Journal of Global Analysis. Vol.3. 16.

*Уммухабиба Махаммадтаги кызы Галандарова
Бакинский Государственный Университет,
доктор философии, доцент
ummuhabigalandarova@gmail.com*

Оценка влияния членства во Всемирную Торговую Организацию (ВТО) на экономический рост развивающихся стран

Резюме

Цель исследования – оценить влияние членства в ВТО на экономический рост развивающихся стран и всесторонне понять связанные с этим сложности.

Методология исследования. Используя междисциплинарный подход, который сочетает в себе исторический анализ, теоретические основы, эмпирические примеры и политические рекомендации, это исследование предлагает целостный взгляд на влияние ВТО на экономическое развитие развивающихся стран.

Прикладное значение исследования. Это исследование имеет практическое значение, предоставляя ценную информацию политикам, участникам торговых переговоров и заинтересованным сторонам, а также способствуя принятию обоснованных решений в контексте членства в ВТО.

Результаты исследования. Исследование показывает, что членство в ВТО часто приводит к увеличению объемов торговли, прямых иностранных инвестиций и диверсификации экспортных возможностей, способствуя экономическому росту в развивающихся странах и одновременно подчеркивая проблемы устойчивого развития.

Оригинальность и научная новизна исследований. Уникальность этого исследования заключается в его современном и всестороннем анализе, подчеркивающим динамичный характер воздействия международной торговли на экономическое благополучие развивающихся стран, связывающем исторические перспективы с современными взглядами.

Ключевые слова: *Всемирная торговая организация (ВТО), развивающиеся страны, экономический рост, либерализация торговли, международная торговля.*

*Ummuhabiba Mahammadtaghi Galandarova
Baku State University, Ph.D., associate professor
ummuhabigalandarova@gmail.com*

Assessment of the impact of membership in the World Trade Organization (WTO) on the economic growth of developing countries

Summary

The purpose of the study is to assess the impact of WTO membership on the economic growth of developing countries and to comprehensively understand the complexities involved.

Research methodology. Using a multidisciplinary approach that combines historical analysis, theoretical frameworks, empirical examples and policy recommendations, this study offers a holistic view of the impact of the WTO on the economic development of developing countries.

Applied significance of the study. This research is of practical importance, providing valuable insights for policymakers, trade negotiators and stakeholders, and contributing to well-informed decision-making in the context of WTO membership.

Results of the study. The study shows that WTO membership often leads to increased trade volumes, foreign direct investment and diversified export opportunities, promoting economic growth in developing countries, while highlighting the challenges of sustainability.

Originality and scientific innovation of research. The uniqueness of this study lies in its contemporary and comprehensive analysis, emphasizing the dynamic nature of the impact of international trade on the economic well-being of developing countries, linking historical perspectives with contemporary insights.

Keywords: *World Trade Organization (WTO), developing countries, economic growth, trade liberalization, international trade.*

UOT:330.35; J; L81.EL: Q14

Sevda Toviq qızı HACIYEVA
i.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
“Aqrar iqtisadiyyat” kafedrası
E-mail: sevda.haciyeva70@mail.ru
10.30546/4.71.2023.145

AQROBİZNESDƏ LOGİSTİK SİSTEMLƏR VƏ İNNOVASIYA İNFRASTRUKTURUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ MÜASİR ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Aqrobiznes sferasında logistika fəaliyyətinin inkişafını şərtləndirən amillərin tədqiq olunması

Tədqiqatın metodologiyası- araşdırılan problemə sistemli və kompleks yanaşma, logistikanın aqrobiznes fəaliyyətində rolunun müxtəlif aspektlərdən müqayisəli təhlili, ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqatda şərh olunmuş müddəalar respublikamızda iqtisadi diversifikasiyanın təmin olunmasının aktual olduğu hazırkı mərhələdə xüsusilə işğaldan azad olunmuş bölgələrdə aqrobiznes infrastrukturunun formalaşdırılması prosesində nəzərə alın bilər

Tədqiqatın nəticələri – Aqrobiznes sferasında logistika fəaliyyətinin inkişafı bu istiqamətdə innovasiyaların cəlb olunmasına təkan verir və istehsalatda texnoloji yeniliklərin tətbiqinə müsbət təsir göstərir və s.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Aqrobiznesdə logistika fəaliyyətinin inkişafı istiqamətində zəruri olan resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin əsas aspektləri əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *Aqrobiznes, logistika, sənaye, rəqabət, innovasiya, nəqliyyat, infrastruktur.*

Giriş

Logistika fəaliyyəti bütün sektorlarla əlaqəli olduğu üçün iqtisadi fəaliyyət sahələri içərisində mühüm yer tutur. Qloballaşma prosesi nəticəsində firmalar təklif etdikləri xidmətləri azaltmalı, təkmilləşdirməli və bazarda istehlakçını cəlb edən fərqlər yaratmalıdır. Bu çərçivədə, logistika sənayesi, xərclərin və təqdim edilən xidmətlərin azaldılmasına təsiri ilə yaratdığı dəyər baxımından önəmlidir və iqtisadiyyatda rolu getdikcə artır. Bundan əlavə, logistika iqtisadi artım nöqtəsində əsas amillərdən biri hesab olunur. Azərbaycanda da bu istiqamətdə son illər genişmiqyaslı işlər görülür. O cümlədən yollar çəkilir, su təchizatı formalaşdırılır və regionlarda saxlama kameraları tikilir. Lakin, xüsusi ilə sonuncuların kommertiya fəaliyyəti, yəni, məhsulların saxlanması məqsədi ilə tələb edilən ödənişlər istehsalçıları çətin vəziyyətə salır. Hazırda regionlarda fəaliyyət göstərən saxlama kameraları tikintisində əsas maliyyələşdirici dövlətin müvafiq qurumlarıdır. İqtisadiyyat Nazirliyi bu məqsədlə güzəştli kreditlər verir. Təbii ki, sonrakı mərhələdə kreditin geri qaytarılması kameraların yüksək qiymətlərlə icarəyə verilməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən isə bu kimi müəssisələrin azlığı faktiki olaraq rəqabət mühitinin olmamasını şərtləndirir ki, nəticədə bir çox hallarda qiymətlər faktiki xərcləri dəfələrlə üstələyir. Daha yaxşı olar ki, hələlik bu tipli kameralar dövlət hesabına tikilsin və ödənişsiz xidmətlər təklif etsin ki, xüsusi ilə də kiçik və ailə təsərrüfatları imkanlarından istifadə edə bilsin. Saxlama imkanı təmin edilməsi ilk növbədə istehsalı stimullaşdırmaqla yanaşı həmçinin ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi dövriliyini təmin etmiş olar. Eyni zamanda isə istehsalçı məhsul yığımını zamanı yaranan bolluq nəticəsində sərfəsiz satış əməliyyatı həyata keçirməz ki, bu da öz növbəsində sektorda gəlirliliyi daha da artırır.

Respublikamızda innovasiyayönümlü istehsal infrastrukturunun formalaşdırılmasının prioritetləri

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan iqtisadi inkişaf tendensiyalarının əsas ünsürlərini təhlil edərkən məlum olur ki, bu cür nailiyyətlərin əsas meyarı innovasiyalar və onların

tətbiqini dəstəkləyən biznes mühitidir. Bu aspektdə milli innovasiyalar mərkəzinin funksionallığının artırılması, xarici bazarlarda rəqabət apara biləcək iqtisadi fəaliyyətin inkişafına yardım göstərilməsi təxirəsalınmaz siyasi vəzifədir. İnnovasiyaların dəstəklənməsi iqtisadi subyektlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla lokal və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını da sürətləndirir. Məhz bu baxımdan son illər respublikamızda innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün təşviqedic iqtisadi mühit formalaşdırılmışdır.

Hazırda respublikamızda neft sektorunun alternativlərinin artırılması istiqamətində innovasiyaların köməyi ilə yeni bir iqtisadi strategiya həyata keçirilir. Çoxsaylı innovasiya təşəbbüslərinin təşviqi, vergi güzəştləri və subsidiyalar da daxil olmaqla yeni iqtisadi alətlərdən istifadə olunması deyilənləri əsaslandırır. Göstərilən müddələrin icrası iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə, o cümlədən, aqrobiznes sektorunda mövcud potensialdan daha səmərəli istifadənin yüksəlişinə xidmət edir.

Aqrobiznes sektorunda logistika xidmətinin inkişafını şərtləndirən amillər

Aqrar sahə məhsullarının tədarükü, emalı və satışı ilə məşğul olan sahələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi, qiymət, iqtisadi stimulyasiya və maddi maraqla bağlıdır. Ona görə də həmin iqtisadi amil və şərtlər elə təşkil edilməlidir ki, onlar istehsal olunan məhsulların vaxtında və keyfiyyətlə tədarükünə, onların emalının və satışının səmərəli təşkilinə hər bir müəssisə və kollektivdə maraq yaratsın. Məhsulların satışına və istehsal resurslarının alınmasına dair qiymətlər elə müəyyən edilməlidir ki, onun səviyyəsi maraqlanan tərəflərin mənafeyini təmin etsin. Bu zaman müqavilə qiymətlərindən istifadə edilməlidir. Həmin qiymətlərin səviyyəsi isə düzgün əsaslandırılmalıdır [1, s. 41].

Araşdırmalar göstərir ki, istehsalçılar istehsal etdikləri üzümü, meyvəni, pambığı, tütünü, südü, tərəvəzi, çay yarpağını və s. məhsulların böyük bir hissəsini emal müəssisələrinə satırlar. Bununla onlar öz fəaliyyətini başa çatdırırlar. Bir çox hallarda bu və ya digər məhsulların qiymətləri çox aşağı səviyyədə müəyyən edildiyindən, əksər hallarda isə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edənlər qiymətlərin formalaşması prinsipini bilmədiklərindən, habelə, inflyasiyanın güclənməsi ilə əlaqədar məhsul satışından daxil olan pul gəliri onun maya dəyərini ödəmir. Beləliklə, istehsalçı fəaliyyətini zərərlə başa vurur.

Hazırda istehsal, tədarük, emal və satış təşkilatları arasında iqtisadi əlaqələri həyata keçirən qiymətqoyma mexanizmi müasir dövrün tələbləri səviyyəsində təşkil edilməmişdir. Əksər hallarda müqavilə qiymətləri təxminən müəyyən edilir, qiymətlərin səviyyəsi elmi əsaslandırılmış hesablamalarla dəqiqləşdirilmir. Bir qayda olaraq qiymətlər tez-tez dəyişdirilir. Nəticədə, emal müəssisəsi istehsalçıdan və ya tədarük təşkilatından aldığı məhsulun dəyərini vaxtında ödəyə bilmədiyindən istehsalçının və həm də tədarük təşkilatının iş fəaliyyəti pozulur. Eyni zamanda istehsal edilən son məhsulun aşağı keyfiyyətdə istehsalına görə satış təşkilatı da lazımı səviyyədə gəlir əldə edə bilmir və öz iqtisadi əlaqələrini səmərəli təşkil etmək imkanını itirir. Çünki kənd təsərrüfatı məhsullarını tədarük edən təşkilatlarla emal müəssisələri və satış orqanları bir-birilə sıx əlaqədədir. Belə ki, emal müəssisəsində texniki nasazlıq üzündən məhsulun vaxtında emalı həyata keçirilməsə, məhsul itkisinə yol verilir. İntegrasiya prosesinin güclənməsi məhsul istehsalının artmasına, əmək ehtiyatlarından, əsas vəsaitlərdən, torpaqdan səmərəli istifadə olunmasına, daha çox pul gəliri və mənfəət əldə edilməsinə, sosial problemlərin həllinə şərait yaradır.

Araşdırmalar göstərir ki, hələlik məhsulların istehsalı, tədarükü, emalı və satışı ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlar arasındakı iqtisadi əlaqələr səmərəli təşkil olunmadığına görə onların mənafevləri tam təmin edilmir. Ona görə də məhsul istehsalının artımına və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə tam əməl olunmur.

Hazırda qeyd olunan problemlər kənd təsərrüfatı xammalı istehsalının həcmi ilə emal gücləri arasında tarazlığın pozulmasına səbəb olmuşdur ki, bu da nəticədə külli miqdarda məhsul itkilərinin yaranmasına şərait yaradır. Hesablamalar göstərir ki, bu çatışmazlıqla bağlı olaraq ildə meyvə-tərəvəz, süd məhsulları istehsalı sahəsində ümumi istehsalın 25-30%-nin itkisi, məhsulun keyfiyyətinin 10-15% aşağı düşməsi müşahidə olunmuş, hər iki sahədə təsərrüfat subyektləri ziyanla qarşılaşmalı olmuşdur.

Digər mühüm çatışmazlıqlardan biri dünya standartları səviyyəsində məhsul istehsalına nail olunmamasıdır. Dünya standartları səviyyəsində məhsul istehsalına nail olunması üçün ilk növbədə istehsal texnologiyalarının yenidən qurulması tələb olunur. Belə ki, xammal istehsalı üçün tələb olunan aqrotexniki, zootexniki, zoobaytar işləri, seleksiya, toxum yetişdirmə, bitkiçilik məhsulları istehsalı üçün torpaq sahələrinin seçilməsi, iqlim şəraitinin düzgün və dəqiq olaraq seçilməsi, kadrların, mütəxəssislərin elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tələbləri əsasında hazırlanması, bu sahədə tələb olunan texniki vasitələrin yeniləri ilə əvəz olunması problemlərinin həlli tələb olunur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, aqrobiznesin səmərəli inkişaf mexanizminin təmin edilməsi üçün ilk növbədə mütərəqqi və balanslaşdırılmış formada bazar strukturlarının yaradılması tələb olunur.

Aqrobiznes sahəsinin formalaşdırılması üçün ən əsas problemlərdən biri olan müstəqil struktur siyasətinin aparılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda aqrobiznesin funksional, sahəvi, istehsal və idarəetmə sahəsində müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Digər tərəfdən isə istehlak resursları potensialları ilə istehsalın ixtisaslaşması, yerləşdirilməsi, tələbatla istehsal və emal istiqamətləri arasında, xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması istiqamətində çatışmazlıqlar da qeyd olunmalıdır. Hazırda həmçinin aqrar-emal sənayesində ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar istehsalına nail olunması üçün emal texnologiyalarının tətbiqi sahəsində də hələlik geriliklər mövcuddur.

Qeyd edilən problemlərin həlli ilk növbədə aşağıdakı məsələlərə tam əməl olunmasını tələb edir:

- kənd təsərrüfatı sferasında istehsal olunan hər bir məhsulun istifadə istiqamətləri üzrə (daxili istehlaka, emala, birbaşa istehlaka) miqdarı konkret olaraq müəyyən edilməlidir;
- istehsalla tədarük, emal, satış və bunlara bilavasitə xidmət göstərən infrastruktur arasında yaradılan kooperasiya və iqtisadi inteqrasiya münasibətlərinin formalaşdırılaraq inkişaf etdirilməsi istiqamətləri əsas götürülməlidir;
- istehsal, xidmət, əmtəə məhsullarının birgə ticarət fəaliyyətlərini həyata keçirə bilən yeni kooperasiya, inteqrasiya, marketing və aqroservis xidmətləri əlaqələrinin formalaşdırılması;
- beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafına imkan yaradan milli və ümumi gəlirlərin sərhədlərinin bərabərləşdirilməsi və s.

Aqrobiznesdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi imkanları iri müəssisələrlə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- yerli bazarlara çıxış imkanları;
- istehlakçıların tələbatlarını operativ olaraq qiymətləndirmək qabiliyyəti;
- ilkin kapitalın az olmasıyla ambisiyalı işgüzarları daha çox təşviq edən bir strukturun mövcudluğu;
- sadə idarəetmə mexanizminin olması ilə əlaqədar qərarların daha sürətli praktikada tətbiq imkanları;
- şəxsi (sahibkar) kapitalın daha geniş dövriyyəsi və s.

Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Yəni rəqabət mühitini formalaşdırır, istehlak sektorunu seqmentləşdirir, ixrac imkanları genişləndirilir, yerli xammal resurslarından səmərəli istifadəni təşviq edir, əmək tutumlu sahələrin inkişafını təmin edir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçən ölkələrdə KOS-un inkişafı ümumi daxili məhsulun istehsalının davamlı artırılması, büdcənin vergi gəlirlərinin formalaşdırılması və işsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasında mühüm rol oynamaqla yeni iqtisadiyyata inteqrasiya prosesini sürətləndirir, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və pul gəlirlərinin artırılmasına müsbət təsir göstərir. Son illərdə makroiqtisadi göstəricilərin yüksəlişdə olduğu respublikamızda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin əhəmiyyəti xüsusilə məşğulluq səviyyəsinə verdiyi töhfələr baxımından bir qədər də artmışdır. Sosial-iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında, həm daxili bazarlarda, həm də dünya miqyasında rəqabət apara biləcək müəssisələrin formalaşdırılmasını qloballaşma prosesinin çağırışları kimi də qiymətləndirmək olar. Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatda önəmli rolu əsasən onun xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Bu qurumlar minimum investisiya xərcləri ilə daha çox istehsal və məhsul çeşidliliyinə nail olurlar, iqtisadi konyunkturda ani

dəyişkənliyə daha tez uyğunlaşır, tələbatdakı dəyişikliklərə və müxtəlifliklərə daha rahat uyğunlaşa bilər, texnoloji yeniliklərə daha çox meyilli olur və regionlararası iqtisadi tarazlığı təmin edirlər.

Hazırkı iqtisadi şəraitdə aqroparkların formalaşması və inkişafının əsas aspektləri

Aqroparklar kənd təsərrüfatı məhsullarının intensiv istehsal olunmasında, daşınmasında, saxlanılmasında və eyni zamanda onun satışının təşkil edilməsində mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı məhsulları tez xarabolan məhsul olduqlarına görə realizasiya prosesi sürətli olmalıdır. Lakin əksər hallarda məhsulların fermerlər tərəfindən vaxtında satışı mümkün olmur və bunun nəticəsində məhsulun istehlak müddəti bitir [6, səh 74]. Təbii ki, bu proses istehsalçının zərərinə səbəb olur. Digər tərəfdən isə istehsalçı və istehlakçılar arasında fəaliyyət göstərən vasitəçilər yaranmış situasiyanı öz mənavələrinə uyğun dəyərləndirir. Yəni, məhsulları daha ucuq qiymətlərlə tədarük edir. Bu zaman isə fermerlərin mənfəəti azalır, təkrar istehsal təşəbbüskarılığı aşağı düşür və orta və uzunmüddətli dövr üçün ölkədə ərzaq qıtlığına səbəb olur. Beləliklə daxili istehlak idxaldan asılı vəziyyətə düşür, geni dəyişdirilmiş (GMO) məhsullar ölkə bazarlarına yol tapır. İstehsalçılar üçün məhsulunu yerli və xarici bazarlara çıxarmaq, onların saxlanma və daşınmasını təmin etmək əksər hallarda ciddi problemə çevrilir. Bu prizmadan yanaşdıqda aqroparklar müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə istehsal, emal və logistika xidmətlərini mərkəzləşdirilmiş vahid ərazidə yaratmaqla yüksək keyfiyyətli məhsulların alınmasına, satışının təmin edilməsinə və sahibkarlıq fəaliyyətinin mənfəətliliyinə geniş imkanlar yaradır. Bunun nəticəsi olaraq bazarlarda məhsul bolluğu ilə yanaşı, rəqabət mühitinin yaranması, keyfiyyətin yüksəlməsi və süni qiymətlərin azalması üçün mühüm faktora çevrilir. Həmçinin, yeni iş yerlərinin açılması, işsizliyin səviyyəsinin aşağı düşməsinə və region sakinlərinin rifahının yüksəlməsinə şərait yaradır. Aqroparklarda yaradılmış şərait fermerlərin infrastruktur xərclərini azaldır. Eyni zamanda Aqroparklar müxtəlif sahəvi strukturları özündə birləşdirir, buraya kənd təsərrüfatı maşınqayırması, kimya, tikinti, bitkiçilik, heyvandarlıq, yeyinti, nəqliyyat, ticarət və s. aiddir. Başqa sözlə, aqropark dedikdə qarşılıqlı əlaqədə olan kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin birlikdə fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

Logistika tədarük zəncirinin ən vacib bölməsini təşkil edir. Logistika sözü latın mənşəli söz olub “lojik”(məntiq) və “static”(statistika) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, “məntiqi statistika” mənasını verir. Təchizat Zəncirinin İdarə Edilməsi üzrə Ekspertlər Şurası (Council of Supply Chain Management Professionals-CSCMP) logistikaya belə bir tərif verir: “Logistika müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün məhsulların, xidmətlərin və əlaqəli informasiyaların istehsal nöqtəsindən istehlak nöqtəsinə qədər səmərəli axını və saxlanılmasını planlaşdıran və idarə edən tədarük zəncirinin bir mərhələsidir”[7, s. 61].

Logistika fəaliyyətinin əsas məqsədi məhsul və ya xidmətləri (xammal, yarımfabrikat və köməkçi materiallar) zərurət yarandığında, ən uyğun şərtlərlə, ən aşağı qiymətə və ən düzgün zamanda çatdırmaqla, müəssisənin mənfəətini artırmaq, rəqabət üstünlüyünü və müştəri məmnuniyyətini təmin etməkdir. Bu baxımdan əsas logistik xidmətlərə aşağıdakılar daxildir:

- saxlama və nəqliyyat;
- təftiş və ekspertiza;
- qablaşdırma və əlavə dəyərli xidmətlər;
- sığorta;
- gömrük;
- anbarın idarə edilməsi;
- sifarişlərin idarə edilməsi və [8, s. 21].

FAO-nun məlumatlarına əsasən logistika xərcləri adətən kənd təsərrüfatında satışdan əldə olunan gəlirlərin təqribən 18%-ni, qida sektorunda isə 13%-ni təşkil edir. Bu nisbətlərin ümumi ortalaması 10% -dən yüksəkdir. Bilindiyi kimi, kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal çoxhissəlidir, bu prosesdə kiçik istehsalçılar üstünlük təşkil edir, ticarət qaydaları burada tam olaraq sabit xüsusiyyətə malik deyil və ümumiyyətlə logistika prosesləri konsolidasiya və planlaşdırma üçün uyğun deyildir. Bütün bunlar logistik xidmətlərin təşkilini çətinləşdirir.

Mütəxəssislərin fikrincə, kənd təsərrüfatı və sənaye hər zaman qarşılıqlı simvolik əlaqədə olan

sistem hesab olunur. Kənd təsərrüfatı emal müəssisələrini xammalla təchiz edir, eyni zamanda sənaye də öz növbəsində kənd təsərrüfatını texniki maşın və avadanlıq, kimyəvi məhsullar, gübrə və s. ilə təchiz edir. Sənayenin inkişafı üçün kənd təsərrüfatı sektoruna investisiya qoyulması vacib hesab olunur, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafı sənayeləşmə prosesinin sürətlənməsində mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı və sənaye arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin kompleks şəkildə ilk dəfə araşdırılması Bhadari tərəfindən həyata keçirilib. Bhadari kənd təsərrüfatında əldə edilmiş mənfəətin sənaye mallarına yönəldilərək bu sahədə tələb formalaşdırdığını hesab edirdi. Kənd təsərrüfatı və sənayenin bir-birinə təsir göstərərək paralel inkişaf etdiyini, sektorlar arasında formalaşmış qarşılıqlı münasibətlərin inkişafa təkan verdiyini qeyd edirdi. Aqrar sənaye komplekslərinin beynəlxalq təcrübə prizmasından baxdıqda bir necə modeli mövcuddur. Yaranma tarixinə görə ilk dəfə Avropa Birliyi ölkələrində formalaşan kooperativlər sürətlə inkişaf edərək bazarın 50 faizindən də çoxuna sahib olub. Bu model “birgə fəaliyyət” prinsipi əsasında yaranıb. [4, s. 24].

İkinci model isə müqaviləyə əsasən kənd təsərrüfatı istehsalı modelidir. Bu model iqtisadçılar tərəfindən transmilli şirkətlərin modeli hesab olunur və iqtisadi inkişafa mənfə və müsbət təsir edəcəyi haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. Bu model əsasən istehsalçı və alıcı arasında gələcəkdə məhsulların istehsal həcmi və müddətini, eyni zamanda məkan və qiyməti ilə bağlı məlumatları əhatə edən müqavilədir. Bu model ilk dəfə Yaponiya və ABŞ-da şəkər çuğunduru və şaftalı məhsullarının istehsalında tətbiq olunub, zaman keçdikcə müxtəlif məhsullara da tətbiq olunmağa başlayıb. Müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı modeli daha çox ABŞ-da mövcuddur, meyvə-tərəvəz və broyler istehsalının 80-90%-dən ibarətdir. Həmçinin, Avropa daxilində də bu model geniş istifadə olunaraq bazarda yüksək paya sahibdir. Bu modelin çatışmayan cəhəti gələcəkdə baş verəcək risklərin əvvəlcədən təyin oluna bilməməsidir, bu risklər təbii fəlakət və hadisələri əhatə etdiyindən qarşısını almazdır [5, s. 112].

Aqropark – bu təcrübə isə ən müasir təcrübə hesab edilir. Məqsəd aqrar təsərrüfatçılıqla sənaye və təchizat sisteminin birgə fəaliyyətinin təşkilinə əsaslanır. Beləliklə, fermer fəaliyyət sahəsi, infrastruktur qaygısı, satışın təşkili, saxlanma, təkrar istehsal kimi qayğılardan azad olur. Eyni zamanda bir çox hallarda fermerlər xüsusi vergi, kredit güzəştləri əldə edə bilirlər. Bütün bunlarla yanaşı aqroparklarda fəaliyyət göstərən fermerlər elmi, texniki dəstəklə təmin edirlər ki, bu da sonda məhsuldarlığın artımına və mənfəətin yüksəlməsinə səbəb olur.

Müxtəlif ölkələrdə irəli sürülən “aqropark konsepsiyası” kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin məkan klasterləşməsinin əsas ideyasına əsaslanır. Hazırda bu istiqamətdə təşəbbüslər müxtəlif inkişaf mərhələlərindədir. Beynəlxalq aqropark layihələrinin uğurlu olması üçün dəyər zəncirinin bütün əlaqələri həyata keçirilməli və yoxlanılmalıdır. Aqroparklar yerli iqtisadiyyatın güclənməsinə mühüm töhfə verməklə yanaşı kənd təsərrüfatına effektiv yanaşmanı təmin etməkdə böyük potensiala malikdir. Çünki onlar enerji və xammal təchizatı, emissiya və tullantı məhsullarının yenidən istifadəsi ilə paralel, istehsalat və ərzağın emalı üçün lazım olan bütün funksiyaları özündə birləşdirir. Hazırda müxtəlif ölkələrdə müxtəlif formalarda təkmilləşdirilən aqroparklar qısa müddət sonra dünya əhalisinin ərzaq ehtiyacının ödənilməsində mühüm paya sahib olacaq. Aqroparkların əsas mahiyyəti aşağıdakı kimi izah edilə bilər;

- Aqrar-sənaye kompleksi (Aqropark) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması və istehlakçıya çatdırılması ilə məşğul olan təsərrüfat sahələrinin məcmusudur;

- Aqropark kənd təsərrüfatı və qeyri-kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin kombinasiyası olmaqla vahid istehsal məkanında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emal proseslərinin, aqrotexniki və logistika, sanitar və fitosanitar, marketinq və başqa bu kimi xidmətlərin təşkilidir;

- Aqropark xammal istehsalı və emalı proseslərinin rentabilliyini artırmaqla yanaşı ətraf mühitin qorunması, torpaq və su resurslarından səmərəli istifadə və onların mühafizəsinin təmin olunmasında ən müasir formadır. Göründüyü kimi, aqroparklar hazırda kifayət qədər uğurlu aqrar inkişaf modeli hesab edilə bilər. Bu zaman əsas hədəf mümkün olan ən əlverişli istehsal mühitinin təmin edilməsidir.

Nəticə

Hazırda ölkəmizdə aqrobiznes sektorunda logistikanın iqtisadi inkişafının mühüm aspektlərindən biri kimi müəyyən edilməsi dövlətimizin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin miqyasını əks etdirir. Bu sahənin inkişafı və sahəyə yönəldilən investisiyalar birbaşa və dolayı yolla digər sektorlara da müsbət təsir göstərəcək. Beləliklə, aqrobiznesə yönəldilən bu investisiyaların iqtisadi artıma töhfəsi daha yüksək olacaq. Bu çərçivədə logistika sektoruna ediləcək investisiyaların təşviq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Logistika fəaliyyətinin inkişafı aqrobiznesdə həm aralıq mallara, həm də son məhsula yüksək tələbatı qarşılamaq və sahəyə yönəldilən investisiyaların xərclərə qənaət baxımından müsbət təsirini yüksəldəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aqrar sahə modernləşmə dönməndə: problemlər və onların həlli yolları. Bakı, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, 2009, 505 s.
2. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq daşımaların hüquqi tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: Zərdabi LTD, 2008.
3. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat daşımalarının konvension təsbiti. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2002.
4. Əliyev E.Ə. Qloballaşma dövründə beynəlxalq nəqliyyat münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı, 2007.
5. Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Bakı, 2010, 228 s.
6. Quliyev E.A. Etibarlı ərzaq təminatında kooperasiya və inteqrasiya problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Elm”, 2013, 151.
7. IBRD / World Bank, Connecting to Compete 2012: Trade Logistics in the Global Economy, 2012
8. KARA, M. A., CİĞERLİOĞLU, O. (2018), Türkiye Ekonomisinde Ulaşım Altyapısının Ekonomik Büyümeye Etkisi, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 17 (2), 577- 591.
9. SAATÇIOĞLU, C., KARACA, O. (2013), Ulaştırma Altyapısı ve Bölgesel Gelir Farklılıkları: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz. İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi, 1(1), 1-11.

Севда Товиг кызы Гаджиева
кандидат экономических наук, доцент,
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
кафедра “Аграрная экономика”
Электронная почта: sevda.haciyeva70@mail.ru

Современные аспекты формирования и развития логистических систем и инновационной инфраструктуры в агробизнесе*Резюме*

Цель исследования - изучить факторы, определяющие развитие логистической деятельности в сфере АПК.

Методология исследования - системный и комплексный подход к исследуемой проблеме, использованы методы, связанные со сравнительным анализом, обобщением и оценкой роли логистики в агропромышленной деятельности с различных сторон.

Прикладная значимость исследования - Из положений, изложенных в исследовании, его можно учитывать в процессе формирования инфраструктуры АПК, особенно в регионах, освобожденных от оккупации, на современном этапе, когда важно обеспечить диверсификацию экономики в наша республика.

Результаты исследования - развитие логистической деятельности в сфере АПК будет стимулировать привлечение инноваций в этом направлении и положительно скажется на применении технологических инноваций в производстве и т.д.

Оригинальность и научная новизна исследования - обоснован ресурсный потенциал, необходимый для развития логистической деятельности в АПК, и основные аспекты его эффективного использования.

Ключевые слова: АПК, логистика, промышленность, конкуренция, инновации, транспорт, инфраструктура.

Sevda Tovig Hajiyeva
PhD in Economics, associate professor,
Azerbaijan State Agrarian University
“Agrarian economy” department
E-mail: sevda.haciyeva70@mail.ru

Modern aspects of formation and development of logistics systems and innovation infrastructure in agribusiness

Summary

The purpose of the study is to study the factors determining the development of logistics activity in the agribusiness sphere

Methodology of the research - a systematic and complex approach to the investigated problem, methods related to comparative analysis, generalization and evaluation of the role of logistics in agribusiness activity from various aspects were used.

Applied significance of the study - From the provisions explained in the study, it can be taken into account in the process of forming agribusiness infrastructure, especially in the regions freed from occupation, at the current stage, when it is important to ensure economic diversification in our republic.

Research results - the development of logistics activities in the agribusiness sphere will stimulate the involvement of innovations in this direction and have a positive effect on the application of technological innovations in production, etc.

Originality and scientific novelty of the research - the resource potential necessary for the development of logistics activity in agribusiness and the main aspects of its effective use are justified.

Key words: Agribusiness, logistics, industry, competition, innovation, transport, infrastructure.

UOT: 006.85

Kövsər Xosrov qızı DADAŞOVA
Milli Aviasiya Akademiyası, doktorant
e-mail: kdadashova@naa.edu.az
10.30546/4.71.2023.93

AVIASIYA TRENAJOR KOMPLEKSİNİN BİZNES-PROSESLƏRİNİN MODELLƏSDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – AZAL “Pilotların Hazırlığı Mərkəzi” aviasiya trenajor kompleksinin (ATK) əsas biznes-proseslərinin təhlili əsasında aviamüəssisənin biznes proseslərinin modelləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – ATK-nın kommertiya fəaliyyətinin sistemli və kompleks təhlili aparılmış, biznes-prosesləri əsas istiqamətlər üzrə təsnifatlaşdırılmış, dekompozisiya olunmuş və modelləşdirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – əldə edilmiş nəzəri və praktiki nəticələr ATK-nın menecmentinin və kommertiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üsulu kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – aparılmış tədqiqatlar nəticəsində, AZAL “Pilotların Hazırlığı Mərkəzi” aviasiya trenajor kompleksinin (ATK) kommertiya fəaliyyətinin biznes-prosesləri təhlili əsasında ATK-nın mövcud biznes-modeli işlənilib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə biznes-proseslərin modelləşdirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları nəzərdən keçirilib, müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında, o cümlədən rəqabətqabiliyyətliliyinin və çevikliyinin artırılması, onun bazar dəyişikliklərinə daha tez uyğunlaşması, məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təşkilati və informasiya boşluqlarının, funksiyaların təkrarlanmasının, maddi və insan resurslarından səmərəsiz istifadənin aradan qaldırılması, habelə əməliyyat xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasında biznes-proseslərin modelləşdirilməsinin rolu, əsas üstünlükləri, vəzifələri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *idarəetmə, biznes-proses, biznes-model, modelləşdirmə, dekompozisiya, aviasiya trenajor kompleksi.*

Giriş

Çox fərqli xarakterə və fəaliyyət sahəsinə malik olan müəssisələr üçün səmərəli idarəetmə sistemlərinin yaradılması müasir idarəetmənin qarşısında duran problemlərdən biridir. Səmərəli idarəetmə sistemlərinin qurulması üçün qabaqcıl üsullar arasında idarəetməyə proses yanaşmasını qeyd etmək olar.

Bu gün idarəetmə sistemində üstünlük təşkil edən proses yanaşması müəssisəni müştəri üçün dəyər yaradan bir şəbəkə, biznes-proseslər məcmusu kimi müəyyən edir. Bütün müəssisəni müəyyən bir funksiyaya cavabdeh olan bölmələrə bölən funksional yanaşma ilə müqayisədə proses yanaşması bu funksiyaları “müştəri üçün dəyər yaratmaq” konsepsiyasına əsaslanaraq birləşdirir.

Uğurlu və səmərəli idarəetmə üçün biznes-prosesləri müəyyən etmək və onların əsasında müəssisənin fəaliyyətinin əsas biznes axınlarını və onların qarşılıqlı təsirini özündə cəmləşdirən biznes-model hazırlamaq lazımdır. İdarəetmə təcrübələrinin yaradılması prosesində bu məqsədlə hazırlanmış bütün alətlər, yəni biznes planlar, maliyyə menecmenti, şəbəkə planlaması və s. idarəetmə qərarlarının qəbulunu asanlaşdırmağa yönəldilmişdir.

Biznes-proseslərin modelləşdirilməsi əsasında idarəetmənin təkmilləşdirilməsi

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr öz rəqabətqabiliyyətliliyini qorumaq üçün fəaliyyətlərini daim təkmilləşdirməyə məcburdur. Bu, biznesin idarə edilməsinin yeni texnologiyalarının işlənilib hazırlanmasını, fəaliyyət nəticələrinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini və əlbəttə ki, müəssisələrin fəaliyyətinin idarə edilməsinin və təşkilinin yeni, daha səmərəli üsullarının tətbiqini nəzərdə tutur.

Biznes-proses modeli istehsalçının resurslarını istehlak edən, dəyər yaradan və son nəticəni istehlakçıya çatdıran məntiqi, ardıcıl, bir-biri ilə əlaqəli fəaliyyətlərin toplusudur. Müəssisəni biznes-proseslərin yaxşılaşdırılmasına təşviq edən əsas səbəblərə xərclərin azaldılması, istehsal dövrünün müddətinin azaldılması, müştərilərin və dövlətin tələbləri, keyfiyyətin idarə edilməsi proqramlarının həyata keçirilməsi, müəssisələrin birləşməsi, təşkilatdaxili münaqişələr və s. aid etmək olar. Biznes-proseslərinin modelləşdirilməsi qərarları adətən aşağıda verilmiş səbəblərə əsasən qəbul olunur (cədvəl 1.).

Cədvəl 1.

Biznes-proseslərin modelləşdirilməsinə dair idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin əsas səbəbləri

Biznes-proseslərin modelləşdirilməsinin təsir sahəsi	Biznes-proseslərin modelləşdirilməsi nəticəsində alınan səmərəlilik
Biznesin inkişafı baxımından:	<ul style="list-style-type: none"> - xərclərin azaldılması; - keyfiyyətin yaxşılaşdırılması-itkilərin azaldılması; - məhsuldarlığın artırılması; - ümumi iş vaxtının azaldılması -müştəri məmnuniyyəti; - problemlərin həll yolunu tapmaq; - biliyin toplanması – fasilələrin aradan qaldırılması; - işçilərin əməyinin standartlaşdırılması.
Biznes-proseslərin idarə edilməsinə cəlb olunmuş mütəxəssislər baxımından:	<ul style="list-style-type: none"> - tapşırığa əsasən prosesin lazımı qədər dəqiq və ətraflı təsviri; - hədəf auditoriyaya prosesin aydın izahı; - layihənin nəticəsindən və hansı biznes probleminin həll edilməli olmasından asılı olaraq dekompozisiya səviyyəsinin və model növünün seçilməsi vasitəsilə biznes problemlərinin həlli.
Təşkilati baxımından:	<ul style="list-style-type: none"> - təşkilati proseslərin idarə edilməsi; - prosesin səmərəliliyinin təhlili; - dəyişikliklərin təsviri; - əməliyyatların səmərəli həyata keçirilməsini təmin edən resurslara tələblərin müəyyən edilməsi.
Biznes fəaliyyətinin təhlili və səmərəliliyin artırılması baxımından:	<ul style="list-style-type: none"> - prosesin şəffaflığının artırılması; - işçilərin təliminə dəstək; - standartların tələblərinə uyğunluğun; - prosesin səmərəliliyinin proqnozlaşdırılması; - potensial inkişaf imkanlarının təhlili; - yeni prosesin və ya mövcud bir prosesin yeni modelinin dizaynı; - məlumat mübadiləsi və müzakirələrin stimullaşdırılması; - tələblərin sənədləşdirilməsi.

Biznes-proseslərin modelləşdirilməsi müəssisənin fəaliyyətinin optimallaşdırılması istiqamətlərinin tapılması, müəssisənin yenidən təşkilinin müxtəlif mərhələlərində yaranan risklərin proqnozlaşdırılması və minimuma endirilməsi üçün səmərəli vasitədir [2].

Modelləşdirilmənin məqsədi müəssisə və onun biznes-prosesləri haqda məlumatların analitik təhlili üçün daha uyğun olan vizual qrafik formasında sistemləşdirilməsidir. Biznes-model müəssisənin biznes-proseslərinin strukturunu, onların icrasının təfərrüatlarını və sənəd dövriyyəsinin ardıcılığını əks etdirməlidir.

Biznes-prosesin modelləşdirilməsi təşkilatın fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq müxtəlif üsullardan istifadə etməklə həyata keçirilir. Biznes-proses modeli dekompozisiya prinsipi əsasında yaradılır. Dekompozisiya hər hansı bir sistem üzərində aparılan əməliyyatın uğurla həyata keçirilməsi üçün onun hissələrə bölünməsinə nəzərdə tutan elmi üsuldur.

Biznes-proseslərin dekompozisiyası üsulundan istifadənin məqsədi sadədir – böyük bir prosesi idarə etmək çətindirsə, onu daha ətraflı prosesə (alt proses, funksiya) bölmək lazımdır. Biznes-proseslərinin modelləşdirilməsi və təsviri ya “yuxarıdan aşağıya”, ya da “aşağıdan yuxarıya” həyata keçirilir. Biznes-proseslərinin təsvirinin təfərrüat dərəcəsinin artması ilə biznes-proseslərinin ierarxik strukturu formalaşır. Belə bir struktur müəssisənin biznes-modelidir və proseslərin təsvirini və qarşılıqlı əlaqəsini özündə ehtiva edir.

Müəssisənin biznes-proseslərinin modelləşdirilməsində əsas vəzifə mövcud olan prosesləri təsvir etməklə müəssisənin cari biznes-modelinin işlənilib hazırlanmasıdır. Bu məqsədlə proseslərin icrasında birbaşa iştirak edən əməkdaşlardan bütün əlçatan məlumatlar toplanılmalıdır.

Cari biznes-modelinin qurulmasında əsas məsələ biznes-prosesin nəticəsi ilə bağlıdır. Nəticə müəyyən edildikdən sonra prosesi təşkil edən hərəkətlərin ardıcılığı müəyyənləşdirilməlidir.

Biznes-proseslərin qurulması üçün müasir tələblər

Müəssisədə prosesyonümlü yanaşmanın tətbiqi üçün təşkilatın və proseslərin idarə edilməsinin əsas elementlərini müəyyən etmək çox vacibdir. İdarəetmə və istehsal prosesinin modelləşdirilməsinin müasir təcrübəsində modelləşdirmə obyektlərini müəyyən etmək üçün “biznes-proses” anlayışı istifadə olunur.

ISO 9000:2000 standartının tərifinə əsasən, biznes-proses - girişləri çıxışlara çevirən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətlər toplusudur [1].

Proses, müəyyən bir texnologiyadan istifadə edərək, girişləri istehlakçı üçün dəyərli nəticələrə çevirən ardıcıl, məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətlər toplusudur.

Prosesin əsas məqsədi prosesin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan girişi, yəni ona daxil olan resursları çıxışa, yəni nəticəyə - prosesin məhsullarına çevirməkdir (şəkl.1.)

Hərəkətlərin ardıcılığı müxtəlif dekompozisiya səviyyələrində modelləşdirilir. Üst səviyyədə prosesin yalnız ən vacib addımları göstərilir (adətən 10-dan çox deyil). Sonra üst səviyyəli addımların hər biri altaddımlara bölünür. Dekompozisiya səviyyəsi prosesin mürəkkəbliyi və tələb olunan detal səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Biznes-prosesin səmərəli təsviri və modelləşdirilməsi üçün tapşırıqları müəyyən əməliyyatlaradək dekompozisiya etmək məqsədəuyğundur.

Əldə edilmiş məlumatlar əsasında cari və ya optimal biznes-model qurulur və onun icrası üçün mümkün ssenarilər müəyyən edilir. Müxtəlif risklər və qeyri-müəyyənliklər biznes-modelə təsir edə bilər ki, risklərin identifikasiyası aparılmalı və antirisk tədbirləri planlaşdırılmalıdır.

Biznes-proses modelinin qurulmasının vacib hissəsi onun səmərəliliyinin öyrənilməsidir. Buraya resurslardan istifadə, iş müddəti, mümkün gecikmələr və dayanma vaxtı daxildir. Prosesin effektivliyini qiymətləndirmək üçün göstəricilər və ya metriklər sistemini hazırlamaq lazımdır. Metriklər kimi müəssisədə tətbiq edilən səmərəliliyin açar göstəriciləri (Key Performance Indicators) istifadə olunur, lakin prosesi xarakterizə edən əlavə göstəricilər də tələb oluna bilər.

Modelləşdirmə zamanı biznes məqsədlər müəyyən edilir ki, onları biznes prosesinin nəticəsi anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Hər biznes-proses ən azı bir nəticənin və bir biznes məqsədin əldə edilməsinə yönəldilməlidir. Biznes-proseslərin məqsədləri müəssisənin strategiyası ilə uzlaşmalıdır.

AZAL “Pilotların Hazırlığı Mərkəzi”nin biznes-proseslərinin modelləşdirilməsi

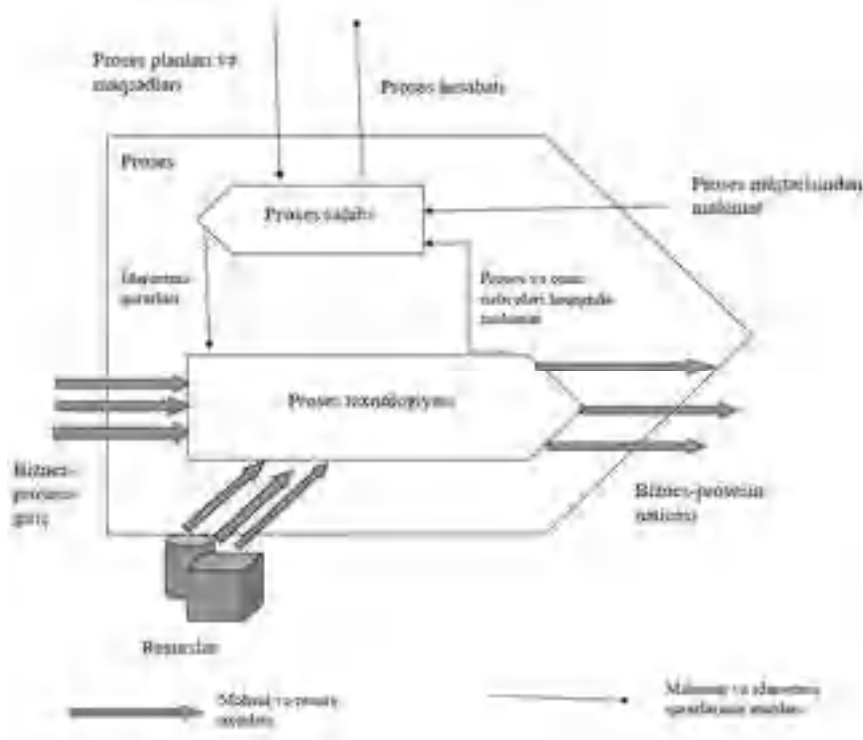
Rəqabət şəraitində biznes-proseslərin istənilən müəssisəyə xas olduğuna əsaslanaraq, ATK-nın fəaliyyət sahəsinə tətbiq olunan biznes-prosesləri nəzərdən keçirmək mümkündür. ATK-nın inkişafı ATK-nın çevik və uyğunlaşan təşkilata çevrilməsini, təşkilati dəyişikliklərə yönəlmiş inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir. ATK-nın idarə edilməsində zəruri çevikliyi proses yanaşması təmin edə bilər.

ATK-nın biznes-proseslərinin modelləşdirilməsi digər müəssisələrin biznes-proseslərinin modelləşdirilməsi ilə eynidir, lakin, aviamütəxəssislərin hazırlığı xüsusiyyətləri modelləşdirilmə

qarşısında əlavə tələblər qoyur.

AZAL “Pilotların Hazırlığı Mərkəzi” müxtəlif səlahiyyətli idarəetmə orqanları tərəfindən sərt tənzimləmə çərçivəsində formalaşır və fəaliyyət göstərir. Trenajor kompleksinə EASA və ICAO tərəfindən məcburi sertifikatlaşdırılmalı olan təlim proqramlarının əsasını təşkil edən təlim standartları təsdiq edilir. ATK-nın kommersiya fəaliyyəti “məhsulun”, yəni peşəkar təlim keçmiş aviamütəxəssislərin hazırlanmasına yönəldilmişdir.

Rəqabət mühitində uçuş heyətinin peşəkar hazırlığı sahəsində təhsil xidmətlərinin göstərilməsi biznes-prosesi istənilən aviasiya təlim mərkəzinin fəaliyyətində mühüm yer tutur. ATK-nın əsas vəzifəsi lisenziyaya və standartlara uyğun olaraq yüksək ixtisaslı sertifikatlı mütəxəssislərin hazırlanmasını səmərəli şəkildə həyata keçirməkdir. Rəqabətli təlim xidmətləri trenajor kompleksinin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdəndir.

Şəkil 1. Biznes-prosesin elementləri.

ATK-nın təhsil xidmətlərinin əsas istehlakçıları aviasiya mütəxəssisləridir. AZAL “Pilotların Hazırlığı Mərkəzi”nin istehlakçılarına Asiya, Orta Şərq, Avropa regionları və MDB ölkələrindən və hava gəmisi parkında Airbus A320 – 200, Boeing 767-300, Boeing 757-200, Embraer 190 kimi modelləri mövcud olan aviaşirkətlərin mütəxəssisləri daxildir [5]. Eyni zamanda, aviaşirkətlər ATK-nın təhsil xidmətlərinin alıcısı kimi çıxış edirlər. Beləliklə, ATK-nın təhsil xidmətlərinin müştəriləri kimi ATK-nın fəaliyyətinə bilavasitə və ya dolayısı marağı olan marketinq münasibətlərinin iştirakçıları çıxış edir.

Təcrübə göstərir ki, müəssisənin biznes-prosesləri əksər hallarda aşağıdakı alt qruplara bölünür – əsas, dəstəkləyici, idarəetmə [3]. ATK struktur baxımından olduqca mürəkkəb bir təşkilatdır, kifayət qədər mürəkkəb vəzifələri həll edir. Biz AZAL “Pilotların Hazırlığı Mərkəzi” ATK üçün aşağıdakı prosesləri fərqləndirmişik.

1. Əsas proseslər:

- 1.1.müqavilələrin bağlanması prosesi;
- 1.2.illik planlaşdırma prosesi;
- 1.3.təlim prosesi;
- 1.4.hesablama prosesi və yekunlaşma.

2. Dəstəkləyici proseslər:

- 2.1.hüquqi dəstək-sertifikatlaşdırma;
- 2.2.müştərilərə əlavə xidmətlərin göstərilməsi;
- 2.3.maddi-texniki təchizat;
- 2.4.inzibati və iqtisadi dəstək.

3. İdarəetmə prosesləri:

- 3.1.strateji planlaşdırma;
- 3.2.kadrların idarə edilməsi-təlim, ixtisas, əməkhaqqı;
- 3.3.marketing;
- 3.4.maliyyə menecmenti;
- 3.5.inkişaf layihələrinin idarə edilməsi.

Biznes-prosesin sxemi qurularkən prosesə təsir edən amillər də göstərilir: tədqiqat zamanı cəmiyyətin aviasiya mütəxəssislərinə olan ehtiyacları və mütəxəssis hazırlığının resurs təminatı problemləri, mütəxəssis modeli, ATK-nın təhsil məkanında mütəxəssis hazırlamaq üçün tətbiq olunan yanaşma və metodları və s.

Biznes-prosesin strukturunun əsas anlayışlarına aid etmək olar:

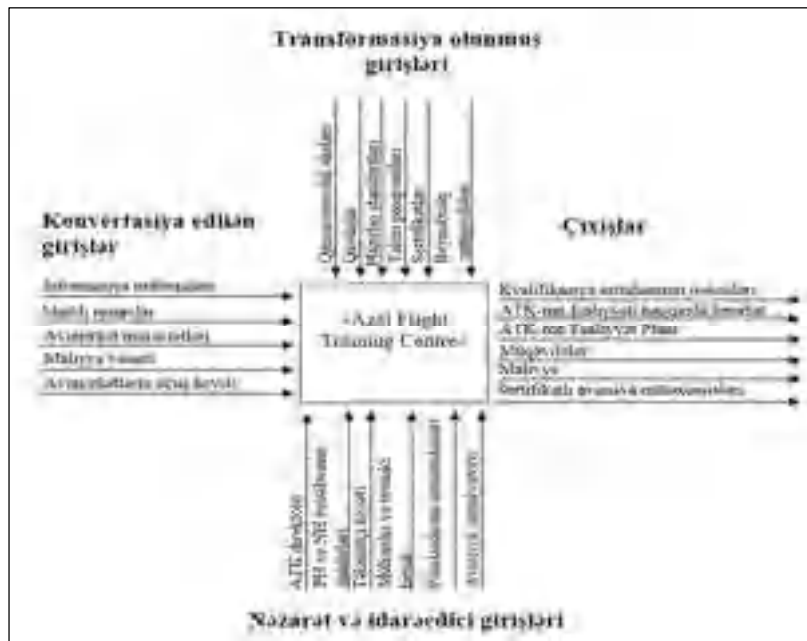
a) Biznes-prosesə giriş - prosesin icrası zamanı çıxışa çevrilən element. Girişin öz təchizatçısı olmalıdır. Prosesin girişlərinə xammal, materiallar, yarımfabrikatlar, sənədlər, məlumatlar, heyət, xidmətlər və s. aid etmək olar.

Prosesin girişləri ilkin və törəmə ola bilər. İlkin girişlər prosesin əvvəlində gəlir. Törəmə girişlər isə öncəki prosesin həyata keçirilməsi zamanı əldə edilmiş çıxışlardan ibarətdir.

b) Biznes-prosesin nəticəsi (məhsulu) – prosesin icrası nəticəsində yaranan və prosesdən kənar müştərilər tərəfindən istehlak edilən material, informasiya obyektı və ya xidmətidir. Prosesin nəticələrinə hazır məhsullar, sənədlər, hesabatlar və s. aid etmək olar.

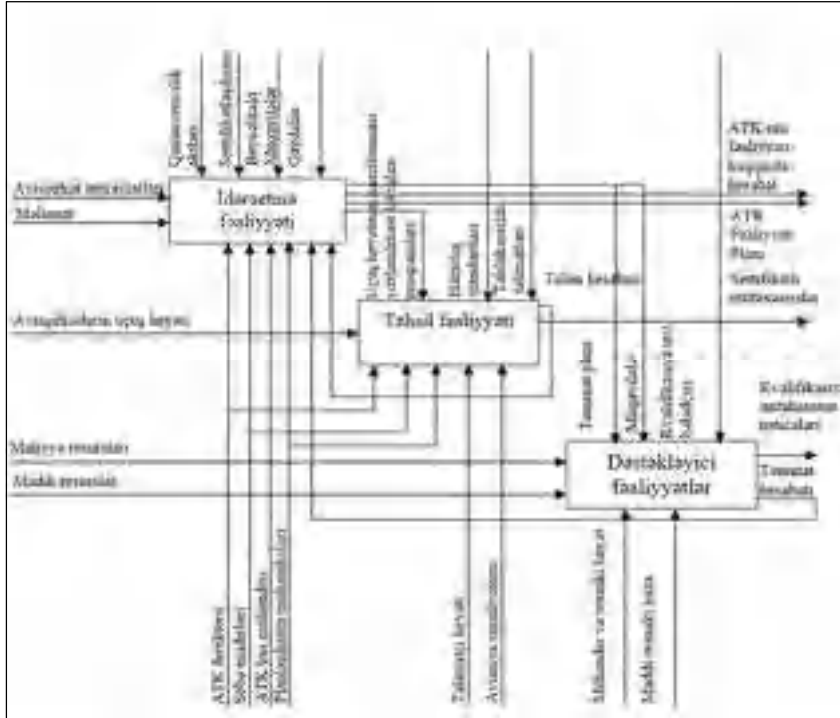
c) Prosesin sahibi – proseslərin həyata keçirilməsi üçün səlahiyyətində zəruri resurslar (personal, infrastruktur, proqram və aparat təminatı, proses haqqında məlumat) olan şəxs və ya kolleqial idarəetmə orqanıdır.

AZAL “Pilotların Hazırlığı Mərkəzi”nin biznes-proseslərin modelləşdirilməsi məqsədinə əsasən, ATK-nın biznes-prosesinin ümumi görünüşü aşağıdakı sxemə uyğun olacaqdır: giriş - məhsulun yaradılması - nəticə (şəkil 2).

Şəkil 2. “Azal Flight Training Centre” ATK biznes-proseslərinin modeli

AZAL “Pilotların Hazırlığı Mərkəzi”nin əsas vəzifəsi lisenziyaya və standartlara uyğun olaraq yüksək ixtisaslı sertifikatlı mütəxəssislərin hazırlanmasını səmərəli şəkildə həyata keçirməkdir. ATK-nin biznes-proseslərinin təhlili əsasında kompleksin kommersiya fəaliyyətini təşkil edən biznes-prosesləri 3 qrup üzrə təsnifatlaşdırmışdıq: idarəetmə, təhsil və təminat (şəkil 3).

Şəkil 3. “Azal Flight Training Centre” ATK biznes-proseslərinin modeli.

Biznes-modelin işlənib hazırlanmasında biznes-proseslərin formalaşdırılmasına dair proses yanaşmasının prinsipləri tətbiq edilmişdir: proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi, prosesə tələbat prinsipi, prosesin sənədləşdirilməsi prinsipi, reqlamentin hazırlanması, prosesə nəzarət prinsipi və s.

Prosesin idarə edilməsi üçün prosesin həyata keçirilməsinə və onun nəticəsinə görə məsuliyyət daşıyacaq şəxs təyin edilməlidir. Bəzi hallarda prosesi bir əməkdaş deyil, xüsusi kollegial idarəetmə orqanı idarə edə bilər. Proses sahibi prosesi idarə edir və prosesin tərkib hissəsidir.

Proses sahibinin əsas çətinliyi müxtəlif struktur bölmələr arasındakı sərhədlərdə işin səmərəliliyinin təmin edilməsidir. Prosesin sahibi prosesin aparıcı hissələrinin rəhbərlər arasından və ya rəhbərlər arasında nüfuz sahibi olan və məsuliyyəti üzərinə götürməyə hazır olan şəxslər arasından təyin edilir.

Bundan əlavə, prosesin həyata keçirilməsində bir sıra müxtəlif mütəxəssislər və qruplar iştirak edir ki, onlar prosesin müştərisi adlandırılır.

d) Prosesin müştərisi - prosesin girişində prosesi resurslarla təmin edən prosesin tədarükçüsüdür, çıxışda isə prosesin nəticəsinin istehlakçısıdır.

Proses müştəriləri ilkin və törəmə, daxili və xarici ola bilər. İlkin müştərilər ilkin çıxışları əldə edən, törəmə müştərilər isə - prosesdən kənar olan və törəmə çıxışları əldə edən proses iştirakçılarıdır. Daxili müştərilərə prosesin ilkin çıxışlarını əldə etməyən, lakin həmin çıxışları növbəti proseslərdə istifadə edən, xarici müştərilərə isə - müəssisədən kənar olan, lakin prosesin çıxışını istifadə edən müştəriləri aid etmək olar.

Biznes-proseslərin modelləşdirilməsi prinsipləri

Prosesyönümlü idarəetməyə keçid müəssisənin fəaliyyətinin təşkili və ona nəzarət edilməsi məqsədilə bütün biznes-proseslərinin rəsmiləşdirilməsini tələb edir. Rəsmiləşdirmənin əsas vəzifələrindən biri təşkilati standartlar sisteminin tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Proseslərin standartlaşdırılması dedikdə, onların işlənib hazırlanmasını, istismara verilməsini, icrasına nəzarəti, onların aktuallığının dəstəklənməsini və normativ-metodiki sənədlərin vaxtında

hazırlanmasını təmin edən proseslərin, metodların, alətlərin və təşkilati strukturun elementlərinin məcmusu nəzərdə tutulur.

Biznes-proseslərin standartlaşdırılmasında modelləşdirmənin metodikasına, yəni biznes-proseslərinin müəyyən edilməsinə əsas yer ayrılır. Modelləşdirmə metodikası (notasiya) biznes-proseslərin təsvir edilməsi üçün müxtəlif yanaşmaları nəzərdə tutur.

Biznes-prosesin avtomatlaşdırılması üçün müvafiq standartlaşdırılmış dillərin, qaydaların, formatların seçimindən istifadə edərək onun reqlamentləşdirilmiş təsvirini yaratmaq lazımdır, yəni, biznes-prosesin modeli işlənib hazırlanmalıdır. Biznes-proses modeli həm əməliyyatların ardıcılığını (iş axınının istiqamətini), həm də əməliyyat zəncirlərinin asılı olduqları hadisələri (biznes qaydaları) əks etdirir.

Biznes-proseslərin modelləşdirilməsi – müəssisənin idarə edilməsinə, fəaliyyətinə, səmərəliliyinə irəli sürülən tələblər əsasında müəssisənin cari fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bir üsuldur [4]. Biznes-prosesin modelləşdirilməsi təkcə müəssisənin necə fəaliyyət göstərdiyi, onun xarici təşkilatlarla, müştərilərlə və təchizatçılarla necə kommunikasiyada olduğunu deyil, həm də hər bir iş yerində fəaliyyətin necə təşkil edildiyini təhlil etməyə imkan verir.

Biznes-proseslərin modelləşdirilməsi tərifinə bir neçə yanaşma mövcuddur:

- biznes-proseslərinin modelləşdirilməsi müəssisənin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində fürsətlərin tapılması üçün əlverişli vasitədir;
- biznes-proseslərin modelləşdirilməsi müəssisənin yenidən yaradılması zamanı müxtəlif səviyyələrdə yaranan riskləri qabaqcadan təxmin etməyə və onu maksimum dərəcədə endirməyə imkan verən alətdir;
- biznes-proseslərin modelləşdirilməsi həm ayrı proseslərin, həm də bütün biznes-proseslərin qiymətləndirilməsi üçün alətdir.

Beləliklə, bir aviasiya müəssisəsinin inkişafını sisteməlik şəkildə idarə etmək, fəaliyyətinin səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi üçün bir biznes-model mütləqdir. Bir müəssisənin idarə edilməsində proses yanaşmasının tətbiqi idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək üçün böyük imkanlar yaradır, idarəetmə sistemini optimallaşdırır, onu idarəetmə üçün şəffaf edir və xarici mühitdəki dəyişikliklərə çevik reaksiya verə bilər, təşkilatın uğurlu mövcudluğuna, bazar iqtisadiyyatı şəraitində şirkətdə rəqabət üstünlüklərinin inkişafına töhfə verir.

Aydındır ki, müxtəlif meyarlara (gəlir, xərclər, gəlirlilik, dəqiqlik və s.) görə idarəetmə qərarlarını optimallaşdırmaq üçün hazırlanmış biznes-proses modeli olduqca mürəkkəb ola bilər. Üstəlik, onların formal təsviri üçün çoxsaylı metodların tələb etdiyi bir çox cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Bu müxtəlif tapşırıqlar həm modelləşdirmə obyektlərinin növünü, həm də lazımi quruluş dərəcəsini və ya detal səviyyəsini müəyyənləşdirir.

Bu gün informasiya texnologiyaları ilə biznes-prosesləri arasındakı əlaqə daha da sıxlaşdıqca, səmərəli idarəetmə üçün biznes-proseslərin modelləşdirilməsinin rolu xeyli artıb. Biznes-proseslərin modelləri hətta əməliyyat xərclərinin hesablanması, proseslərin təşkili və yenidən təşkili, keyfiyyətin idarə edilməsi kimi klassik biznes sahələrində də istifadə olunur. Bu, biznes-proseslərin modelləşdirilməsinin aviamüəssisənin biznes idarəçiliyinin başqa bir aspekti kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. ISO 9000:2000 - Quality Management Systems. Fundamental principles and vocabulary.
2. Аналитический отчет «Преимущества развития процессно-ориентированного подхода» («Developing a Process-Based Advantage»), Accenture, 2011.
3. Ковалев, С. / Технологии процессного управления (цикл статей) / С. Ковалев – Журнал «Управляем Предприятием», 04 марта 2021-й год. <https://upr.ru/article/klassifikaciia-processov-verhnego-urovnia/>
4. Пинаев, Д. / Моделирование бизнес-процессов: доступно о сложном / Д. Пинаев, Д. Веретенников – Управление бизнес-процессами - №7. – 2012. – С. 11-23.
5. <https://ftc.azal.az/>

Кевсар Хосров кызы Дадашова
Национальная Академия Aviации, докторант
AZ1045, Азербайджан, г. Баку пр. Мардакан 30
e-mail: kdadashova@naa.edu.az

Моделирование бизнес-процессов авиационного тренажерного комплекса

Резюме

Целью исследования является моделирование бизнес-процессов авиакомпании на основе анализа основных бизнес-процессов АЗАЛ «Центр подготовки пилотов».

Методология исследования – проведен системный и комплексный анализ коммерческой деятельности авиационного тренажерного комплекса (АТК), бизнес-процессы классифицированы, декомпозированы и смоделированы по основным направлениям деятельности АТК.

Значимость исследования – полученные теоретические и практические результаты могут быть использованы как метод повышения эффективности менеджмента и коммерческой деятельности АТК.

Результат исследования - в результате проведенного исследования на основе анализа бизнес-процессов коммерческой деятельности АТК АЗАЛ «Центр подготовки пилотов» разработана действующая бизнес-модель АТК.

Оригинальность и научная новизна исследования - в статье рассмотрены теоретические и методологические основы моделирования бизнес-процессов в повышении эффективности деятельности предприятия, в том числе проанализированы роль, основные преимущества, задачи моделирования бизнес-процессов в повышении конкурентоспособности и гибкости АТК, более быстрой адаптации к изменениям рынка, повышении качества продуктов и услуг, в устранении дублирования, неэффективного использования материальных и человеческих ресурсов, а также существенном снижении операционных затрат.

Ключевые слова: *управление, бизнес-процесс, бизнес-модель, моделирование, декомпозиция, авиационный тренажерный комплекс.*

Kovsar Khosrov Dadashova
National Aviation Academy, PhD student
AZ1045, Azerbaijan, Baku, Mardakan avenue 30
e-mail: kdadashova@naa.edu.az

Modeling of business processes of an aviation training complex

Summary

The aim of the study - is to model the airline's business processes based on an analysis of the main business processes of AZAL "Pilot Training Center" aviation training complex (ATC).

The research methodology - a systematic and comprehensive analysis of the commercial activities of ATC is carried out, business processes are classified, decomposed and modeled according to the main areas of activity of ATC.

The significance of the study - is that the theoretical and practical results obtained can be used as a method for increasing the efficiency of management and commercial activities of ATC.

The result of the study - as a result of the study, based on an analysis of the business processes of the commercial activities of the aviation training complex AZAL "Pilot Training Center", the current ATK business model was developed.

Originality and scientific novelty of the research - the article discusses the theoretical and methodological foundations of business process modeling in increasing the efficiency of an enterprise, including analyzing the role, main advantages, tasks of business process modeling in increasing the competitiveness and flexibility of ATK, faster adaptation to market changes, improving the quality of products and services, eliminating duplication, inefficient use of material and human resources, as well as significantly reducing operating costs.

Key words: *management, business process, business model, modeling, decomposition, aviation training complex.*

ID: 0009000802063431

Elmir Sərdar oğlu QULU-ZADƏ
Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunun
direktorunun müavini, Milli Aviasiya Akademiyasının
“Menecment” kafedrasının müəllimi,
Milli Aviasiya Akademiyasının dissertantı
10.30546/4.71.2023.42

HAVA LİMANININ GƏLİR MƏNBƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – bütün sektorlarda olduğu kimi, hava limanlarında pul vəsaitlərinin hərəkəti onun maliyyə vəziyyəti üçün vacibdir. Bu gün hava limanlarında fəaliyyət göstərən şirkətlər – dövlət subsidiyaları, kommersiya banklarının kreditləri, inkişaf bankları və istiqrazlar maliyyə mənbələridir. Bu baxımdan, hava limanı gəlirləri müəssisənin davamlılığı və yeni investisiya layihələri üçün mənbə olması baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın metodologiyası – hava limanları yerləşdiyi regionda, ölkədə və hətta yerləşdiyi şəhərdə yeni iş və fəaliyyət sahələri yarada bilər, həmçinin müxtəlif iqtisadi fəaliyyətləri oraya maqnit kimi cəlb edə bilər. Hava limanının yerləşdiyi əraziyə verdiyi ən böyük töhfə iqtisadi dəyər kimi bilinən məşğulluq, gəlir artımı və s. hesab oluna bilər. Bu baxımdan hava limanlarının iqtisadiyyata verdiyi ən mühüm töhfə onun yaratdığı məşğulluqdur. Məşğulluğun ən bariz forması isə hava limanının fəaliyyət zonasında yaradılan iş imkanlarıdır ki, araşdırılan problemə sistemli və kompleks yanaşma ilə bağlı metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – alınmış nəticələrdən hava limanının iqtisadi artıma təsirinin tənzimlənməsi ilə aviasiyanın nəzəri və praktiki problemlərinin həll olunmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə bütün sektorlarda olduğu kimi, hava limanlarında da pul vəsaitlərinin hərəkətinin onun maliyyə vəziyyəti üçün vacibliyi ön plana çəkilmişdir. Burada bu gün hava limanlarında fəaliyyət göstərən şirkətlər – dövlət subsidiyaları, kommersiya banklarının kreditləri, inkişaf bankları və istiqrazlar maliyyə mənbələrindən bəhs olunur. Bu baxımdan, hava limanı gəlirləri müəssisənin davamlılığı və yeni investisiya layihələri üçün mənbə olması baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Bazardakı fasiləsiz maliyyə yenilikləri, qiymətləndirmənin yeni metodikası, vergi qanunlarındakı proseslər və yeni metodik qiymətləndirmə, həm nəzəri, həm də təcrübə baxımından tez-tez dəyişilən xüsusiyyətlər tədqiqatın elmi yeniliyini əks etdirir.

Açar sözlər: *hava limanı, iqtisadi əlaqələr, aviasiya sənayesi, hava nəqliyyatı.*

Giriş

Aviasiyanın iqtisadi münasibətlər sahəsindəki inkişafı aviasiya müəssisələrinin normativ-hüquqi bazasının yenilənməsi, aviadaşıyıcıların kommersiya fəaliyyətinin idarə edilməsində yeni yanaşmaların aşkar edilməsi və köhnə yanaşmaların təkmilləşdirilməsi, hava nəqliyyatının genişlənməsi və yenilənməsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Əminliklə demək olar ki, Hava limanının infrastrukturunu, ən yeni radiotexnika vasitələrinin yaradılması və müasir təyyarələrin inkişafı bu gün müxtəlif təşkilati-hüquqi mülkiyyət formalarının əhəmiyyətli sayda təsərrüfat subyektlərinin cəmləşdiyi aviasiya sektorunun iqtisadi səmərəliliyinə və gəlirliliyinə nail olan yüksək texnologiyalı istehsalın seqmentidir. Aviasiya sənayesinin bütün universallığını və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, sürətlə dəyişən xarici mühitdə müəssisənin çevik biznes modelini qurmağa qadir olan ixtisaslı menecment tərəfindən müəyyən edilir.

Hava limanının gəlirləri. Bütün sektorlarda olduğu kimi, hava limanlarında pul vəsaitlərinin hərəkəti onun maliyyə vəziyyəti üçün vacibdir. Bu gün hava limanlarında fəaliyyət göstərən şirkətlər – dövlət subsidiyaları, kommersiya banklarının kreditləri, inkişaf bankları və istiqrazlar

maliyyə mənbələridir. Bu baxımdan, hava limanı gəlirləri müəssisənin davamlılığı və yeni investisiya layihələri üçün mənbə olması baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Bazardakı fasiləsiz maliyyə yenilikləri, qiymətləndirmənin yeni metodikası, vergi qanunlarındakı proseslər və yeni metodik qiymətləndirmə həm nəzəri, həm də təcrübə baxımından tez-tez dəyişilir.

İnvestisiyalar və pul aktivlərinin idarəedilməsilə əlaqədar qərarlar, bu istiqamətdə işlərin xüsusi metodları, müəssisənin iqtisadi aspektdə idarəedilməsi və fəaliyyət münasibətləri müasir dövrdə daima ön plandadır. Bütün sahələr özünəməxsus strateji mövqeyə malik olduğu kimi ... iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətləri mövcuddur ki, bu da Qloballar (xərclərin minimallaşdırılması; innovasiyalar), Korporativlər (bağlı diversifikasiyanın strategiyası; kurs dəyişikliyinə və yenidən strukturlaşdırmanın strategiyası; beynəlxalq diversifikasiyanın strategiyası), Funksionallardır. (vertikal inteqrasiya; şirkətlərin strategiyaları; rəqabətin strategiyaları). “İnnovasiya prosesinin qeyd edilən mərhələlər üzrə uğurla həyata keçirilməsi üçün innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması və inkişafı vacib şərtədir. Funksional nöqtəy-nəzərdən innovasiya infrastrukturunun – elmi-tədqiqat, texniki-texnoloji, təşkilati-iqtisadi, informasiya, maliyyə və hüquqi xarakterə malik olmaqla müstəqil subyektlərin qarşılıqlı və tamamlayıcı fəaliyyət mexanizmlərinin məcmusu kimi dərk olunması dərin elmi əsaslara söykənir” [1. s.,136].

Dünya hava limanlarının əksəriyyəti dövlət tərəfindən idarə olunaraq, maliyyələşsə də, özəl kapital və investisiyanın cəlbə aerogertlərin inkişafının sürətləndirilməsinə zəmin yaradır.

Hava limanının gəlirləri – Aviasiya gəlirləri və qeyri-aviasiya gəlirləri kimi iki istiqamətdə təsnif edilə bilər: Aviasiya gəlirləri hava hərəkəti əməliyyatı gəlirləri (sərnişin gəlirləri, terminal xidmət gəlirləri) və qeyri-aviasiya gəlirləri (mağaza-satış gəlirləri, parkinq gəlirləri, avtomobil icarəsi, reklam). Müəyyən binaların icarəsi və “açıq ərazilər” kimi mənbələrdən əldə olunan gəlirlər hava limanları üçün vacibdir. Sərnişinlərin maraq və ehtiyaclarını, terminalın səmərəliliyini təmin etməklə yanaşı, yanacaq təchizatı, təyyarə daxili işə və yerdə xidmət kimi hava nəqliyyatı xidmətlərinin fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan güzəştlərdir. Hava limanlarının kommersionlaşdırılması ilə qeyri-aviasiya gəlirləri də mühüm gəlir mənbəyinə çevrilmiş və hava limanları bu gəlirləri artırmaq üçün ticarət fəaliyyətlərini artırmağa və fərqləndirməyə diqqət yetirmişdir. Bu baxımdan milli gəlirin formalaşması prosesi, mənbələri, onlara təsir edən amillərin öyrənilməsi və tənzimlənməsi iqtisadi nəzəriyyədə gəlirlərin bölgüsü probleminə yanaşmaları ümumiləşdirir. Gəlir nəzəriyyəsinin iqtisadi bölgüsünü aparan A.Smit 1767-1776-cı illərdə əsas tədqiqat predmeti olan xalqların sərvətinin gəlirləri, bu gəlirlərin mənbəyi və yolları, əmək bölgüsü, mübadilə dəyəri kimi kateqoriyaları əsas götürmüşdür. “Əslində, Smitdən əvvəlki iqtisadi düşüncənin, o cümlədən merkantilistlərin kommersion kapitalizminin “ucuz al, yüksək sat” prinsipi çərçivəsində “dəyər”ə qısaca nəzər saldığını söyləmək olar. Bunun səbəbi istehsalın təşkilinin hələ məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyələrindən asılı olaraq istehsal prosesində izafi dəyərin üzə çıxarılması həddinə çatmamasıdır. Digər tərəfdən, iqtisad əxlaq fəlsəfəsinin bir alt qolu kimi tədris olunurdu və buna görə də iqtisadiyyat və ticarətin təhlili təbii hüquqa daxil edilirdi” [2, s. 75].

Zəruri şərtlərdən biri hesab olunan gəlir-müxtəlif təşkilati-hüquqi formada və sənayedə özünü təminat və özünümaliyyətləşdirmə prinsiplərinə uyğun olaraq, müəssisənin sosial inkişafı üçün zəruri olan mənfəətin formalaşmasını təmin edir. XX əsrin iqtisadi fikir tarixində makroiqtisadi tədqiqat metodundan istifadə etməklə məşğulluğun və gəlir artımının “təsirli tələbatdan” asılılığını əsaslandıraraq, pul və büdcə siyasətinin təhlilini aparan və onların investisiya artımına təsirini əsaslandıran J.M. Keynsin nəzəriyyəsi milli gəlirin artmasını təmin etmək üçün çarpan nəzəriyyəsinin inkişafını və istehsalın genişləndirilməsinin iki üsulunu-həm investisiya artımı, həm də istehlak artımını əsas amil kimi irəli sürmüşdü. Milli gəlirin bölgüsü və cəmiyyətin sosial strukturunun optimallaşdırılması yönündə həyata keçirilən siyasətdə əsas diqqət əhalinin böhran vəziyyətindən çıxılması üçün təyinatlı tədbirlər həyata keçirmək yolu ilə gəlirlərin tarazlaşdırılması, bərabərləşdirilməsinə yönəldilir. Müəssisənin gəlirləri illərə görə artıb-azalma ilə müşayiət olunsada, o, ortaqlara hər il sabit miqdarda pay verməkdədir. Bu cür siyasət müəssisə səhmlərinin bazar

dəyərini də uzun müddət qoruyub saxlaya bilər. Xüsusilə qoyulan investisiyaları artırmaqla daha çox mənfəət əldə etmək istəyən müəssisələr bu siyasətin tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət verirlər.

Hava limanlarında artan kommersiya gəlirləri. Hava limanlarında artan kommersiya gəlirlərinin əhəmiyyəti və səbəblərindən biri mühüm struktur və keyfiyyət dəyişiklikləridir. Hava limanlarının tikintisinə və yenidən qurulmasına qoyulan əsas və dövrüyyə kapitalının müəyyən edilməsinin bir xüsusiyyəti onların RPM səviyyəsindən vurğulanmış asılılığıdır. Eyni zamanda, hava limanı komplekslərinin spazmodik investisiyası, yəni RPM-in bir səviyyəsindən digər səviyyəsinə keçid müşahidə olunur. Məsələn, yalnız yaz-yay dövründə fəaliyyət göstərən hava limanı onun tərkibinə müəyyən avadanlıq dəsti daxil edildikdə, onun hava xidmətlərinin həcmi bir neçə dəfə artırılaraq ilboyu fəaliyyət göstərən hava limanına çevrilir. Bir çox hava limanlarının maliyyələşdirilməsi, idarə edilməsi üsulu kökündən dəyişildikdən sonra kommersiya fəaliyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmağa başladı. Hava limanı sektoruna özəl kapitalın və yeni investorların cəlb edilməsi nəinki lazımı maliyyə resurslarını təmin etdi, həm də yeni qeyri-aviasiya biznes sahələrinin inkişafına səmərəliliyi artırmağa kömək edəcək yeni biliklər gətirdi. Aparılan modelləşdirmə investisiya proqramlarının formalaşdırılmasında və kapital qoyuluşu layihələrinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasında gələcək gəlirlərin axınının proqnozlaşdırılmasının təfərrüatlarına və etibarlılığını artırmağa, hava nəqliyyatının, o cümlədən aeroport komplekslərinin xüsusiyyətlərini tam nəzərə almağa imkan verir.

Hava limanlarının kommersiyalaşdırılması – Hava limanlarının liberallaşdırılması, özəlləşdirilməsi və kommersiyalaşdırılması ilə qeyri-aviasiya gəlirləri də mühüm gəlir mənbəyinə çevrilmiş və hava limanları bu gəlirləri artırmaq üçün ticarət fəaliyyətlərini artırmağa və fərqləndirməyə diqqət yetirmişdir. “Təcrübə göstərir ki, beynəlxalq hava limanları dövlət, bələdiyyə mülkiyyətində ola bilər, həmçinin qarışıq mülkiyyətdə də ola bilər. Beynəlxalq hava limanlarının mülkiyyəti məsələlərinə beynəlxalq hüquq təsir etmir, çünki onların qərarı dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə aid edilir ki, bu da öz milli qanunlarında milli hüquq sisteminin ənənələri və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla edilir” [3, s. 8].

Tərcüməsi “ordu aparıram” kimi izah olunan innovasiyaların strategiyası prinsiplial olaraq yeni texnologiyaların yaradılmasının köməyi ilə rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsini nəzərdə tutaraq gəlirin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi və ya istehlakçıların yeni segmentini yaratmaq imkanı meydana çıxarır. “Biznesdə strateji idarəetməyə kompleks kimi yanaşılır və yalnız şirkətin uzunmüddətli inkişafını müəyyən edən strateji idarəetmə qərarları, xarici mühitin dəyişikliyinə sürətli münasibət göstərməsini təmin edən konkret hərəkətləri təyin edilir. Strateji manevr etmək ehtiyacının hədəflərə yenidən baxmaqla inkişafın ümumi istiqamətində düzəlişlər əsasında aparılması mühüm şərtidir” [4, s. 270].

Nəticə

Beləliklə, aviasiyanın inkişafı sayəsində aviaşirkətlər müəyyən edilmiş əsas məqsədə - vətəndaşların və ölkə iqtisadiyyatının hava nəqliyyatına ehtiyaclarını ödəməyə nail ola biləcəklər. Hava limanlarının alternativ modelləri də vardır ki, eyni zamanda paralel olaraq iki və ya üç model özündə ehtiva edə bilər. Məsələn, Heydər Əliyev Beynəlxalq hava limanı həm orta sinif və birinci sinif aviaşirkətlərə, həm aşağı büdcəli aviaşirkətlərə, həm də yük aviaşirkətlərinə müvafiq qaydada xidmət göstərir. Digər bir nümunə olaraq Parisdəki Şarl de Qoll hava limanını qeyd edə bilərik. Bu hava limanı da həm əsas mərkəz, həm də yük hava limanı modelində fəaliyyət göstərir. Bəzi hava limanları da vardır ki, öz terminallarının auditoriyasını fərqləndirir. Məlumdur ki, müasir zamanda müxtəlif terminallarda aşağı qiymətlə fəaliyyət göstərən aviaşirkətlərə xidmət edilmişdir. Frankfurtun Lufthansa hava limanı birinci sinif sərnişinlərə xidmət göstərmək üçün qurulan First class terminal olaraq nadir tətbiq edilən hava limanlarından biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. B.V.İsmayılov. “Strateji menecment”. Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil», 2018, 296 s.
2. Cumali Bozpinar. “Marx Öncəsi Emek Değər Teorisi: Genel Bir Bakış”. Politik Ekonomik Kuram 2020, Cilt 4(1), 72-93.
3. M.Y.Lebedova. “Ölkələrdə hüquqi vəziyyət və hava limanının idarəedilməsi” .
4. Niyazi Əlikram oğlu Həsənov. “Biznesin strateji idarə edilməsi”, Bakı, 2019, 645 s.

*Эльмир Сардар оглы Гулу-заде
заместитель директора Международного
Аэропорта Гейдар Алиев, преподаватель кафедры
менеджмента Национальной Авиационной Академии,
докторант Национальной Авиационной Академии*

Источники доходов аэропорта*Резюме*

Цель исследования – Как и во всех секторах, движение денежных средств в аэропортах имеет решающее значение для их финансового состояния. Сегодня компании, работающие в аэропортах – источниками финансирования являются государственные субсидии, кредиты коммерческих банков, банков развития и облигации. В связи с этим доходы аэропорта чрезвычайно важны с точки зрения устойчивости предприятия и как источник новых инвестиционных проектов.

Методология исследования – аэропорты способны создавать новые сферы бизнеса и деятельности в регионе, стране и даже городе, где они расположены, а также притягивать туда различные виды экономической деятельности, как магнит. Самый большой вклад, который аэропорт вносит в территорию, в которой он расположен, — это занятость, рост доходов и т. д., что известно как экономическая ценность. можно считать. В этом отношении наиболее важным вкладом аэропортов в экономику являются создаваемые ими рабочие места. Наиболее очевидной формой трудоустройства являются возможности трудоустройства, созданные в сфере деятельности аэропорта, и были использованы методы, связанные с системным и комплексным подходом к исследуемой проблеме.

Прикладная значимость исследования – полученные результаты могут быть использованы для решения теоретических и практических задач авиации путем регулирования влияния аэропорта на экономический рост.

Оригинальность и научная новизна исследования – как и во всех отраслях рассматриваемых в статье проблем, подчеркивается значение денежного потока в аэропортах для его финансового состояния. Вот источники финансирования компаний, работающих сегодня в аэропортах – государственные субсидии, кредиты коммерческих банков, банков развития и облигации. В связи с этим доходы аэропорта чрезвычайно важны для устойчивости предприятия и как источник новых инвестиционных проектов.

Постоянные финансовые инновации на рынке, новая методология оценки, процессы в налоговом законодательстве и новая методическая оценка, как теоретически, так и экспериментально, часто меняющиеся особенности отражают научную новизну исследования.

Ключевые слова: аэропорт, экономические отношения, авиационная отрасль, воздушные перевозки.

*Elmir Saradar Gulu-zadeh
Deputy Director of Heydar Aliyev International Airport,
The teacher at the Management chair of
The National Academy of Aviation,
The dissertation student of The
National Academy of Aviation*

Airport revenue sources

Summary

Purpose of the Study - As with all sectors, cash flow at airports is critical to their financial health. Today, companies operating at airports rely on government subsidies, loans from commercial banks, development banks and bonds as sources of financing. In this regard, airport revenues are extremely important from the point of view of the sustainability of the enterprise and as a source of new investment projects.

Research methodology - airports are capable of creating new areas of business and activity in the region, country and even city where they are located, as well as attracting various types of economic activity there, like a magnet. The biggest contribution that an airport makes to the area in which it is located is employment, increased income, etc., which is known as economic value. It could be considered. In this regard, the most important contribution of airports to the economy is the jobs they create. The most obvious form of employment is the employment opportunities created in the area of airport activities, and methods associated with a systematic and integrated approach to the problem under study were used.

The applied significance of the research - the results obtained can be used to solve theoretical and practical problems of aviation by regulating the impact of the airport on economic growth.

The originality and scientific novelty of the research - as in all areas of the problems discussed in the article, the importance of cash flow at airports for its financial condition is emphasized. Here are the sources of financing for companies operating at airports today - government subsidies, loans from commercial banks, development banks and bonds. In this regard, airport revenues are extremely important for the sustainability of the enterprise and as a source of new investment projects.

Constant financial innovations in the market, new assessment methodology, processes in tax legislation and new methodological assessment, both theoretically and experimentally, frequently changing features reflect the scientific novelty of the study.

Key words: *airport, economic relations, aviation sector, air transport.*

IV BÖLMƏ AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

UOT 338.43

İslam Hacı oğlu İBRAHİMOV
iqtidad elmləri doktoru, professor,
Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi
Bakı Biznes Universiteti
10.30546/4.71.2023.71

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA MÖVCUD EHTİYATLARDAN İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – ölkədə həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında inkişaf meyillərini araşdırmaq, mövcud ehtiyatların miqyasını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – ölkədə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində inkişafdakı meyillər və tədbirlərin ardıcılığı təhlil və müqayisə əsasında qiymətləndirilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqatın əsas müddəaları və hazırlanmış təkliflər aqrar sahədə, xüsusən işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa və inkişafı üçün tədbirlər hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – müstəqilliyin bərpasından sonra qazanılan təcrübədən istifadə etməklə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisində kənd təsərrüfatının inkişafı üçün istifadə etmək olar.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə kənd təsərrüfatında istehsalın keyfiyyət amilləri qiymətləndirilir, sahədə çox böyük ehtiyatların olduğu əsaslandırılır. Ölkəmizdə qazanılan təcrübəyə əsaslanaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəzərə alınaraq həyata keçirilməsi zəruri hesab edilən tədbirlər kompleksi müəyyənəndirilir.

Açar sözlər – *istehsal texnologiyaları, məhsuldarlıq, inkişaf meyilləri, əkin strukturu, dövlət dəstəyi.*

Giriş

Məlumdur ki, ölkəmizdə 1995-ci ildən həyata keçirilən aqrar islahatlar aqrar sahədə mülkiyyət və istehsal münasibətlərinin sərbəstləşdirilməsilə iqtisadi yüksəlişin əsasını qoymuşdur. İqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması və sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı qəbul edilən fərmanlar, sərəncamlar və digər normativ aktlar aqrar islahatların dərinləşdirilməsinə və kənd təsərrüfatının inkişafına təkan vermişdir. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişaf dinamikası davamlı xarakter almış, kənd yerlərində canlanma, kənd əhalisinin iqtisadi-sosial vəziyyətinin yaxşılaşması prosesi sürətlənmişdir.

Kənd təsərrüfatında mülkiyyətçilər sərbəst istehsal münasibətlərini formalaşdırdıqca bu sahənin inkişafı və mövcud resurslardan səmərəli istifadə təmin edilir. Sahibkarlar yeni texnologiyaların, intensiv təsərrüfatçılıq qaydalarının tətbiqinə səy göstərir, müasir standartlara cavab verən məhsullar istehsalına çalışırlar. Yerlərdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, sahibkarların 76%-i öz istehsal sahələrini modernləşdirmək və yüksək keyfiyyətli məhsullar əldə etmək üçün səylər göstərirlər. Yeni sortların və məhsuldar heyvan cinslərinin əldə edilməsi (respondentlərin 26%-i), aqrotexniki əməliyyatların intensivləşdirilməsi (respondentlərin 37%-i), baytarlıq xidmətinin yaxşılaşdırılması (respondentlərin 10%-i) və digər tədbirlər həyata keçirməklə sahibkarlar öz təsərrüfatçılıq fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmağa çalışırlar.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Məlum olduğu kimi aqrar islahatların dərinləşdirilməsi, istehsalçıların maddi-texniki bazalarının möhkəmləndirilməsi, onlara bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi əsas şərtlərdəndir. Bu sahədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər xüsusi rol oynamışdır.

Bunlar arasında “Aqrar sahədə sahibkarlığın sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Respublika Prezidentinin 1999-cu il 22 mart tarixli Fərmanı, Respublika Prezidentinin 1999-cu il 9 noyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı”, “Özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin aqrar islahatı nəticəsində ləğv olunmuş və işğal altında olan rayonların təsərrüfat subyektlərinin borcları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 24 oktyabr tarixli Qanunu və “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Respublika Prezidentinin 2002-ci il 10 sentyabr tarixli fərmanı xüsusi rol oynamışdır. Araşdırmalar göstərir ki, bu sənədlərin qəbulundan sonra kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişaf dinamikası xeyli sürətlənmişdir.

Cədvəl 1

Bitkiçilik məhsullarının istehsal göstəricilərinin dinamikası [3, s.77-94]

əkin-min ha, istehsal-min ton, məhsuldarlıq-sent.

№	Məhsulun adı	1995	2015	2020	2021
1	Taxıl: - Əkin sahəsi - İstehsal - Məhsuldarlıq	609,4 981,5 15,1	952,1 2000,3 31,5	989,1 3257,1 31,8	998,7 3363,0 32,8
2	Pambıq: - Əkin sahəsi - İstehsal - Məhsuldarlıq	210,4 274,1 13,0	18,7 35,2 18,8	100,3 336,8 33,6	100,6 287,0 28,5
3	Tütün: - Əkin sahəsi - İstehsal - Məhsuldarlıq	8,0 11,7 14,6	1,4 3,5 25,4	3,1 6,9 22,1	3,1 6,4 21,3
4	Kartof: - Əkin sahəsi - İstehsal - Məhsuldarlıq	16,0 155,5 97,0	60,9 839,8 136	56,9 1037,6 174	56,1 1062,0 184
5	Tərəvəz: - Əkin sahəsi - İstehsal - Məhsuldarlıq	26,8 424,1 157,0	77,2 1275,3 158	66,6 1738,8 188	68,3 1815,5 190
6	Bostan: - Əkin sahəsi - İstehsal - Məhsuldarlıq	5,8 41,9 73,0	27,8 484,5 174	20,0 448,1 224	20,2 459,9 228
7	Şəkər çuğunduru: - Əkin sahəsi - İstehsal - Məhsuldarlıq	5,1 28,1 54,8	4,9 184,3 380,0	4,9 233,7 512	5,1 177,3 391
8	Meyvə: - Cəmi sahə, ondan bar verən - Əkin sahəsi - İstehsal - Məhsuldarlıq	117,8 71,2 324,4 31,2	144,1 123,4 888,4 71,4	213,8 159,9 1133,1 70,3	218,7 167,7 1204,9 71,5
9	Üzüm: - Cəmi sahə, ondan bar verən - Əkin sahəsi - İstehsal - Məhsuldarlıq	97,7 33,5 308,7 32,6	16,1 13,5 157,1 86,6	16,1 14,9 208,0 99,4	16,0 15,1 209,8 98,2

Bitkiçilikdə istehsalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi ehtiyatları

Təhlil göstərir ki, 2021-ci ildə 1995-ci illə müqayisədə bitkiçilikdə struktur dəyişikliyi baş vermiş, istehsal və məhsuldarlıq göstəriciləri dəfələrlə artmışdır. Belə ki, taxıl əkini sahəsi 389,3 min hektar və ya 164% artıb. Pambıq əkini sahəsi 109,8 min hektar və ya 2.1 dəfə azalıb. Müqayisə edilən dövrdə kartof 50,1 min ha və ya 3,5 dəfə, tərəvəz 41,5 min hektar və ya 2.5 dəfə, bostan bitkiləri əkini 14,4 min hektar və ya 3,5 dəfə artmışdır. 2021-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən cəmi meyvə sahəsi 100,9 min hektar və ya 1,8 dəfə, ondan bar verən sahə 96,5 min hektar və ya 2,3 dəfə artmışdır. Üzüm sahəsi 1995-ci ildə 97,7 min hektar, 2015-ci ildə azalaraq 16 min hektar olmuşdur. Bunun bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır.

Təhlil göstərir ki, taxıl istehsalı 2015-ci ilə nisbətən 2021-ci ildə 7362,7 min ton, pambıq 251,8 min ton, tütün 2,9 min ton, kartof 222,2 min ton, tərəvəz 540,2 min ton artmışdır. Meyvə istehsalı müqayisə edilən dövrdə min ton, üzüm istehsalı isə min ton artmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, bu artım əsasən keyfiyyət göstəriciləri, yəni məhsuldarlıq hesabına əldə edilmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarından görmək olar:

Araşdırmalar göstərir ki, 1995-ci ildən başlayaraq 2021-ci ildə taxılın hər hektarından məhsuldarlıq 2 dəfə artmış, bu da taxıl istehsalının 3363 min tona çatdırılmasına imkan vermişdir. Pambığın, tütünün, kartofun, tərəvəzin, bostanın, şəkər çuğundurunun məhsuldarlığı artmış, bu artım 1,4-3,0 dəfə təşkil etmişdir. Meyvə və üzümün məhsuldarlığı da 2-3 dəfə artmışdır. Təhlil göstərir ki, məhsul istehsalının artımına məhsul altında olan əkin sahələrinin genişləndirilməsi və əkin strukturunun dəyişməsi də öz təsirini göstərmişdir. Bununla yanaşı, taxılçılığın inkişafı intensiv becərmə texnologiyaları və mütərəqqi suvarma texnologiyalarının tətbiqi və istifadə olunan yüksək reproduksiya toxumlarla əlaqədardır. Digər tərəfdən, sərbəst istehsal münasibətlərini formalaşdıran sahibkarların əksəriyyəti taxılçılığa üstünlük verirlər. Həm də bu məhsul istehsalına üstünlük verilməsi dövlət dəstəyi mexanizminin, xüsusən yanacaq və sürtgü materiallarına və istifadə edilən gübrələrə görə subsidiyaların verilməsi ilə əlaqədardır. Göstərilənlərlə yanaşı bitkiçilikdə hələ çoxlu istifadə edilməmiş ehtiyatların mövcud olduğu qənaətinə gəlmək olur. Bitkiçilikdə bunu ayrı-ayrı sahələr və məhsullar üzrə dinamikadan görmək olur:

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı hektardan-(sent) [3, s 88, 93]

İllər	Taxıl	Pambıq	Tütün	Şəkər çuğunduru	Kartof	Tərəvəz	Bostan	Meyvə	Üzüm
2003	26,6	15,0	22,4	364	124	140	112	70	50,9
2015	31,5	18,8	25,4	380	136	158	174	71,4	86,6
2020	31,8	33,6	22,1	512	174	188	224	70,3	99,4
2021	32,8	28,5	21,3	391	184	190	228	71,5	98,2

Göründüyü kimi, taxılın məhsuldarlığı 26,6-32,8 sentner, pambıq 15,0-33,6, tütün 21,3-25,4, şəkər çuğunduru 364-512, kartof 124-184, tərəvəz 140-190, bostan 112-228, meyvə 70-71,5, üzüm 50,9-99,4 sentner arasında dəyişmişdir. Bu fərqlər ölkənin iqtisadi rayonları və ayrı-ayrı rayonlar daxilində xeyli fərqlənir. 2021-ci ildə taxılın məhsuldarlığı ölkə üzrə 32,8 sentner olmuşdur. Faktlar göstərir ki, ölkə üzrə orta səviyyədə yüksək məhsul əldə edən Mərkəzi Aran 32,8 sentner, Şəki-Zaqatala 33,8, Gəncə-Daşkəsən 34,3, Naxçıvan MR 35,1, Qazax-Tovuz 35,9, Qarabağ 37,2 və Mil-Muğan iqtisadi rayonunda hər hektardan 41,4 sentner taxıl əldə edilmişdir. Bu iqtisadi rayonlarda orta göstəricilər respublika səviyyəsindən yüksək olsa da, iqtisadi rayonların tərkibindəki bəzi rayonlarda məhsuldarlıq, hətta iqtisadi rayonun orta göstəricisindən də aşağı olmuşdur. Belə ki, Naxçıvan şəhəri 28,2, Babək rayonu 31,5, Culfa 29,0, Kəngərli 30,6, Ordubad 28,2, Şahbuz 26,2 sentner məhsul əldə etmişdir. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda Naftalan şəhəri 26,3, Daşkəsən rayonu 3, Göygöl 31,0 sentner məhsul əldə etmişdir. Qarabağ iqtisadi rayonunda Füzuli rayonu, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda Gədəbəy, Ağstafa, Qazax, Mil-Muğan iqtisadi rayonunda Beyləqan, İmişli rayonları, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda Qəbələ, Oğuz,

Şəki rayonları iqtisadi rayonun orta göstəricisindən 4-5 sentner az məhsul əldə etmişdir.

Göstərilənlərlə yanaşı ölkə üzrə 2021-ci ildə taxılın orta məhsuldarlığı 32,8 sentner olduğu halda, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda 16,9 sentner, Dağlıq Şirvanda 29,1, Quba-Xaçmazda 29,3, Lənkəran-Astarada 25,6, Şərqi Zəngəzurda 26,9, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunda 32,2 sentner məhsul alınmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, taxıl istehsalını artırmaq üçün böyük ehtiyat mənbələri mövcuddur. Apardığımız hesablamalara görə taxılın hər hektarından məhsuldarlığın orta respublika səviyyəsinə çatdırılması əlavə olaraq 450 min ton taxıl əldə etməyə bərabər nəticə olardı. Bu işə taxıl istehsalının 3363 min tondan 3813 min tona çatdırılmasına imkan verərdi. [3, s. 561-563]

Təhlil göstərir ki, pambıq ölkə üzrə orta məhsuldarlıqdan 10 rayonda, tütün üzrə 11 rayon, şəkər çuğunduru üzrə 11 rayon, kartof üzrə 51 rayon, tərəvəz üzrə 57 rayon, meyvə üzrə 26 rayon, üzüm üzrə 33 rayon aşağı məhsul istehsal edilmişdir. Deməli, hər bir rayonda və hər bir bitkiçilik sahəsində məhsuldarlığın artırılması üçün böyük ehtiyatlar mövcuddur. Təcrübə və faktlar göstərir ki, Neftçalada, Saatlıda, Sabirabadda, Beyləqanda, Bərdədə, Ağcabədidə və digər rayonlarda hər hektardan 60-65 sentner taxıl istehsal edən sahibkarlar mövcuddur. Hər hektardan rayon və iqtisadi rayon üzrə orta göstəricidən çox məhsul əldə edən sahibkarlar Tərtər, Yevlax, Neftçala, tütün İsmayıllı, Şəki, kartof Ağstafa, Qazax, Tovuz, tərəvəz üzrə yüksək məhsuldarlıq əldə edən sahibkarlar Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Masallı, Şəmkir rayonlarında mövcuddur. Belə hesab edirik ki, bitkiçilikdə məhsuldarlığı artırmaq üçün təbii amillər və təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin mövcudluğu şəraitində imkanlardan səmərəli istifadə edilməlidir. Bu məqsədlə bitkiçiliyə investisiya artırılmalı, ixracyönümlü məhsulların artırılması stimullaşdırılmalı, yeni texnologiyaların tətbiqinə şərait yaradılmalıdır. Kənd təsərrüfatı üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması tələbata uyğunlaşdırılmalı, regionlarda aqroparklar və aqrar sənaye klasterlərinin interasiyası inkişaf etdirilməli, kreditləşmə və texniki təminat yaxşılaşdırılmalıdır.

Heyvandarlıqda ehtiyat mənbələri

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mühüm sahələrindən biri heyvandarlıqdır. Kənd təsərrüfatında ümumi məhsul (faktiki qiymətlərlə) 2021-ci ildə 9,1 milyard manat olmuşdur ki, bunun 4,5 milyard manatı-49,2 faizi bitkiçilik, 4,6 milyard manatı-50,8 faizi heyvandarlıqdan əldə edilmişdir. Heyvandarlıqda ümumi məhsulun strukturuna nəzər salsaq aydın olar ki, 50,8 faizlik ümumi məhsulun 30,8 faizi ət, 15,2 faizi süd, 3,4 faizi yumurta istehsalı hesabına olmuşdur. Təhlil göstərir ki, görülmüş sistemli və məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində heyvandarlıqla inkişaf meyli uzun müddətdir ki, (1995-ci ildən indiyə kimi) davam edir. Bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarından görmək olar.

Cədvəl 3

Heyvandarlıqda əsas göstəricilərin dinamikası (1 yanvar tarixinə) [3, s. 95-106]

Heyvan növü (min baş)	1995	2015	2020	2022
Mal-qara (cəmi)	1682	2708	2650	2648
O cümlədən:				
İnək və camışlar	773	1302	1278	1288
Qoyun və keçilər	4644	8677	8089	7899
Donuzlar	30	5	6	6
Quşlar	13300	27559	30175	29624
Məhsullar:				
Arı ailələri (vahid)		251	596	625,3
Ət (kəsilmiş çəkiddə)	146	298	346	357
Süd (fiziki çəkiddə)	827	1924	2192	2223
Yun (fiziki çəkiddə)	9	17	16	16
Yumurta (mln ədəd)	456	1552	1906	1838
Məhsuldarlıq (kq)				
Süd	1073	1455	1687	1709
Yun	2,2	2,1	2,1	2,1
Yumurta, ədəd/baş	74	192	219	195

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, 1995-ci ildə aqrar islahatların həyata keçirilməsinə başlanan dövrdə heyvanların sayı azalmışdı və ona görə də 2015-ci illə 2022-ci ili müqayisə edək. Göründüyü kimi, 2015-ci ilə nisbətən 2022-ci ildə heyvanların sayı azalsa da (quşlar və arı ailələri istisna olmaqla) 2020-ci ilə nisbətən xeyli artım müşahidə edilir. Ölkədə 2,6 milyon baş qaramal (inək və camışların naxırda xüsusi çəkisi 49 faiz), qoyun və keçilər 7,9 milyon baş, quşlar 29,6 milyon baş, arı ailələri 625 min olmuşdur. 2015-ci ilə nisbətən 2022-ci ildə ət istehsalı (kəsilmiş çəkiddə) 59 min ton və ya 20 faiz, süd istehsalı 299 min ton və ya 16 faiz, yumurta 286 min ədəd və ya 20 faiz artmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, heyvandarlıq məhsulları 1996-cı ildən başlayaraq ardıcıl artmışdır. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi heyvandarlıqda istehsalın artmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Məhsuldarlıq 1995-ci ilə nisbətən 1,5-2,0 dəfə artsa da, bu, əhalinin ərzaq tələbatının ödənilməsinə yaxşılaşdırmaq baxımından kifayət deyildir.

Araşdırmalar göstərir ki, heyvandarlıqda cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına, məhsuldar heyvan cinslərinin sahibkarlara lizinqlə verilməsinin artırılmasına baxmayaraq ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda sahənin innovativ texnologiyalarla inkişafına ciddi diqqət yetirilmir. Təhlil göstərir ki, mal-qaranın sayı bütün iqtisadi rayonlarda (Naxçıvan MR istisna olmaqla) azalmış, hətta elə rayonlar olmuşdur ki, orada azalma 2022-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən Naxçıvan MR, Bərdə, Tərtər, Kəlbəcər, Laçında 5-10 min baş artsa da, İsmayilli, Şamaxı, Daşkəsən, Ağcabədi, Gədəbəy, Şəmkir, Quba, Cəlilabad, Yevlax, Oğuz, Şəki, Hacıqabul və digər rayonlarda 3-8 min baş azalma olmuşdur. Qeyd edək ki, göstərilən rayonlarda (Quba, Yevlax istisna olmaqla) inək və camışların sayı da xeyli azalmışdır. Qoyun və keçilərin sayında 13 iqtisadi rayondan 10-unda azalma müşahidə edilir. [3, s.717-743]

Kənd təsərrüfatında sahibkarlığın indiki şəraitində bitkiçilik və heyvandarlıqda mövcud ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün indiyədək qəbul edilmiş regionların dörd Dövlət Proqramlarının əsas siyasət prioritetləri bu istiqamətlərə yönəldilmişdir. Bununla əlaqədar hesab edirik ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər də nəzərə alınmaqla bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsi aktual olaraq qalır [6, s. 35-52; 61-99]

Nəticə

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlinir ki, ölkədə həyata keçirilən strateji inkişaf proqramlarına uyğun olaraq aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaqların minalardan təmizlənməsinin həyata keçirilməsi;
- sahələrdə toxumçuluq və seleksiya işlərinin müasir tələblərə uyğun bərpa olunması;
- növbəli əkin sisteminin tətbiqinin həyata keçirilməsi;
- sahələrin müvafiq texnika və avadanlıqlarla təmin edilməsi və onların modernləşdirilməsi;
- yeni texnologiya və qabaqcıl təcrübənin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- kimyalaşdırma, bitki mühafizəsi və baytarlıq nəzarəti xidmətinin modernləşdirilməsi;
- heyvanların cins tərkibinin sistemli və ardıcıl yaxşılaşdırılması;
- heyvandarlığın keyfiyyəti və təminatlı yem ehtiyatlarının yaradılması;
- bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının saxlanması, daşınması və emalının təşkilinin yeni mexanizmlərlə idarə olunması;
- bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının idxalı və ixracının optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi, iqtisadi vasitələrlə tənzimlənməsi;
- su ehtiyatlarından səmərəli istifadə üçün idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və mütərəqqi suvarma texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi;
- mövcud su ehtiyatlarını nəzərə alaraq mümkün olan yerlərdə balıqçılığın inkişaf etdirilməsi;
- bitkiçilik və heyvandarlıq üçün zəruri nəqliyyat vasitələri ilə təminatın yaxşılaşdırılması;
- bitkiçilik və heyvandarlığa yeni texnologiyalar əsasında xidmətlər göstərilməsinin genişləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatında sahələrin davamlı inkişafını təmin etmək üçün kreditləşdirmə, subsidiyalaşdırma, investisiya, sığorta, vergi, qiymət siyasəti və digər iqtisadi mexanizmlərin təkmil və

çevikliyinin təmin edilməsi, beynəlxalq, mütərəqqi təcrübədən istifadə edilməsi;

- sahibkarların maarifləndirilməsi, informasiya-məlumat bazasının yaradılması;
- müasir infrastrukturlara malik biznes inkubatorları, aqrosənaye və aqroparkların yaradılması;
- kənd ərazilərinin inkişafı, tələbata uyğun sosial infrastrukturların yaradılması və regional siyasətin həyata keçirilməsi;
- sahələr üzrə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasının genişləndirilməsi və tədqiqatların maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması;
- kəndlərdə, müəssisə və təşkilatlarda ətraf mühitin qorunması və ərazilərin mühafizəsinin təmin edilməsi;
- sahələrarası və sahədaxili əlaqələrin yaradılması, inteqrasiyası və kooperasiyasının dəstəklənməsi və s.

Hesab edirik ki, göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi respublikamızda rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına, yeyinti və yüngül sənayenin inkişafına, ölkə əhalisinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına imkan yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 06.12.2016, 112 s.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, 29.01.2019.
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Bakı, 2022, 771 s.
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 02.02.2021.
5. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı (monoqrafiya). Bakı, 2016, 655 s.
6. İbrahimov İ.H. Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri (monoqrafiya). Bakı, 2022, 240 s.
7. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət. Bakı, 2013, 936 s.
8. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2021, 302 s.
9. Quliyev E.A. “Aqrar iqtisadiyyat”. Dərslik, Bakı, 2015, 320 s.
10. Qafarov N.C. Aqrar sahədə kiçik və orta biznesin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, 2007, 112 s.

*Ислам Гаджи оглы Ибрагимов
доктор экономических наук, профессор,
заслуженный работник сельского хозяйства
Бакинский Университет Бизнеса*

Направления использования имеющихся ресурсов в сельском хозяйстве

Резюме

Цель исследования – изучить тенденции развития сельского хозяйства в результате проводимых в стране аграрных реформ, определить объем имеющихся ресурсов.

Методология исследования – в результате реализуемых в стране реформ на основе анализа и сравнения оцениваются тенденции развития и последовательность мер.

Прикладное значение исследования – основные положения и подготовленные предложения исследования могут быть использованы в аграрном секторе, в особенности при подготовке мероприятий по восстановлению и развитию территорий, освобожденных от оккупации.

Результаты исследования – опыт, полученный после восстановления независимости, может быть использован для развития сельского хозяйства на территории Карабаха и Восточного Зангезура.

Оригинальность и научная новизна исследования – в статье оценены качественные показатели производства в сельском хозяйстве, обосновано наличие огромных ресурсов в этой области. На основе опыта, накопленного в нашей стране, определен комплекс мер, которые считаются необходимыми для реализации с учетом территорий, освобожденных от оккупации.

Ключевые слова - технологии производства, урожайность, тенденции развития, структура посева, государственная поддержка.

*Islam Haji oglu Ibrahimov
Doctor of Economics, Professor,
Honored agricultural worker
Baku Business University*

Directions for the use of existing reserves in agriculture

Summary

The purpose of the research is to investigate the development trends in agriculture as a result of agrarian reforms implemented in the country and determine the scale of existing reserves.

The methodology of the research evaluates the continuity and effectiveness of development trends and measures in agriculture based on analysis and comparison.

The practical importance of the research lies in the fact that the main points and proposed measures can be used in the preparation of actions for the restoration and development of liberated territories, especially in the agricultural field.

The results of the research can be used to develop agriculture in the territories of Karabakh and Eastern Zangazur, using the experience gained after gaining independence.

The originality and scientific novelty of the research lies in the evaluation of the quality factors of production in agriculture and the justification of the existence of significant reserves in the field. Based on the experience gained in our country, a complex of necessary measures is determined, taking into account the territories liberated from occupation.

Key words - production technologies, productivity, development trends, crop structure, government support.

UOT 338.636

Vilayət Abbas oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Qida mühəndisliyi və ekspertiza” kafedrasının
müdiri, professor
10.30546/4.71.2023.179

ƏT KONSERVLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN TƏDQIQATI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Bankada ət konservləri dedikdə tənəkə, şüşə və ya polimer taralara yığılaraq germetik bağlanıb 110-120°S temperaturda sterilizə olunmuş ət məhsulu nəzərdə tutulur. Ət konservlərinin keyfiyyəti saxlanılması və uzaq məsafəyə daşınması, dövlət ehtiyatının yaradılması, ticarətdə mal çeşidinin genişləndirilməsi və əhalinin tələbatının bütün ilboyu fasiləsiz ödənilməsi işində bankada ət konservləri istehsalının artırılması və çeşidinin yaxşılaşdırılması mühüm rol oynayır.

Tədqiqatın metodologiyası - İnsanların qida məhsulu kimi istehlak etdikləri ət konservlərinin tədqiqatı DÖST 31477-2012 standartına uyğun aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Respublikada istehsal edilən “Azərsun konservi” və digər konservlərin ilk dəfə kimyəvi tərkibi, zülal və lipid fraksiyalarının tədqiqatı, bu qiymətli məhsulun orqanizm üçün əhəmiyyətini aydınlaşdırmaqdır.

Tədqiqatın nəticələri - Məlumdur ki, ət və ət məhsulları hələ çox qədim zamanlardan insanların qidasına möhkəm daxil olmuşdur. Məhz buna görə insanların bu ət məhsuluna, yəni ət konservlərinə olan tələbatı çox yüksəkdir. Bu onunla izah edilir ki, ət və ət məhsulları insan orqanizminin normal inkişaf etməsinə, sağlam böyüməsinə və həzm olarkən yüksək kalorilik verməsinə müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatın yeniliyi - Ət konservlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ət konservlərinin kimyəvi tərkibi, xüsusilə zülal və yağların fraksiyalarının ilk dəfə tədqiqatı yüksək maraq doğurur. Çünki bu fraksiyalar ət konservlərinin keyfiyyətində çox mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *Konserv, texnologiya, sterilizasiya, bombaj, termostat, zülal və lipid fraksiya.*

Giriş

Ədəbiyyatla tanışlıqdan aydın olur ki, ət konservlərinin keyfiyyət xassəsi, eyni zamanda kimyəvi tərkibi də çox az öyrənilmişdir. Məhz buna görə ət konservlərinin keyfiyyətinin və keyfiyyət göstəricilərinin tədqiqatının aparılması böyük marağ doğurur.

Ət konservlərinin keyfiyyətinin tədqiqatının aparılmasında birinci növbədə konservin qidalılıq dəyəri və dad keyfiyyəti əsasən məhsulun tərkibində olan kimyəvi maddələrin miqdarından asılıdır. Digər məhsullarda olduğu kimi ət konservlərinin də keyfiyyəti qiymətləndirilərkən ona ən yüksək tələbat qoyulur. Sözsüz, bu tələbata əsasən ət konservi təzə olmalıdır, konserv bankası deformasiyaya uğramamalıdır. [4, səh .255-266] Konserv məhsulu kənar iy və tam verməməlidir. Konservlər tam reseptə uyğun istehsal edilməlidir. Ət konservlərinin keyfiyyətinin tədqiqatı aparılarkən kompleks sınaq təhlil edilir. Pörtülmüş ət konservlərinin keyfiyyəti araşdırılarkən birinci növbədə orqanoleptik, fiziki- kimyəvi, bakterioloji, mikrobioloji metodlardan istifadə edilir. Mal, qoyun, donuz pörtülmüş ət konservlərinin keyfiyyəti DÖST 31477-2012 standartı üzrə təyin edilir. Hər üç ət konservi keyfiyyətcə yüksək olmalıdır. Ət konservlərinin keyfiyyəti, birinci növbədə bu məhsulu istehlak etmək üçün əsas və köməkçi xammalın keyfiyyəti diqqətlə yoxlanılmalıdır. Çünki xammalda olan kiçik qüsurlar hazır məhsulun keyfiyyətində çox ciddi nöqsanlar əmələ gətirə bilər. Hələ çox qədim zamanlardan ət konservlərinin qidalılıq dəyəri yüksək olduğundan bu qiymətli yeyinti məhsulları əhalinin iaşəsinə möhkəm daxil olmuşdur. Məhz buna görə də ət konservlərinin tərkibində olan kimyəvi maddələr konservin keyfiyyətində mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, məhsulun keyfiyyəti onun təyinatına uyğun olaraq müəyyən tələbat ödəyir. Ümumiyyətlə, keyfiyyət elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədardır. Pörtülmüş ət konservlərinin saxlanma şəraiti və müddəti çox maraqlıdır. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu konservlər saxlanma zamanı xüsus şərait tələb etmir. Ancaq ət konservlərinin aşağı hərərətdə saxlanması məqsədəuyğun hesab edilir. Lakin ət konservlərində olan məhsuldakı maddələr həll olan haldan çətin həll olan hala keçir, daha doğrusu, ət konservlərinin məhsulunda miofibrilyar zülalı denaturlaşmış zülal halına keçə bilər.

Ət konservinin istehsal inkişafı. Ət emalı məhsulları-morfoloji baxımdan bəslənmiş və qida üçün yararlı sayılan məhsullar kənd təsərrüfatı heyvanları qaramal, qoyun, keçi, at, maral, dəvə, ev donuzları, ev quşları və digərləri ət sənayesinin xammal bazasını təşkil edir. Ət və ət məhsullarının keyfiyyətinə dair bir çox elmi-tədqiqat işləri aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkə alimləri və respublikada bir çox alimlər ət və ət məhsullarının keyfiyyətinə dair bir çox tədqiqatlar aparmışlar. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ət və ət məhsullarına və onun emalı məhsullarına aid tədqiqatlar çox məhduddur, xüsusilə ətdən hazırlanan konservlərin tədqiqatına dair işlər çox azdır.

Ət konservləri dedikdə - ət məhsulunu tənəkə bankaya yığılıqdan sonra ağzı germetik bağlanmış, sterilizə, pasterizə edilmiş ət məhsulu nəzərdə tutulur.

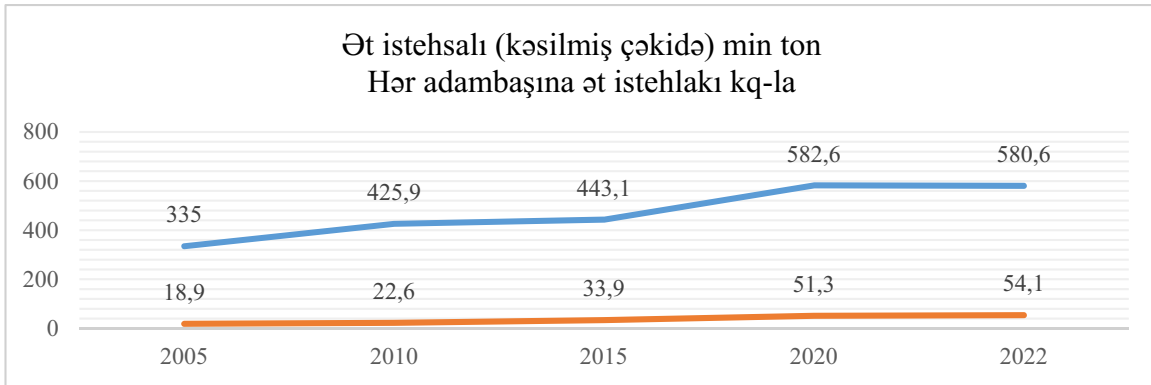
Son illər konservlərin istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, sanitar-gigiyenik şəraitin yaxşılaşdırılması, yeni növ taraların tətbiqi, yeni avadanlıqların istifadə edilməsi, həmçinin konservin sterilizasiyasının daha təkmilləşdirilmiş üsullarından istifadə edilməsi ət konservinin keyfiyyətinin xeyli yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Konservlərin texnoloji cəhətdən keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında zənginləşdirilmiş xammallardan, makro və mikro elementlərlə, vitaminlə, konservdə zülalın miqdarının artırılması, yağın miqdarının azaldılması, əvəzolunmayan aminturşuların, yarımdoymamış aminturşularının balanslaşdırılması və sairədən istifadə edilir.

Aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsində təyin edilmişdir ki, hazırkı dövrdə insanların qida rasionunda çox sayda müxtəlif məhsullardan, onların növlərindən, rəngarəng çeşidlərindən istifadə edilir. Bu məhsulların çeşidləri nə qədər bol olarsa orqanizm o qədər sağlam olar və normal inkişaf edir. Lakin bütün hallarda insanların rasion qida normasında olan ət və ət məhsulları tam keyfiyyətli olmalı və qidalılıq dəyəri insanların tələbatını ödəməlidir.

Məlumdur ki, insanların yaşsında mühüm ət konservləri çox böyük rol oynayır. Ət konservlərinin istehsalının artımı ölkədə heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədardır. Respublikada ət konservlərinin istehsalında heyvandarlığın baş hesabı ilə artırılmasına ciddi diqqət yetirilir.

Ümummilli lider H.Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən islahatlar kənd təsərrüfatında ciddi dönüşlər yaratmışdır. Xüsusilə heyvandarlıqda həyata keçirilən tədbirlər heyvandarlığın baş hesabı ilə şəxsi sektora keçirilməsi, heyvanların sayının artırılması, heyvandarlığın məhsuldarlığının yüksəlməsi, heyvanların ilin fəsillərində bərabər səviyyədə kəsilməsi, əhalinin təzə ətə olan tələbatının ödənilməsində irəliləyiş, heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, heyvanların diri kütləsinin yüksəldilməsi, ətin çıxarının artırılması göstərir ki, respublikada islahatlar vaxtında keçirilmiş, heyvandarlıqda yüksək nəticələr əldə edilmişdir. Həyata keçirilən bu tədbirlər ət istehsalının ilbəl artırılması, əhalinin bu məhsula olan tələbatının daha tam və dolğun ödənilməsi işinin yaxşılaşdırılmasına imkan yaratmışdır. Respublikada ət istehsalının artırılması ilk növbədə heyvanların baş hesabı ilə əlaqədardır. Respublikada heyvanların və quşların baş hesabı ilə artırılmasını statistik rəqəmlərdən də görmək olar. 2022-ci ilin kənd təsərrüfatının bütün kateqoriyalarında iribuynuzlu mal-qaranın sayı 2822,1 min baş, inək və camışların 1362,4 min baş, qoyun və keçilərin sayı 8396,1 min baş, donuzların 4,3 min baş, quşların sayı 32,4 mln. başa qədər artmışdır.

Heyvanların baş hesabı ilə sayının dinamik inkişaf etməsi respublikada kəsilməmiş ət istehsalının artmasına səbəb olmuşdur. Ət istehsalının və istehlakının artımı illər üzrə dinamik inkişaf edir. Bunu aşağıda göstərilən 1 sayılı diaqramın statistik rəqəmlərində aydın görmək olar:

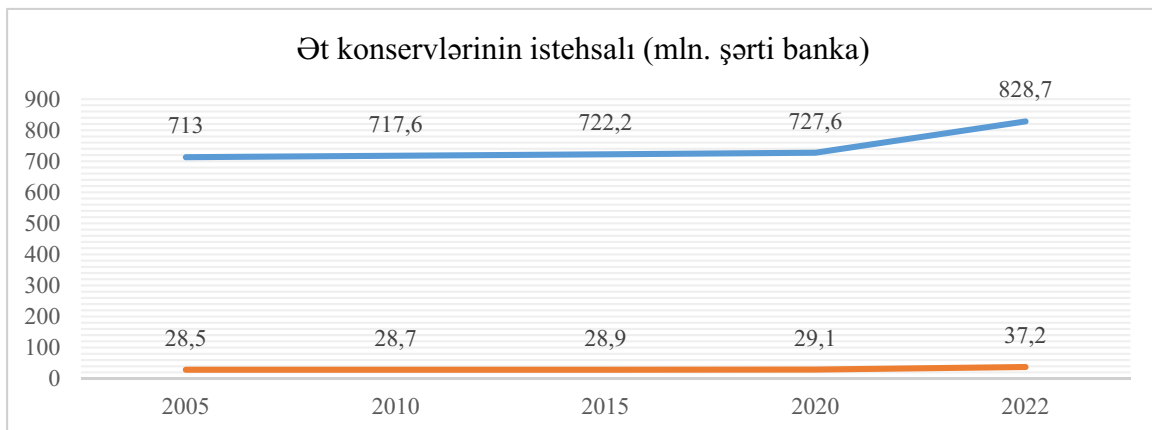

Diaqram 1.1. Heyvandarlıq təsərrüfatlarının bütün kateqoriyalarında ət istehsalı və istehlakı

Diaqramın rəqəmlərindən görünür ki, 2010-cu ildə 2015-ci ilə nisbətən 90,9 min ton çox ət istehsal edilmişdir. Ət istehsalı 27,1% artmışdır. 2015-ci ildə ət istehsalı, 2010-cu ilə nisbətən 17,2 min ton artmış və ya 9,6% çox ət istehsal edilmişdir. 2010-cu ildə 2015-ci ilə nisbətən ət istehsalı 139,5 min ton çox olmuş və ya 24,0% artmışdır. 2022-ci ildə respublikada ət istehsalının 580,6 min tona çatdırılacağı planlaşdırılmışdır. Bu da 2020-ci illə müqayisədə 2,0 ton azdır.

Məlumdur ki, respublikada kəsilməş ət istehsalı artdıqca hər adambaşına düşən ət istehlakı da artır. Diaqramın rəqəmlərindən görünür ki, 2010-cu ildə hər adambaşına illik ət istehlakı da artmışdır. 2010-cu ildəki hər adambaşına düşən ət istehlakını 2005-ci ildəki ət istehlakı ilə müqayisə etsək aydın görünür ki, 2010-cu ildə ət istehlakı 3,7 kq və ya 19,9 % artmışdır. 2015-ci ildə hər adambaşına düşən ət istehlakının 2010-cu illə müqayisədə 11,3 kq və ya 9,9% artdığı müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildə hər adambaşına ət istehlakı 2015-ci illə müqayisədə 17,4 kq və ya 33,9 % artdığı müşahidə edilir. 2022-ci ildə ət istehlakının 2020-ci ilə nisbətən 8,1 kq və ya 5,5 % artdığı müşahidə edilir

Respublikada ət istehsalının və istehlakının artması ilə yanaşı onun emalı məhsullarının istehsalı da artmışdır. Ət konservlərinə insanların tələbatı çox yüksəkdir. Məhz buna görə də ət konservlərinin istehsalı həmişə diqqət mərkəzindədir. Ət konservlərinin istehsalının statistik məlumatı araşdırılmışdır. Araşdırmanın nəticəsində məlum oldu ki, ölkədə ət konservləri dinamik olaraq ildən-ilə müəyyən qədər arta bilir. Araşdırmanın nəticəsi aşağıdakı diaqramda verilir.

Diaqram 1.2. Ət konservlərinin istehsalı və istehlakı

2 sayılı diaqramda ət konservlərinin artımı illər üzrə dinamik olaraq inkişaf edir. 2005-ci ildə ət konservi 28,5 mln şərti banka olmuşdur. 2010-cu ildə 28,7 mln şərti banka istehsal edilmişdir.

2010-cu ildə istehsal edilmiş ət konservini 2005-ci ildə istehsal edilən ət konservlərinin miqdarı ilə müqayisə etdikdə 4,6 mln şərti banka və ya 0,1 % ət konservi artıq istehsal edilmişdir. 2015-ci ildə ət konservi 722,2 mln şərti banka istehsal edilmişdir. Bu rəqəmi 2010-cu ildə istehsal edilən ət konservi ilə müqayisə etdikdə 4,6 mln şərti banka ət konservi istehsal edildiyi müşahidə olunur. 2020-ci ildə 727,6 mln şərti banka ət konservi istehsal edilmişdir. Bu rəqəmi 2015-ci ildə istehsal edilən ət konservi ilə müqayisə etsək 0,2 mln şərti banka konserv və ya 0,1 % artmışdır. 2022-ci ildə ət konservi istehsalı 828,7 mln şərti banka olmuş və ya 2020-ci illə müqayisə etsək 13,9% artım müşahidə edilir.

Ət konservinin kimyəvi tərkibi. Ət konservləri zərif konsistensiyalı, yüksək qidalılıq dəyəri, insanların iaşəsində çox mühüm rol oynayan ət məhsullarından biri hesab edilir. Məhz buna görə də ət konservlərinə tələbat yüksəkdir. Müşahidə nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ət konservləri yüksək qidalılıq dəyərinə malikdir. Ət konservlərinin qidalılıq dəyərinin yüksək olması onun tərkibindəki üzvi və qeyri-üzvi maddələrin miqdarı ilə əlaqədardır. Məhz buna görə ət konservlərinin kimyəvi tərkibinin tədqiqatı maraq doğurur.

Tədqiqat üçün ət konservlərinin üç çeşidi-pörtülmüş mal, qoyun, donuz əti konservləri respublikada ən iri market olan “Bravo” marketindən götürülmüşdür. Hər bir ət konservindən orta nümunə hazırlanmışdır. Hər üç konservin orta nümunəsi üzrə ilk dəfə olaraq sınaqlar aparılmışdır. Tədqiqatın nəticəsi aşağıdakı 1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Pörtülmüş ət konservlərinin kimyəvi tərkibi

Ət konservləri	Pörtülmüş ət konservləri				
	Su	Azotlu maddələr	Yağ	Mineral maddələr	Enerjiliyi
Mal əti	64,6	18,3	16,2	0,9	225,7\945,7
Qoyun əti	54,1	18,7	26,2	1,0	320,4\1342,3
Donuz əti	54,4	16,2	28,6	0,8	332,4\1392,7

1 sayılı cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, pörtülmüş ət konservlərində kimyəvi tərkibinə görə kəmiyyətə dəyişiklik müəyyən edilmir, lakin miqdarca bir-birindən fərqlənir. Belə ki, mal əti konservinin tərkibində olan suyun miqdarı bir qədər fərqlənir. Mal əti konservinin tərkibində suyun miqdarı qoyun əti konservinin tərkibində olan su ilə müqayisə edildikdə aydın görünür ki, mal əti konservində su 10,5 % artıqdır. Donuz əti konservində də mal əti konservinə nisbətən 10,2% artıqdır. Ət konservlərində azotlu maddələrin miqdarı nisbətən qoyun əti konservində bir qədər fərqlidir. Belə ki, donuz əti konservinin tərkibində olan yağın miqdarını mal əti konservinin tərkibində olan yağın miqdarı ilə müqayisə etdikdə 12,4% donuz əti konservində yağın miqdarı çoxdur. Eyni zamanda qoyun əti konservi ilə müqayisə etdikdə, donuz əti konservində yağın miqdarı 2,4 % çoxdur.

Pörtülmüş ət konservlərinin mineral tərkibi çox da bir-birindən fərqlənmir. Mal əti konservinin 100 qr-a görə enerjiliyi 225,7 kkal və ya 945,7 kcoul-dur. Qoyun əti konservinin enerjiliyi 100 qr-a görə 320,4 kkal və ya 1342,3 kilokolori və ya 1340,3 kcoul-dur. Donuz əti konservinin enerjiliyi 100 qr-a görə 332,4 kkal və ya 1392,7 kcoul-dur. Bu üç çeşid konservi müqayisə etsək donuz əti konservinin verdiyi enerji bir qədər yüksəkdir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ət konservlərinin tərkibində olan quru maddənin əsasını azotlu maddələr və zülallar təşkil edir. Azotlu maddələrə zülallar, aminturşuların amidləri, nuklein turşusu, amonyak birləşmələri, nitratlar, nitritlər daxildir. Azotlu maddələrin insan qidası üçün ən əhəmiyyətli zülallardır. Zülalların aminturşuları 2 formada rast gəlinir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, aminturşuların əvəzolunan və əvəzolunmayan formaları təyin edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, əvəzolunan aminturşularının miqdarı ət konservlərində əvəzolunmayan aminturşularının miqdarından bir qədər artıqdır. Zülalların aminturşularının

xarakteristikası və miqdarı müəyyənləşdirildikdən sonra ət konservlərinin keyfiyyətini dəqiq qiymətləndirmək üçün zülalın fraksiya tərkibinin öyrənilməsinin elmi və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Ət konservlərində zülal fraksiyasını tədqiq etmək üçün ən əhəmiyyətli metod gellə filtrləşmə metodudur. Bu metoda əsasən Sefadeks F-100 aparatının köməkliyi ilə fraksiyalar dəqiq müəyyənləşdirilə bilər. Sefadeks F-100 aparatının köməkliyi ilə zülalın fraksiyaları- miofibrilyar və sarkoplazma zülalları tədqiqat edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində zülalın fraksiyaları-miofibrilyar, sarkoplazma, denaturlaşmış zülallar, zülalsız azot və aminli azot müəyyən edilmişdir. Alınan fraksiyalar ət konservlərinin hər üç növündə də kəmiyyətə dəyişmir, lakin miqdarca dəyişir. Tədqiqatın nəticəsi aşağıdakı 2 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.

Ət konservlərinin zülal fraksiyası

Göstəricilər	Pörtülmüş ət konservləri		
	Mal əti	Qoyun əti	Donuz əti
Yaş maddəyə görə hesablanmış faizə görə ümumi azotun miqdarı	2,8	2,9	2,6
O cümlədən zülal, cəmi	88,0	86,0	84,6
Miofibrilyar	20,1	19,6	20,4
Sarkoplazma	23,2	22,7	21,8
Denaturlaşmış	35,5	34,9	33,9
Zülalsız azot	9,0	8,4	8,2
Aminli azot	0,2	0,4	0,3

2 sayılı cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, yaş maddəyə görə hesablanmış faizlə azotun miqdarı ət konservlərində müxtəlifdir. Pörtülmüş qoyun əti konservlərində azotun miqdarı qalan hər iki konservdən az da olsa artıqdır. Ət konservlərindən mal əti konservində zülalın miqdarı hər iki konservdən az da olsa çoxdur. Miofibrilyar zülalı donuz əti konservində az da olsa üstünlük təşkil edir. Sarkoplazma zülalı mal əti konservində üstünlük təşkil edir. Zülalsız azot və aminli azotun miqdarı hər üç konservdə çox da kəskin dəyişmir.

Məlumdur ki, lipidlər zülallarla birlikdə qida məhsullarının, o cümlədən ət konservlərinin də təminatı, spesifik iyunin formalaşmasında böyük rol oynayır. Eyni zamanda pörtülmüş ət konservlərinin tərkibində olan lipidlər konservlərin qidalılıq dəyərini yüksəldir, həm də lipidlər yüksək kalorivermə qabiliyyətinə malikdir. Məhz buna görə də konservlərin hər üç növündə lipid fraksiyalarının tədqiqatı həm elmi, həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir, eyni zamanda lipidlərin tədqiqatı çox böyük maraq doğurur. [5, səh.70-77] Məhz buna görə də mal, qoyun və donuz konservlərində lipidlərin miqdarı ilk dəfə müəyyənləşdirilmişdir. Lipidlərin miqdarı Folç metodunun əsasında prof. V.A.Əliyevin təkmilləşdirdiyi metodla tədqiqat edilmişdir. Yuxarıda adları qeyd edilmiş ət konservlərinin tərkibində olan lipidlərin tədqiqatı nəticəsində əldə edilmiş nəticə aşağıdakı 3 sayılı cədvəldə verilmişdir.

3 sayılı cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, hər 3 ət konservinin lipid fraksiyalarında kəmiyyət dəyişikliyi müəyyən edilmir. Lakin lipid fraksiyaları miqdarca dəyişilir. Bu dəyişiklik müxtəlif ət konservlərində müxtəlifdir. Belə ki, pörtülmüş mal əti konservində başqa konservlərlə müqayisədə lipidin miqdarı azdır. Donuz əti konservində lipidin miqdarı qoyun əti konservindəkindən çoxdur. Donuz əti konservinin tərkibindəki lipidin miqdarını mal əti konservinin tərkibindəki lipidin miqdarı ilə müqayisə etsək donuz əti konservində olan lipidin miqdarının 56,6% çox olduğu müşahidə edilir. Karbohidrogen, mum, serin efirinin miqdarı qoyun əti konservində bir qədər yüksəkdir. Sərbəst yağ turşularının miqdarı donuz ət konservində bir qədər çoxdur. Belə ki, bu konservdə adı çəkilən lipidin miqdarı mal əti və qoyun əti konservlərinin tərkibində olan lipidlərdən 8,6% çoxdur. Xolesterolinin miqdarı qoyun əti konservində mal və donuz konservlərinə nisbətən bir qədər

çoxdur. Belə ki, qoyun əti konservinin tərkibindəki xolosterini mal əti konservində olan xolosterinlə müqayisə etdikdə 27,1% çoxdur. Qoyun əti konservində xolosterinin miqdarı 5,6% donuz əti konservinin tərkibindəki xolosterindən çoxdur.

Cədvəl 3.

Pörtülmüş ət konservlərinin lipid fraksiyaları (yaş maddəyə görə)

Lipid fraksiyaları	Pörtülmüş ət konservləri		
	Mal əti konservi	Qoyun əti konservi	Donuz əti konservi
Lipidin miqdarı	16,2	26,2	28,6
Lipid fraksiyaları:			
Karbohidrogen, mum, sterin efiri	4,9	5,9	5,4
Sərbəst yağ turşuları	5,8	5,8	0,3
Xolosterin	5,9	7,5	7,1
Triqliseridlər	56,8	50,1	51,2
Diqliseridlər	5,9	8,4	9,1
Monoqliseridlər	10,8	10,8	11,4
Fosfolipid+qlikolipid	9,9	11,5	9,5

Triqliseridlərin miqdarı mal əti konservində, digər konservlərə nisbətən artıqdır. Belə ki, mal əti konservinin tərkibindəki triqliseridləri, qoyun əti konservində olan triqliseridlə müqayisə etsək mal əti konservində triqliseridlərin miqdarı 12,0% çoxdur. Həmçinin mal əti konservinin tərkibindəki triqliseridi, donuz əti konservinin tərkibindəki triqliseridlə müqayisə etsək 10,0% çox olduğu görünür. Diqliseridlər donuz əti konservinin tərkibində mal ətinə nisbətən 64,8% çoxdur. Həmçinin, donuz əti konservinin tərkibindəki diqliseridi qoyun əti konservinin tərkibindəki diqliseridlə müqayisə etsək 8,3% çox olduğu müşahidə edilir.

Monoqliseridlər donuz əti konservində digər konservlərə nisbətən az fərqlənir Donuz əti konservində monoqliserid, mal əti və qoyun əti konservlərində olan monoqliseriddən 5,3% artıqdır. Fosfolipid+ qlikolipid qoyun əti konservində az da olsa fərqlidir. Belə ki, qoyun əti konservinin tərkibində fosfolipid+ qlikolipidin miqdarı az olsa da bir qədər yüksəkdir. Qoyun əti konservinin tərkibindəki fosfolipid+ qlikolipidin miqdarını mal əti konservinin tərkibindəki fosfolipid+ qlikolipidlə müqayisə etsək 16,2% artıqdır. Qoyun əti konservinin tərkibində olan fosfolipid+ qlikolipidin miqdarı donuz əti konservinin tərkibində olan fosfolipid+ qlikolipidin miqdarı ilə müqayisədə 21% artıqdır.

Konservlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri onun orqanoleptiki xassələrinin yaxşılaşdırılmasıdır. Aparılan müşahidələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, konservlərdə olan ət tikələri yaxşı görünüşə malikdir. Konservin tərkibindəki yağın, zülalın, yağ fraksiyasının, zülal fraksiyasının tədqiqatı göstərdi ki, konservin keyfiyyəti standartın tələbatını ödəyir. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən məlumatları ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

Nəticə

Hələ çox qədim zamanlardan ətin və onun emalı məhsullarının qidalılıq dəyəri yüksək olduğundan bu qiymətli yeyinti məhsullarının əhalinin iaşəsində möhkəm yer tutduğu aydındır. Ət konservlərinin qidalılıq dəyərinin yüksək olması, bu məmulatlara-mal, qoyun və donuz əti konservlərinə tələbin yüksək olması və bu konservlərin qidalılıq dəyərinin yüksək olması orqanizm üçün əhəmiyyətli olan üzvi və qeyri-üzvi maddələrlə zəngin olması və bu üzvi maddələrin orqanizmdə həzm olunarkən yüksək kalori verməsi ilə əlaqəlidir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, pörtülmüş ət konservləri haqqında məlumatlar çox məhduddur. Ət konservlərinin orqanoleptiki göstəriciləri, fiziki-kimyəvi göstəriciləri və ekspertizası haqqında məlumatlar yox dərəcəsindədir. Respublikada heyvandarlığın inkişafı kəsilmiş ət istehsalının atımına səbəb olur. Ət istehsalının

inkışafı hər adambaşına düşən ət istehlakını da artırmışdır. Belə ki, hər adambaşına düşən ət istehlakı 2010-cu ildə 22,6 kq olduğu halda, 2022-ci ildə 54,1 kq olmuşdur. Sözsüz, ət istehsalı və istehlakı artdıqca ət konservlərinin istehsalı da artmışdır. 2005-ci ildə ət konservinin istehsalı 713 mln şərti banka, 2010-cu ildə 717,6 mln. şərti banka olmuşdur. 2015-ci ildə konserv istehsalı 722,2 mln. şərti banka, 2020-cildə 727,6 mln. şərti banka, 2022-ci ildə 822,7 mln. şərti banka olmuşdur. ət konservinin artması hər adambaşına düşən ət konservinin istehlakının artmasına səbəb olur. 2005-ci ildə hər adambaşına düşən 28,5 mln şərti banka, 2010-cu ildə hər adambaşına düşən 28,7 mln şərti banka, 2015-ci ildə hər adambaşına düşən 28,9 mln şərti banka, 2020-cu ildə hər adambaşına düşən 29,1 mln şərti banka, 2022-ci ildə isə hər adambaşına düşən 37,2 mln şərti banka olmuşdur. Aparılan tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, ət konservlərinin tərkibində quru maddənin əsasını zülallar təşkil edir. Aminturşularının əvəzolunan və olunmayan formaları vardır. Müəyyən edilmişdir ki, ət konservlərində əvəzolunan aminturşularının miqdarı əvəzolunmayan aminturşularının miqdarından artıqdır. Zülalların aminturşularının miqdarı müəyyən edildikdən sonra ət konservlərinin keyfiyyətini dəqiq qiymətləndirmək üçün zülalların fraksiyalarının öyrənilməsinin elmi və təcürbi əhəmiyyəti vardır. [6, səh. 6-13]

Zülal fraksiyalarını tədqiq etmək üçün F-100 Sefodeks aparatından istifadə edilmişdir. Bu tədqiqatın nəticəsi 2 saylı cədvəldə verilir. Məlumdur ki, lipidlər zülallarla yanaşı ət konservlərinin təminatının, spesifik iyinin formalaşmasında əhəmiyyətə malikdir. ət konservlərinin tərkibində olan lipid fraksiyalarının miqdarı ilk dəfə müəyyənləşdirilmişdir. ət konservlərinin tərkibində olan lipidlərin tədqiqatı nəticəsində əldə edilmiş nəticəyə əsasən hər üç konservdə lipid fraksiyalarında kəmiyyətə dəyişiklik müşahidə edilmədi. Lipid fraksiyaları 3 saylı cədvəldə verilir. Yuxarıda aparılan tədqiqatları, müşahidələri və araşdırmaları yekunlaşdıraraq aşağıdakılar təklif edilir.

1. ət konservləri istehsalında əsas xammal bazası hesab edilən heyvandarlığın inkışafı vacib məsələdir.
2. İnsanların ət və ətlin emalı məhsullarına tələbatının yüksək olmasını nəzərə alaraq məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşması diqqət mərkəzində olmalıdır.
3. ət konservlərinin keyfiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün onların kimyəvi tərkibi dəqiq öyrənilməlidir.
4. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ət konservlərinin kimyəvi tərkibinin zənginliyi ilə yanaşı qidalılıq dəyəri də yüksəkdir.
5. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ət konservlərinin tərkibində zülalın aminturşuları iki formada rast gəlinir və əvəzolunan aminturşularının miqdarı əvəzolunmayan aminturşularının miqdarından asılıdır.
6. Tədqiqat nəticəsində zülal fraksiyalarının öyrənilməsi elmi əhəmiyyətə malikdir.
7. Tədqiqat nəticəsində ət konservlərində 7 lipid fraksiyası müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Ərzaq mallarının keyfiyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı, 1999.
2. XXII çağırış Azərıttafaqın Şurasının üçüncü çağırışının sənədləri, Bakı-2015-ci il
3. V.A.Əliyev. “Ərzaq mallarının əmtəəşünaslığı, ekspertizasının sertifikatlaşdırılmasının nəzəri əsasları, Bakı-1999
4. V.A.Əliyev və Ş.A.Yusifova. “İstehlak mallarının keyfiyyət ekspertizası” Bakı-2006
5. V.A.Əliyev. “Ət və balıq məhsullarının əmtəəşünaslığı praktikumu” Bakı-Maarif nəşriyyatı, 1991.
6. V.A.Əliyev və Ş.A.Yusifova “İstehlak mallarının ekspert qiymətləndirilməsi”. Bakı-2007-ci il

*Виляят Аббас оглы Алиев
Азербайджанский Университет Кооперации
заведующий кафедрой, профессор*

Исследование качества мясных консервов

Резюме

Цель исследования: Консервы мясные относятся к мясным продуктам, которые герметично укупоривают и стерилизуют при температуре 100-120°C.

Актуальность исследования: Мясные консервы прочно вошли в рацион населения и имеют важное значение в обеспечении людей энергией и здоровым питанием.

Методика исследования: Исследование мясных консервов как пищевого продукта проводилось в соответствии с требованиями стандарта DÖST 31447-2012.

Инновации исследования: Первое исследование химического контроля качества мясных консервов, повышения пищевой ценности, особенно белковой и жировой фракций.

Ключевые слова. *Консервирование, технология, стерилизация, бомбаж, термостат, белковые и липидные фракции.*

*Vilayat Abbas Aliyev
Azerbaijan University of Cooperation
head of the department, professor*

Research of the quality of canned meat

Summary

The purpose of the research: Canned meat refers to meat products that are hermetically sealed and sterilized at 100-120°C.

Relevance of the research: Canned meat is firmly included in the diet of the population and is important in providing people with energy and healthy nutrition.

Research methodology: The study of canned meat as a food product was conducted in accordance with the requirements of the DÖST 31447-2012 standard.

Innovation of the research: The first study of the chemical control of the quality of meat preserves, increasing the nutritional value, especially of the protein and fat fractions.

Key words. *Canning, technology, sterilization, bombage, thermostat, protein and lipid fractions.*

UOT 338.43

Cəlal Nəsimi oğlu SƏFƏROV
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı
E-mail: Celalseferov.cs@gmail.com
10.30546/4.71.2023.140

REGIONAL AQRAR İQTİSADİYYATIN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan regionlarında aqrar sahədə həyata keçirilən islahatlar, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından ölkəmizin aqrar siyasətinə yönəlmiş təkliflər və onun əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin təmin edilmə səviyyəsinin araşdırılmasından ibarətdir.

İşin metodologiyasını - regional aqrar iqtisadiyyatın tərkibinə daxil olan kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişafında mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və onun dayanıqlı inkişafının təmin olunması yolları təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - ondan ibarətdir ki, regional səviyyədə aqrar iqtisadiyyatın inkişafı sürətlənir, regionlarda əhalinin həyat səviyyəsi yaxşılaşır. Eyni zamanda, regionların inkişafında və region iqtisadiyyatının dəstəklənməsində mövcud olan bərabərsizlik səviyyəsi minimallaşır.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycanda regional aqrar iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin tədqiq edilməsi ilə çatışmayan təsiredici amillərin aşkar edilərək onların aradan qaldırılması üçün müvafiq qərarların qəbul edilməsinə təkliflər verməkdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - regional aqrar iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasının öyrənilməsi, kənd təsərrüfatı və emal sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq təsərrüfatı və müəssisələrinin inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: *aqrar iqtisadiyyat, region, inkişaf, kənd təsərrüfatı, investisiya, sahibkar, məşgulluq.*

Giriş

Bu gün Azərbaycanda 44 günlük Vətən müharibəsindən və Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqların tamamilə azad edilməsindən sonra baş verən məkan qütbləşməsi prosesləri bir sıra regional inkişaf tendensiyalarıyla müşayiət olunur: bir tərəfdən, regionların müxtəlif daxili inkişaf potensialına və ölkənin iqtisadi məkanında özünəməxsus dərin ərazi diferensiasiyasını əvvəlcədən müəyyən edən özünü təmin etmə imkanlarını müəyyən etməyə, digər tərəfdən, əlbəttə ki, müxtəlif təbii iqlim və sosial-iqtisadi şəraitin ərazilərin istehsal ixtisaslaşmasını, aqrar sahənin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməklə yanaşı, həm də onların mütərəqqi inkişafında əsas amillər rolunu oynadığını tədqiq etmək tələb olunur.

Məlum olduğu kimi, bütün ölkələr ərazi böyüklüyündən və əhali sıxlığından asılı olaraq regionlara bölünür və regionlarda öz növbəsində coğrafi, təbii-iqlim şəraitinin, demoqrafik vəziyyətin, inkişaf tarixinin və digər amillərin fərqliliyindən asılı olaraq müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrində olurlar. Bu fərqlilik region iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsində, əhalisinin yaşayış səviyyəsində özünü göstərməklə bir çox mühüm sosial-iqtisadi problemlərə səbəb olur. Ona görə də hər bir dövlət geridə qalmış regionların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, yəni onların şəraitinin bərabərləşdirilməsinə və inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmiş regional siyasət aparmağa çalışır.

Regionların inkişafının sosial-iqtisadi əhəmiyyəti

Regional iqtisadiyyatın inkişafı ilk növbədə məşgulluğun yüksəlməsinə və əhali gəlirlərinin artmasına şərait yaradır. Regional iqtisadiyyatın inkişafı səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün regional fərqlərin nəzərə alınması mütləqdir. Ölkə daxilində bir regionun inkişafı digər regionların iqtisadi inkişafına stimullaşdırıcı təsir edə bilər. Çünki, regional iqtisadiyyatların fərqləndirici xüsusiyyəti onun digər regionlar üçün açıq olmasıdır və bu da ayrı-ayrı regional iqtisadiyyatların sərvətlərini birləşdirən mürəkkəb regionlararası əlaqə şəbəkələrinə gətirib çıxarır. Bu o deməkdir

ki, bir region daha geniş regionlararası sistemdən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilə bilməz və regionlararası əlaqələrin ölçülməsi və bu əlaqələrin regional iqtisadiyyatlara təsirləri tələb olunur.

Region iqtisadiyyatının fərqli inkişafı özünü əhalinin rifah səviyyələrində, regionlar üzrə ümumi məhsul buraxılışının artım templərində, məşğulluqda və işsizliklə bağlı göstəricilərin müqayisəsində göstərir. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə də belə problemlər mövcuddur və əksər ölkələrdə əsas problemlərdən biri bu davamlılığın aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

İqtisadçı alim professor E.A. Quliyev öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, *“iqtisadi rayonların texniki imkanlarının artırılması, yüksək texnologiyaların bu rayonlara gətirilməsi, sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, istehsal infrastrukturunun yaradılması, rəqabət qabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsinin formalaşdırılması, regionda sahibkarlığın və biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi, əlverişli və investisiyalar baxımından cəlbedici olması problemləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır”*. [4, səh, 33]

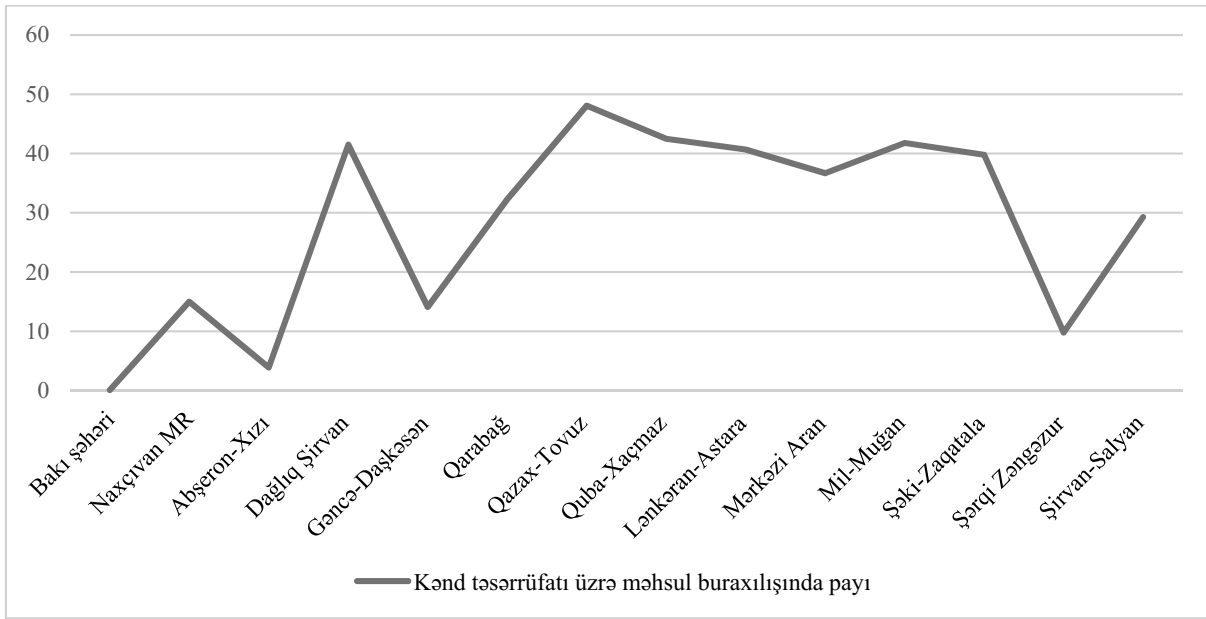
Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycanda sahibkarlıq subyektləri arasında inteqrasiya proseslərinin zəif inkişafı müşahidə olunur. Bu gün regional müəssisələr ən aşağı səviyyədə fəaliyyət göstərirlər və regional iqtisadi məkanda bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmadan fəaliyyətləri səmərəli ola bilməz. Çünki müasir iqtisadi şəraitdə heç bir müəssisə sərbəst fəaliyyət göstərə və rəqabətqabiliyyətli ola bilməz. Onlar öz təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərkən digər regionlardakı müəssisələrlə iqtisadi cəhətdən mümkün əlaqələr qurmalı, yəni inteqrasiya prosesinin baş verməsi mütləqdir. Qlobal bazarda müəssisələr əlverişli bazar amillərinin mövcud olduğu şəraitdə ayrı-ayrı müəssisələr və digər ölkələrin regionları ilə əlaqələr qurmaqla, qlobal inteqrasiya prosesinə xas olan xarici iqtisadi əməliyyatlar həyata keçirməklə öz imkanlarını reallaşdırma bilirlər. Azərbaycan bu istiqamətdə bir sıra addımlar atmasına baxmayaraq, hələ ki, səmərəli əlaqələr tam formalaşmamışdır.

Regional aqrar iqtisadiyyatın inkişafının mövcud vəziyyəti

Azərbaycanda aqrar sahə son illərdə aparılan səmərəli islahatlar nəticəsində bu gün müəyyən kateqoriya ərzaq məhsulları üçün həm daxili, həm də xarici bazarlarda potensial rəqabət üstünlükləri ilə xarakterizə olunan kommertiya məhsullarının güclü resurs bazası formalaşmışdır. İqtisadçı alim Ş Yusufova öz tədqiqatlarında göstərir ki, *“regionların xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı istehsalı üçün avadanlıq növləri hər bir bölgəyə öz güclü tərəflərindən istifadə etməyə və zəif tərəflərindən qaçmağa, regional üstünlüklərə tam şərait yaratmağa imkan verir və bütün sahələr sosial ehtiyaclar və yerli tələblərlə əlaqələndirilərək inkişaf etdirməyə nail olmaq olar”*(7. Səh 51). Bu baxımdan, regional kənd təsərrüfatı çoxşaxəli inkişaf yolu ilə yerli kənd təsərrüfatı istehsalçıları arasında formalaşan inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsi əsasında regional aqrar sahənin idarə edilməsi bir sıra aşkar üstünlüklərlə xarakterizə olunur: regionda kənd təsərrüfatının potensialını inkişaf etdirmək imkanı; əhalinin tələb olunan həcmdə yerli istehsal ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi və idxalı əvəzləmə siyasətinin məqsədlərinə nail olmasına kömək edəcək; işsizlik səviyyəsini azaldacaq; regional aqrar sahə infrastrukturunu yaxşılaşdıracaq; zərərlə işləyən təsərrüfat və kənd təsərrüfatı müəssisələrini dəstəkləyəcək; aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətini aktivləşdirir; iqtisadi-sosial tədqiqatların aparılması məqsədilə statistik məlumatları dəqiqləşdirməklə informasiya bazasını müasirləşdirir.

İqtisadçı alim professor İ.H. İbrahimov öz tədqiqatlarında göstərir ki, *“regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlətin regional siyasətindən asılıdır. Dövlətin regional siyasəti dövlətin ölkə ərazilərinin tarazlı inkişafına istiqamətləndirilmiş siyasətinin tərkib hissəsidir. Regional siyasətin obyektiv əsasını ölkə ərazisinin təbii-iqlim şəraitinin, təbii ehtiyatların, iqtisadi-sosial inkişafın, istehsal ixtisaslaşmasının səviyyəsi, maddi-texniki təminatın, əhalinin məşğulluğunun, adət-ənənələrin və s. müxtəlifliyi, hər bir regionun xüsusiyyətləri təşkil edir”*[2, s. 57].

Tədqiqatda qeyd edilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, kənd təsərrüfatında inteqrasiya prosesinin əsas üstünlüyü regional iqlim, səmərəli coğrafi yerləşmə, kənd təsərrüfatı və sənaye emalı istehsalının geniş sahələri ilə əlaqəli qida məhsulları istehsalında rəqabət üstünlüklərinin həyata keçirilməsi, eyni zamanda regional kənd təsərrüfatı bazarının inkişaf etdirilməsidir. Regionlar üzrə ümumi məhsul buraxılışında kənd təsərrüfatının payı qrafik 1-də verilmişdir.

Qrafik 1. 2021-ci ildə regionlar üzrə ümumi məhsul buraxılışında kənd təsərrüfatının payı, %-lə.

Mənbə: stat.gov.az

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2021-ci ildə regionlardan Naxçıvan MR-də, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda və Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı ümumi məhsul buraxılışında sənaye sahələri üstünlük təşkil edir. Digər regionlarda isə kənd təsərrüfatı 1-ci yerdə qərarlaşmışdır. Ümumi məhsul buraxılışında isə Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu daha çox - 48.1% paya malikdir. Regionlar üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar və sahibkarlıq və digər məqsədlər üçün verilən kredit faizləri arasında kəskin fərqlər mövcuddur ki, bu da region iqtisadiyyatının inkişafı arasında qeyri-bərabərliyin və müxtəlif fərqli problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də “*iqtisadi artımın vətəndaşların həyatına təsir göstərən başlıca amillərdən biri olduğu qeyd edilmişdir. Burada iqtisadiyyatı davamlı və yüksək templərlə artırmaqla ölkədə adambaşına düşən milli gəlirin yüksək səviyyəsinə nail olunması və iqtisadi artımın yüksək gəlirli iş yerləri yaratmaqla həyat səviyyəsinin ilbəl yaxşılaşmasını təmin etməsi*” əminliklə vurğulanmışdır [1].

Aqrar islahatların ilkin mərhələsindən, torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsindən 30 ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfatların əksəriyyəti hələ tam formalaşmayıb. Onların təsərrüfat fəaliyyəti zərərlə başa gəlir, resurslardan səmərəli istifadə edilmir, innovativ texnologiyalardan zəif istifadə olunur ki, bu da regionların ümumi məhsul buraxılışına mənfi təsir edir. Ona görə də onların dövlətin iqtisadi dəstəyinə ehtiyacı daha da artır. Regionlarda mövcud vəziyyət uğurlu sahibkar olmaq üçün tək təşəbbüskar olmağa kifayət etmir və köməksiz başlaya biləcəyin sahibkarlıq fəaliyyəti bir riskdir. Bu risk dövlət yardımının və dəstəyinin xüsusi mexanizminin işlənib hazırlanmasını şərtləndirir.

Nəticə

Aparılan tədqiqatdan əldə olunan nəticələr və imkanlar regional kənd təsərrüfatı bazarında yeni strateji istiqamətlərin müəyyən edilməsi, regionlararası əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, rayonun hərtərəfli məkan inkişafı və kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi zərurətini diktə edir. Buna görə də, regional səviyyədə aqrar sahənin inkişafının strateji məqsədi davamlı iqtisadi

inkışafı təmin etmək və regionun milli və qlobal iqtisadi məkanda mövqeyini gücləndirməkdir.

Əsas məqsədə çatmaq üçün həlli aşağıdakılar əsasında planlaşdırılan alt məqsədləri və vəzifələri ayırmaq olar:

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı və satışında ölkə üzrə göstəriciləri üstələyən artım tempələrini təmin etməklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici ölkə bazarlarında regionun mövqeyini gücləndirmək, ixracyönümlü kənd təsərrüfatı istehsalı, qida və emal sənayesini inkişaf etdirmək;

- iri, yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinin innovasiya və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması, sənaye müəssisələrində tələb olunan xammal idxalının əvəzlənməsi, bitkililik və heyvandarlıq sahəsində məhsuldarlığın və məhsul istehsalının artırılması üçün seleksiya-damazlıq bazasının inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması, regional kənd təsərrüfatı bazarlarının infrastruktur dəstəyi sisteminin formalaşdırılması;

- kənd əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşması, kənd yerlərində sosial infrastrukturun müasir tələblərə uyğun olaraq inkişaf etdirilməsi və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və əhalinin bilik və bacarıqlarının artırılmasına yeni peşələrə yiyələnməsinə dəstək verilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, <https://president.az/az/articles/view/50474> (15.09.2023)
2. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı, Monoqrafiya, Bakı-2016-655 s.
3. İbrahimov İ.H. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri, “Səda” nəşriyyatı, Bakı-2007, - 296 s.
4. Quliyev E.A. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu, Monoqrafiya, “Kooperasiya” nəşriyyatı, Bakı-2023-320 s.
5. Quliyeva A.E. Regional sosial-iqtisadi inkişaf proqramları: maliyyə-kredit təminatı və səmərəlilik, Monoqrafiya, “Kooperasiya” nəşriyyatı, Bakı-2017, -288 s.
6. Məmmədov Z. S. Regionların iqtisadi inkişaf problemləri, “Elm”, Bakı-2007-465 s.
7. Yusufova Ş. A. Aqrar sahibkarlığın inkişafında dövlət dəstəyi və maliyyələşdirmə mexanzimi, Dərs vəsaiti, “Kooperasiya” nəşriyyatı, Bakı-2023-264 s.

*Джалал Насими оглы Сафаров
диссертант Центра Аграрных Исследований
E-mail: Celalseferov.cs@gmail.com*

Проблемы развития региональной аграрной экономики

Резюме

Цель исследования - Основная цель исследования - изучить уровень реализации реформ, реализуемых в аграрной сфере в регионах Азербайджана, а также предложения, направленные на аграрную политику нашей страны в части развития сельского хозяйства, разработка и реализация ее основных направлений.

Методологию работы - составляют пути устранения существующих проблем в развитии сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности, являющихся частью аграрной экономики региона, и обеспечения его устойчивого развития.

Прикладное значение исследования - состоит в том, что развитие аграрной экономики на региональном уровне ускоряется, уровень жизни населения в регионах повышается. При этом минимизируется уровень неравенства, существующего в развитии регионов и поддержке региональной экономики.

Результаты исследования - Изучая современное состояние региональной аграрной экономики в Азербайджане, необходимо выявить недостающие влиятельные факторы и внести предложения по принятию соответствующих решений по их устранению.

Оригинальность и научная новизна - исследования заключается в изучении стратегии развития региональной аграрной экономики, выявлении особенностей развития предпринимательских фермерских хозяйств и предприятий, работающих в сфере сельского хозяйства и переработки.

Ключевые слова: аграрная экономика, регион, развитие, сельское хозяйство, инвестиции, предприниматель, занятость.

Jalal Nasimi Safarov

Ph.D student of the Agrarian Research Center

E-mail: Celalseferov.cs@gmail.com

Development problems of regional agrarian economy

Summary

Study objective - The primary objective of the research is to examine the agrarian reforms implemented in the regions of Azerbaijan, including proposals aimed at the agrarian policy of our country in terms of agricultural development, as well as the development and implementation of its main directions.

The methodology - of the work consists of methods to eliminate existing problems in the development of agriculture and processing industries, which are part of the regional agrarian economy, and to ensure their long-term development.

The research has practical implications - in that the development of the agrarian economy at the regional level is accelerating, and the living standards of the population in the regions are improving. Simultaneously, the existing level of inequality in regional development and regional economic support is reduced.

Results of the study - By studying the current state of the regional agrarian economy in Azerbaijan, it is necessary to find out the missing influential factors and make suggestions for making appropriate decisions to eliminate them.

The originality and scientific - novelty of the research consists in the study of the development strategy of the regional agrarian economy, the discovery of the development characteristics of entrepreneurial farms and enterprises operating in the field of agriculture and processing.

Key words: agrarian economy, region, development, agriculture, investment, entrepreneur, employment.

UOT: 338.45; JEL: L19; L66.

İlqar Vaqif oğlu SADIQOV
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti, müəllim
E-mail: sadigov.ilgar1975@gmail.com
10.30546/4.71.2023.64

AZƏRBAYCANDA QIDA SƏNAYESİNİN MÜASİR İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – məqalədə qida sənayesinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılır, bu sahənin inkişafı ilə bağlı mövcud vəziyyət qiymətləndirilir. Qida sənayesinin əsas inkişaf problemləri göstərilməklə, onların həlli baxımından müəllif tərəfindən əhəmiyyət kəsb edən təkliflər irəli sürülür.

Tədqiqatın metodologiyası – məqalənin hazırlanmasında qida sənayesinin inkişafı ilə bağlı yerli və xarici təcrübənin ümumiləşdirilməsi, iqtisadi və müqayisəli təhlil, nəticə qiymətləndirilmələri kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – qida sənayesinin inkişafı ilə bağlı tədqiqatların və icmalların hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalə mövzu üzrə müasir problemlərin araşdırılması istiqamətində hazırlanmışdır. Araşdırma problemlərə müasir və orijinal yanaşması baxımından seçilir. İrəli sürülən təkliflər müəllifin elmi və praktik əsaslandırılmasının nəticələri kimi təqdim olunur. Məqalədə qida sənayesi ilə bağlı daxili və xarici bazarlarda istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, istehsal fəaliyyətində müasir texnologiyaların tətbiqi öz vacibliyi ilə əks edilir. Göstərilir ki, bu sahədə investisiya qoyuluşları sırf daxili mənbələr üzrə həyata keçirilsə də, lakin bu yatırımların həcmi sahənin inkişafı baxımından yetərli hesab olunmur.

Açar sözlər: *qida sənayesi, ərzaq məhsulları, iqtisadi islahatlar, aqrar sektor, emal sənayesi.*

Giriş

Müasir qloballaşma prosesləri yeni sənaye sahələrinin inkişafını zərurətə çevirdiyi kimi, qida-yeyinti sənayesinin inkişafına da ciddi ehtiyac olduğunu sübut etməkdədir. Xüsusilə son dövrlərdə baş verən regional və beynəlxalq geosiyasi gərginliklər və konfliktlər insanların qida tələblərinin ödənilməsi ilə bağlı tarazlığın pozulmasına səbəb olmaqdadır. Son dövrlərdə beynəlxalq sammitlərdə, əsasən də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müxtəlif səviyyəli tədbirlərində insanların vacib və gündəlik istifadə etdiyi ərzaq məhsulları ilə təmin olunma məsələləri əsas müzakirə mövzusunda çevrilmişdir [9]. Azərbaycan da qida sənayesinin inkişafı iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərindən biri hesab olunmaqdadır. Son dövrlərdə ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, əhalinin vacib qida məhsulları ilə davamlı təminatı, ölkədə bu sahədə zəruri ehtiyatların yaradılması qida sənayesinin inkişafını daha da aktuallaşdırır. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın əsas istiqamətlərindən biri də aqrar sektorun inkişafı və bununla bağlı qida sənayesinin fəaliyyət sahəsinin genişləndirilməsi ilə bağlıdır [3]. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə 2004-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən regional proqramlarda bu istiqamətlik xüsusilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda qida sənayesinin inkişafında bu kimi vacib məqamlara diqqət artırılmaqdadır: təbii resurslardan səmərəli istifadənin təmini, innovativ inkişafa üstünlük verilməsi, ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsal edilməsi, qida sənaye məhsullarının ixrac potensialının artırılması [1; 2]. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatının emal sənayesi ilə birgə kompleks inkişafı öz vacibliyi ilə çıxış etməlidir. Xüsusilə də daxili mənbələrə əsaslanmaqla inkişaf edən qida sənayesi ölkələrin həm ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında, həm də yaşıl iqtisadiyyat quruculuğunda xüsusi aktualıq kəsb etməkdədir. Eyni zamanda, qida sənayesinin iqtisadi inkişafda önəmli rolu, yeni iş yerlərinin yaradılmasına təsirləri, əhalinin sağlamlığının qorunmasında əhəmiyyəti bu sahəyə diqqətin artırılmasını bir daha ön plana çəkir. Qeyd edilən

bütün bu kimi vacib məqamlar tədqiqatın aktuallığını göstərməkdədir. Tədqiqatın əsas məqsədi ölkəmizdə qida sənayesinin müasir inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək, bu sahənin inkişafı ilə bağlı təkliflər irəli sürməkdir. Tədqiqatın əsas vəzifələri kimi qida sənayesinin təşkili xüsusiyyətlərini və inkişaf meyillərini qiymətləndirmək, bu sahənin problemlərini müəyyən etmək zəruri hesab olunmuşdur. Tədqiqatın metodologiyası olaraq qida sənayesinin inkişafı ilə bağlı hüquqi – metodoloji əsaslar, aparılan tədqiqatlar əsas götürülmüşdür. Tədqiqatın məhdudiyyətləri onunla bağlıdır ki, müvafiq sahə üzrə aparılan rəsmi və qeyri-rəsmi təhlil və qiymətləndirmələrdə fərqli münasibətlər mövcuddur. Həmçinin, qida sənayesinin inkişaf perspektivlərinin müəyyən olunması baxımından mövcud informasiya bazası kifayət qədər geniş deyildir. Tədqiqat ilə bağlı istifadə edilən informasiya bazası ölkəmizin rəsmi mənbələrinə, beynəlxalq təşkilatların tədqiqat və hesabatlarına əsaslanır.

Müasir təcrübədə qida sənayesinin inkişafı

Azərbaycanda qida sənayesinin inkişafı üçün əlverişli şərait və imkanlar mövcuddur. Bu mühüm sahənin inkişafı sovetlər dövründə də fərqlənmiş, mövcud potensiallar əsasında bu sahədə irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Xüsusilə də qida – yeyinti sənayesinin inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin xüsusi rolu olmuşdur. H.Əliyevin rəhbərliyi dövründə, hələ 1970-ci illərdən başlayaraq ölkəmizdə qida-yeyinti sənayesinin təşkili təkmilləşdirilmiş, kənd təsərrüfatı ilə yeyinti sənayesi arasında istehsal əlaqələri genişləndirilmişdir. Ölkəmizdə tikilən çörək və un məmulatları kombinatları, şirniyyat fabrikləri, minreal su və limonad zavodları daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, həm də digər qonşu respublikalara da məhsul göndərilməsində fəal iştirak edirdi. Ulu öndərin ikinci dəfə xalqın istəyi ilə ölkədə hakimiyyətə qayıdışı nəticəsində bu sahənin inkişafı diqqətdən kənarda qalmamışdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı və sənaye sahəsində aparılan islahatlar, özəlləşdirmə, digər bu kimi vacib tədbirlər qida - yeyinti sənayesinin müasir bazar prinsiplərinə uyğun təşkilində və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Müasir dövrümüzdə qida sənayesinin inkişafının və bu sahədə istehsalın genişləndirilməsinin ölkəmiz üçün mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bu baxış yalnız vətəndaşlarımızın qida - ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəməklə bitmir, həm də insanların yaşayış səviyyəsini qiymətləndirməyə də imkan verir. Qeyd edilməlidir ki, müasir dünyada belə bir vəziyyət yaranmaqdadır [10]:

- ✓ bir tərəfdən, üçüncü və digər ölkələrdə aclıq içində yaşayan çoxsaylı insanların sayı davamlı olaraq artır;
- ✓ digər tərəfdən, inkişaf etmiş ölkələrdə (dünya əhalisinin 15%-dən çoxunun yaşadığı) qida istehsalının profisiti yaranır.

Hazırkı dövrdə əhalisini öz istehsal etdikləri ərzaq məhsulları ilə təmin etmək imkanları olmayan əksər üçüncü dünya ölkələri və inkişaf etməkdə olan dövlətlər bu məhsulların idxalına üstünlük verməkdədir. Artıq bir çox Qərbi ölkələri də əksər ərzaq məhsullarının idxalına diqqəti artırmaqdadır. Qida - ərzaq məhsulları müasir dövrdə strateji məhsullar kimi də dəyərləndirilir, ölkələrin bu sahədəki təhlükəsizliyinin təmini baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu kimi amillər bir daha göstərir ki, qida istehsalı ölkələrin iqtisadi vəziyyətinin bir növ göstəricisinə çevrilir [6; 9].

Qida sənayesinin inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu sahənin inkişafı onun istehsal strukturlarının və məhsullarının çeşidlərinin müxtəlifliyi, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin region və bölgələr üzrə yerləşmə səviyyəsi və xammal-material təchizatı ilə birbaşa bağlıdır [6]. Eyni zamanda, bu sənayenin inkişafında iqlim amilləri də mühüm rol oynayır. Əksər ölkələrdə qida sənayesi emal sahələrinin aparıcı isiqaməti kimi də diqqəti cəlb etməkdədir. Qida sənayesinin təşkili və inkişafının əsas spesifik xüsusiyyəti - coğrafi amillər, məhsulların keyfiyyəti və istehlakçı məmnunluğu ilə də bağlıdır. Azərbaycanda bu sahə aqrar-ərzaq bazarının formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, ölkəmizin iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında o yaxından iştirak etməklə, həm də iqtisadi mexanizmin bir hissəsinə çevrilir, xarici ölkələrlə ticarət münasibətlərinin dərinləşməsinə təsir göstərir. Müasir qida istehsalı mürəkkəb bir quruluşa malik olmaqla, kənd təsərrüfatının əksər sahələri ilə birlikdə

aqrəsənaye kompleksini yaradır. Ölkəmizdə təşkil edilən sənaye və aqroparkların əsas təyinatlarından biri də məhz qida sənayesinin inkişafına yönəlməklə, bu sahənin ixrac potensiallarının artırılması məqsədlərini güdür.

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi yerli qida istehsal sahələrinin inkişafını da əsaslandırır. Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin mənşəyi məlum və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə davamlı təmin edilməsi zərurətinin artması aqrar sektorun inkişafı üçün yeni imkanlar yaratmaqdadır. Həmçinin, ölkəmizdə balıq təsərrüfatının inkişafı üçün də mövcud potensialların qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Belə yanaşma ölkədə qəbul edilən bir sıra proqram və strateji sənədlərdə də öz əksini tapır [2; 3]. Qida məhsullarının keyfiyyətinin yüksək olması ölkədə əsas tələblərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Belə ki, ölkəyə gətirilən qida-ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə olan tələblər artdığı kimi, yerli məhsullara da bu baxımdan yanaşma dəyişməkdədir. Ölkə əhalisinin fizioloji ehtiyaclarını ödəməli olan qida məhsulları və onların keyfiyyət tələbləri, insanların sağlamlığının əsas təminatçılarından birinə çevrilməlidir. Bu baxımdan, belə məhsulların istehsalı, saxlanması, daşınması və satış prosesi üzrə də müvafiq hüquqi və texnoloji tələblərin müəyyən olunması hər bir ölkədə əsas götürülür. Qida sənayesinin istehsal prosesində əsas xammal ilə yanaşı, qida əlavələri, ədviyyat və digər zəruri komponentlər istifadə olunmaqdadır ki, onlar da məhsulun keyfiyyəti, istehlakçı məmnunluğunun təmini və saxlanması ilə bağlı zəruri standartların bu sənayedə tətbiqini əsaslandırır. Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi və istehlakçı bazarında sağlam münasibətlərin yaradılması baxımından həyata keçirilən islahatları hələ tam əhatəli qəbul etmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sənaye sahəsinin inkişafı ilə bağlı keyfiyyət tələblərinin artırılmasına, zəruri metodoloji baza və standartların qəbuluna ehtiyac artmaqdadır. Belə baxışı ölkəyə gətirilən və ölkədə istehsal olunan bir sıra məhsulların keyfiyyəti və mənşəyi ilə bağlı problemlər də irəli sürməyə əsas verir.

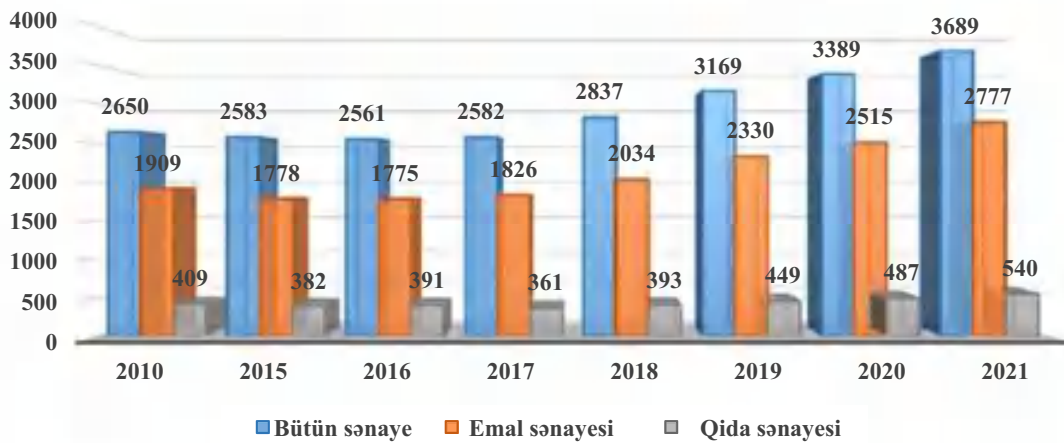
Müasir dünyada qida sənayesinin məhsullarına olan tələbat artmaqdadır və insanların istehlak tələblərinin dəyişməsi də bu amili sübut edir. Əksər ölkələrdə qida sənaye sahələri iqtisadiyyatın aparıcı və ayrılmaz hissəsinə çevrilməklə, böyüməkdədir. Qida sənayesinin xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq göstərmək olar ki, dünya ölkələri üzrə bu sahənin inkişafında bir sıra fərqli meyillər müşahidə edilir. Müvafiq sənayenin inkişafında liderlik inkişaf etmiş ölkələrə aid olduğu halda, bu sahənin inkişaf səviyyəsinə görə inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələr də diqqəti cəlb edir. İqtisadiyyatı yenidən formalaşan keçid ölkələrdə bu sahənin inkişafı öz yüksək nəticələri ilə nəzərə çarpır. Bu hal da təbii qiymətləndirilməlidir, çünki inkişaf etmiş ölkələr qida bazarında həm hegemon mövqeyə malikdir, həm də bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi, investisiya qoyuluşları və idarəetmə standartlarının istifadəsi baxımından üstünlüyü ilə fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, qida sənayesinin inkişafı baxımından Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində, Çində, o cümlədən də Türkiyədə artıq diqqəti cəlb edəcək dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır [10].

Avropa ölkələrində emal sənayesinin əsas tərkib hissəsi olmaqla qida sənayesi öz yüksək inkişaf səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu sahə həm gəlirlilik səviyyəsi, həm də rəqəmsal inkişaf cəhətdən digər sahələr ilə müqayisədə xeyli irəlidir [7]. Qeyd edilməlidir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bu tip sahələrin bazar tənzimləmə mexanizmlərində stimullaşdırıcı alətlərdən geniş istifadə olunur ki, bu həm də aqrar sektorun əlaqəli inkişafına dəstək məqsədləri güdür [8]. ABŞ-da qida sənayesinin inkişafı daha yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir və ölkə istehsalında yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, ölkə üzrə ümumi sənaye məhsullarının xüsusi çəkisində qida sənayesinin payı - 15%-ə yaxındır, Digər tərəfdən, ölkədə və dünyada baş verən son böhran və tənəzzüllərə baxmayaraq qida sənayesinin fəaliyyətində ciddi problemlər və məhdudiyyətlər nəzərə çarpmamışdır. ABŞ qida sənayesinin əsas inkişaf etmiş sahələri kimi ət və ət məhsulları, süd məhsulları, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər istehsalı, konserv məmulatları istehsalı daha çox fərqlənir [10]. İnkişafı sürətlənməkdə olan Çin sənayesinin strukturunda digər sahələr ilə yanaşı qida sənayesinin də əhəmiyyəti artmaqdadır. Bu sahənin əsas inkişaf mərkəzi kimi - ölkənin cənub-qərb hissəsi daha çox fərqlənir. Qeyd olunmalıdır ki, qida sənayesi Çində öz inkişafı ilə seçilir, həmçinin daxili bazarın böyüklüyü də bu sahənin fəaliyyətinin genişlənməsinə təsir etməkdədir. Ölkədə istehsal olunan bir

sıra qida məhsullarının yüksək keyfiyyəti (dəniz və balıq məhsulları, çay, meyvə və tərəvəz və s.) onların ixrac imkanlarının davamlı şəkildə artmasına səbəb olmaqdadır [10]. Yaponiyanın kiçik əraziyə malik olmasına baxmayaraq, ölkədə sənayenin bir qolu kimi qida sənayesinin inkişafında müsbət meyillər müşahidə olunur. Yaponiyada bu sənayenin inkişafının əsas üstünlüklərindən biri də bu sahədə müasir və innovativ texnologiyaların geniş tətbiqi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə, ölkədə bu sənaye istehsal sahələri daha çox idxal olunan xammal əsasında fəaliyyət göstərməkdədir. Yaponiyanın qida sənayesində həm də ekoloji məhsullar istehsalına diqqət artırılır ki, bu amil də insanların üzvi qidalara və sağlam qidalanmaya tələbatının artması ilə bağlıdır [9]. Müasir təcrübə göstərir ki, inkişaf edən ölkələrdə qida sənayesi əsasən bütün növləri ilə mövcud olub, inkişaf edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələrin əksərində qida-ərzaq istehsalı üçün lazım olan xammalın böyük hissəsi idxal edilir. Bütün bunlara baxmayaraq, dünyada qida sənaye məhsullarına, xüsusilə də yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalına görə inkişaf etmiş ölkələrin payı öz yüksək mövqeyi ilə seçilir.

Azərbaycanda qida sənayesinin inkişaf səviyyəsi

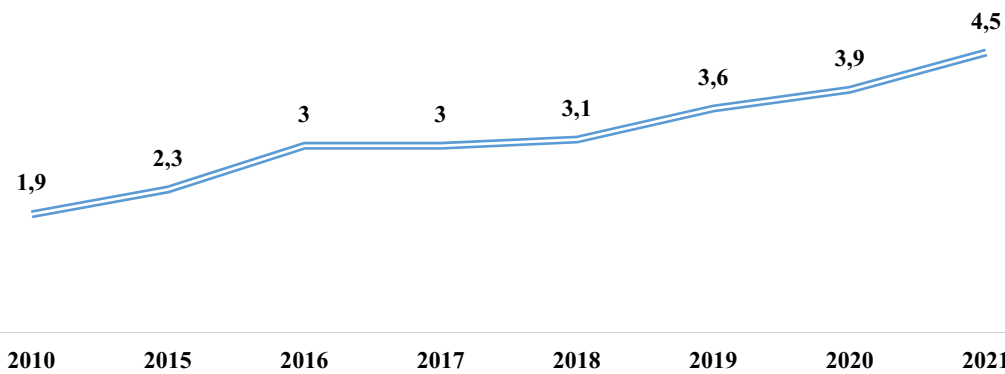
Azərbaycan qida sənayesinin inkişafı baxımından əlverişli imkanlara və potensiallara malik ölkələrdən hesab olunur. Bu sahə ənənəvi iqtisadiyyat sahəsi olmaqla uzunmüddətli inkişaf tarixi ilə də fərqlənir. Ölkədə aqrar sektorun inkişaf imkanları qida sənayesinin xammal təminatı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Ölkədə qeyri-neft sektorunun əsas aparıcı sahələrindən biri kimi bu sahənin inkişafına diqqət artmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər qida sənayesinin inkişafına da öz təsirlərini göstərmişdir. Belə ki, 2010-cı illə müqayisədə 2021-ci ildə qida sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 32% artmaqla 540 vahid təşkil etmişdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı ümumi sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisələrin 15%-ni, emal sənayesindəki müəssisələrin isə 20%-ni təşkil edir [5].

Qrafik 1. Qida sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişaf dinamikası (vahid).

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (02.03.2023).

Azərbaycanda emal sənayesinin tərkibində qida sənayesinin inkişafı da xüsusilə seçilməkdədir. Qeyd etmək mümkündür ki, emal sənayesində məhsul istehsalının həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə 2,7 dəfə artmaqla 15,9 milyard manat təşkil etmişdir. Müqayisə edilən dövrdə qida sənayesində məhsul istehsalı isə 2,4 dəfə yüksəlməklə 4,5 milyard manata çatmışdır. Göstərmək lazımdır ki, 2010-cı ildə qida sənayesində istehsal edilən məhsulun ümumi sənaye məhsulunda xüsusi çəkisi 7,1%, emal sənayesində 33,3% təşkil etdiyi halda, 2021-ci ildə bu göstəricilər: 9,1% və 31,3% səviyyəsində olmuşdur. Təbii ki, qida sənayesi məhsullarına ölkədaxili və xarici tələbatı nəzərə alsaq bu göstəricilərin hələ qaneedici səviyyədə olmaması haqda fikir yürütmək olar [5].

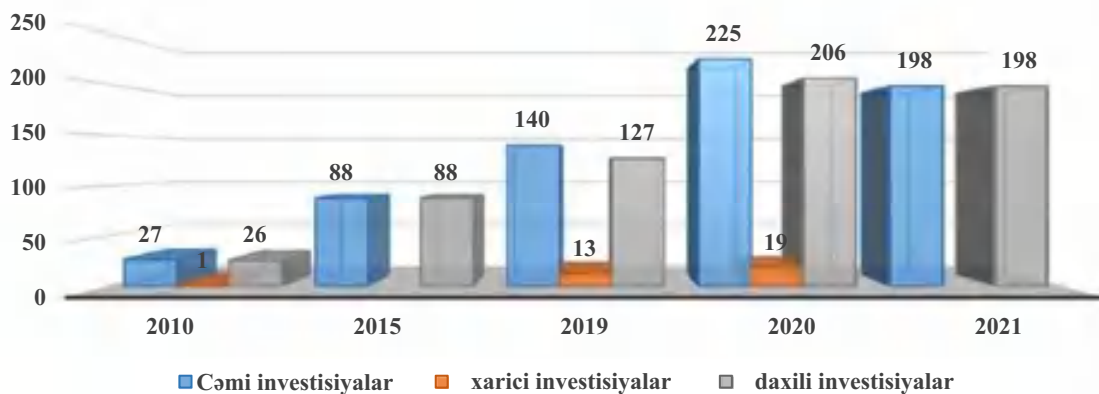

Qrafik 2. Qida sənayesində istehsal edilən məhsulun həcmi (milyard manat).

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (02.03.2023).

Ölkədə qida məhsul növləri üzrə istehsal artımında fərqliliklər müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, bəzi məhsulların həcmində daha yüksək artım baş verməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə ölkədə istehsal edilən kolbasa məhsullarının həcmi 5,4 dəfə, süd məhsullarınının 12 dəfə, meyvə mürəbbələri, konserv və şirə istehsalının 1,5 dəfə, un məhsulları üzrə şirniyyat istehsalının 1,3 dəfə artması nəzərə çarpmışdır. Həmçinin, müəyyən artım meyilləri bəzi məhsul növləri üzrə də müşahidə olunmuşdur [5]. Ölkəmizdə bəzi növ ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi yüksək deyildir. Belə ki, son illərin tədqiqatları göstərir ki, ölkədə təmizlənmiş düyü üzrə özünütəminatmə səviyyəsi 18%, şirniyyat məmulatları, şirinləşdirici maddələr qatılmış sair çörək-bulka məmulatları üzrə 77%, suxarı və peçenye, uzun müddət saxlanan qənnadı məmulatları üzrə 39%, makaron məmulatları üzrə 47%, bitki yağları üzrə 73% təşkil edir. Həmçinin, digər qida sənayesi məhsulları üzrə də belə göstəricilər müəyyən fərqli mövqeləri ilə diqqəti cəlb etməkdədir [5].

Ölkəmizdə qida sənayesinin inkişafı əsaslı investisiya qoyuluşlarını aktuallaşdırmaqdadır. Bu sahənin rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı müasir texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsini əsaslandırır. Ölkədə qida sənayesi üzrə yatırılan investisiyaların həcmində artım tendensiyası müşahidə edilir. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə bu sahədə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 7,3 dəfə artmaqla 198 milyon manat təşkil etmişdir. Qida sənayesində yatırılan investisiyalar emal sənaye sahələrində olduğu kimi daha çox daxili mənbələr hesabına həyata keçirilir [5].

Qrafik 3. Qida sənayesində əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların səviyyəsi (milyon manat).

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (02.03.2023).

Ölkədə qida sənayesində əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların ümumi sənaye və emal sənayesindəki payı öz yüksəlişi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, 2010-cu ildə ümumi sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların xüsusi çəkisində qida sənayesinin payı 0,6%, emal sənayesində 5,3% təşkil etdiyi halda, 2021-ci ildə bu göstəricilər 2,6% və 9,8% səviyyəsində olmuşdur [5]. Bu sahə üzrə investisiya qoyuluşlarının artımının davamlı və iri həcmdə olması xüsusi zərurətdən çıxış edir. Azərbaycanda bir neçə xarici kapitallı qida – emal sənaye müəssisələri var ki, onların investisiya qoyuluşları daha yüksəkdir və bu yatırımlar yeni texnologiyaların tətbiqinə və innovasiya xərclərinə yönəlir. Ölkədə bir yerli qida müəssisəsinə düşən investisiyanın illik orta həcmi 300000 – 350000 manat arası dəyişir ki, bu vəsait də istehsalın müasir tələblər baxımından təşkili və inkişafı üçün yetərli hesab olunmur. Həmin sahədə həmçinin innovativ inkişaf xərclərini də yüksək qiymətləndirmək olmaz. Qida sənayesində məhsul və proses innovasiyalarına çəkilən xərclərin həcmi son on ildə 15,4 milyon manat təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə qida sənayesində innovasiyalara çəkilən xərclər ümumi sənaye üzrə innovasiyalara çəkilən xərclərin 4,8%-ni təşkil etmişdir [5].

Nəticə

Azərbaycanda emal sənayesinin əsas tərkib hissəsi kimi qida sənayesinin perspektiv inkişafı üçün də əlverişli zəmin vardır. Ölkədə qeyri-neft sektorunun əsas tərkib hissəsi kimi qida sənayesinin inkişafına dövlət dəstəyinin artırılması vacib hesab olunur. Xüsusilə də bu dəstək investisiya – kredit cəlbində stimullaşdırıcı alətlərin tətbiqi istiqamətində daha önəmli olar. Ölkə regionlarının mövcud imkanları və işğaldan azad olunan rayonların potensialları bu sahənin perspektiv inkişafına kifayət qədər təsir göstərə bilər. Qida sənayesinin inkişafı həm də aqrar sektorun kompleks inkişafını əsaslandırır. Ölkənin qida sənayesi üçün yerli xammallardan istifadə imkanlarının araşdırılması, bu iki sahə arasında qarşılıqlı fəaliyyət və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qida sənayesinin inkişafı baxımından daxili və xarici satış bazarlarının genişləndirilməsi üzrə geniş və əsaslandırılmış marketinq tədqiqatların aparılması xüsusi zərurətdən irəli gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli qida sənayesinin inkişafı istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə də bağlı olmalıdır. Belə ki, bu sahədə xarici məhsullarla rəqabət aparacaq milli məhsul brendinin yaradılması və onun reklamının geniş təşkili də məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. (2021). Bakı. <https://e-qanun.az/framework/46813>.
2. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”. (2022). Bakı. https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2019). Bakı. <http://www.e-qanun.az/framework/41320>.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı, 2023. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı, 2023. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
6. Алтухов А.И. (2016). Необходимость актуализации доктрины продовольственной безопасности российской федерации // Экономика сельского хозяйства России. № 1. с. 2-11.
7. Воронцов Д.Г. (2015). Мировой опыт импортозамещения в сельском хозяйстве и пищевой промышленности // Научное обозрение. Серия 1: Экономика и право. № 1. с. 85-91.
8. Ревенко Л. (2015). Параметры и риски продовольственной безопасности // Международные процессы. Т. 13. № 2. с. 6-20.

9. The State of Food Security and Nutrition in the World (2021): Transforming food systems for food security, improved nutrition and affordable healthy diet for all.
<https://reliefweb.int/report/world/state-food-security-and-nutrition-world-2021-transforming-food-systems-food-security>
10. World Food and Agriculture – Statistical Yearbook (2022).

Илгар Вагиф оглы Садыков
доктор философии по экономике
Бакинский Государственный Университет, преподаватель

Особенности современного развития пищевой промышленности в Азербайджане

Резюме

Цель исследования - в статье рассматриваются особенности современного развития пищевой промышленности, оценивается сложившаяся ситуация с развитием данной отрасли. С указанием основных проблем развития пищевой промышленности автором выдвигаются предложения, имеющие важное значение с точки зрения их решения.

Методология исследования - при подготовке статьи использованы такие методы, как обобщение отечественного и зарубежного опыта развития пищевой промышленности, экономический и сравнительный анализ, оценка результатов.

Результаты исследования - могут быть использованы при подготовке исследований и обзоров развития пищевой промышленности.

Оригинальность и научная новизна исследования – статья разработана в направлении исследования современных проблем по теме. Исследование выделяется своим современным и оригинальным подходом к проблемам. Выдвинутые предложения представлены как результаты научно-практического обоснования автора. В статье отражена актуальность повышения конкурентоспособности выпускаемой на внутреннем и внешнем рынках продукции пищевой промышленности, внедрения современных технологий в производственную деятельность. Показано, что хотя инвестиции в эту сферу осуществляются исключительно из внутренних источников, но объем этих инвестиций не считается достаточным с точки зрения развития отрасли.

Ключевые слова: *пищевая промышленность, продукты питания, экономические реформы, аграрный сектор, перерабатывающая промышленность.*

Ilgar Vagif Sadigov
doctor of philosophy in economics
Baku State University, teacher
E-mail: sadigov.ilgar1975@gmail.com

Features of the modern development of the food industry in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study – the article examines the features of the modern development of the food industry, evaluates the current situation with the development of this area. With an indication of the main development problems of the food industry, proposals are put forward that are significant by the author in terms of their solution.

Methodology of the research - in the preparation of the article, methods such as generalization of domestic and foreign experience related to the development of the food industry, economic and comparative analysis, assessment of results were used.

The results of the study – can be used in the preparation of research and reviews on the development of the food industry.

Originality and scientific novelty of the study - the article was prepared in the direction of investigation of modern problems on the subject. The study stands out for its modern and original approach to problems. The proposed proposals are presented as the results of the scientific and practical

justification of the author. The article reflects the importance of increasing the competitiveness of products produced in the domestic and foreign markets related to the food industry, and the introduction of modern technologies in production activities. It is shown that although investments in this area are carried out exclusively on internal resources, the volume of these investments is not considered sufficient from the point of view of the development of the field.

Key words: food industry, food products, economic reforms, agrarian sector, processing industry.

Maqsud Azad oğlu QULIYEV
doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
E-mail: maqsud226@mail.ru
10.30546/4.71.2023.101

DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ 2030: ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ HƏDƏFLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Qlobal səviyyədə ərzaq probleminin aradan qaldırılması üçün həyata keçirilən və təklif olunan proqram və strategiyaları, eləcə də ölkəmizin qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksi üzrə tədqiq etməkdir. Bundan əlavə, gələcək dövr ərzaq təhlükəsizliyində önəmli rol oynayaacaq ağıllı təsərrüfatların ənənəvi təsərrüfatlardan fərqi müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Ümumiləşdirmə, analiz və sintez üsullarından tədqiqat zamanı istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması qlobal səviyyədə aktual olan və gündəlikdə duran problemlərdəndir. Dünya hökumətlərinin tətbiq etməli olduğu qlobal hədəflər sistemli və kompleks şəkildə hazırlanmışdır və onların tətbiqi aclıq və yoxsulluqla mübarizədə qlobal hədəfə çatdırıla bilər.

Tədqiqatın nəticələri. 2030-cu il gündəliyi üzrə dünya əhalisinin etibarlı ərzaqla təminatı üçün qlobal öhdəliklər və ağıllı təsərrüfatların yenilikləri tədqiqat zamanı əldə edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Həm qlobal surətdə, həm də ölkəmiz üzrə qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksi araşdırılmış və beynəlxalq öhdəliklər üzrə məqsəd və hədəflər qeyd edilmişdir. V nəsil təsərrüfatların effektiv tətbiq forması üçün hansı yeniliklərin vacibliyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: aclıq, ərzaq, qlobal, qida, BMT, dünya.

Giriş

Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətlərin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edir. Həmçinin, ərzaq təhlükəsizliyi ölkələrin milli iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır və dövlətlərin gələcək iqtisadi və sosial inkişafının əsaslarını təşkil edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) ərzaq təhlükəsizliyini təsvir etmək, müəyyənləşdirmək üçün ona belə bir tərif vermişdir: Ərzaq təhlükəsizliyi – Produktiv və sağlam həyat tələblərini qarşılamaq üçün yetərli (kifayət qədər) qida məhsullarına həm fiziki, həm də iqtisadi çıxışın olması deməkdir.

“Yoxsulluğa Son” və “Sıfır Aclıq”

Ərzaq təhlükəsizliyinin böyük önəm daşdığı və aclıq vəziyyətində olan əhalinin say artımı artıq 1974-cü ildə Romada BMT Baş Assambleyasında Dünya Ərzaq Konfransının keçirilməsi ilə nəticələndi. Bu konfransda “Aclıq və Qida çatışmazlığının Aradan Qaldırılması üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi” qəbul olundu. Bəyannamə ilə hər bir kişinin, qadının və uşağın fiziki və əqli qabiliyyətlərini tam inkişaf etdirmək və qorumaq üçün aclıq və qida çatışmazlığından azad olmaq kimi ayrılmaz hüququ olduğu təsbit olunmuşdur [8].

Daha sonra 1996-cı ildə qlobal səviyyədə ilk dəfə olaraq Dünya Ərzaq Sammiti keçirildi və beynəlxalq səviyyədə ərzaq (qida) məhsulunun siyasi və iqtisadi təzyiq aləti kimi istifadə olunmaması elan olundu. Sammitin məqsədi ən yüksək siyasi səviyyədə qlobal öhdəliyi yeniləyərək bütün insanlar üçün davamlı ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq və aclıq, qida çatışmazlığını aradan qaldırmaq idi [9].

XX əsrin 90-cı illərində 1.9 milyard insanın səfalət, yoxsulluq içində yaşaması beynəlxalq ictimaiyyəti təcili və təxirəsalınmaz tədbirlər görməyə məcbur etdi. XXI əsrin strategiyasının formalaşdırılması istiqamətində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) 2000-ci ildə keçirilən toplan-

tısında təşkilatın 191 üzv ölkəsi və 22 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə 2000-2015-ci illəri əhatə edən Minilliyin İnkişaf Hədəfləri (MİH) müəyyən olunaraq qəbul edildi. Özündə 8 hədəfi ehtiva edən MİH-in ilk hədəfi ifrat yoxsulluq dərəcəsinin və aclığın əsaslı surətdə azaldılması idi. Proqramın tətbiqi nəticəsində dünyada ifrat yoxsulluq, səfalət və aclıq içində yaşayan insanların sayı azalaraq 1990-cı illərdə 1.9 milyard təşkil edirdisə artıq bu rəqəm 2015-ci ildə 836 milyona enmişdir. MİH böyük dərəcədə irəliləyişə nail olsa da 800 milyondan çox insanın yoxsulluq və aclıq vəziyyətində olması hələ də həlli vacib olan və həyati əhəmiyyət daşıyan məsələlərin həllinə istiqamətlənməyi tələb edir. Dünyanın ən böyük beynəlxalq təşkilatı olan BMT aclığa və yoxsulluğa son qoyulması istiqamətində növbəti qlobal çağırışı həyata keçirərək bütün dünya ölkələrinin yerinə yetirməsi üçün 2015-ci ildə 17 məqsəddən ibarət Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini (DİM) tərtib etmişdir və həmin məqsədlərə 2030-cu ilə qədər nail olunması nəzərdə tutulur. Qeyd olunan 17 məqsəddən ilk ikisi müvafiq olaraq “Yoxsulluğa Son” və “Sıfır Aclıq” başlığı adı altındadır. Yoxsulluğa son adlı birinci məqsəd özündə 5 hədəfi birləşdirir (bax: şəkil 1).

Şəkil 1. DİM-in I məqsədi “Yoxsulluğa Son” məqsədinin hədəfləri [8].

Aclıq və qida çatışmazlığına səbəb olan hadisələr 4 qrupda cəmləşdirilir. BMT tərəfindən təyin olunmuş bu səbəblər aşağıdakılardır:

- hökumətlərin yeritdiyi uğursuz siyasət;
- iqtisadi və istehsalla bağlı məsələlər;
- demoqrafik və sosial məsələlər;
- iqlim dəyişikliyi və ətraf mühit.

Ərzaq təhlükəsizliyi dünya səviyyəsində ilk dəfə T.R.Maltus tərəfindən tədqiq edilmişdir. İqtisadçı alim əhali artımı ilə məhsul istehsalı arasındakı asılılığı təhlil edərək sübut etmişdir ki, əhali artımı geometrik (həndəsi) silsilə ilə, məhsul istehsalı isə arifmetik şəkildə artır. Sadə şəkildə desək alimin əldə etdiyi nəticə bundan ibarət olmuşdur: məhsul istehsalının artım sürəti əhalinin artım sürətindən zəifdir və bu tendensiya gec ya tez ərzaq çatışmazlığına gətirib çıxaracaqdır [6]. Maltusun nəzəriyyəsinin 1798-ci ildə ortaya çıxmasına baxmayaraq müasir dünyamızda da öz aktuallığını qorumaqdadır. Hazırkı dövrdə bu nəzəriyyə əsasən inkişaf etməmiş ölkələrdə özünü doğruldur, nəzəriyyəyə əyani misal isə Hindistan, Çin, Pakistan və İndoneziyadır.

BMT-nin hesablamalarına görə dünya əhalisinin təxminən 10%-i aclıqdan əziyyət çəkir. Başqa sözlə, dünyada hər 9 insandan 1-i aclıq vəziyyətindədir. Bütün bunları nəzərə alaraq qlobal çağırış kimi artıq qəbul olunan DİM-in ikinci məqsədi “Sıfır Aclıq” 2030-cu ilə qədər dünyada aclığın kökünün kəsilməsini hədəfləməkdədir. Bu məqsəd özündə 8 hədəfi ehtiva edir (bax: şəkil 2).

Şəkil 2. DİM-in II məqsədi “Sıfır Aclıq” məqsədinin hədəfləri [5].

Dünya sivilizasiyasının həyat qabiliyyətliliyinin davamlılığı üçün yetərli qidaya sahib olmaları bütün insanların sahib olduqları hüquqların ən başlıcasıdır. Təsadüfi deyil ki, BMT 1948-ci ildə “İnsan Haqları Bəyannaməsi”ndə insanların “Yemək Hüququ” olduğunu qəbul etdi və o zamandan bəri bu hüququn bütün digər hüquqlardan istifadə üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiqləmiş oldu. Yemək hüququ və onun variasiyaları insanların özlərini ləyaqətlə qidalandırmaq hüququnu təmin edən insan hüququdur və kifayət qədər qidanın mövcud olmasını, insanların onu əldə etmə vasitələrinin olduğunu və onun fərdin bəslənmə ehtiyaclarını adekvat şəkildə ödədiyini bildirir. 1961-ci ildə BMT tərəfindən dünyanın ən böyük humanitar hökumətlərarası təşkilatı kimi Dünya Ərzaq Proqramı (WFP) fəaliyyətə başlamışdır [10]. Əsas hədəf olaraq təşkilatın prioriteti aclıq və ərzaq çatışmazlığının aradan qaldırılmasına yönəlik fəaliyyətdir. 2019-cu ilin məlumatına əsasən, təşkilat 88 ölkədə 97 milyon insana xidmət göstərmiş və 2020-ci ildə Nobel Sülh Mükafatı ilə təltif olunmuşdur.

İnsanların qida olaraq qəbul etdikləri məhsullarda qidalanma dəyəri, məhsulun kkal formulu önəmli əhəmiyyətli kəsb edir. Birləşmiş Ştatlar hökumətinə görə bir kişinin gün ərzində orta qidalanma dəyəri 2700 kkal, qadının isə 2200 kkal təşkil etməlidir. FAO isə bir insanın gündəlik ortalama qidalanma dəyərinin 1800 kkal təşkil etməli olduğunu vurğulayır. Burada da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hazırkı dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə (İEO) insanların gündəlik orta qidalanma dəyəri 3000 kkal dan yuxarı olduğu halda həmin göstərici inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) 2500 kkal civarında, yerdə qalan ölkələr üçün isə FAO-nun qəbul etdiyi ortalama göstəricidən aşağıdır [4].

Qidalanma norması eynilə həmin ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyi sistemini xarakterizə edir. Yuxarıda qeyd olunan tendensiya – qida normasının insan ehtiyaclarını ödəməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təminatından birbaşa asılıdır və ölkələrin inkişaf vəziyyəti ərzaq ilə təmin olunma səviyyəsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. İqtisadi cəhətdən böyük inkişafa nail olmuş ölkələr rifah halının da yüksək olması ilə tanınır. Bütün sahələrdə olduğu kimi ərzaq təhlükəsizliyi siyasətində və təmin olunma dərəcəsinə də öndədirlər (bax: şəkil 3).

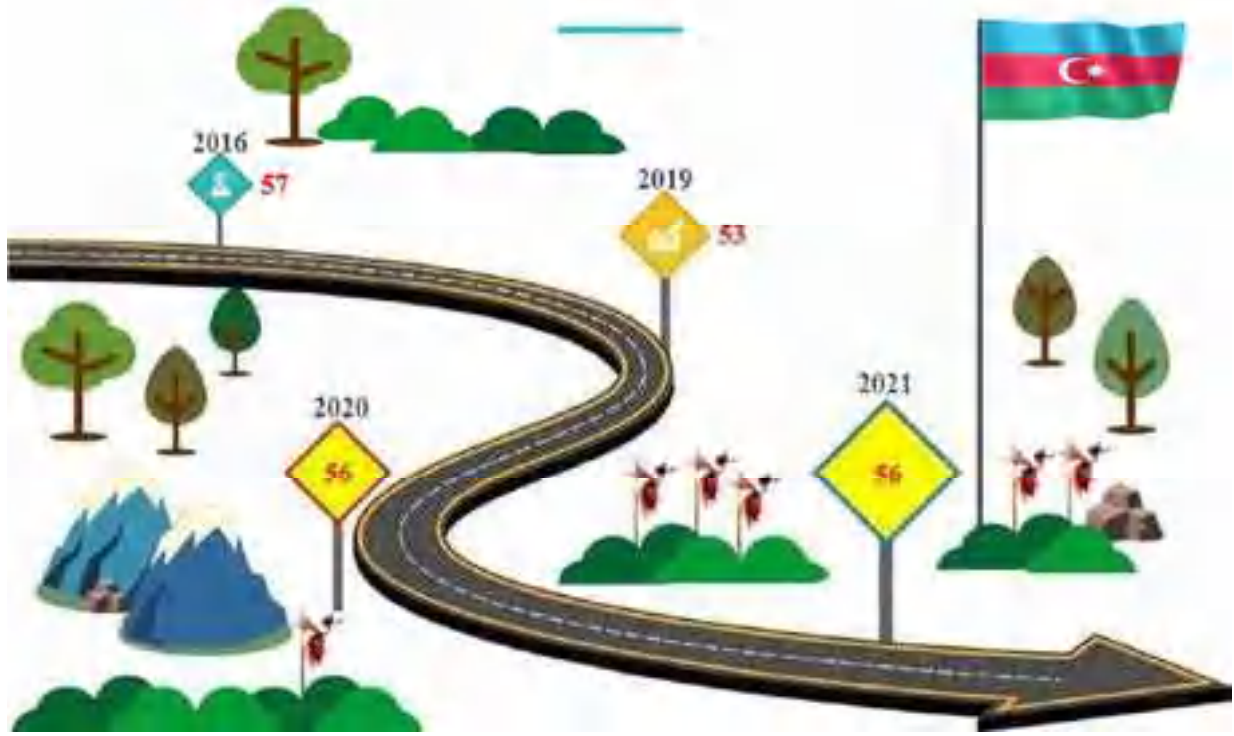
Şəkil 3. Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksində ilk 20-likdə yer alan Avropa ölkələri, 2021 [5].

Beynəlxalq reytingə baxdıqda şəkil 3-də adları göstərilən ölkələrdən də görüldüyü kimi dünya üzrə ilk 20-likdə adı olan ölkələrin 70%-i, yəni 14-ü Avropanın payına düşür. İlk 5-lik isə müvafiq olaraq İrlandiya, Avstriya, Birləşmiş Krallıq, Finlandiya və İsveçdir. 2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin 2,2 milyard artacağı gözlənilir ki, bu da dünya fermerlərinin indi istehsal olunandan təxminən 70% daha çox məhsul istehsal etməli olacaqları anlamına gəlməkdədir. Buna görə də dayanıqlı ərzaq təhlükəsizliyi siyasəti həyata keçirilməli və qida israfı azaldılmalıdır. Hazırkı dövrdə isə hesablamalara görə qlobal səviyyədə istehsal olunan qida məhsullarının 33-50% aralığı heç vaxt yeyilmir və israf olunan bu qida məhsullarının dəyəri trilyon ABŞ dolları ilə ölçülür. Belə ki, hər il Çinin ərazisindən daha böyük ərazi yeyilməyən (israf olunan) ərzaq məhsullarının yetişdirilməsi üçün istifadə olunur. Əgər ərzaq tullantılarını ölkə kimi təsvir etsək o zaman bu ölkə ABŞ və Çindən sonra istixana qazlarının üçüncü ən böyük emitenti olardı [4, 40]. Qida məhsullarını ən geniş şəkildə israf edən ölkələr məhz elə inkişaf etmiş ölkələrdir. Hər il ABŞ, Birləşmiş Krallıq və Avropada israf olunan qida məhsullarının ¼ dən də az hissəsi aclıq vəziyyətində olan insanların hər birini yedirməyə kifayət edir.

Azərbaycan Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksində

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması nöqtəyi-nəzərindən qeyd edə bilərik ki, 2016-cı ildə qəbul olunan Strateji Yol Xəritəsi özündə aqrar sahədə maliyyələşmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və əldə edilməsi imkanlarının asanlaşdırılmasını ehtiva etməkdədir. Burada eyni zamanda kənd təsərrüfatına investisiyaların cəlb olunması və onun müxtəlif vasitələr ilə stimullaşdırılması, həmçinin sığorta məsələləri də yer almaqdadır. Ölkəmizdə həyata keçirilən və bütün iqtisadi sferaları əhatə edən iqtisadi siyasət nəticəsində ərzaq təhlükəsizliyi ilə təmin olunma indeksinin beynəlxalq reyting cədvəli vasitəsilə bir çox ölkələrdən irəli səviyyədə qərarlaşdığı görünür (bax: şəkil 4).

Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi indeksinin məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, ölkəmiz beynəlxalq reyting cədvəlində 2016-2021-ci illər arasında 113 ölkə arasından əllilikdə mövqe tutmuşdur. Azərbaycan qlobal indeksdə 2016-cı ildə 57-ci, 2019-cu ildə 53-cü, 2021-ci ildə isə 56-cı yerdə qərarlaşmışdır və bunun səbəbi dünyamızı bürüyən Covid – 19 pandemiyasının qlobal səviyyədə yaratdığı iqtisadi, siyasi və sosial problemlər olmuşdur. Bu sıralamada ölkəmiz Şimali Afrika dövlətlərindən Misir, Əlcəzair, Tunis və Mərakeşi və eyni zamanda Ukrayna, Serbiya (2019) kimi Avropa dövlətlərini qabaqlayır.

Şəkil 4. Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksində Azərbaycan, 2016-2021-ci illərdə [5].

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasının milli və iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının vacib komponentidir və bu sahədə uğura və inkişafa nail olmaq üçün dövlət tərəfindən bütün iqtisadi sferaları əhatə edən irimiqyaslı iqtisadi proqram, strategiya və islahatlar həyata keçirilməkdədir. Ərzaq təhlükəsizliyinə birbaşa təsir göstərməkdə olan bu proqramlar aşağıdakılardır [2, 3]:

- Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı;
- Regionların Sosial - İqtisadi İnkişafı üzrə Dövlət Proqramları;
- Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı;
- Əhalinin Ərzaq Məhsulları ilə Etibarlı Təminatına dair Dövlət Proqramı;
- Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olan dövlət proqramları.

Azərbaycan dövləti çoxtərəfli diplomatiyanı dəstəkləyən multilateral siyasət yürüdür və ölkəmiz beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çox səmərəli əməkdaşlıqla milli maraqlara söykənən konvensiyalara qoşulur. 2000-ci ildə Avropa Komissiyasının Ərzaq təhlükəsizliyi proqramına qatılan ölkəmiz həmçinin BMT-nin eyni ildə qəbul etdiyi MİH-ə qoşulmuş və ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində əldə etdiyi uğurlara və yoxsulluğun azaldılmasına görə 2015-ci ildə FAO tərəfindən mükafatlandırılmışdır. Hazırda 2030-cu il üzrə qlobal gündəliyi rəhbər tutaraq dövlət DİM-in məqsədlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində əməli-praktiki siyasət yürütməkdədir.

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyində yeni nəsillə ağıllı təsərrüfatlar

Ölkəmizdə artıq yenidən qurulmasına start verilmiş ərazilərdə ağıllı fermer təsərrüfatlarının yaradılması bugünkü müasir tələblərə - beşinci kənd təsərrüfatı inqilabının gətirdiyi yeniliklərə müvafiq surətdə aparılır [1]. Ümumilikdə götürsək ənənəvi və ağıllı fermaların bir sıra əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri vardır (bax şəkil 5).

Qeyd olunan ferma formalarının yaradılması ənənəvi fermalarla müqayisədə idarəetməni daha optimal və çevik edəcəkdir. Əsas fərqləndirici xüsusiyyətlər arasında ən nəzərəçarpanı müasir dövrün texnologiyalarının istifadəsinə əsaslanmadır. Peyk texnologiyasından, internetdən istifadə, elektron informasiya bazasını formalaşdırmaq bu qəbildəndir. Ərazinin idarəedilməsində peyk

vasitəsilə şəkillərin əldə olunması aqrosektorun inkişafını keyfiyyətcə yeni mərhələyə çatdıracaqdır. Ölkəmizdə qeyd edilənlərlə bağlı mövcud vəziyyət ağıllı təsərrüfatların yaradılmasına tam şəkildə cavab verməkdədir. Texniki yeniliklər əlbəttə ki, perspektiv dövr üçün ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına əhəmiyyətli şəkildə töhfə verəcək. Yeniliklər aşağıdakı üstünlükləri təmin edəcəkdir [7]:

Şəkil 5. Ənənəvi və ağıllı fermer təsərrüfatlarının fərqləri [7].

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının effektivliyini optimallaşdırmaq;
- keyfiyyəti optimallaşdırmaq;
- ətraf mühitə zərərli təsirləri minimallaşdırmaq;
- istehsal ilə əlaqəli riskləri minimallaşdırmaq.

Yeni ağıllı (rəqəmsal) fermalarda dron və qrafik informasiya sistemi platformalarından istifadə bitkinin böyüməsi, torpağın vəziyyəti, hava şəraiti, əlaq otlarının yayılması durumu və bu kimi aqro parametrlər haqda real zamanda qrafik informasiyanın fermerlərə ötürülməsini təmin edir. Beləcə fermer təsərrüfatlarında elektron informasiya platforması olacaq və müəyyən proqram təminatı ilə fermer təsərrüfat əməliyyatlarını icra edəcəkdir. Ölkəmizin peyk texnologiyasına sahib olması rəqəmsal (digital) fermaların fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradacaqdır.

Nəticə

Beynəlxalq təşkilatların gələcək ilə bağlı proqnozları və dünya əhalisinin etibarlı ərzaq təhlükəsizliyi probleminin implementə olunan qlobal təşəbbüs və layihələrə baxmayaraq nəzərəçarpan səviyyədə böyük olması bu tədqiqatda qeyd olunmuşdur. 2030-cu il üzrə qlobal öhdəliklərin tətbiqi qarşıya qoyulan məqsəd və hədəflərə çatmasına rəvac verə bilər. Həmçinin, Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi üzrə plan-proqramlara qısaca nəzər salınmışdır və dəyişən dünyada daha dayanıqlı ərzaqla təminat işində dövlətimizin qlobal öhdəliklərə sadıqlıyı vurğulanmışdır. Yeni nəsillə ağıllı təsərrüfatların öz sələflərindən fərqi göstərilmişdir və məqalə işi qarşıdakı illərdə dünya əhalisinin say artımının mütləq surətdə yeniliklərin tətbiqini zəruri hala gətirdiyi nəticəsini hasil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018- 2019-2023-cü illər
3. Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı, Bakı, 2001
4. D.Clercq, M.Vats and A.Biel. Agriculture 4.0: Agricultural robotics and automated equipment for sustainable crop production, Rome, “Food and Agriculture Organization of the United Nations”, 2018
5. Global Food Security Index 2022: [Electronic resource] / Impact Economist. URL: <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/>
6. Malthus, T. An Essay on the Principle of Population, London, “Electronic Scholarly Publishing Project”, 1798. 134p.
7. Santios-Velle, S and Kienzle, J. Agriculture 4.0: agricultural robotics and automated equipment for sustainable crop production, Rome, “FAO”, 2020. 40p
8. Sustainable Developments Goals - No Poverty: [Electronic resource] / United Nations. URL: <https://www.undp.org/sustainable-development-goals/no-poverty>
9. Sustainable Developments Goals - Zero Hunger: [Electronic resource] / United Nations URL: https://sdgs.un.org/goals/goal2#targets_and_indicators
10. World Food Programme: [Electronic resource] / WFP. URL: <https://www.wfp.org/history>

Магсуд Азад оглы Гулиев
Аспирант Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: maqsud226@mail.ru

Цели устойчивого развития на 2030 год: цели в области продовольственной безопасности

Резюме

Цель исследования. Он заключается в изучении реализуемых и предлагаемых программ и стратегий по устранению продовольственной проблемы на глобальном уровне, а также глобального индекса продовольственной безопасности нашей страны. Кроме того, определение разницы между умными фермами и традиционными фермами, которые будут играть важную роль в обеспечении продовольственной безопасности в будущем..

Методология исследования. Использовались методы обобщения, анализа и синтеза.

Прикладное значение исследования. Обеспечение продовольственной безопасности является одной из проблем, актуальных на глобальном уровне и стоящих на повестке дня. Глобальные цели, которые должны быть реализованы мировыми правительствами, разрабатываются систематически и всесторонне, и их реализация может привести к глобальной цели в борьбе с голодом и бедностью.

Результаты исследования. В ходе исследования были получены глобальные обязательства по обеспечению продовольствием населения мира в рамках Повестки дня на период до 2030 года и инновации в области умных ферм.

Оригинальность и научная новизна исследований. Был рассмотрен глобальный индекс продовольственной безопасности как в глобальном масштабе, так и для нашей страны, отмечены цели и задачи международных обязательств.

Ключевые слова: голод, еда, глобальный, еда, ООН, мир.

Magsud Azad Guliyev
PhD student, Azerbaijan University of Cooperation
E-mail: maqsud226@mail.ru

Sustainable development goals 2030: targets in food security

Summary

The purpose of the study. It is to study the implemented and proposed programs and strategies to eliminate the food problem at the global level, as well as the global food security index of our country. In addition, defining the difference between smart farms and traditional farms, which will play an important role in food security in the future.

Research methodology. Generalization, analysis and synthesis methods were used.

Applied significance of the research. Ensuring food security is one of the problems that are relevant at the global level and are on the daily agenda. The global goals to be implemented by world governments are systematically and comprehensively developed, and their implementation can lead to a global goal in the fight against hunger and poverty.

Results of the study. Global commitments to secure food for the world's population under the 2030 Agenda and innovations of smart farms were obtained during the research..

Originality and scientific innovation of research. The global food security index was examined both globally and for our country, and goals and targets for international obligations were noted.

Key words: *hunger, food, global, food, UN, world.*

UOT: 33.338

Hidayət Asaf oğlu RƏHİMOV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant
10.30546/4.71.2023.47

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ MARKETİNQİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - həm istehsalçılara, həm də istehlakçılara fayda gətirməklə kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəliliyini, keyfiyyətini və satış qabiliyyətini artırmaq üçün strategiya və tövsiyələri müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat kənd təsərrüfatı sektorunda cari emal və marketinq təcrübələrini araşdırmaq və sübuta əsaslanan tövsiyələr hazırlamaq üçün məlumat təhlili, nümunə araşdırmaları və ekspert məsləhətlərini birləşdirən çoxşaxəli yanaşmadan istifadə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Bu tədqiqat praktiki əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, kənd təsərrüfatı emalçıları və marketoloqlar tərəfindən əməliyyatlarını təkmilləşdirmək, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və bazar rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün həyata keçirilə bilən tövsiyələr təklif edir.

Tədqiqatın nəticələri - kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinq sektorunda təkmilləşdirmələrə təkan vermək üçün həyata keçirilə bilən emal texnikası, keyfiyyət nəzarət, brendinq, paylama, işçi qüvvəsinin inkişafı və ətraf mühitə görə məsuliyyəti əhatə edən hərtərəfli tövsiyələr toplusunu təqdim edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi-müasir kənd təsərrüfatı problemlərinin həlli üçün uyğunlaşdırılmış tövsiyələr təklif etmək üçün müxtəlif məlumat mənbələrini və ekspert rəylərini unikal şəkildə birləşdirir, elmi yeniliyi isə davamlılığını, işçi qüvvəsinin inkişafını və sənayenin hərtərəfli təkmilləşdirilməsi üçün müasir marketinq təcrübələrini təşviq edən bütün dəyər zənciri üzrə vahid yanaşmasındadır.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı məhsulları, emal, marketinq, davamlılıq, keyfiyyətə nəzarət.*

Giriş

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqi qlobal ərzaq təchizatı zəncirində və bütün dünyada saysız-hesabsız icmaların iqtisadi rifahında mühüm rol oynayır. Xam kənd təsərrüfatı əmtələrinin əlavə dəyərli, istehlakçı üçün hazır məhsullara çevrilməsi və onların səmərəli şəkildə bazara çıxarılması ilə bağlı proseslərin mürəkkəb şəbəkəsi təkcə kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatlarını saxlamaq üçün deyil, həm də ərzaq təhlükəsizliyini və xalqların ümumi rifahını təmin etmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqi fermerləri, istehsalçıları və istehlakçıları mükəmməl bir zəncirdə birləşdirən aqro-ərzaq sistemində ayrılmaz əlaqələri təmsil edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı geniş fəaliyyət spektrini, o cümlədən xam məhsulların yuyulması, çeşidlənməsi, qablaşdırılması və konservləşdirilmiş məhsullar, dondurulmuş məhsullar və hazır yeməklər kimi istehlakçılar üçün əlverişli formalara çevrilməsini əhatə edir. Marketinq, digər tərəfdən, brendinq, reklam və paylama kimi strategiyalar vasitəsilə bu işlənmiş məhsulları istehlakçıların əlinə keçirməyə diqqət yetirir.

1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı

1.1. Emal üsullarının sadələşdirilməsi

Kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli emalı inkişaf edən kənd-qida sənayesinin əsasını təşkil edir. Resursdan maksimum istifadə etmək, tullantıları minimuma endirmək və yüksək keyfiyyətli məhsulları təmin etmək üçün bu proseslərin sadələşdirilməsi çox vacibdir.

Səmərəliliyə nail olmaq üçün əsas strategiyalardan biri kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının müxtəlif mərhələlərini optimallaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş qabaqcıl texnologiya və avadan-

lıqların tətbiqini əhatə edir. Bu, əmək tutumlu vəzifələri avtomatlaşdırma, emal vaxtını azalda və ümumi məhsuldarlığı artırma bilən maşınların birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Müasir emal avadanlığı taxıl və məhsuldan tutmuş ət və süd məhsullarına qədər xüsusi kənd təsərrüfatı məhsullarına uyğunlaşdırıla bilər ki, bu da xammaldan istehlak üçün hazır mallara daha rahat keçidi təmin edir [2, s.3].

Mütərəqqi texnikanı tətbiq etməklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalçıları öz imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırma, əməliyyat xərclərini azalda və ardıcıl məhsul keyfiyyətini saxlaya bilərlər. Bundan əlavə, ağıllı sensorlar və monitorinq sistemlərinin inteqrasiyası real vaxt rejimində məlumatların toplanmasına, dəqiqliyi və emal dəyişənləri üzərində nəzarətin artırılmasına imkan verir. Bu, təkcə məhsuldarlığı artırır, həm də enerji istehlakını azaltmaqla və resurs israfını minimuma endirməklə davamlılıq səylərinə töhfə verir.

Innovativ emal üsulları dondurularaq qurutma və vakuumla möhürləmə kimi daha effektiv konservləşdirmə üsullarından məhsul tullantılarını azaltmaq üçün dəqiq kəsmə və hissələrə ayırma üsullarının istifadəsinə qədər dəyişə bilər. Əlavə olaraq, suyun təkrar emalı və qablaşdırma üçün ekoloji cəhətdən təmiz materiallardan istifadə kimi davamlı təcrübələr ətraf mühitə təsiri azaltmaq üçün emal üsullarına inteqrasiya olunur [2, s.8].

1.2. Keyfiyyətə nəzarət və standartlaşdırma

Keyfiyyətə nəzarət və standartlaşdırma kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının əsas aspektləridir ki, onlar təkcə son məhsulların təhlükəsizliyini və etibarlılığını təmin etmir, həm də istehlakçılarda inam yaradır və bazara çıxışı asanlaşdırır.

Keyfiyyətə nəzarət aydın və hərtərəfli keyfiyyət göstəricilərinin yaradılması ilə başlayır. Bu meyarlar müxtəlif emal mərhələlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının arzu olunan atribut və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün əsas rolunu oynayır. Ölçü, rəng, tekstura və dad kimi amillər üçün xüsusi standartlar təyin etməklə proqramlar son məhsulun bütövlüyünü qoruya bilər [7, s. 59].

Keyfiyyət meyarları adətən sənaye ekspertləri, hökumət orqanları və müvafiq maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıqda hazırlanır. Bu standartlar qida tərkibi, qida təhlükəsizliyi tədbirləri və hətta üzvi və ya davamlı sertifikatlar kimi amilləri əhatə edə bilər. Aydın və dəqiq müəyyən edilmiş keyfiyyət göstəriciləri nəinki istehlakçıların gözləntilərini qarşılamağa kömək edir, həm də onlara bazara çıxışı asanlaşdıraraq tənzimləyici tələblərə və beynəlxalq ticarət müqavilələrinə əməl etməyə imkan verir.

Emalda ardıcılıq keyfiyyət meyarlarına cavab vermək və vahid məhsullar istehsal etmək üçün aşıdır. Bu, emal texnikalarının ciddi şəkildə tətbiqini və istehsal prosesinin hər bir mərhələsində əvvəlcədən müəyyən edilmiş standartlara riayət etməyi nəzərdə tutur. Yuyulması, çeşidlənməsi, qablaşdırılması və ya hər hansı digər emal mərhələsi olsun, son məhsulda dəyişikliklərin qarşısını almaq üçün tutarlılığın qorunması vacibdir [7, s.62].

1.3. Təchizat zəncirinin optimizasiyası

Təchizat zəncirinin optimallaşdırılması kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının mühüm aspektidir və iki əsas komponenti əhatə edir: inventarların idarə edilməsi və nəqliyyat və logistika. Tullantıları azaltmaq, xərcləri minimuma endirmək və istehlakçı tələbatını ödəmək üçün məhsulların fermadan istehlakçıya səmərəli şəkildə keçməsinə təmin etmək vacibdir. Bu bölmə kənd təsərrüfatının təchizat zəncirində bu elementlərin əhəmiyyətini araşdırır [5, s.12].

Effektiv inventar idarəçiliyi kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı tədarük zəncirində mühüm yer tutur. Bu, xammalın, bitməmiş istehsalın və hazır məhsulların kəmiyyət və keyfiyyətinə strateji nəzarəti və izlənməsini əhatə edir. Inventarın düzgün idarə edilməsi bir neçə yolla kömək edir:

- Tələbat və istehsal tələblərini dəqiq proqnozlaşdırmaqla proqramlar çox vaxt xarab və tullantılara səbəb olan həddindən artıq istehsalı azalda bilər.
- Təzə məhsul kimi sənaye sahələrində vaxtında inventar dövriyyəsi məhsulların keyfiyyətini və dadını qoruyaraq istehlakçılara ən təzə halda çatmasını təmin edir.
- Effektiv inventar idarəetməsi saxlama xərclərini və saxlama obyektlərinə ehtiyacı minimuma endirir, nəticədə əməliyyat xərclərini azaldır.

- O, proessorlara dəyişən istehlakçı seçimlərinə və tələbatın mövsümi dəyişmələrinə daha effektiv reaksiya verməyə imkan verir.

Çox vaxt məlumat analitikası və proqram həlləri ilə inteqrasiya olunmuş müasir inventar idarəetmə sistemləri inventar səviyyələri, tələb nümunələri və məhsulun saxlama müddətinin real vaxt rejimində görünməsinə təmin edir. Bu məlumat proessorlara verilənlərə əsaslanan qərarlar qəbul etməyə imkan verir, inventar səviyyələrinin istehlakçı tələblərini ödəmək üçün optimallaşdırılmasını təmin etməklə yanaşı, tullantıları minimuma endirir [5, s.17].

Təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasının nəqliyyat və logistika aspekti kənd təsərrüfatı məhsullarının emal müəssisələrindən pərakəndə satıcılara və ya istehlakçılara vaxtında və səmərəli hərəkəti üçün vacibdir. Bu, bir neçə kritik elementi əhatə edir:

- Marşrutlaşdırmanın optimizasiyası: Məsafə, yol şəraiti və nəqliyyat nümunələri kimi amilləri nəzərə alaraq məhsulların daşınması üçün ən səmərəli marşrutların müəyyən edilməsi.
- Temperatura nəzarət: Tez xarab olan məhsullar üçün daşınma zamanı müvafiq temperatur və rütubətin saxlanması məhsulun keyfiyyətinin qorunması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.
- Planlaşdırma və izləmə: Daşınmaların vaxtında planlaşdırılması və tranzitdə olan məhsulların real vaxt rejimində izlənilməsi çətdirilmələrin qrafikə uyğun gəlməsini təmin edir və potensial problemlərə görə izlənilə bilər.
- Davamlılıq: Yanacağa qənaət edən nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi və karbon emissiyalarının azaldılması kimi ekoloji cəhətdən davamlı nəqliyyat təcrübələrinin birləşdirilməsi.
- Uyğunluq: Məhsulların yerli və beynəlxalq qaydalara, o cümlədən gömrük və sanitariya standartlarına uyğun daşınmasını təmin etmək.

GPS izləmə, IoT sensorları və blokçeyn kimi müasir texnologiyaların tətbiqi nəqliyyat və logistika daha yaxşı görünürük təmin edə bilər. Bu alətlər çətdirilmə təxminlərinin dəqiqliyini yaxşılaşdırmağa, nəqliyyat xərclərini azaltmağa və ümumi təchizat zəncirinin səmərəliliyini artırmağa kömək edir [5, s.12].

2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi

2.1. Bazarın təhlili və tədqiqatı

Kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi dünyasında bazarın möhkəm anlaşılması çox vacibdir. Bu anlayış iki mühüm elementi əhatə edən hərtərəfli bazar təhlili və tədqiqatından əldə edilmişdir: istehlakçı seçimlərini başa düşmək və bazar tendensiyalarını müəyyən etmək.

İstehlakçı üstünlükləri kənd təsərrüfatı məhsullarının effektiv marketinq strategiyalarının təməli daşını təşkil edir. İstehlakçıların məhsulun keyfiyyəti, çeşidi, qiymətləri və davamlılığı baxımından nə istədiyini bilmək vacibdir. Bu anlayış məhsulların xüsusi tələblərə uyğun hazırlanması üçün əsas rolunu oynayır və öz növbəsində daha yüksək satışlara və daha çox müştəri məmnuniyyətinə səbəb olur [9, s.4].

İstehlakçı seçimlərinə mədəni mənşələr, qidalanma vərdisləri, sağlamlıq problemləri və ətraf mühit şüuru da daxil olmaqla çoxsaylı amillər təsir edir. Bu üstünlükləri üzə çıxarmaq üçün sorğular, fokus qrupları və məlumatların təhlili kimi bazar araşdırması üsulları vacib alətlərdir.

Bazar meyilləri istehlakçı davranışının dinamik göstəriciləridir və bu tendensiyalardan xəbərdar olmaq kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqində uğur qazanmaq üçün çox vacibdir. Bazar tendensiyalarına məhsul tələbindəki dəyişikliklər, satınalma kanallarında dəyişikliklər və inkişaf edən etik mülahizələr daxil ola bilər. Bu tendensiyaları tanımaq və onlara cavab vermək çoxlu üstünlüklər təqdim edir.

İnkişaf etməkdə olan tendensiyaları erkən müəyyən etmək böyümə üçün imkanlar yaradır və kənd təsərrüfatı marketoloqlarına rəqiblərini qabaqlamağa imkan verir. O, həmçinin dəyişən istehlakçı əhval-ruhiyyəsinə uyğunlaşaraq riskləri azaltmağa kömək edir. Bundan əlavə, davamlılıq və etik istehlakla bağlı tendensiyaları izləmək marketoloqlara öz məhsullarını və mesajlaşmalarını inkişaf edən ictimai dəyərlərlə uyğunlaşdırmağa imkan verir [9, s.7].

2.2. Brendləşdirmə və qablaşdırma

Kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi sahəsində brendinq və qablaşdırma istehlakçıların

qavrayışlarını formalaşdırmaqda və satınalma qərarlarına təsir etməkdə mühüm rol oynayır. Bu bölmə cəlbedici brendin yaradılmasının və davamlı və cəlbedici qablaşdırma strategiyalarının qəbul edilməsinin vacibliyini araşdırır [6, s. 20].

Brending istehlakçıların şüurunda kənd təsərrüfatı məhsulları üçün fərqli bir şəxsiyyət yaratmaq sənətidir. O, sadəcə loqo və ya məhsul adından ibarət deyil; o, məhsulla əlaqəli dəyərləri, hekayəni və vədi əhatə edir. Cəlbedici brendinq bir sıra üstünlüklər təklif edir:

- Fərqlənmə - İzdihamlı bazarda cəlbedici brend məhsulları rəqiblərdən fərqləndirərək onları yaddaqalan və fərqli edir;
- İstehlakçı güvəni - Öz vədlərini ardıcıl olaraq yerinə yetirən brendlər istehlakçılar arasında inam və sədaqət yaradır və təkrar alışlara səbəb olur;
- Emosional əlaqə - Effektiv brendinq istehlakçılarla emosional səviyyədə əlaqə qurur, məhsulun funksional atributlarından kənara çıxan bir əlaqə yaradır.

Cəlbedici brendin yaradılması, dəqiq müəyyən edilmiş missiya, vizyon və dəyərləri özündə əks etdirən aydın və cəlbedici brend şəxsiyyətini inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur. Vizual cəhətdən cəlbedici dizayn elementlərinin istifadəsi, cəlbedici hekayələr və istehlakçı ilə bütün əlaqə nöqtələrində ardıcıl mesajlaşma güclü brendin qurulmasının ayrılmaz hissəsidir.

Qablaşdırma pərakəndə satış rəflərindəki məhsulun üzüdür və kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqinin mühüm tərkib hissəsidir. Davamlı və cəlbedici qablaşdırma əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir [6, s. 25]:

- Ekoloji məsuliyyət - Təkrar emal edilə bilən materiallar və minimuma endirilmiş tullantı kimi davamlı qablaşdırma seçimləri ətraf mühitlə bağlı artan istehlakçı narahatlıqlarına uyğundur;
- İstehlakçının cəlbediciliyi - Cəlbedici qablaşdırma dizaynı istehlakçıların diqqətini çəkir, onları məhsulu götürməyə və daha çox araşdırmaya sövq edir;
- Məlumatın çatdırılması - Qablaşdırma qida faktlarından tutmuş istifadə təlimatlarına qədər məhsul məlumatlarını çatdırmaq üçün bir vasitə kimi xidmət edir.

Davamlı qablaşdırma təcrübələrinin qəbulu ekoloji cəhətdən təmiz materialların seçilməsi, artıq qablaşdırmanın minimuma endirilməsi və karbon izini azaltmaq üçün qablaşdırma ölçüsü və çəkisinin optimallaşdırılması daxildir. Bundan əlavə, bioloji parçalana bilən materialların istifadəsi, minimalist dizayn və yenidən bağlana bilən çantalar və ya asan açılan qablar kimi funksional qablaşdırma xüsusiyyətləri davamlılığa və istehlakçıların cəlbediciliyinə töhfə verir.

2.3. Paylama və satış kanalları

Effektiv paylama və satış kanalları kənd təsərrüfatı məhsullarının uğurlu marketinqinin əsasını təşkil edir. Marketinqin bu istiqaməti məhsulların harada olmasından asılı olmayaraq istehlakçılara səmərəli şəkildə çatmasını təmin etmək üçün mürəkkəb mənzərədə naviqasiya etməyi əhatə edir. Paylama və satış kanallarının iki əsas aspektinə müxtəlif paylama variantlarını araşdırmaq və həm onlayn, həm də oflayn satış kanallarından istifadə etmək daxildir [1, s.3].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının bölüşdürülməsi hər kəs üçün nəzərdə tutulan iş deyil. O, bazarın seqmentasiyası, bazarların əhatə dairəsi və birbaşa və dolaylı paylama arasında tarazlıq kimi amilləri nəzərə alan nüanslı yanaşma tələb edir.

Birbaşa və dolaylı paylama arasında seçim etmək başqa mühüm məsələdir. Bəzi kənd təsərrüfatı istehsalçıları məhsullarını birbaşa istehlakçılara satmaqda uğur qazana bilər, digərləri isə pərakəndə satıcılar, topdansatışçılar və ya distribyutorlar kimi vasitəçilər vasitəsilə işləməyə üstünlük verə bilər. Bu seçim ümumi marketinq strategiyasına və istehsalçının resurslarına və imkanlarına uyğun olmalıdır.

Dinamik bazarda çeviklik açardır. Tələb dəyişikliklərinə, mövsümliyə və gözlənilməz problemlərə uyğunlaşa bilən təchizat zənciri əhəmiyyətli bir aktivdir. Təchizat zəncirinin şəffaflığı üçün blokçeyn kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyalar da paylanmağı optimallaşdırmaq və daha yaxşı izlənmə və keyfiyyətə nəzarəti təmin etmək üçün araşdırıla bilər [1, s.4].

Müasir bir-biri ilə əlaqəli dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi çoxkanallı yanaş-

ma tələb edir. Bu, əhatə dairəsini artırmaq və istehlakçıların müxtəlif seçimlərini qarşılamaq üçün həm onlayn, həm də oflayn satış kanallarından istifadə etmək deməkdir.

Fermer bazarları, supermarketlər və yerli pərakəndə satıcılar daxil olmaqla oflayn satış kanalları şəxsən qarşılıqlı əlaqənin üstünlüyünü təklif edir. Bu ənənəvi kanallar üzbəüz əlaqə yaratmağa imkan verir, brendin tanınması və etibarın formalaşmasına kömək edir. Onlar fiziki alış-veriş təcrübələrinə üstünlük verən istehlakçılar üçün xüsusilə vacibdir.

Digər tərəfdən, onlayn satış kanalları, o cümlədən e-ticarət platformaları, şirkət veb-saytları və üçüncü tərəfin onlayn bazar yerləri daha geniş istehlakçı bazasına çatmaq üçün yeni yollar açır. Onlayn alış-verişin rahatlığı və istehlakçı davranışına dair məlumatlara əsaslanan fikirlər toplamaq imkanı onlayn satışın cəlbedici üstünlükləridir.

3. Tənzimləmə və siyasət tövsiyələri

Dövlət dəstəyi kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqinin mənzərəsinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu sahədə tənzimləmə və siyasət tövsiyələri üçün iki əsas sahə fərqlənir: keyfiyyətli emal və marketinq üçün stimulların təmin edilməsi və tənzimləyici bazanın təkmilləşdirilməsi.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqində keyfiyyət axtarışını təşviq etmək üçün hökumətlər bir sıra təşviqlər tətbiq edə bilirlər. Bu təşviqlər ciddi keyfiyyət standartlarına və davamlı təcrübələrə riayət edən proessorlar və marketoloqlar üçün maliyyə dəstəyi, vergi güzəştləri və ya qrantlar şəklində ola bilər. Təşviqlər təkcə sənayenin uyğunluğunu təmin etmir, həm də ən yaxşı təcrübələrin mənimsənilməsi üçün güclü stimula verir [4, s.155].

Hökumətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqini tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasında da mühüm rol oynayır. Tənzimləyici tövsiyələrə daxildir:

- Bürokratik bürokratiyanı azaltmaq və sənayenin səmərəliliyini artırmaq üçün qaydaların sadələşdirilməsi;

- Qaydaların şəffaf, aydın və bütün maraqlı tərəflər üçün əlçatan olmasını təmin etmək;

- Texnoloji irəliləyişlərə və inkişaf edən istehlakçı gözləntilərinə uyğunlaşmaq üçün qaydaların müntəzəm olaraq yenilənməsi;

- Təhlükəsizlik və davamlılığa üstünlük verən sübuta əsaslanan qaydaların hazırlanması üçün sənaye ekspertləri və maraqlı tərəflərlə əlaqələndirmə;

- Tənzimləmə mühitini optimallaşdırmaq məqsədi ilə qaydaların bizneslərə, istehlakçılara və ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmək üçün təsirlərin qiymətləndirilməsinin aparılması.

Davamlılıq və ekoloji məsuliyyət kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqində getdikcə həyati əhəmiyyət kəsb edir. Hökumət qaydaları və siyasətləri bu mülahizələrin irəliləyişində mühüm rol oynaya bilər. Bu sahədə tövsiyələrə aşağıdakılar daxildir:

Hökumət qurumları ekoloji cəhətdən təmiz metodları qəbul edən bizneslərə stimullar, subsidiyalar və ya qrantlar təklif etməklə davamlı təcrübələri təşviq edə bilər. Bu, su istifadəsinin azaldılması, enerji istehlakının minimuma endirilməsi və materialların təkrar emalı və təkrar istifadəsi vasitəsilə tullantıların idarə edilməsi kimi təcrübələri əhatə edə bilər. Bundan əlavə, hökumətlər həm sənayeyə, həm də ətraf mühitə fayda verən davamlı kənd təsərrüfatı emalı texnologiyalarında tədqiqat və inkişafa dəstək verə bilər [4, s.157].

4. Təlim və bacarıqların gücləndirilməsi

İşçi qüvvəsinin inkişafı və məlumatların yayılması kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinq sənayesinin təkmilləşdirilməsində iki mühüm sütundur. Böyümə və təkmilləşmənin bu aspektləri bacarıqlı və uyğunlaşa bilən işçi qüvvəsinin təmin edilməsində, sənaye biliklərinin və qabaqcıl təcrübələrin mübadiləsində mühüm rol oynayır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqində işçi qüvvəsinin səriştəsini artırmaq üçün hərtərəfli təlim proqramlarına sərmayə qoymaq vacibdir. Bu proqramlar təkcə mövcud peşəkarlara deyil, həm də sənayeyə girmək istəyən şəxslərə fayda verir. Bu cür təlim təşəbbüslərinin üstünlükləri çoxşaxəlidir, o cümlədən bacarıqların artırılması, texnoloji irəliləyişlərə uyğunlaşma bacarığı, təkmilləşdirilmiş təhlükəsizlik və keyfiyyət nəzarət, karyera yüksəlişi imkanları və işçi qüvvəsi

daxilində müxtəlifliyin təşviqi [10, s.419].

Sənaye təcrübəsinin gücləndirilməsi işçi qüvvəsinin inkişafının başqa bir təməl daşığıdır. Bu, peşəkarların davamlı öyrənmə, bilik mübadiləsi və şəbəkə ilə məşğul olması üçün platformaların yaradılmasını nəzərdə tutur. Əsas strategiyalara peşəkar assosiasiyaların və sənaye qruplarının dəstəklənməsi, mentorluq proqramlarının təşviq edilməsi, tədqiqat və inkişafa sərmayə qoyuluşu və sənaye daxilində sertifikatların və akkreditasiyaların tanınması daxildir. Bu tədbirlər təkcə işçi qüvvəsinin bacarıq və biliklərini artırmaqla yanaşı, həm də sektorun ümumi artımına və dinamikliyinə töhfə verir.

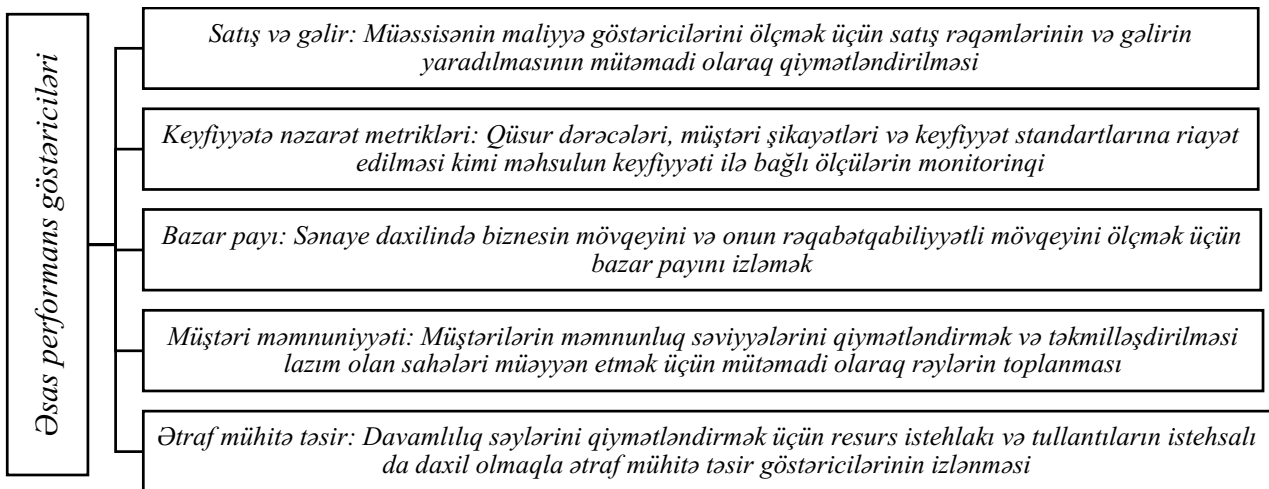
Ən yaxşı təcrübələrin mübadiləsi kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinq sənayesində açıqlıq və davamlı təkmilləşdirmə mədəniyyətinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bu mədəniyyət başqalarının təcrübələrindən öyrənməyi asanlaşdırmaqla, yaranan tendensiyalara uyğunlaşmaqla, sənaye standartları ilə müqayisə apararaq və ümumi problemləri birgə həll etməklə biznes və peşəkarlara fayda gətirir. Ən yaxşı təcrübələrin paylaşılması innovasiyaları təşviq edir və sənayeni irəli aparır [10, s.423].

5. Monitoring və qiymətləndirmə

Monitoring və qiymətləndirmə istənilən uğurlu cəhdin əsas komponentləridir və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqi kontekstində eyni dərəcədə vacibdir. Bu bölmə tövsiyələrin və strategiyaların yolda qalmasını təmin etmək üçün tərəqqinin müntəzəm qiymətləndirilməsinin vacibliyinə diqqət yetirir.

5.1. Əsas Performans Göstəricilərinin izlənməsi (ƏPG):

Tərəqqiyə effektiv nəzarət etmək üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqi ilə bağlı əsas performans göstəricilərini (ƏPG) müəyyən etmək və izləmək vacibdir. Bu ƏPG-lərə aşağıdakı kimi göstəricilər daxil ola bilər [3, s.213]:

Şəkil 1. Əsas Performans Göstəricilərinin izlənməsi (ƏPG)

Toplanmış məlumatları nəzərdən keçirmək və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinq fəaliyyətlərinin performansını təhlil etmək üçün vaxtaşırı qiymətləndirmələr aparılmalıdır. Biznesin xarakterindən və monitoring edilən ƏPG-lərdən asılı olaraq bu baxışlar aylıq, rüblük və ya illik ola bilər.

Dövri təhlillər həm uğurları, həm də çətinlikləri vurğulayır. Uğurların tanınması işləyən strategiyaların gücləndirilməsinə imkan verir, problemlərin müəyyən edilməsi isə həll yollarının və düzəlişlərin işlənilməsinə təkan verir [3, s.215].

Performansı mütəmadi olaraq nəzərdən keçirməklə əlavə dəstək və ya investisiya tələb edən sahələr əsasında resursların yenidən bölüşdürülməsi mümkün olur.

5.2. Rəy və nəticələr əsasında tövsiyələrin tənzimlənməsi

Monitorinq və qiymətləndirmənin dəyəri təkcə tərəqqinin qiymətləndirilməsində deyil, həm də tövsiyələrin və strategiyaların dəqiqləşdirilməsi və tənzimlənməsi üçün əldə edilmiş fikirlərdən istifadə etməkdədir. Bu adaptiv yanaşma davamlı təkmilləşdirmə üçün vacibdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinq ekosistemində əks-əlaqə dövrlərinin yaradılması qiymətləndirmə prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Bu döngələr işçilər, müştərilər və tərəfdaşlar da daxil olmaqla maraqlı tərəflərdən məlumat axtarmağı və sonra qərar qəbul etmək üçün məlumat vermək üçün bu rəydən istifadə etməyi əhatə edir. Rəy döngələri sorğular, fokus qrupları və ya birbaşa müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə strukturlaşdırıla bilər.

Nəticələrə və toplanmış rəylərə əsasən, çevik qərarların qəbul edilməsini mənimsəmək çox vacibdir. Bu, düzəlişlər etməyə, strategiyalara yenidən baxmağa və hətta zəruri hallarda dönməyə açıq olmaq deməkdir. Tövsiyələr daş kimi qoyulmamalı, dəyişən bazar dinamikasına və yaranan imkanlara diqqət yetirmək üçün inkişaf etməlidir [3, s. 217].

Nəticə

Yekun olaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinqinə dair bu geniş məqalədə təqdim olunan tövsiyələr bu mühüm sektorun inkişafı üçün strateji yol xəritəsi təklif edir. Bu tövsiyələrin çoxşaxəli xarakteri emal üsullarının təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətə nəzarət, təchizat zəncirinin optimallaşdırılması, bazar təhlili, brendinq və paylama kanallarını əhatə edir. Bundan əlavə, hökumət dəstəyi və tənzimləyici təkmilləşdirmələr, işçi qüvvəsinin inkişafı, bilik mübadiləsi və uyğunlaşma monitorinqi ilə birlikdə kənd təsərrüfatı sənayesinin müasir bazarın çağırışlarına cavab vermək üçün yaxşı təchiz olunmasını təmin edir.

Bu tövsiyələrin həyata keçirilməsinin potensial faydaları həm kənd təsərrüfatı sənayesini, həm də daha geniş iqtisadiyyatı əhatə edən əhəmiyyətlidir. İqtisadi artım, yaxşılaşdırılmış məhsul keyfiyyəti, davamlılıq və yüksək rəqabət qabiliyyəti üstünlüklərdən yalnız bir neçəsidir. Bundan əlavə, bu tövsiyələr sənaye daxilində uyğunlaşma və möhkəmlilik aşılayarkən istehlakçı məmnuniyyətini və etibarını artırır.

Kənd təsərrüfatı sektoru inkişaf etməyə və dəyişən bazar dinamikasına və istehlakçı seçimlərinə uyğunlaşmağa davam etdikcə, bu tövsiyələrin qəbulu canlı və çiçəklənən sənaye üçün plan kimi xidmət edir. İrəli gedən yol innovasiyaları, ekoloji məsuliyyəti və kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə güclü öhdəliyi əhatə edən yoldur. Bu tövsiyələrin həyata keçirilməsi vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və marketinq sənayesi iqtisadi artıma təkan verə, davamlı təcrübələri inkişaf etdirə və qlobal iqtisadiyyatın təməl daşı olaraq qala bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Coulibaly, Noufou & Siaka, Kone & Yapi, Yapo & Daniel, Yao & Kouassi, Yao Daniel. (2021). Analysis of the Processing Performance of Agricultural Products by Agri-Food Industries in Côte d'Ivoire.
2. Eze, A & Eze, Peace. (2010). Agricultural produce processing and marketing: a strategy for poverty alleviation in the new millennium. Journal of Economics and Business Research. 1. 173-184.
3. Galstyan, Aram & Aksyonova, L. & Lisitsyn, A. & Oganesyants, L. & Petrov, A.. (2019). Modern Approaches to Storage and Effective Processing of Agricultural Products for Obtaining High Quality Food Products. Herald of the Russian Academy of Sciences. 89. 211-213. 10.1134/S1019331619020059.
4. Huang, Yanxian. (2022). Differences in Online Sales of Agricultural Products from the Perspective of Farmers. Frontiers in Business, Economics and Management. 5. 154-160. 10.54097/fbem.v5i3.1999.
5. Liu, Xiaodong & Walsh, John. (2019). Study on Development Strategies of Fresh Agricultural Products E-commerce in China. International Business Research.12.61.10.5539/ibr.V 12n8p61.

6. Mukhametgaliev, Farit & Sitdikova, Landysh & Mukhametgalieva, Farida & Battalova, Alina. (2020). Development of integration processes in the agricultural sector. BIO Web of Conferences. 27. 00116. 10.1051/bioconf/20202700116.
7. Ponomarova, Maryna & Yevsiukov, Alexandr & Shovkun, Lyudmila & Zolotarova, Svitlana & Kramarenko, Ilona. (2022). formation and management of the development of agricultural production and processing of agricultural products and the value of food technologies. financial and credit activity problems of theory and practice. 4. 58-67. 10.55643/fcaptr.4.45.2022.3825.
8. Shilpi, Forhad & Umali-Deininger, Dina. (2008). Where to Sell? Market Facilities and Agricultural Marketing.
9. Wilkinson, John & Rocha, Rudi. (2006). Agri-processing and Developing Countries 1.
10. Zolkin, A.L. & Matvienko, E.V. & Bityutskiy, Alexey & Adzhieva, A.I. (2023). Formation of a portfolio of digital technologies and solutions for the production and storage of agricultural products. E3S Web of Conferences. 419. 03001. 10.1051/e3sconf/202341903001.

Хидаят Асаф оглы Рагимов
Азербайджанский Университет Кооперации, докторант

Направления совершенствования маркетинга сельскохозяйственной продукции

Резюме

Целью исследования является определение стратегий и рекомендаций по повышению эффективности, качества и конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции, приносящих пользу как производителям, так и потребителям.

Методология исследования. В исследовании используется междисциплинарный подход, сочетающий анализ данных, тематические исследования и консультации экспертов для изучения текущих методов переработки и маркетинга в сельскохозяйственном секторе и разработки научно обоснованных рекомендаций.

Прикладное значение исследования. Это исследование имеет практическое значение, поскольку оно предлагает практические рекомендации переработчикам сельскохозяйственной продукции и маркетологам по улучшению их деятельности, улучшению качества продукции и повышению конкурентоспособности рынка.

Результаты исследования. Результаты исследования представляют собой комплексный набор практических рекомендаций, охватывающих методы обработки, контроль качества, брендинг, распространение, развитие рабочей силы и экологическую ответственность, чтобы стимулировать улучшения в секторе переработки и маркетинга сельскохозяйственной продукции.

Оригинальность и научная новизна исследований. Исследование уникальным образом объединяет различные источники данных и мнения экспертов, чтобы предложить индивидуальные рекомендации для решения сегодняшних проблем сельского хозяйства, в то время как его научные инновации заключаются в целостном подходе по всей цепочке создания стоимости, который способствует устойчивому развитию, развитию рабочей силы и современным маркетинговым практикам для всестороннего улучшения отрасли.

Ключевые слова: *сельскохозяйственная продукция, переработка, маркетинг, устойчивость, контроль качества.*

Hidayat Asaf Rahimov
Azerbaijan Cooperation University, Ph.D-student

Directions for improving the marketing of agricultural products

Summary

The aim of the study is to identify strategies and recommendations to improve the efficiency, quality and marketability of agricultural products, benefiting both producers and consumers.

Research methodology. The research uses a multidisciplinary approach combining data analysis, case studies and expert advice to examine current processing and marketing practices in the agricultural sector and develop evidence-based recommendations.

Applied significance of the research. This study is of practical importance as it offers actionable recommendations by agricultural processors and marketers to improve their operations, improve product quality and increase market competitiveness.

Results of the study. The findings of the study provide a comprehensive set of actionable recommendations covering processing techniques, quality control, branding, distribution, workforce development and environmental responsibility to drive improvements in the agricultural processing and marketing sector.

Originality and scientific innovation of research. The research uniquely integrates diverse data sources and expert opinions to offer tailored recommendations to address today's agricultural challenges, while its scientific innovation is in a holistic approach across the value chain that promotes sustainability, workforce development and modern marketing practices for comprehensive industry improvement.

Key words: *agricultural products, processing, marketing, sustainability, quality control.*

UOT 338.43

Magistr: Aydın Mikayıl oğlu HÜSEYNOV
Elmi rəhbər: Murad Nuhbala oğlu İSGƏNDƏROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
E-poçt: huseynovaydin2000@gmail.com
10.30546/4.71.2023.35

İQTİSADİYYATIN KƏND TƏSƏRRÜFATI SFERASININ İNKİŞAFININ NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Yerli və beynəlxalq kənd təsərrüfatının inkişafında beynəlxalq təcrübənin tətbiqi imkanlarının araşdırılması, öyrənilməsi və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – mövzu çərçivəsində kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda səciyyəvi xüsusiyyətləri, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyat üzrə inkişaf strategiyası və inkişafına təsir edən amillərlə bağlı metodoloji əsaslarını əhatə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – kənd təsərrüfatının inkişafında beynəlxalq təcrübənin istifadəsi və təhlillərin aparılması, kənd təsərrüfatı inkişafının təhlili və beynəlxalq təcrübədən faydalanma və istifadəsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri – yerli aqrar sektor üzrə çatızmazlıqların müəyyən edilməsi, təkliflərin verilməsi və gələcək dövr üçün gözləntilərdən bəhs edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Məqalədə qeyd olunan məsələ və problemlərin həlli üzrə dünya təcrübəsi əsas götürülməklə müasir dövrün şərait və tələblərinə uyğun yanaşmalar ələ alınmışdır. Kənd təsərrüfatına son üç onillikdə olan ehtiyac prinsipləri və onun inkişaf strategiyaları dəyişməsi mövzusunə toxunulmuşdur. İstehsalın əvvəlki dövrlərlə müqayisədə təxminən iki dəfə artmasının qismən inkişaf etməkdə olan dünyanın ərzaq istehsal etmək qabiliyyətinin xeyli artması və qismən də inkişaf etmiş ölkələrdəki dəyişikliklər hesabına baş verməsi ilə əlaqəli olduğu qeyd edilmişdir. Hər şeydən əvvəl, bütün dünyada kənd təsərrüfatında görünməmiş texniki dəyişikliyin müşahidə olunması vurğulanmışdır. Bütün bunların məcmusunda “dünya ərzaq problemi” məsələsindən bəhs olunmuş, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüz milyonlarla insanın hələ də kifayət qədər qidadan məhrum olması nəzərə çatdırılmışdır. Son olaraq təsiri çox vaxt yüksək qeyri-bərabər gəlir bölgüsü ilə daha da güclənən əhalinin artımının həm ərzaq istehsalının artmasının adambaşına düşən faydalarını, həm də bununla bağlı adambaşına düşən gəlir artımını kəskin şəkildə azaltması vurğulanmışdır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, iqtisadi inkişaf, inkişaf strategiyası, qida təhlükəsizliyi.

Giriş

İqtisadçılar inkişaf prosesində kənd təsərrüfatı sektorunun əhəmiyyətini vurğulayırlar və hamısı təsdiq edir ki, iqtisadi artım üçün zəruri şərt böyük və artan daxili kənd təsərrüfatı gəlirini təmin edən kənd təsərrüfatı transformasiyasıdır. Bununla belə, kənd təsərrüfatının əhəmiyyətli rolu heç də bütün dövrlərdə aktual olmamışdır. 1960-cı illərdə “balanslaşdırılmış artım”ın vacibliyi vurğulanarkən digər sektorların artımını tamamlamaq üçün kənd təsərrüfatının müəyyən modelinə ehtiyacın tanınması tələbi ortaya çıxdı. Məhz bu dövrdə kənd təsərrüfatının inkişaf prosesinə verdiyi töhfələr Kuznets (1961), Mellor (1966) və başqalarının işlərində daha kəskin şəkildə müəyyən edildi və kənd təsərrüfatının inkişafın mühərriki kimi müsbət rolu qəbul edildi. 1970 və 1980-ci illərdə baş verən sonrakı hadisələr kənd təsərrüfatının inkişafı siyasətinə daha çox diqqət yetirilməsinə ehtiyacı gücləndirdi. Neftin qiymətini qaldıran “neft şokları” silsiləsi qeyri-neft ixrac edən ölkələrin ticarət balanslarına ciddi təsir göstərmiş və diqqəti kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarət hesablarına yönəlmişdir. Bu zərurət bəzi Az İnkişaf etmiş Ölkələrdə tələb artımı təklifini üstələdiyi üçün ərzaq idxalını artırmaq tendensiyası ilə gücləndi. Bu, ölkələri kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasının həm ixrac, həm də daxili istehlak üçün faydalarına müsbət baxmağa və tələb

və təklif artımını şərtləndirən amillərə daha çox diqqət yetirməyə məcbur etdi. Bu, kənd təsərrüfatı bazarlarının fəaliyyətinin və sektor üçün hökumət siyasətinin təsirlərinin və effektivliyinin getdikcə daha təkmil təhlilini tələb etdi. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının böyük töhfə verdiyi sahə olan istehsal və təchizat iqtisadiyyatına xüsusi diqqət yetirilmişdir [1].

İnkişaf məsələləri ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı iqtisadçılarının əsas töhfəsi mürəkkəb siyasət problemlərinin öyrənilməsi üçün ardıcıl, məntiqi əsas təmin etmək bacarığında olduğu üçün analitik çərçivənin əhəmiyyəti vurğulanır. Bu çərçivə kənd təsərrüfatında siyasi qərarların qəbul edilməsində əsas giriş olan sistemli kəmiyyət təhlili üçün əsas yaradır.

Aydındır ki, koordinasiya edilmiş rekuperasiya tədbirlərinin icrası və yaradılma mənsubiyyəti üçün açıq bələdçi hissələrin icrası üçün də tələb var. Kənd təsərrüfatı xüsusi (demək olar ki, unikal) olduğundan, iqtisadiyyatın ixtisaslaşdırılmış bir sahəsi onunla bağlı problemləri həll etmək üçün inkişaf etdirilmişdir. Bu işdə kənd təsərrüfatı iqtisadçıları “mikroiqtisadiyyat” və ya “qiymət nəzəriyyəsi”ndən geniş istifadə edirlər ki, burada istehsal, istehlak və mübadilə baxımından bazarların fəaliyyətinə dair təkliflər ayrı-ayrı istehsalçıların və istehlakçıların davranışı haqqında fərziyələrdən hazırlanır.

Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda səciyyəvi xüsusiyyətləri

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, bəşəriyyətin qida və lif istehsalı və cəmiyyətin istehlakı üçün paylanması texnikasının əsas meyarlarını təşkil edən bir sahə kimi qeyd oluna bilər. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı - kənd təsərrüfatı istehsalı, kənd təsərrüfatı marketinqi, təsərrüfat idarəçiliyi, kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi və uçotu, məhsulun daşınması, təsərrüfat kooperativləri, kənd təsərrüfatı hüququ və siyasətini öyrənir.

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik:

1. Torpaq bölgüsü sistemi: Kənd təsərrüfatının inkişafı torpağın düzgün təşkilindən asılıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün optimal torpaq ölçüsü və münbit və düzən torpaqlar asanlaşdırılır. İnkişaf etməkdə olan və inkişaf etməmiş ölkələrdə müasir torpaq becərilməsini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı iqtisadçıları qeyri-bərabər və gözlənilməz torpaq bölgüsü sisteminin ləğvini təklif edirlər [4].

2. İstehlak mallarının tədarükü: Kənd təsərrüfatı istehsalı cəmiyyətin istehlak malları ilə təchizatının ilkin mərhələsi hesab olunur. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında istehlak mallarının istehsal fəaliyyəti müzakirə olunur.

3. Sənaye ehtiyatlarının tədarükü: Kənd təsərrüfatı sənayeni xammalla təmin edir. Sənaye ehtiyatlarının istehsalı, bölüşdürülməsi və marketinqi kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında müzakirə olunur.

4. Əmək məşğulluğu: İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı kənd təsərrüfatına əsaslanır. Kənd təsərrüfatı sektorları savadsız və səmərəsiz işçiləri qəbul etmək üçün böyük imkanlara malikdir. Bu halda kiçik kapitaldan istifadə etməklə daha çox işçi qüvvəsi işə salına bilər ki, bu da əmək-kapital nisbətini çox aşağı olması deməkdir.

5. İqtisadi inkişafın ilkin mərhələsi: İqtisadi inkişaf dedikdə yaşayış səviyyəsinin kəmiyyət və keyfiyyətə müsbət dəyişməsi başa düşülür. İqtisadiyyatı sağlamlaşdırmaq üçün kənd təsərrüfatı əsas sektor hesab olunur.

6. Kapitalın formalaşması: Kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında iqtisadi inkişafın ilkin təməli hesab olunur. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı ilə xarici valyuta qazanılır ki, bu da kapitalın formalaşmasına kömək edir və investorları irimiqyaslı investisiyaya həvəsləndirir.

7. Risk və qeyri-müəyyənlik: Təbii fəlakət və təbii deqradasiya kənd təsərrüfatı istehsalına mənfi təsir göstərir. Kənd təsərrüfatı məhsulu haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması və bir müddət mövcud olduğu üçün tələb və təklif arasında koordinasiyanın dərhal mümkün olmamasına gətirib çıxarır. Risk və qeyri-müəyyənlik həm istehsalda, həm də marketinqdə mövcuddur və qeyri-müəyyənlik kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının görkəmli xüsusiyyətidir.

8. Vasitəçilərin mövcudluğu: Kənd təsərrüfatı mallarının marketinqində müxtəlif vasitəçilərin və brokerlərin mövcudluğuna rast gəlinir. Fermerlər mallarına ədalətli qiymət verməkdən məhrumdurlar.

9. Şəxsi təsərrüfatlar: İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə substansiya əsas xüsusiyyətdir. Bu halda torpaq kommersiya məqsədilə becərilir. Əvəzində təsərrüfatların əksəriyyəti öz torpaqlarını yaşayış məqsədləri üçün istifadə edirlər.

Beləliklə, deyə bilərik ki, arıçılıq iqtisadiyyatı bir ölkə iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsidir. Deməli, biz iqtisadiyyatımızı inkişaf etdirmək istəyiriksə, ən prioritet əsas kimi ilk növbədə kənd təsərrüfatının inkişafı vurğulanmalıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının artımı təkcə ərzaq məhsullarının əlçatanlığını artırmaq və əhalinin qidalanma səviyyəsini yüksəltmək üçün deyil, inkişaf prosesi üçün də vacibdir. Həqiqətən də qəbul edilir ki, sürətli iqtisadi inkişafın ilkin şərti kənd təsərrüfatı məhsullarının (öz istehlakından artıq istehsalın) qeyri-fermer sektoruna yönəldilməsidir [2].

Beləliklə, iqtisadiyyatın aqrar sektoru kənd yerlərinin həyat qabiliyyətinin qorunmasında, mədəni irsin və məişətin qorunub saxlanılmasında həlledici rol oynayır. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının sosial aspekti insanların həyat və sağlamlığının qorunmasına, kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını, kənd yerlərinin və regionların davamlı inkişafının təşviqinə yönəlmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Kənd təsərrüfatının yarım sistemlərdə və bütövlükdə dünyada inkişafına sənayedəki kimi yanaşmaq, burada da intensiv və ekstensiv inkişaf tiplərini bir-birindən ayırmaq lazımdır. İlk növbədə bu cür yanaşma kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərən amilləri təyin etmək üçün zəruridir. Digər tərəfdən hər bir inkişafın tam intensiv və yaxud da tam ekstensiv yolla baş verməsini söyləmək çətin olduğuna görə təyin edilən amilləri aşkar etmək hər iki tip inkişaf üçün labüddür.

Əgər kənd təsərrüfatının inkişafı ekstensiv yolla baş verirsə onda aqrar bölmənin inkişafında əsas amil rolunu torpaq resursları və onların kənd təsərrüfatına yararlılıq səviyyəsi oynayır. Ümumiyyətlə isə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi, nomenklaturası, assortimenti ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, kənd təsərrüfatına yönəldilən kapital xərclərindən, heyvandarlığın inkişafından və s. asılıdır.

Lakin torpaq, meşə, su tutumları, çaylar və s. heç bir şeylə əvəz olunmayan amillərdir və həm intensiv və həm də ekstensiv inkişafın başlıca şərtləridir. Buna görə də bütün bəşəriyyəti düşündürən başlıca məsələ torpağı qorumaq olmalıdır. Hazırda dünyada yaranmış vəziyyətin öyrənilməsi göstərir ki, torpaqlara olan münasibət qənaətbəxş deyildir. Statistik məlumatlara görə əkin sahələri azalmaqda davam edir. Torpaqdan səmərəsiz istifadə edilməsi nəticəsində hər il 6 milyon hektar səhra əmələ gəlir. Deməli, get-gedə yeni torpaq sahələrinin istifadəyə verilməsi imkanı da azalır.

Buna görə də əldə olan sahələri qorumaq və onlardan səmərəli və rejimlə istifadə etmək kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm amilə çevrilmişdir [3].

Qeyri-neft ixracının artımı iqtisadi təhlükəsizlik və makro sabitlik üçün strateji əhəmiyyətlidir. Amma qeyri-neft ixracının artımı kəmiyyət deyil, keyfiyyət baxımından, başqa sözlə, yaradılan mənfəət baxımından daha əhəmiyyətlidir. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə qlobal ixracda emal olunmuş, yəni daha yüksək əlavə dəyər yaradılmaqla istehsal olunmuş məhsulların xüsusi çəkisinin getdikcə artması müşahidə olunur. Belə ki, qlobal ticarət üzrə TRADEMAP informasiya bazasının məlumatlarına əsasən, ilkin kənd təsərrüfatı məhsullarının və emal olunmuş məhsulların ümumi ixracdakı xüsusi çəkisi 2001-ci ildə müvafiq olaraq 41,4 faiz və 58,6 faiz idisə, 2015-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 38,4 faiz və 61,6 faiz təşkil etmişdir. 2001-2015-ci illərdə ilkin kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının həcmi 2,5 dəfə artdığı halda, emal olunmuş məhsullar üzrə bu artım 2,9 dəfə olmuşdur. Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəliyi ilə keçirilən 2019-cu ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədən irəli gələn tapşırıqların icrasının təmin edilməsi üzrə Tədbirlər Planı”nda yeni qeyri-neft ixracı strategiyası hazırlanması nəzərdə tutulur. Bu sənəd həm də aqrar sənaye məhsullarımızın qlobal dəyər zəncirinə qoşulması prosesini sürətləndirəcəkdir. Dünya Bankının hesablamalarına görə, dəyər zəncirində iştirakın 1 faiz artması hər nəfərə düşən gəliri 1 faizdən də çox artırır, hansı ki, standart ticarətdə bu göstərici 0,2 faizdir. Azərbaycan qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulanda məhsul istehsalının bütün mərhələlərini deyil,

rəqabət üstünlüyü olan mərhələsində fokuslanmalıdır. Məsələn, 2019-cu ildə Azərbaycan 122 milyon dollar pambıq mahıncı (pambıq lifi, daranmaya məruz qalmamış) ixrac etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, bunun da son məhsula çevrilməsi ölkəmizə təxminən 400 milyon dollar gətirə bilərdi. Onun üçün də nəzərə alınmalıdır ki, qlobal dəyər zəncirləri dərin ixtisaslaşmaya aparır. Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən tədbirlərin reallaşması nəticəsində “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə qarşıya qoyulan hədəflərə də nail olmağa imkan verəcəkdir. Nəticədə 2025-ci ilədək kənd təsərrüfatı məhsullarının qeyri-neft ixracındakı payı bu məhsulların istehsal həcmünün və səmərəliliyinin artırılmasına tətbiq edilən məqsədyönlü yanaşma əsasında əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır [2].

Böyük kənd potensialına malik bitki və heyvan mənşəli obyektlərin yaradılmasının inkişafı əkinçiliyin əsasını təşkil edir. Belə ki, sahibkarlıq subyektləri ilə bağçılıq arasında maliyyə münasibətlərinin yaradılması üçün pul təlimatı və sistemi növbəti səviyyəyə yüksəldilməlidir:

- Qida biznesinin inkişafı cari mexaniki əylət sənaye obyektlərinin və əhliləşdirilmiş heyvanların işlənməsi üçün müəssisələrin yaradılmasını tələb edir;

- Yaradıcılıq və idarəetmə sahələrinin (yüngül, aqrobiznes, maşınqayırma, təməlqoyma və s.) ümumi əlaqələndirilməsi şərtləri böyük, ciddi qida sənayesinin təkmilləşdirilməsinə zəmanət verə bilər. Bağçılıq və qida sənayesinin təkmilləşdirilməsinin müəssisələr üçün təmizlənməmiş komponentlərin və əhaliyə ərzaq ehtiyatının əsas mənbəyi olduğunu nəzərə alaraq, bu sahələr arasında qarşılıqlı əlaqələr fərziyyə, hiss, həyat qabiliyyətli birlik və tələblərə uyğun olaraq rəhbər şəxslərdən tələb olunur;

- Əşyaların daşınması, yığılması, tutumu, daşınması və zəncirvari assosiasiyaların təşviqi üçün əsas yaradılması, sosial və bazar əsasları hazırlanmalıdır; - qida biznesinin və bağçılıq təsərrüfatının ağılsızlıq doğuran təkmilləşdirməsini və istiqamətlərini nəzərdə tutan Dövlət Proqramının təşkili və icrası təmin edilməlidir;

Yaradıcılığı müasirləşdirmək, yeni nailiyyətlər təqdim etmək, mövcud qida sənayesi işlərinin maddi və ixtisaslaşdırılmış bazasını gücləndirmək, dövlətin pul və kredit dəstəyini artırmaq üçün Aqroparklar və aqrotexniki şəbəkələr məhsulların sahələrdən keyfiyyətli daşınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bitkilərin və canlıların rifahının təmin edilməsi, təbii təhlükəsizlik, əkinçilik və sənayedə insanların inkişafı ehtimalı və s. fəaliyyətlərinə diqqət yetirilməlidir.

İştirak edən sahələr nəhəng və zəngin torpaq rayonlarını əhatə etdiyinə görə burada maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə yanaşı, aqrar sahənin inkişaf imkanlarının daha yüksək olduğuna şübhə yoxdur.

Yenə də nəzərə almaq lazımdır ki, təsərrüfat sahəsi burada yaşayan nəhəng insanların adı iş sahəsidir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin köçürülməsi və bu rayonlarda aqrar sahənin yaxşılaşdırılması bir sıra mühüm məsələlərin tənzimlənməsini tələb edir. Bu məsələlərin ən əhəmiyyətli müşayiət olunan sorğuda qeyd edilə bilər:

- 1) regionların bağçılıq üçün əlverişli olması;
- 2) kənd təsərrüfatı üçün uyğun istifadə olunan torpaq növünün müəyyən edilməsi;
- 3) torpaq müştərilərinə mühüm yardımın göstərilməsi sisteminin yaradılması;
- 4) torpaq sahələrinin müştəriyə köçürülməsi.

Məsələnin məzmununu anlamaq üçün Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş torpaqlarında mövcud şəraitdə aqrar təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasında yol verilmiş nöqsanları aşağıdakı kimi toplamaq olar:

1. Əhalinin geniş bir hissəsinin əkinçilik sahəsində sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması və rəhbər şəxsləri haqqında məlumatı azdır.

2. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında torpaq dəyişikliyi başa çatdığından və kənd yerlərində yaşayan əhalinin əksəriyyətinin öz kiçik kənd evləri olduğundan, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşayan əhalinin müəyyən bir hissəsi burada mülkiyyət ehtiyatı qoymuşdur.

3. Ölkədə qorunma bazarı səmərəsiz inkişaf etdiyindən və bir qayda olaraq, sahibkarlıq subyektlərinin idarə edilməsində sadəliyin olmaması ayrı-ayrılıqda sıx əməkdaşlıq edən məcmu fermalarda fiziki şəxslərin məşqlərinə ciddi maneələr yaradır.

Buna baxmayaraq, torpaq dəyişikliyindən sonrakı ən son 25 il ərzində aqrar sahənin təkmilləşdirilməsi elementləri tövsiyə edir ki, ölkədə aqrar sahənin inkişafı kapitalın qruplaşdırılmasından və bu sahədə işlərdən keçir. Sahiblik imtiyazlı torpaq sahələrinin bərkidilməsi, əkinçilik sahəsində yeni mexanizmlərin və innovasiyaların geniş tətbiqi, kənd təsərrüfatı sənayesinin inkişafı, bağçılıq sahəsində təsəvvürlü idarəetmədən istifadə, istehsal şəbəkəsinin tənzimləməsi və idarə heyəti, aqrar biznesin genişləndirilməsi və aqrar qrupların yaradılması qabaqcıl dövrün tələbidir. Hal-hazırda bu yola doğru dövrə davam edir, lakin o, daha məhdudiyətsizdir və dostluq məsələləri ilə birləşir. Torpaq sahəsi az olan konfidensial biznes vizyonerlərinin bir hissəsi öz əmlak sahələrini dəyərində satır və ya həmin ərazilərdə çörək pulu üçün fəaliyyət göstərir, ya da pul hərəkəti sahələrini dəyişir. Torpaq sahəsi az olan ayrı-ayrı iş adamlarının daha bir yığıncağı öz sahələrində qeyri-adi problemlərlə aşağı səmərəli işləyir. Bir qayda olaraq, onlar yeni avadanlıq almağa və ya öz sahələrini su basmasına dözə bilmirlər. Bu, aqrar torpaqlardan məhsuldar istifadəyə imkan vermir. Biz qəbul edirik ki, azad edilmiş ərazilərdə aqrar təsərrüfat subyektlərinin yaradılması sonradan müxtəlif yerlərdə belə bağların istehsalı üçün pilot rol oynaya bilər. Bu, Azərbaycanın kənd əraziləri üçün perspektivli açıq qapıdır. Aqrar təsərrüfat subyektlərində hazırda formalaşmış fərdi biznes vizyonerlərinin yenidən birləşməsi ciddi qiymətləndirmələr, tənzimləmələr, daşınma və s. tələb edir. Belə fərdi sahibkarlar əvvəllər öz torpaq sahələrinə pul vəsaitlərinin konkret ölçüsünü qoyduqlarından yenidən qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Torpaq sahələri və səhmdar cəmiyyəti daxilində reintegrasiya əslində həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən problemlidir. Bununla belə, işğaldan azad edilmiş rayonlar üçün belə məsələlər yoxdur və aqrar sahibkarlıq subyektlərinin yaradılmasının gözlənilən nəticələri hələ də genişdir. Hər halda, yaşayış məntəqəsi genişləndikcə əkin sahəsinin inkişafı ilə bağlı bu açıq qapılar itirilə bilər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı inkişafı ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin balanslaşdırılmış sosial yönümlü, qənaətcil və ətraf mühiti mühafizə edən fəaliyyətini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, kənd əhalisinin güzəranı üçün zəruri şəraitin formalaşdırılması, kənd həyat tərzinə və əməyinə nüfuz qazandırmaq, kənd yerlərində yaşayan əhalinin müəyyən edilmiş sosial standartlarını təmin etmək kənd təsərrüfatının sosial dayanıqlığına nail olmaq səviyyəsi əsasən əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı sosial mühitin əsas subyekti kimi çıxış edir, çünki kənd əhalisinin əhəmiyyətli hissəsinin gəlirləri bilavasitə onların iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılıdır. Əməyin ədalətli ödənilməsi təkə işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin etmək üçün prioritet şərt kimi deyil, həm də əmək motivasiyasının amili kimi qəbul edilir ki, bunun sayəsində bütövlükdə işçi qüvvəsinin keyfiyyəti yüksəlir, insan ehtiyaclarının daha yüksək səviyyəsi inkişaf edir.

Araşdırmamız göstərdi ki, kənd təsərrüfatında əməkhaqqının səviyyəsi rayon üzrə orta göstəricidən xeyli aşağıdır. Mövcud tendensiya bir sıra səbəblərlə bağlıdır ki, bunlar arasında qeyd etmək lazımdır: birincisi, əməkhaqqının sürətli artımına mane olan əksər kənd təsərrüfatı təşkilatlarının iqtisadi səmərəliliyinin aşağı səviyyəsi; ikincisi, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin qeyri-bərabərliyi, daxili təkrar istehsal mənbələrinin azalması; üçüncüsü, dəyişmiş iqtisadi şəraiti zəif nəzərə alaraq aşağı əmək motivasiyası. Beləliklə, kənd təsərrüfatında əməkhaqqının aşağı səviyyəsi kənd təsərrüfatı əməyinin cəlbediciliyinin aşağı düşməsinə səciyyələndirir və deməli, əmək məhsuldarlığına qeyri-sabit təsir göstərən amildir. Aydındır ki, koordinasiya edilmiş rekuperasiya tədbirlərinin icrası və yaradılma mənsubiyyəti üçün açıq bələdçi hissələrin icrası üçün də tələb var. Müvafiq olaraq, hazırda ölkədə həyata keçirilən aqrar metodologiya bu sahənin abadlaşdırılması ehtiyaclarını ödədiyi halda, azad edilmiş yerlərdə kənd təsərrüfatı bölgəsinin dəyişdirilməsi üçün müvafiq hissələrin yaradılması ehtiyacı da nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov V.H. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı, 2007, 79 s., 3-468.
2. Əhmədov G. Aqrar sahə iqtisadiyyatının innovasiya yönümlü inkişafını təmin edən strategiya// “Xalq qəzeti”. - 2010.- 16 fevral.- S. 4.
3. Гусаков, В.Г. Механизм рыночной организации аграрного комплекса: оценка и перспективы / В.Г. Гусаков. – Минск: Беларус. навука, 2011. – 363 с.
4. Малышева Н.В. Факторы, влияющие на развитие сельского хозяйства с учетом особенностей деятельности сельхозтоваропроизводителей // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 5.

Магистр: Айдын Микаил оглу Гусейнов
Научный руководитель: Мурад Нухбала оглу Искендеров
Бакинский Инженерский Университет
E-mail: huseynovaydin2000@gmail.com

Теоретико-методологические принципы развития сельского хозяйства в экономике*Резюме*

Целью исследования - является изучение и предоставление рекомендаций по применению международного опыта в развитии местного и международного сельского хозяйства.

Методология исследования - в рамках темы охватывает методологические основы особенностей сельского хозяйства в экономике, стратегии развития сельского хозяйства в экономике, а также факторов, влияющих на его развитие.

Значимость исследования – использование международного опыта в развитии сельского хозяйства, проведение анализа, анализа развития сельского хозяйства и выгоды использования международного опыта.

Результатом исследования - выявить недостатки местного аграрного сектора, дать предложения и рассказать об ожиданиях на будущий период.

Оригинальность и научная новизна исследования - На основе мирового опыта решения вопросов и проблем, упомянутых в статье, приняты подходы, соответствующие условиям и требованиям современной эпохи. Затронуты принципы необходимости сельского хозяйства в последние три десятилетия и изменения стратегии его развития. Было отмечено, что почти удвоение производства по сравнению с предыдущими периодами частично связано со значительным увеличением способности развивающихся стран производить продукты питания, а частично - с изменениями в развитых странах. Прежде всего было подчеркнуто, что во всем мире происходят беспрецедентные технические изменения в сельском хозяйстве. В совокупности всего этого обсуждался вопрос «мировой продовольственной проблемы» и указывалось, что сотни миллионов людей в развивающихся странах по-прежнему испытывают недостаток продовольствия. В конечном итоге, было подчеркнуто, что рост населения, последствия которого часто усугубляются крайне неравномерным распределением продуктов, резко сократили доходы на душу населения от увеличения производства продуктов питания, так и связанное с этим увеличение дохода на душу населения.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, экономическое развитие, стратегия развития, продовольственная безопасность.*

Master: Aydin Mikayil oglu Huseynov
Scientific director: Murad Nuhbala oglu İsgenderov
Baku Engineering University
E-mail: huseynovaydin2000@gmail.com

Theroetical - methodological principles of the agricultural development in economy

Summary

The aim of the study - consists of researching, examining and making recommendations on the possibilities of applying international experience in the development of local and international agriculture.

The research methodology - within the scope of the subject, it covers the characteristic features of agriculture in the economy, the development strategy of agriculture in the economy, and the methodological foundations of the factors affecting its development.

The significance of the study - consists of the use and analysis of international experience in agricultural development consists of the analysis of agricultural development and the benefits and use of international experience.

The result of the study - talks about identifying deficiencies in the local agricultural sector and suggestions and expectations for the next period.

Originality and scientific novelty of research - In the solution of the issues and problems was mentioned in the article, approaches appropriate to the conditions and requirements of the modern age are discussed, based on world experience. The change in the principles and development strategies that agriculture has needed in the last thirty years has been touched upon. It has been noted that the almost doubling of production compared to previous periods is partly due to the significant increase in the food production capacity of the developing world and partly due to changes in developed countries. First of all, it is emphasized that there is an unprecedented technical change in agriculture throughout the world. As a result of all this, the “world food problem” was mentioned and it was pointed out that hundreds of millions of people in developing countries still lack sufficient food. Finally, it has been emphasized that population growth, the effects of which are often exacerbated by highly unequal income distribution, sharply reduces both the per capita benefits of increased food production and the corresponding increase in per capital income.

Key words: *agriculture, economic development, development strategy, food security.*

V BÖLMƏ TURİZMİN İNKİŞAFI VƏ SƏHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ

УДК 338.48

Анар Али оглы АЗИЗОВ
Азербайджанский Университет Кооперации,
доктор экономических наук, доцент
anar.azizov.71@mail.ru
10.30546/4.71.2023.187

УСИЛЕНИЕ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА КАК ПРИОРИТЕТНОГО НАПРАВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ НОВЫХ ВЫЗОВОВ

Резюме

Цель исследования – на основе результатов исследования разработать научно обоснованные рекомендации по усилению развития внутреннего туризма с учетом новых вызовов.

Методы исследования. В статье использованы статистический, аналитический, сравнительный и метод обобщения.

Практическая значимость исследования заключается в возможности исследования выводов и рекомендаций, предлагаемых в статье предпринимателями сферы туризма, туристическими компаниями и фирмами при принятии решений по развитию внутреннего туризма.

Результаты исследования. Все рассмотренные современные направления внутреннего туризма могут стать основой для увеличения набора услуг туристических компаний и будит способствовать развитию даже в условиях неопределенности и снижению спроса на туристические услуги.

При установлении роли внутреннего туризма для роста национальной экономики не следует ограничиваться лишь показателем прибыли, получаемой от его развития. Наряду с этим, нужно проводить оценку денежных издержек туристов и сроков их пребывания в местах отдыха.

Для эффективного развития внутреннего туризма важно активизировать маркетинговые усилия по продвижению турпродуктов.

Оригинальность исследования и научная новизна. Оригинальность исследования состоит в том, что некоторые тенденции и предложенные пути развития внутреннего туризма приобретут актуальность в ближайшее время.

Научная новизна статьи заключается в предложенном пространственном развитии туризма, который предполагает изменение экономического пространства страны путем формирования и развития новых центров экономического роста и реализации экономического потенциала различных территорий. Все это даст возможность для снятия инфраструктурных ограничений в активном развитии регионов, и, что очень важно, будет способствовать расширению географии внутреннего туризма.

Ключевые слова: *внутренний туризм, устойчивое развитие, новые вызовы, цифровизация, потенциал.*

Введение

Туризм в Азербайджане получил новый импульс для эффективного развития после принятия решения официальным Баку развивать не-нефтяной сектор экономики. Признавая туризм одной из приоритетных сфер экономики государство создает благоприятные условия для его развития, обеспечивает экономическую безопасность и всестороннюю помощь.

Туризм считается трудоемкой отраслью экономики с довольно большим числом обслуживающих туристов персонала. Эта отрасль прямым либо косвенным путем содействует занятости населения. При прямом эффекте занятости местное население обретает трудовые вакансии непосредственно на предприятиях сферы туризма; при организации рабочих мест в других отраслях, которые связаны с сервисом туристов, создается косвенный эффект.

В 2019 году (в до пандемийный период) число иностранных граждан посетивших Азербайджан было рекордным и составило 3 млн. 170,4 тысяч человек. Из – за эпидемии в 2020 – 2021 гг произошел резкий спад турпотока. Однако за 11 месяцев 2022 года число посетивших нашу страну иностранцев было около 1,5 млн. человек, что более чем в два раза выше показателя того же периода 2021 года.

Несмотря на то, что в настоящее время, все еще сохраняются некоторые ограничения связанные с пандемией коронавируса COVID – 19, согласно данным бюро по туризму Азербайджана в 2022 году отмечалось высоко активное восстановление сферы туризма. Так с января по ноябрь 2022 года страна приняла 1459000 туристов из – за рубежа, что на 111% выше, того же периода 2021 года.

В прошлом году наша страна приняла участие на 16 всемирных торговых и потребительских выставках, представляя лучшие и разнообразные турпредложения, которые дали возможность овладеть еще большими знаниями о нашей стране как туристическом направлении, и что очень важно, установить долгосрочные отношения с ведущими игроками отрасли.

В 2022 году Баку вошел в десятку трендовых городов мира. Сайт о путешествиях Trip Advisor добавил Баку в список трендовых направлений для путешествий. Список составлен на основе поисковых запросов и интересов пользователей сайта за 2022 год. В разделе «Трендовые направления – мир» перечислены 25 различных стран мира, среди которых 8 – ю позицию занимает Азербайджан.

Баку охарактеризовали как один из старейших городов мира, уходящих своими корнями во времена Великого шелкового пути.

Назначение новых проектов, вызванные необходимостью развития современного туризма, признанные драйвером развития многих смежных отраслей экономики направлены на борьбу с отставанием Азербайджана по развитию туризма от лидирующих стран.

В период пандемии коронавируса значительно обострились возможности выездного туризма. В этой связи появились предпосылки для роста внутреннего туризма.

Внутренний туризм в нашей стране, как локомотив отрасли, несмотря на множество ограничений вызванных пандемией не утратил свою актуальность.

Учитывая важность усиления развития внутреннего туризма выбранная тема статьи является актуальной.

Современные направления внутреннего туризма

В период пандемии коронавируса значительно осложнились возможности выездного туризма, что послужило причиной повышения интереса к внутреннему туризму.

Следует отметить, что даже при ограничениях связанных с пандемией азербайджанский туристический рынок показывал значительное повышение по всем основным направлениям. Можно смело отметить, что наши граждане стали охотно совершать поездки по Азербайджану (внутри страны).

Для более активного развития внутреннего туризма в нашей стране, следует использовать опыт России, где стали применять новые туристические продукты такие как:

- совмещение работы и отдыха;
- комфортный отдых на природе - глэмпинг;
- микротуризм;
- авторские путешествия по отдельным и неизвестным местам России с целью окунуться в незабываемую атмосферу творчества и живого культурного наследия [3, с. 26].

Проанализируем перечисленные выше виды внутреннего туризма более широко.

1. Совмещение работы и отдыха. Поскольку затянувшийся карантин связанный с пандемией коронавируса и ее ограничениями повлияли на многих, которые стали испытывать стресс из – за нужды постоянно оставаться дома, именно поэтому командировка в пределах страны с возможностью отдыха на несколько дней стала видиться как хороший способ перемены обстановки и возврата стимула к работе. Для многих профессий это воспринимается как новый образ жизни.

Для путешественников, совмещающих работу и отдых, чаще всего не характерно длительное планирование поездки, они скорее демонстрируют импульсивное поведение и следуют зову сердца здесь и сейчас [10, с. 27].

2. Глэмпинг – новое явление в туризме на открытом воздухе. Глэмпинг, в отличие от кемпинга, предполагает, что место размещения заранее подготовлено к приезду гостей. Появлению этого вида туризма способствовало развитие спроса потребителей на комфортном отдыхе [7, с.27].

Глэмпинг это путешествие предоставляющее наслаждение природой с комфортом, а также позволяющее в естественных условиях быть в одиночестве либо со своей семьей, что положительно воздействует на психологическое восстановление. Также Глэмпинг популярен как романтический вид туризма, позволяющий побыть с партнером наедине. Участники таких путешествий описывают глэмпинг как «романтический», «успокаивающий (эффект)», «расслабляющей», «красивый (местоположение)» [9, с. 27].

3. Макротуризм. Этот вид туризма, направлен на открытие близкорасположенных мест для отдыха либо проведения выходных. Микротуризму присущи длительные поездки в отдельные места регионов. Основывая цель такого исследования неизвестных ранее достояний культурного наследия.

Микротуризм включает в себя гастрономические туры, экотуризм, знакомство с достопримечательностями привлекая местных гидов.

Преимуществами этой формы туризма считается хорошая возможность сэкономить и снизить стресс от планирования поездки на дальнее расстояние, полная безопасность, охрана окружающей среды, снижение времени на дорогу и свободный график.

4. Авторские туры, этнологический, этнографический туризм - одно из направлений современного туризма, включающего в себя этнический, этнографический, эколого – этнографический, антропологический (туризм образа жизни), этнопознавательный и ностальгический туризм [3, стр. 28].

Это форма туризма создает возможности для взаимодействия с народом коренного населения, для близкого ознакомления с традиционным ремеслом и погружения в другую этническую среду, а также получения приятных впечатлений.

Все эти новые направления внутреннего туризма представляют особую значимость и вызывают интерес для туристов создавая условия для роста туркомпаний и турфирм.

Подводя итоги стоит отметить, что все рассматриваемые современные направления внутреннего туризма будут служить основой для увеличения набора услуг туркомпаний и могут способствовать нахождению возможности для развития даже в условиях неопределенности и уменьшения спроса на туруслуги.

Анализ состояния и развития внутреннего туризма с учетом новых вызовов

Активизация развития внутреннего туризма считается одной из приоритетных задач, поскольку для некоторых наших регионов деятельность в сфере туризма представляется в роли средства развития региональной экономики.

Поскольку ограничения в рамках пандемии коронавируса действовали большую часть 2020 года, то показатели были негативными. По статистическим данным за 2020 год внутренний турпоток составил 1 млн. 268,7 тыс. человек, что в 3,4 раза ниже, чем в 2019 году. За этот же период 2020 года в 2,7 раза – до 532,8 млн. манатов сократились и расходы

туристов. Основную часть расходов (25,2 %) составили затраты на покупку различных товаров – 134 млн. манатов (спад в 2,8 раза), на транспортные расходы – 100 млн. манатов (спад в 2,6 раза), на питание – 108,7 млн. (спад в 2,6 раза). Однако уже с конца 2021 года в развитии внутреннего туризма наблюдался значительный прогресс. Так, согласно статистическим данным за 2022 год 3943000 граждан осуществили поездки внутри страны. Можно предположить, что в условиях возрождения туризма, в 2023 году этот показатель будет ещё более высоким.

С позиций увеличения доходной части государственного бюджета страны наиболее привлекательными считаются внутренний и въездной туризм. Их развитие способствует росту поступлений валюты, которая остается в стране и направляется на развитие её экономики. Помимо этого, внутренний туризм выполняет одну из важных экономических функций - сглаживания доходов в государстве, смыслом которой является осуществление перераспределения высоких доходов граждан из промышленно развитых регионов в экономически менее развитые, где доходы граждан во много раз ниже. Надо отметить, что такие регионы обычно обладают богатыми природными ресурсами.

Экономическая эффективность внутреннего туризма заключается в том, что за счет него осуществляемая перераспределение капитала страны между регионами, капитал остается в стране, что во многом способствует стабилизации национальной экономики, а также благодаря активизации внутреннего туризма создаются условия для развития смежных с туризмом отраслей, что также оказывают положительное влияние на экономику страны.

Спектр главных факторов слабого развития внутреннего туризма включает, прежде всего, малочисленность объектов туризма в стране (особенно в регионах), дороговизну туристских услуг (размещение, питание и логистика). Обоснованность приоритетного продвижения внутреннего туризма представляется аргументированным, учитывая, что оно будет содействовать ускоренному развитию регионов и созданию востребованных новых рабочих мест. Следует также акцентировать внимание и на то обстоятельство, что определенная доля денежных затрат граждан республики, предназначенных для зарубежных путешествий, будет перенаправлена - на внутренний денежный оборот, а это, в свою очередь, будет способствовать увеличению доходной части государственного бюджета и росту валового внутреннего продукта.

Результаты проведенного опроса в Азербайджане показали, что первым этапом по восстановлению туризма стало активное развитие внутреннего туризма. Несмотря на то, что все ещё имеются некоторые ограничения в связи с пандемией коронавируса, жители страны планируют предстоящим летом провести свой отдых в пределах Азербайджана.

Многие граждане нашей страны уже долгие годы проводили свой отпуск за рубежом, сегодня в условиях неопределенности они все еще боятся выезжать за границу. Именно поэтому они планируют свой отдых внутри страны. В нынешний исторический период внутренний туризм наращивает обороты, превращаясь в весьма прибыльный сегмент туристского рынка, который привлекает, как финансовые средства государства, так и частный капитал. По этому игрокам туристического рынка следует сконцентрировать усилия именно в сегменте внутренних путешествий, продвигая перспективные направления и разрабатывая новые интересные предложения. Так, в Азербайджане при оценке внутреннего туризма целесообразно использовать практику тех стран, где эта сфера экономики наиболее развита, например, Таиланда. Здесь на государственном уровне каждые пять лет Комитетом по туризму в местах концентрации населения в целях отдыха и путешествий (гостиницах, объектах отдыха, оздоровительных центрах, транспортных узлах и т.п.) организуется опрос с распространением и заполнением специальных бланков и с последующим его мониторингом. Развитию внутреннего туризма способствует и развернутая со стороны властей его рекламная поддержка. В том же Таиланде государство на рекламу туризма тратит не менее 50 млн. в долл. США в год.

В настоящее время идет речь о полном восстановлении внутреннего туризма. Для этих целей необходимо активизировать маркетинговые усилия по продвижению туристских продуктов с обязательным упором на их безопасность и соблюдение требований Safe Travels [5, с.23]

Результаты многих исследований показали, что для сферы туруслуг характерно предоставление туристам таких предпочтений, как выбор отдыха на короткие сроки, личные перемещения (автотуризм) и личные размещения, а также оздоровительный туризм. Следует отметить и то, что последние три года выявлены такие приоритеты в запросах туристов, в особенности в связи с пандемией, как применение онлайн – технологий, без наличных и бесконтактных методов оплаты и, главное повышенное внимание к гигиене и к здоровому образу жизни.

В условиях новых реалий турист предпочитает такой выбор туристического направления где есть доступ к интернету, возможности использования мобильных устройств для того, чтобы получать любую нужную и достоверную информацию. Это очень важно для путешественников осуществляющих поездки внутри своей страны.

Туристическая дестинация должна обладать определенными характеристиками «умной» территории, [8, с. 628]. Такими как наличие современных и удобных средств связи, использование мобильных приложений для внесения элементов азарта и новизны, способных пробудить любопытство туристов и наполнить их пребывание множеством впечатлений [11, с. 64].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что цифровизация туризма положительно воздействует на повышение конкуренции в отрасли, на перемену потребительского поведения современного туриста и в итоге отражается на развитии внутреннего туризма. Учитывая изменения в предпочтениях туристов, нужна на всех уровнях поддержка развития внутреннего туризма, позволяющая реанимировать туристическую отрасль и служить основой для роста конкурентоспособности страны и ее регионов на рынке туруслуг.

В Азербайджане в туризм вкладываются большие инвестиции, что способствует росту числа отелей, курортных зон, торговых, развлекательных, спортивных и оздоровительных центров. Многие из них функционируют и в регионах: например, сеть гостиниц Qafqaz и аттракционный комплекс Gabaland в Габалинском районе, туристский горнолыжный комплекс «Шахдаг» в Гусарском райоце, более 15 Олимпийских спортивных комплексов с развитой инфраструктурой. Здесь воссоздаются имеющиеся туристические базы, формируются современные туристские центры и зоны отдыха, а также новые маршруты. В Азербайджане восстанавливаются памятники зодчества и исторические сооружения, причем 65 из них — мирового значения, охраняемые UNESCO. Созданы 15 природно-исторических заповедников.

В прошлом году была организована огромная работа по модернизации инфраструктуры объектов наследия – Баскал, Шеки, Хыналыг и комплекс Дириба.

Позиционирование богатого культурного наследия и обильных естественных ресурсов не может быть признано в качестве безальтернативного фактора для процветания туристической отрасли страны, так как, по сути, он правомерно считается лишь одним из туристских предложений.

Все перечисленное вызывает большой интерес путешественников, которые планирует свой отдых внутри страны.

Для более активного развития внутреннего туризма необходимо поддерживать формирование благоприятной среды, которая будет обеспечивать эффективную работу сферы туризма в направлении совершенствования услуг внутреннего туризма и привлечения местных путешественников для отдыха внутри страны.

В условиях новых вызовов стоит вопрос о пространственном развитии туризма, являющийся одним из главных задач, который предполагает изменение экономического

пространства Азербайджана путем формирования и развития новых центров экономического роста и реализации экономического потенциала разных территорий. Это, по нашему мнению, даст возможность для снятия инфраструктурных ограничений в активном развитии регионов и главное, что особо значимо будет способствовать расширению географии внутреннего туризма. Все это полезно экономически, поскольку способствует правильной мобилизации ресурсов, рациональному использованию нужных специалистов, упрощает контроль экологических норм, осуществлению больших инновационных проектов одной из которых является улучшения организации и управления внутреннего туристского потока.

Представленный нами подход будет способствовать осуществлению масштабной санаторно – туристской дестинации, предоставляющие комплексный продукт по обеспечению медицинского обслуживания, познавательного – культурного отдыха, совмещенный с поездками в пределах объединенных регионов.

В организации межрегионального взаимодействия большую помощь могут оказывать различные общественные ассоциации, берущие на себя инициативы по формированию межрегиональных проектов, решая проблемы сотрудничества регионов, продвижения территорий и привлечения потоков туристов [2, с. 11].

При установлении роли внутреннего туризма для роста национальной экономики не следует ограничиваться лишь показателем прибыли, получаемой от его развития. Наряду с этим, необходимо проводить оценку денежных издержек туристов, а также сроков их пребывания в местах отдыха. Надо учесть и то, что часть материальных затрат индивидуальных посетителей на туристские цели осуществляется в пунктах их пребывания, а другая - в процессе организации их путешествия и транспортного обеспечения для прибытия в конкретный пункт назначения.

На основании результатов проведенного анализа состояния развития внутреннего туризма разработаны следующие рекомендации:

- при оценке внутреннего туризма рационально применять практику тех стран, где туризм наиболее развит;
- для более эффективного развития внутреннего туризма, важно активизировать маркетинговые усилия по продвижению турпродуктов;
- учитывая изменения в предпочтениях современных туристов, необходима на всех уровнях поддержка внутреннего туризма;
- для активизации развития внутреннего туризма следует поддерживать формирование благоприятной среды;
- при установлении роли внутреннего туризма для роста национальной экономики не следует ограничиваться только показателем прибыли, но и нужно проводить оценку денежных издержек туристов и сроков их пребывания в местах отдыха;
- изменение экономического пространства страны должно осуществляться за счет формирования и развития новых центров экономического роста и реализации экономического потенциала различных территорий.

Перспективы развития внутреннего туризма в Карабахе и Восточном Зангезуре

В результате 44 – дневной Отечественной войны 2020 года под руководством Верховного Главнокомандующего, завершившейся убедительной Победой Азербайджанской армии, открылись большие перспективы для развития освобожденных от оккупации территорий, как новой туристической дестинации. Развитие устойчивого туризма в Карабахском и Восточно – Зангезурском экономических районах будет способствовать его экономическому возрождению.

Завершения конфликта между Азербайджаном и Арменией в ноябре 2020 года придает большой импульс формированию безопасной стабильности, процветания и взаимовыгодного сотрудничества в регионе, расширению торгово – экономических связей, использованию новых международных и региональных транспортно-логистических коридоров [6].

Туризм считается одним из важных направлений социально – экономического развития Карабаха и Восточного Зангезура. Полноценное использование имеющегося туристического потенциала в регионе возможно только после обеспечения следующих основных факторов: создание условий для безопасности, возвращение преобладающей части населения и создание соответствующей инфраструктуры [1, с. 81].

На территориях освобожденных от оккупации восстанавливаются разрушенные оккупантами дома, дороги, а также множество сильно поврежденных ими культурных и исторических памятников. Предприниматели сферы туризма разрабатывают различные туристические маршруты и проекты создания большой курортной зоны с высокоразвитой инфраструктурой для будущего устойчивого развития туризма.

В направлении правового и институционального регулирования туризма, 18 февраля 2022 года был принят новый закон «О туризме» в котором нашли отражение множество вопросов касательно обеспечения устойчивого развития туризма в Азербайджане и повышения конкурентоспособности страны на международном туристском рынке и т.д. Реализация положений этого правового документа значительно расширит возможности для дальнейшей мобилизации инновационного потенциала в сфере туризма [4].

Большую работу в рамках закона «О туризме» проводит Госагентство по туризму (ГАТ). Так, за период с 2021-2022 годы ГАТ исследовало туристический потенциал Карабаха и восточного Зангезура, тщательно отработало концептуальные документы и новые проекты. В этой связи была проделана работа по уточнению мест расположения имеющихся и новых туристско – рекреационных территорий, оценивание ресурсов туризма по транспортным коридорам и по тематическим маршрутам туризма. Во внутреннем туризме удалось достичь большого прогресса в оценке и развитии туристического потенциала освобожденных земель Карабаха и восточного Зангезура. Проведены реставрационные и консервационные работы очень значимых достопримечательных для охраны и устойчивого управления нашим национальным наследием.

Наряду с этим осуществляется ряд проектов. В Суговушане при участии Президента Азербайджана И. Г. Алиева состоялась церемония закладки фундамента под строительства туристического комплекса. Подготовлен также проект по созданию возможностей вокруг крепости Шахбулаг в Агдаме и уже создана соответствующая инфраструктура. Помимо этого, в рамках концепции «Карабахские маршруты Победы» разработан новый проект туров на один день «Наш путь в Агдам» и «Наш путь в Физули и Ходжавенд », а также представлен план развития города Шуша и Дашалты. Проведена работа по изучению и дана оценка по туристическим возможностям Кяльбаджара, Джебраила, Физули, Зангилана, Ходжавенда, Губадлы, разработан проект региональной стратегии туризма и план действий по его развитию. Главная цель проделанной работы ГАТ – в ближайшее время превращения Карабаха в туристическое направление, с возможностью развития внутреннего, оздоровительного, экотуризма, аграрного, зимнего, культурного, горного и других видов туризма.

На наш взгляд, после завершения всех запланированных работ Карабах и восточный Зангезур станут занимать ведущую позицию в туризме нашей страны. Стоит отметить и то, что этот регион, имеющий уникальную природу, флору и фауну, исторические памятники, музеи и храмы, древние национальные традиции и многое другое будет привлекательны и для иностранных туристов. Созданная на освобожденных территориях широкая сеть транспортных (аэропорты, автомобильные и железные дороги) будут способствовать росту притока туристов.

Вывод

Анализ результатов проведенного исследования дает основание полагать, что туризм особенно внутренний после полного преодоления последствий пандемии коронавируса и

превращения Карабаха в туристическое направление займет достойное место в формировании национального дохода, будет способствовать интенсивному развитию экономики и оптимальному использованию рекреационных ресурсов направленных для решения социально – экономических проблем.

Для усиления развития внутреннего туризма с учетом новых вызовов предлагаются следующие рекомендации:

- игрокам туристического рынка сконцентрировать усилия в сегменте внутренних путешествий, продвигая перспективные направления и разрабатывая новые интересные предложения;
- при оценке внутреннего туризма использовать опыт стран с развитым внутренним туризмом;
- при определении роли внутреннего туризма для роста национальной экономики не ограничиваться лишь показателем прибыли, получаемой от его развития. Наряду с этим, в обязательном порядке, проводить оценку денежных издержек туристов, а также сроков их пребывания в местах отдыха;
- для полноценного использования туристического потенциала на освобожденных от оккупации территориях создать условия для безопасности и соответствующую инфраструктуру, а также возвращение преобладающей части населения;
- учитывая перемены в предпочтениях туристов, нужно на всех уровнях поддержка развития внутреннего туризма, позволяющая реанимировать туристическую отрасль;
- активизировать развитие новых направлений внутреннего туризма в регионах страны и особенно в Карабахе;
- с целью полного восстановления внутреннего туризма следует активизировать маркетинговые усилия по продвижению туристских продуктов с упором на их безопасность;
- с учетом изменения предпочтений туристов, нужно на всех уровнях поддержка развития внутреннего туризма, позволяющая реанимировать туристическую отрасль и быть основой для повышения конкурентоспособности страны и в частности ее регионов;
- оказывать поддержку регионам страны в развитии внутреннего туризма и способствовать повышению спроса в низкую сезонность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Т. Восстановление экономики Карабаха и восточного Зангезура. Монография. Баку, «Наука и знание», 2022. 152с
2. Баснина Т. Д. Российский туризм: стратегические направления устойчивого развития. Сборник статей. Москва, 2022 – с. 5 – 13
3. Бузулукова Е.В. Новые направления развития внутреннего туризма в период пандемии. Туризм в условиях новых вызовов. Сборник статей. Москва, 2022 – с. 24 – 33,
4. Закон «О туризме» Азербайджанской Республики. – Баку: 18 февраля 2022г.
5. Розанова Т. П., Стыцюк Р. Ю., Карпова, С. В., Константиныди Х. А., Мотагали Я. Б., Иванова Ю. О., Морозов М. А., Морозова Н. С., Артемьева О. А. Методологические и практические аспекты маркетингового управления продвижением курортных территорий РФ [монография]. Архангельск: Архангельский институт открытого образования, 2017, 181с.
6. <https://www.qazeta.ru/sosial/2021/12/24/14349415>
7. Adamovich, V., Nadda, V., Kot, M., Haque, A. (2021). Camping Vs. Glamping Tourism: Providers Perspective in the United Kingdom. *Journal of Environmental Management and Tourism*, Volume XII, 6(54), 1431-1441.
8. Ammirato, S., Felieetti, A. M., Della Gala, M., Raso, C., & Cozza, M. (2018, September). Smart tourism destinations: can the destination management organizations exploit benefits of

- the ICTs? Evidences from a multiple case study. In Working Conference on Virtual Enterprises (pp. 623 - 634)/ Springer, Cham.
9. Brochado, A. & Brochado, F. (2019). What makes a glamping experience great? Journal of Hospitality and Tourism Technology, 10(1), 15-27.
 10. Chung J. Y., Chor Y. – K., YooB. – K., Kim S-H. (2020). Bleisure tourism experience chain: implications for destination marketing. Asia Pacific Journal of Tourism Research, 25:3, 300-310.
 11. Da Costa Liberato, P.M., Alen – Gonzalez, E., & de Azevedo Liberato, D.F.V. (2018). Digital technology in a Smart tourist destination: the case of Porto. Journal of Urban Technology, 25 (1), 75-97.

Anar Əli oğlu Əzizov
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
iqtisad elmləri doktoru, dosent
anar.azizov.71@mail.ru

Yeni çağırışlar şərtində prioritet istiqamət kimi daxili turizmin inkişafının güclənməsi

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - tədqiqatın nəticələri əsasında yeni çağırışlar nəzərə alınmaqla daxili turizmin inkişafının gücləndirilməsi üçün sübuta əsaslanan tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Məqalədə statik, analitik, müqayisəli və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - turizm sahibkarları, turizm şirkətləri və firmalar tərəfindən daxili turizmin inkişafı ilə bağlı qərarlar qəbul edilərkən məqalədə irəli sürülən nəticə və tövsiyələrin öyrənilməsinin mümkünlüyündən ibarətdir.

Tədqiqat nəticələri - Daxili turizmin bütün nəzərdən keçirilən müasir istiqamətləri turizm şirkətlərinin xidmətlərinin çeşidini artırmaq üçün əsas ola bilər və qeyri-müəyyənlik şəraitində belə inkişafa kömək edəcək və səyahət xidmətlərinə tələbi azaldacaqdır.

Daxili turizmin milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün rolunu müəyyən edərkən tək-cə onun inkişafından əldə edilən gəlirin göstəricisi ilə məhdudlaşmaq olmaz. Bununla yanaşı, turistlərin pul xərclərini və onların istirahət yerlərində qalma müddətini qiymətləndirmək lazımdır.

Daxili turizmin səmərəli inkişafı üçün turizm məhsullarının təşviqi üzrə marketinq işlərinin intensivləşdirilməsi vacibdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqatın orijinallığı ondan ibarətdir ki, daxili turizmin inkişafının bəzi tendensiyaları və təklif olunan yolları yaxın gələcəkdə aktuallaşacaq.

Məqalənin elmi yeniliyi yeni iqtisadi artım mərkəzlərinin formalaşması, inkişafı və müxtəlif ərazilərin iqtisadi potensialının reallaşdırılması yolu ilə ölkənin iqtisadi məkanının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan turizmin təklif olunan məkan inkişafındadır. Bütün bunlar regionların fəal inkişafında infrastruktur məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına imkan yaradacaq və bu, çox vacib olan daxili turizmin coğrafiyasının genişlənməsinə töhfə verəcək.

Açar sözlər: *daxili turizm, davamlı inkişaf, yeni çağırışlar, rəqəmsallaşma, potensial.*

Anar Ali oglu Azizov
Azerbaijan Cooperation University
Doctor of economic sciences, docent
anar.azizov.71@mail.ru

Strengthening the development of domestic tourism as a priority direction in the conditions of new challenges

Summary

The purpose of the study is to develop, based on the results of the study, evidence-based recommendations for strengthening the development of domestic tourism, taking into account new challenges.

Research methods. The article uses statistical, analytical, comparative and generalization methods.

The practical significance of the study lies in the possibility of studying the conclusions and recommendations proposed in the article by tourism entrepreneurs, travel companies and firms when making decisions on the development of domestic tourism.

Research results. All considered modern directions of domestic tourism can become the basis for increasing the range of services of travel companies and will contribute to development even in conditions of uncertainty and reduce the demand for travel services.

When establishing the role of domestic tourism for the growth of the national economy, one should not be limited only to the indicator of profit received from its development. Along with this, it is necessary to assess the monetary costs of tourists and the duration of their stay in places of rest.

For the effective development of domestic tourism, it is important to intensify marketing efforts to promote tourism products.

Originality of research and scientific novelty. The originality of the study lies in the fact that some of the trends and proposed ways of developing domestic tourism will become relevant in the near future.

The scientific novelty of the article lies in the proposed spatial development of tourism, which involves changing the economic space of the country through the formation and development of new centers of economic growth and the realization of the economic potential of various territories. All this will provide an opportunity to remove infrastructural restrictions in the active development of the regions, and, very importantly, will contribute to the expansion of the geography of domestic tourism.

Key words: *domestic tourism, sustainable development, new challenges, digitalization, potential.*

UOT 338

*Abbas MUSAYEV**Naxçıvan Dövlət Universiteti**“İqtisadiyyat və marketing” kafedrasının doktorantı**abbas.elcinoglu@gmail.com**ORCID NO: 0009-0005-6096-9635**10.30546/4.71.2023.4*

INNOVATİV FƏALİYYƏT SAHİBKARLIĞIN BAŞLICA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – region miqyasında sahibkarlıq mühitinin formalaşmasına, onun hərtərəfli inkişafına təsir edən amillərin öyrənilməsi, bu sırada sistemli innovasiya mühitinin optimal yaradılması, innovasiya təyinatlı addımların atılmasının seçim və digər icraatlar bazasında müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – müşahidə, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunması.

Tədqiqatın nəticələri – regionun iqtisadi sistemi daxilində innovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin fərqli təsir amilləri altında təşkili, situasiyaların qarşılaşdırılması və təhlili, bu əsasda nəzəri müstəvi nəticələrinin aşkarlanması, onların səmərəlilik və digər əlamətlər əsasında nəzərə alınması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – nəzəri baza məlumatları əsasında innovasiya gedişlərinin istiqamətlər üzrə müəyyən edilməsi, onun təcrübi effektlərinin aşkarlanması və dəqiqləşdirilməsi.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi mərhələlərində yenilikçilik fəaliyyətinin, onun fazalarının daha təkmil vəziyyətlərə çatdırılması imkanlarının qiymətləndirilməsi.

Açar sözlər: *sahibkarlıq fəaliyyəti, yenilikçi addımlar, innovasiya, innovativ inkişaf, innovasiyaya təsir edən amillər.*

Giriş

Sahibkarlıq - insan cəmiyyətinin bəşəriyyətə bəxş etdiyi mühüm keyfiyyət ifadələrindən hesab olunmaqdadır. Özünün iqtisadi, sosial, psixi, psixoloji və digər təsirləri ilə seçilən müvafiq fəaliyyət spesifik xassə və xarakterik cəhətləri ilə təzahür etməkdədir.

Daimi fəaliyyətlə fərqlənməklə, risklərə qarşı sistemli mübarizənin həyata keçirilməsi ilə yanaşı yenilənmə məzmunlu transformasiya (uyğunlaşdırma) və təkmilləşdirmə tədbirlərinin icra edilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin vəzifə, prinsip və təşkilatlanma üsullarının nəzəri və təcrübi təzahürləri kimi çıxış etməkdədir.

Təməl anlayışı Y.Şumpeter tərəfindən formalaşdırılan (“İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” əsəri (1912)) innovasiya çoxsaylı yönlərdən xarakterizə olunmaqda, qiymətləndirilməkdə və müvafiq təhlillərə məruz qalmaqdadır. İnnovasiya obyektlərinin və xüsusiyyətlərinin, addımlarının və fəaliyyətlərinin xarakterizə edilməsində fərqli konfigurasiyalardan istifadə olunmaqdadır.

İnnovasiya – vahid sistemin “mərkəzi” olmaqla özündə fərqli təzahürlərə yol açan məcmunu ifadə etmə prosesidir. Onun xarakterizə edilməsində çoxsaylı məqamların işıqlandırılması mümkündür ki, onlardan mühüm olanları haqqında ardıcıl informasiyanın verilməsi məqsədmüvafiq sayıla bilər [3, s. 14].

Tarixi araşdırmaların izahı bir çox yöndən ilk element kimi qəbul olunan - texnika və texnologiya sahəsində baş verən (və ya baş verə biləcək) transformasiya və təkmilləşdirmələrdir. Belə ki, yeni texnikanın icadından onun ölkəmizə gətirilərək istehsalda mənimsənilməsinədək olan zaman intervalı yeni optimallıq, səmərəlilik, məhsuldarlıq səviyyələrinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

İstehsal proseslərində toplanan təcrübə, onun elmi müstəvidə çoxamilli araşdırmalara məruz qoyulması fəaliyyət ehtiyaclarına təkrar baxışın təmin edilməsinə şərait yaratmaqdadır. Belə ki,

“bilik, bacarıq və araşdırmaların” vəhdətindən yaranan fəaliyyətin və təcrübi tətbiqlərin məqsədlərindən asılı olaraq fərqli mənzərələrin əldə edilməsinə şərait yarada biləcək fərdi nəticələrin formalaşması mümkündür.

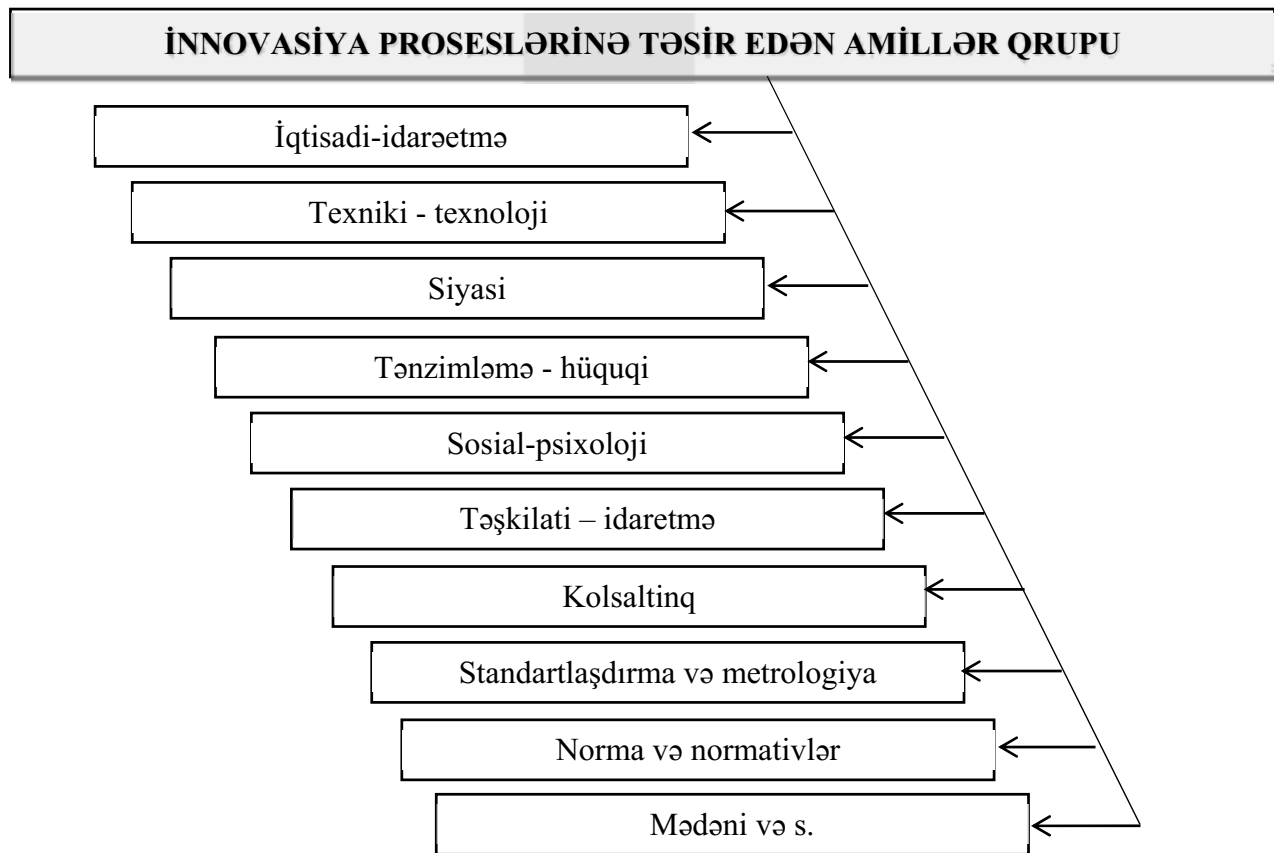
Təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşma yönləri, istehsal potensialının həcmi, onun imkan komponenti üzrə diapozon kənarlaşmaları, məhsulların növ-çəşid konfigurasiyalarının, alıcı (istehlakçı) kontingenti üzrə təbəqələnmə səviyyələrinin müəyyən edilməsi, bu sırada qiymət-kalkulyasiya reallıqlarına riayət olunması elmi tədqiqatların aparılması imkanlarını, onun say-tərkib məzmununun dəqiqləşdirilməsini şərtləndirməkdədir.

İnnovasiya fəaliyyətinin reallığına onun iqtisadi müstəvidə fərqliliyini əks etdirən xüsusi situasiyalar da şahidlik etməkdədir. Belə ki, ümumi innovasiya qrupları adı altında idarəetmə və tənzimləmə, menecment və marketing, uçot və hesabat, texnoloji və digər qruplar mövcuddur.

Qeyd olunduğu kimi, innovasiya digər məzmunlarla yanaşı, ixtira və kəşf fəaliyyətinin məcmusu kimi çıxış etməkdədir. Elmi-texniki tərəqqinin bəlli mərtəbələrində obyekt və onun vahidləri, strategiya və taktika, metod və mexanizmlər üzərində icra olunan transformasiya, yenilənmə və təkmilləşdirmələr innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirildiyi mərhələləri diqqətə almaqdadır.

İnnovasiyalara təsir edən amillərin mahiyyəti, əhəmiyyəti və tərkibi

Tədqiqatın obyektini hesab olunan innovasiyalar müxtəlif yönləri və xarakterik cəhətləri ilə araşdırmalarda iştirak etməkdədir. Eyni zamanda yaddan çıxarmayaq ki, innovasiyaların məzmununu və məqsədi ilə yanaşı, ona təsir edən amillər məcmusu da mövcuddur. Müvafiq təsir amillərinin məzmununa diqqət yetirdikdə görürük ki, onlar özünəxas rəngarəng xarakter və xassələri ilə təzahür etməkdədir. Deyilənləri əyani surətdə görmək üçün sxem 1-ə baxaq.

Sxem 1. İnnovasiya proseslərinə təsir edən amillər.

Mənbə: sxem ədəbiyyat məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [7; 224-225].

Təsnifatdan da görüldüyü kimi, innovasiya proseslərinə, onun sisteminə təsir edən amillər sırasında iqtisadi-idarəetmə qrupu spesifik əhəmiyyətinə görə fərqlənməkdədir. Belə ki, müvafiq

qrupa aidiyyatı ilə fərqlənən innovasiya prosesləri və vahidləri iqtisadi-idarəetmə qrupunun spesifik tərəflərinin xarakter və xassələrinə uyğunluqla fərqlənməkdədir. Yeniliklərin əhatə etdiyi idarəetmə mexanizmləri onun tətbiq olunduğu innovasiya obyektləri ilə məcmu halında nəzərdən keçirilməsini məqbul hesab edir.

Tərəflərin tələbləri əsasında transformasiya və təkmilləşdirmə proseslərinə keçid təmin olunmaqdadır. Menecmentin tələblərinə uyğun olaraq sadə və mürəkkəb kombinasiyalı idarəetmə prosesləri fərqləndirilməkdədir ki, bu da yenilikçi addımların vahid məcmuda birləşdirilməsində obyekt, mərhələ, sintetik əlaqələndirmə və digər şərtlər daxilində “induksiya - deduksiya”, “təsir-əkstəsir” kimi prinsiplərinin tətbiqini mümkün edir.

Innovasiya istiqamətləri sırasında “texnika və texnologiya” adlandırdığımız qrup öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Belə ki, texniki və texnoloji innovasiyalar əsrləri əhatə edən zaman kəsiyinə malikdir. “Dövrləşmə” elementinin diqqətinin bir sıra hallarda eyni vahid üzərində cəmlənməsi mövcud ola biləcək icraatlara “zaman – obyektə fərqli baxış” cütlüyünün tələblərindən irəli gələn xüsusiyyətləri sərgiləməkdədir.

Texniki və texnoloji innovasiyalar yenilənəcək olan “obyektə” fiziki-texniki ölçülər, dövretmə sürətləri, məhsuldarlıq həcmələri, ifadə edə biləcək yeni cəhətlər və digər xarakterik məqamları gətirməkdədir. Məhz bu yöndə icra olunan araşdırmalar yeni məhsulun, onun istehsalının mənim-sənilməsi ilə yanaşı, artıq mövcud olan texniki və texnoloji momentlərin (vasitələrin, proseslərin və s.) daha yüksək mərhələlərə keçidinin təmin olunması kimi fəaliyyətləri də əhatə etməkdədir.

Innovasiya proseslərinə təsir edən amillər sırasında siyasi amillər xüsusi yer tutmaqdadır. Həmin amillər innovasiya fəaliyyətini istər müvafiq proseslərin daxilində, istərsə də kənar iştirakçı kimi daim təsir dairəsində saxlamaqdadır. İstənilən fəaliyyətdə olduğu kimi innovasiya fəaliyyətində də siyasi məqamlar mövcuddur. Innovasiya siyasəti icra prosesi və müddəti nəticəsində ortaya çıxan yeniliklərin sistemləşdirilməsi, onların bəlli ardıcılığa uyğun şəkildə həyata keçirilməsi, əldə olunan nəticələrin vahid fəaliyyətlə çulğalaşması mərhələlərində sərgilənən “manqalar” özündə cəmlənməkdədir.

Innovasiya siyasəti fəaliyyət öncəsi icra olunan işlərin məcmusu olmaqla bərabər perspektiv dövrdə dəqiqləşdirilmiş obyektlərin hansı dərəcədə uyğunlaşma və yenilənməyə məruz qalmaları haqqında öncədən təsəvvür yaratmaqdadır. Innovasiya siyasətinin hazırlanmasına təsir elementləri kimi bir sıra amilin təsiri mümkündür. Onlardan mühüm olanlarına özlərinin aidiyyatı ilə fərqlənən müxtəlif ümumi və xüsusi təyinatlı Dövlət Proqramları, elmi tədqiqat yönü ilə fərqlənən proqramların işlənilməsi və icrası, təcrübə-konstruktor və sınaq-tədqiqat işlərinin fərdi qaydada və ya müxtəlif konfigurasiyalar şəklində yerinə yetirilməsi aiddir. Bəhs olunan təsnifat maddələri, eyni zamanda, subyektlərdə və ya daha böyük miqyaslarda icra olunan innovasiya-transformasiya siyasətinin tərkib istiqamətlərinə aidiyyatı ilə fərqlənməkdədir [2, s. 50].

Digər tərəfdən innovasiya siyasəti özünün obyekt baxımından da fərqlənməkdədir. Belə ki, siyasətin tərkib üsürləri istehsal olunan məhsulları, görülən işləri, icra olunan xidmətləri, malları, və ya onların tammənəli yekunlaşmasına aidiyyatı ilə seçilən texnoloji prosesləri özünə obyekt kimi seçməkdədir.

Deyilənlərlə yanaşı, daha bir mühüm məqama diqqəti yönəltmək düzgün olardı. Belə ki, innovasiya siyasəti sxem 1-də nümayiş olunan hər bir istiqamət üzrə özünün siyasətini hazırlamaqla, onların təcrübə müstəvidə tətbiqini reallaşdırmaq kimi öhdəliyi də vəzifə olaraq qəbul etməkdədir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, innovasiya prosesinin həyata keçirilməsində icra ardıcılığı və fərqli komponentlərdən ibarət olan kombinasiyaları dərindən araşdırmaq zəruridir. Bu baxımdan nümunəvi təsnifat maddələri sırasında aşağıdakıları sadalamaq mümkündür:

- 1) innovasiya konsepsiyasının hazırlanması;
- 2) innovasiyaların növünün dəqiqləşdirilməsi və əsaslandırılması;
- 3) texniki-texnoloji təkmilləşdirmələrin və transformasiyaların müəyyən edilməsi;
- 4) iqtisadi reallıqların daha mütərəqqi səviyyələrə çıxarılması;
- 5) maliyyə layihələndirilməsi proseslərinin bazasında müxtəlif variantlarda smetaların (mərhə-

lə sayı, istifadə olunan material növü, tətbiq olunan texnoloji fazalar və s. üzrə fərqliliklərin nəzərə alınması ilə) hazırlanması və dəqiqləşdirilməsi;

- 6) işlərin icrası proseslərində meydana çıxan əlavə və dəyişikliklərin nəzərə alınması və s. [4, s. 27].

İnnovasiya proseslərinin təşkilati tərəfləri haqqında nümunəvi təsnifat ifadə edildikdən sonra bu mərhələlərin hər birinin hüquqi müstəviyə daşınması və müxtəlif tənzimləmə təsirlərinə məruz qoyulması yönündə işlər icra olunmaqdadır. Yəni bir tərəfdən baza kimi mövcud qanunvericilik normalarından istifadə olunması, digər tərəfdən yeni məhsul növlərinin istehsalının mənimsənilməsi, artıq mövcud olanlarının müxtəlif xarakteristikalarının daha mükəmməl şəkllə salınması məqsədilə hüquqi tənzimləmənin yeni alət və vasitələrinin hazırlanması (yeni əlaqəli qanun və qanunvericilik normalarının hazırlanması və s.) üzrə çoxsaylı fəaliyyətlər həyata keçirilməlidir.

İnnovasiyaların formalaşmasında, onlara qarşı ehtiyacın bərqərar olmasında mühüm amillərin sırasında sosial-psixoloji amillər spesifik yer tutmaqdadır. Belə ki, hər bir yenilik istehsalın və ya fərdlərin ehtiyaclarına xidmət etsə də, son nəticədə “hər şey insan üçün” prinsipini qarşılamıqdır. Yəni insanların xidmətində duran, onların psixi-psixoloji vəziyyəti ilə əlaqələndirilməklə “təsir-əkstəsir” şəklində formalaşdırılan komponentlər fərdlərin daxili aləmi ilə üzvi şəkildə qarşılaşdırılmalıdır.

İnnovasiya fəaliyyəti sırasında konsaltinq məzmunlu amillər öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Belə ki, haqqında bəhs olunan amillər yenilikçilik istiqaməti üzrə müşahidə, informasiyanın toplanması və digər bu kimi fəaliyyətləri özündə birləşdirməkdədir. Beynəlxalq arenada yeni kəşflərin öyrənilməsi ilə yanaşı, artıq mövcud olan, lakin hələ daxili fəaliyyətdə tətbiq olunmamış innovativ müddəalar özünü əyani surətdə təcrübi müstəvidə təsdiqləməkdədir.

Təcrübi innovasiyaların vahid müstəvidə nəzəri innovasiyalarla fərqli konfigurasiyalarda birləşdirilməsi onun daha zəngin ifadələnməsinə şərait yaratmaqdadır. Fərqli istehsal (xidmət və digər) standart və normaları gözlənilməklə yaradılan innovasiya obyektləri özünün maddi (məhsul, mal) və qeyri-maddi xarakteri (iş, xidmət) ilə fərqlənməkdədir [6, s. 86].

Digər tərəfdən, ümumilikdə və ya hissəvi formada təkmilləşdirilən, yaxud bəlli uyğunlaşdırmalar (transformasiyalar) tətbiq olunan innovasiyalar öz növbəsində vahid “zəncirin” sonrakı hallarına da səbəb olmalıdır. Texniki və texnoloji təkmilləşdirmələr, onların illik həcmilər bazasında dəyər ifadələri, uyğunlaşdırmaların tətbiqi nəticəsində yeni manqa və komponentlərin ortaya çıxması da innovasiyaların tərkibində xüsusi çəki ilə fərqlənməkdədir.

Həmçinin yaddan çıxarılmamalıdır ki, yaradılmış innovasiya addımları daxili, o cümlədən xarici standartlara və metroloji tələblərə uyğun gəlməlidir. İstehsal olunan məhsulların, göstərilən xidmətlərin, görülən işlərin və ya ancaq mübadiləsi ilə məşğul olunan malların təşkilatlanma, quruluş, idarəetmə, tənzimləmə, məsləhət və digər yönərdə mövcud olan təməllərin bazasında yaradılan və sonrakı mərhələlərdə təkmilləşdirilən obyektlər özünün ölçmə-hesablama, normativ çəkilərin dəqiqləşdirilməsi və digər standartları, metrologiya sahəsində mövcud olan baza informasiyaları və tələblər, təcrübi tətbiq zamanı istifadə olunan metod və mexanizmlər özünün əhəmiyyətini qorumaqla mükəlləfdir [5, s. 153].

“İnnovasiya – istehsalat” tandemi və onun ifadə xüsusiyyətləri

İnnovativ addımların yuxarıda ifadə edilən məqsədlərinin və müxtəlif amilli kombinasiyaların öyrənilməsi eyni zamanda onların istehsalat mühitində təşəkkülünün əhəmiyyətinə də diqqəti çəkməkdədir. Belə ki, hər bir yenilikçi fəaliyyətin sonunda istehsalat, yaxud xidmət sferasında bərqərar olan irəliləyişlərdən xəbər verməkdədir.

Sadalanın situasiya keyli sayda spesifik məqamlara diqqəti çəkməkdədir. Onlardan ilk və əhəmiyyətli addım – təsərrüfat subyektinin (yaxud subyektlərinin) atacağı məqsədyönlü addımların texniki və texnoloji müstəvilərdə nə kimi yenilikçi situasiyaların ortaya çıxmasına səbəb olacaqdır. Bu sırada yaranacaq müasir imkanların məhsuldarlıq, səmərəlilik, optimallıq yönündə hansı hərəkətlənmələrə səbəb olacağından xəbər verməkdədir. Çünki ölkəmizdə, onu inzibati vahidlərində artan insan kütləsinin ümumi say və tərkib göstəriciləri, aşağıdakı komponentlərin imkan-

larının sərgilənməsinə gətirib çıxarmaqdadır:

- ✓ tamamlayıcı (növbəti) istehsal sahələrinin ümumölkə və regionlar müstəvisində istehlakının daha qabarıq şəkildə ön plana çıxması;
- ✓ onların fərdi və istehsal istehlakı üzrə kəmiyyət-keyfiyyət ehtiyaclarının cari və perspektiv layihələndimələrinin hazırlanması;
- ✓ müəyyən edilmiş prioritet sahələr üzrə fəaliyyət addımlarının ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə planlaşdırılması;
- ✓ ilk növbədə “məhsulyaradıcı” sənaye, kənd təsərrüfatı və tikinti sahələrinin tələblərin müəyyən edilməsi, onların potensialının mütəmadi yüksəldilməsi məqsədilə yenilikçilik fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi;
- ✓ insanların fəaliyyət bacarıqlarının yüksəldilməsi sahəsində, daha böyük işçi kontingentinin məşğulluq yönündə yararlı səviyyəyə çatdırılması, onların müasir dövrdə yüksək ehtiyacla fərqlənən peşələrə yiyələnməsinin təmin olunması;
- ✓ İnnovativ addımların atılmasının mümkün edilməsi məqsədilə hüquqi-normativ tənzimləmə, menecment, marketinq, zehni qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi, aqroseleksiya və digər yönərdə bazanın modernləşdirilməsi və s. [6, s.108]

Təsnifatdan da görüldüyü kimi, əsas tətbiq sahəsi istehsalat və xidmət əməliyyatları olan innovasiyalar öz növbəsində bütöv istehsal mərhələsini, yaxud onun hər hansı bölmələrini, istehsal fazalarının spesifik komponentlərini, xidmətin göstərilməsi üzrə yeni şərtlərin tətbiqini, İstehsalın və xidmətlərin elektronlaşma “imkanlarının” genişləndirilməsini, yeni müəyyənləşdirici, izahat-verici və dəqiqləşdirici proqram və elektron mexanizmlərinin hazırlanması və digər bu kimi tədbirləri təşkil etməlidir. Digər məsələlər sırasında əmlak və texniki vasitələrin daha mütərəqqi mərhələlərə keçidi faydalı əməklə məşğul olanların (və ya olmaq istəyənlərin) biliklərinin və bacarıqlarının mütərəqqiləşdirilməsini də tələb etməkdədir. Belə ki, maliyyə vəsaitləri hesabına əldə olunan və ya yerlərdə yaradılan, elmi tədqiqatlar nəticəsində kəşf edilən, məqsədyönlü sınaqlar nəticəsində ortaya çıxan innovativ təkmilləşdirmələr onlara “əmrverən” canlı potensial olmadan “ölü kapital” şəklini almaqdadır.

İnnovasiyalar hər zaman “orta” halqa rolunda çıxış etmişdir. İstehsalın və ya xidmət fəaliyyətinin hər hansı bəndinin yenilənməsi və mütərəqqiləşməsi digər şərtlərlə yanaşı həmin “mərkəzin” ətrafında olan komponentlərin təkmilləşməsinə də yol açmaqdadır. Bu məsələ isə ehtiyacla yanaşı çoxnövlü imkanların mövcudluğuna da diqqəti cəkməkdədir.

Texniki və texnoloji innovasiyalar məhsul istehsalının növ-çəşid, həmçinin həcm və digər xarakterik cəhətlərinə də təsir etmiş olur. Eyni, yaxud müxtəlif növlü məhsullar üzrə daha çevik istehsalat-xidmət reaksiyasının göstərilməsi onların dad-tam, xarici görünüş və daxili məzmun, digər (sonrakı) istehsalatlara yararlılıq, təbii resurslardan səmərəli istifadə, ətraf mühitə vurulan zərərin daha aşağı səviyyələrə endirilməsi, yaxud tamamilə aradan qaldırılması, fasiləsiz istehsal-lara keçidin mümkün qədər sadələşdirilməsi və asanlaşdırılması yönünün də nə dərəcədə aktual olduğunu göstərməkdədir.

Məqalədə ifadə edilən tədqiqat prosesləri və orada iştirakçı sifəti ilə təmsil olunan obyektlər özünün müxtəlif xarakter və xassələrini əks etdirməkdədir. Eyni zamanda icra olunan ümumiləşdirmələr haqqında nəticə bölməsində müfəssəl fikirlərin bildirilməsi məqsəduyğundur.

Nəticə

Məqalədə ifadə olunan reallıqlar vasitəsilə istər “başlanğıc nöqtələrə”, istərsə də sonrakı perspektiv dövrlərə aidiyyəti ilə fərqlənən addımlara aydınlıq gətirilməyə çalışılmışdır. İlk məzmun anlayışı XX əsrin I yarısında Şumpeterin tədqiqatlarında verilmiş innovasiya özünün çoxyönlü təzahürləri və müxtəlif variantlı təsir üsulları ilə fərqlənməkdədir.

İnnovasiyaya müxtəlif yanaşma “bucaqlarının” ümumiləşdirilməsi onun cinsi və dəyər ifadəsində nə dərəcədə aktual olduğuna dəlalət etməkdədir. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, 2012-2022-ci illərdə innovasiya yönümlü xərclərin həcmi 12,8 milyon manatı ötməkdədir. Onu da

ifadə edə bilərik ki, təcrübə müstəvidə innovasiyaların 41,2%-i texniki-texnoloji innovasiyaların payına düşməkdədir. Bəhs olunan fakt müsbət hal kimi qiymətləndirilsə də, müstəqilliyin əldə olunmasından qısa müddət keçən zaman kəsiyi digər şərtlərlə bərabər “idarəetmə - təşkilatlanma - tənzimləmə” marşrutunun dərinədən araşdırılmasını və dəqiqliklə qiymətləndirilməsini tələb etməkdədir.

Innovasiyalar üzrə fəaliyyətin fərdiləşdirilməsi eyni yöndə olan işlərin seçim imkanlarının dəqiqləşdirilməsini, eyni obyektin müxtəlif variantlarda təzahürünün öyrənilməsini zərurətə çevirməkdədir. Fərqli nəticələrin əldə olunması iqtisadi sistem sahələri, innovasiya proseslərinin obyektləri, tətbiqi məqsəduyğun hesab edilən metod və mexanizmlər innovativ proseslərin mühüm “iştirakçıları” sırasındadır.

İlk növbədə “layihə-konsepsiya” şəklində tandemi ifadə edən fəaliyyət özünəməxsus cəhətlərlə və ardıcılıqla müşayiət olunmaqdadır. Eyni zamanda müşahidə altına alınan real komponentlər innovasiyanın məqsədi və siyasətini, strategiyası və taktikasını, proqramları və planlaşdırma fəaliyyətlərini dəqiqləşdirməkdədir. Başlanğıcına innovasiya konsepsiyaları ilə start verilən müvafiq sistemli fəaliyyət öz növbəsində yeni ideya, fikir və düşüncələrin məcmusu olaraq təzahür etməkdədir.

Innovasiya proseslərinin dəqiq təsnifləşdirilməsində xüsusi yeri yeni məhsul növlərinin istehsalının mənimsənilməsi tutmaqdadır. Yeni məhsul növləri üzrə təkmilləşdirmələrin icrası müxtəlif variantlar üzrə yerinə yetirilməlidir ki, bu da çoxsaylı amillərin (zövq, dad-tam, rəng, forma, xammal xüsusiyyəti və s.) təsiri ilə fərqlənməkdədir. Yaddan çıxarılmamalıdır ki, yeni növ məhsulların yaradılması ilə yanaşı, artıq mübadilə proseslərində iştirakı ilə fərqlənən, üzərində yenilənmələr aparılmaqla aşkara çıxarılan daha mütərəqqi növlər də mövcuddur.

Innovasiyalar üzrə başlanğıc fəaliyyətin olması ilə yanaşı, yekun fəaliyyət də mövcuddur. Haqqında bəhs olunan fəaliyyət öz növbəsində yeni iş yerlərinin açılmasından əmək məhsuldarlığının, səmərəlilik göstəricilərinin yüksəlməsinə, maliyyə vəsaitlərinin (aktivlərinin) dövretmə sürətinin artmasına, maya dəyərinin səviyyəsinin mümkün qənaətbəxş səviyyəyə uyğunlaşdırılmasına (kəmiyyət-keyfiyyət parametrlərinin qarşılaşdırılması əsasında maya dəyərinin dəyişilməsinə) gətirib çıxarmaq vəzifəsini icra etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.M. Mikro və makroiqtisadiyyat. Bakı: Azər nəşr, 2010, 508 s.
2. Bağirov M.S. Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyəti. Naxçıvan: “Əcəmi”, 2023, 216 s.
3. Böyük İqtisadi Ensiklopediya (akademik Z.Ə.Səmədzadənin ideya müəllifliyi və baş redaktorluğu ilə). III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 610 s.
4. Böyük İqtisadi Ensiklopediya (akademik Z.Ə.Səmədzadənin ideya müəllifliyi və baş redaktorluğu ilə). IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 591 s.
5. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı: “Elm”, 2015, 466 s.
6. Mahmudov C.İ., Bağırsoylu H.Q. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. Naxçıvan: “Əcəmi”, 2019, 264 s.
7. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: “Zaman”, 2002, 618 s.

Аббас Мусаев
Нахчыванский Государственный Университет
докторант кафедры “Экономики и маркетинга”

Инновационная деятельность как одно из основных направлений развития предпринимательства

Резюме

Цель исследования – изучение факторов, влияющих на формирование предпринимательской среды в масштабах регионов, а также на их всестороннее развитие, оптимальное создание в этом ряду системной инновационной среды, определение на базе выбора и других исполнений последовательных пошаговых инновационных действий.

Методология исследования – использование таких методов как, наблюдение, группирование, сопоставительный анализ и др.

Результаты исследования – организация внутри экономической системы региона инновативной предпринимательской деятельности под воздействием различных факторов влияния, сопоставление и анализ ситуаций, выявление результатов на основе теоретических данных, их учитывание на основе эффективности и других признаков.

Практическое значение исследования – определение на основе информации теоретической базы направлений инновационных ходов, выявление и уточнение его практических эффектов

Оригинальность и научная новизна исследования – определение деятельности по новшествах на стадиях организации и претворения в жизнь предпринимательской деятельности определение их возможностей до более усовершенствованного положения по их фазам.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, инновационные шаги, инновация, инновативное развитие, факторы, влияющие на инновации.

Abbas Musayev
Nakhchivan State University
Doctoral student of the Department of Economics and Marketing

Innovative activity as one of the main development directions of entrepreneurship

Summary

The purpose of the research- study of the factors affecting the formation of the entrepreneurial environment in the region, its comprehensive development, at the same time, the optimal creation of a systematic innovation environment, determination of taking steps for innovation on the basis of selection and other actions.

Research methodology – the usage of observation, grouping, comparative analysis methods.

The results of the research - the organization of innovative entrepreneurial activity within the economic system of the region under different influencing factors, confronting and analyzing situations, revealing the results of the theoretical level on this basis, considering them on the basis of efficiency and other signs.

The practical significance of the research- on the basis of theoretical base data, determination of innovation processes by direction, detection and clarification of its experimental effects.

Originality and scientific novelty of the research - evaluation of innovation activity in the stages of organization and implementation of entrepreneurial activity, the possibilities of bringing its phases to more advanced situations.

Key words: *entrepreneurial activity, innovative steps, innovation, innovative development, factors affecting innovation.*

UOT: 334

Elçin Fərhad oğlu OSMANOV
Bakı Biznes Universiteti, doktorant
10.30546/4.71.2023.109

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ BƏZİ NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafının tarixi köklərinin araşdırılmasından, KOS-ın xarakterik xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdən, sahibkarlığın inkişafının zəruri şərtlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə, sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - KOS hazırda milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında və əmtəə bazarının formalaşmasında əsas hərəkətverici qüvvə hesab edilir. Bu prizmadan yanaşaraq KOS-un inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması, rəqabət mühitinin formalaşdırılması tədbirlərinin reallaşdırılması əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın nəticələri - KOS inkişafının nəzəri məsələlərini araşdırmaqla, onu ümumiləşdirmək, ölkəmizdə formalaşan təcrübəni tətbiq etmək üçün təkliflər hazırlamaqdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - KOS-un davamlı inkişafı məqsədilə reallıqların nəzərə alınması və rəqabətqabiliyyətli inkişaf üçün prioritetlər müəyyən edilir. Bununla əlaqədar dünya və ölkəmizin təcrübəsi qiymətləndirilir, problemin səciyyəvi cəhətləri, inkişaf amilləri tədqiq edilir.

Açar sözlər: *kiçik və orta sahibkarlıq, milli iqtisadiyyat, inkişafı şərtləndirən amillər, nəzəri baxışlar, rəqabət qabiliyyəti.*

Giriş

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının, liberal təsərrüfatçılıq sisteminin fundamental əsaslarını iqtisadi azadlıqlar, azad rəqabət, təsərrüfat fəaliyyətinin tələb və təklif əsasında tənzimlənməsi və ən nəhayət xüsusi mülkiyyətə əsaslanan sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi təşkil edir. Ölçüsü və təsərrüfat fəaliyyətinin optimal həcmi baxımından dünya təcrübəsində kiçik, orta və iri sahibkarlıq formaları fərqləndirilir. Adı çəkilən sahibkarlıq formalarının özünəməxsus üstünlükləri və eyni zamanda çatışmazlıqları da mövcuddur. İri sahibkarlıq subyektlərinin investisiyaların cəlb edilməsi, mal göndərənlərdən kifayət qədər güzəşt əldə edə bilməsi, brend məhsullar istehsal etməklə dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsullar ixrac etmək baxımından üstünlükləri mövcud olsa da, böhranlı vəziyyətdə, eləcə də konyunktur tərəddüdləri zamanı dəyişən şəraitə adekvat reaksiya göstərmək iqtidarında olmur.

KOS qurumları isə cəmiyyətdə siyasi və iqtisadi baxımdan dayanıqlılığın təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Təsadüfi deyildir ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində KOS-un davamlı olaraq dəstəklənməsinə istiqamətlənmiş dövlət proqramları işlənib hazırlanır və həyata keçirilir. Bu baxımdan müasir qloballaşma şəraitində KOS-un inkişafı, onun milli iqtisadiyyatda rolunun qiymətləndirilməsi öz aktuallığını saxlamaqdadır.

KOS-un inkişafının tarixi xüsusiyyəti. KOS-un formalaşması erkən kapitalizmin yaranması ilə eyni tarixi dövrə təsadüf edir. Feodalizmin dağılması həmin dövr üçün iqtisadiyyatın bütün sahələrində məhdudiyətlərin və fəaliyyət buxovlarının aradan qaldırılması ilə müşayiət olunmuşdur. Kapitalizmin formalaşması iqtidai azadlıqların bərqərar olması, xüsusilə kiçik sahibkarlıq xüsusi mülkiyyətə əsaslanan xırda təsərrüfatçılıq subyekti kimi formalaşmağa başladı. Doğrudur, XVI-XVII əsrlərdə KOS-un təkmil hüquqi, iqtisadi və institusional xarakter daşıyan fundamental əsaslarının formalaşdığından bəhs etmək absurd olardı. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, İngiltərə istisna olmaqla digər ölkələrdə proteksionist yönümlü iqtisadi münasibətlər bu və ya digər şəkildə

hakim mövqe tutduğundan azad rəqabətə əsaslanan və iqtisadi sərhədlərin liberal xarakter daşdığı dünya iqtisadiyyatından bəhs etmək də mümkün deyildi.

Məlum həqiqətdir ki, dünya ölkələrində kapitalizmin inkişaf səviyyəsi də bərabər sürətlə irəliləməirdi. Kapitalizm XVI əsrdə formalaşsa da onun yayılma sürəti ləng xarakter daşıyırdı. 1500-1820-ci ilə qədər Böyük Britaniya və Hollandiyada adambaşına düşən iqtisadi artım sürəti 0,27-0,28% təşkil etsə də lakin bu göstərici digər Qərbi Avropa ölkələrinin müvafiq göstəricisini 2 dəfə qabaqlayırdı [1]. Odur ki, əksər ölkələrdə (Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Hollandiya, Almaniya və s.) kapitalizmin inkişafı daha çox yeni ərazilərin zəbt edilməsi, müstəmləkələrin inkişafı fonunda irəlilədiyindən hər hansı mükəmməl bazar iqtisadiyyatı təcrübəsindən bəhs etmək mümkün deyildi.

KOS-un ibtidai əsasları xüsusilə ticarətdə sənətkarlıq sahəsində antik dövrlərdə də mövcud olmuşdur. XVII əsrdə kiçik sahibkarlıq subyektlərini sahibkar kimi isimləndirmirdilər. Bu şəxsləri dövlətlə müqavilə bağlayaraq məhsul istehsal edən və bazara çıxaran subyekt adlandırırdılar. Sahibkarlıq fəaliyyətinin öyrənilməsi ilk dəfə XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində irland-fransız əsilli iqtisadçı R.Kantilyon tərəfindən elmi ədəbiyyata gətirilmişdir [2].

KOS-un fəaliyyətinin inkişafı sahəsində mütərəqqi təmayüllər XIX əsrin sonu, XX əsrin sonlarından etibarən genişlənməyə başlamışdır. Belə ki, 1871-ci ildə Almaniyada azad ticarətin genişləndirilməsinə dövlət reyestri ləğv edildikdən sonra artıq kiçik sahibkarlıq qurumlarından hər hansı sertifikat tələb olunmurdu [3]. Beləliklə, artıq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiya istisna olmaqla, demək olar ki, dünyanın əksər kapitalist ölkələrində KOS bazar iqtisadiyyatının azad rəqabətə əsaslanan ən mühüm təsərrüfatçılıq formaları kimi fəaliyyət göstərirdi.

Beləliklə, KOS fəaliyyətinin formalaşmasının tarixi köklərini araşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, dünyada erkən kapitalizmin formalaşması XV-XVI əsrlərə təsadüf etsə də XIX əsrin sonlarından bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən azad ticarət anlayışı tam bərqərar olmamışdı. Doğrudur, Böyük Britaniyada bu sahədə köklü irəliləyişlər əldə olunmuşdu. Lakin bu təmayül dünyanın əksər ölkələrini əhatə etmirdi. Nəzərə alsaq ki, Rusiya İmperiyasında feodalizmin süqutu 1861-ci ilə təsadüf edirdi, onda sahibkarlığın inkişafı sahəsində dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində müxtəlif lisenziya xarakterli buxovluğun mövcudluğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

KOS-un mahiyyəti və səciyyəvi cəhətləri. KOS müasir bazar iqtisadiyyatının inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olub milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin edilməsində önəmli rol oynayır. Müasir şəraitdə KOS qurumlarında istehsal edilən məhsul və xidmətlərin həcmnin artırılması ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında mühüm amil hesab edilir. Dünya təcrübəsindən çıxış etsək belə qənaətə gəlmək olar ki, kiçik və orta sahibkarlıq aşağı kapital tutumlu sahələrdə fəaliyyət göstərir və cəmiyyətin sosial həyatında əhəmiyyətli rol oynayır [4].

KOS-un inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin daxili bazarında bolluğun yaradılmasına, xidmət etdiyindən milli iqtisadiyyat çərçivəsində iqtisadi artımın təmin olunmasına şərait yaradır. KOS fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsini təşkil etməklə ilk növbədə azad rəqabət və iqtisadi azadlıqlar əsasında fəaliyyət göstərir. Odur ki, KOS-ın inkişaf etdirilməsi üçün başlıca ilkin şərt biznes mühitinin yaxşılaşdırılması hesab edilir.

KOS subyektləri müasir şəraitdə nəinki azad rəqabət, daha doğrusu, qlobal rəqabət mühitində fəaliyyət göstərirlər. KOS subyektlərinin qlobal rəqabət mühitində fəaliyyət göstərməsi qloballaşma prosesinin təbiətindən və səciyyəvi cəhətlərindən irəli gəlir. Odur ki, qlobal rəqabət mühitində KOS subyektlərinin geniş təkrar istehsal prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onların istehsal etdiyi məhsulun və göstərdiyi xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə nail olunmasıdır.

Məhsulun rəqabət qabiliyyəti istehsal edilən məhsulun istehlak və dəyər baxımından xarakterik xüsusiyyətlərinin məcmusu olub məhsulun konkret bazarlarda müəyyən zaman kəsiyində rəqabətə düşməsinə xidmət edir. Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin ən mühüm tərəfləri məhsulun keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur. Müasir şəraitdə məhsulun keyfiyyət səviyyəsinin yaxşılaşdırılması isə istehsal prosesinin texnoloji xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsilə bağlıdır [5. s.102-103].

Müəllifin fikirlərinə onu da əlavə etmək mümkündür ki, məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi - istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi istehsal prosesinin modernləşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. İstehsalın modernləşdirilməsi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə xidmət etməklə yanaşı daha çox istehsal edilən məhsulun texniki-istismar parametrlərinin yaxşılaşdırılmasında önəmli rola malikdir.

İ.e.d., professor, Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi İ.H.İbrahimovun fikrincə, istehsalın yeni texnika və mütərəqqi texnologiya, elmi-texniki tərəqqi, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi, idarəetmənin işçilərin tərkibinin və s. təkmilləşdirilməsi və s. əsasında həyata keçirilən keyfiyyət dəyişiklikləri intensiv inkişafa zəmin yaradır. Həm də bu vaxt yeni istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi, yeni müəssisə və istehsal sahələrinin yaradılması hesabına əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi təmin edilir. [6, s. 441-442] Müəllifin belə bir fikri ilə razılaşmaq mümkündür ki, istehsalın intensivləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər həm yeni texnologiyanın tətbiqini, həm də qabaqcıl təcrübənin tətbiqini nəzərdə tutur ki, bu da məhsulun istehlak xüsusiyyətlərinin və parametrlərinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, intensivləşmə tədbirləri eyni zamanda iki vəzifənin-əmək məhsuldarlığının yaxşılaşdırılmasına və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində xidmət edir. Adı çəkilən hər iki vəzifə KOS subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm amil hesab edilir. Məlum olduğu kimi, rəqabət qabiliyyəti iki amili - qiymət və qeyri-qiymət amilini özündə ehtiva edir. Qiymət amili-məhsul istehsalına çəkilən xərclərin aşağı salınması hesabına qiymətlərin səviyyəsinin istehlakçıların sərfəli qiymətə məhsul istehlak etmələrinə, başqa sözlə qiymət əlçatanlığına xidmət edir. Qeyri-qiymət amili isə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur ki, bu da bazarda rəqabət aparən digər təsərrüfat subyektlərilə müqayisədə daha çox məhsul satışında əlverişli şərait yaradır. KOS səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- KOS iqtisadiyyatın daha çox xidmət və ticarət sektorlarında, istehsal sahələri içərisində isə daha çox kənd təsərrüfatı, yeyinti və yüngül sənaye sahələrində yaradılır;
- KOS az kapital resursları tələb edir, iri biznes və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə müqayisədə iri həcmli kapital resursları tələb etmir;
- Güzəştli şərtlərlə kreditləşdirmə ilə təmin edildiyi şəraitdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir;
- Kooperativ birliklərə çevrildiyi halda daxili bazarda bolluğun təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Daxili bazarda yerli istehsal hesabına özünütəminat səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır;
- KOS fəaliyyəti iqtisadiyyatın ixtisaslaşması və ictimai əmək bölgüsünün şərtlərinə daha çox adekvatlıq göstərir.

KOS-un funksiyaları və formalaşmasının zəruri ilkin şərtləri. Dünya təcrübəsindən çıxış etsək belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, KOS fəaliyyətinin davamlı xarakter daşması, KOS-un təşkilinin və idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi iqtisadi fəallığın yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda KOS milli iqtisadiyyatda özünəməxsus funksiyalar yerinə yetirir ki, bu funksiyaları da aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

- KOS iqtisadi funksiyaları;
- KOS sosial funksiyaları;
- KOS resurs funksiyaları;
- KOS infrastruktur funksiyaları;
- KOS antiböhran funksiyaları.

KOS-ın iqtisadi funksiyaları bilavasitə bazar iqtisadiyyatının inkişafına xidmət edir, iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində iqtisadi fəallığın artırılmasında önəmli rola malikdir.

KOS-un inkişafı ölkədə ÜDM-in həcmının artmasında, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin yüksəldilməsində önəmli pay sahibidir. KOS subyektlərindən toplanan vergilər vergi bazasının artırılmasına xidmət edir [8].

KOS-un sosial funksiyası əhali məşğulluğunun təmin edilməsində önəmli rol oynayır. Şərqi Avropa ölkələrinin təcrübəsində KOS subyektlərində daha çox aztəminatlı əhali kateqoriyaları çalışırlar

ki, bu da həmin əhali kateqoriyalarının gəlirlərinin artırılmasında önəmli amillərdən sayılır [9].

KOS fəaliyyətinin infrastruktur funksiyası KOS infrastruktur təminatının formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. İnfrastrukturların inkişafını, o cümlədən nəqliyyat xidmətlərinin və bazar infrastrukturlarının inkişafını bazar konyunkturları diktə edir. Bir sıra hallarda isə xüsusilə postsovet məkanı ölkələrində KOS-un infrastruktur təminatının formalaşması problemlə xarakter daşıyır [11, s.170].

KOS iqtisadiyyatda antiböhran funksiyaları da yerinə yetirir. Böhranlı situasiyalarda daxili bazarın sabitləşdirilməsi, daxili bazarın yerli məhsullar hesabına təminatı, istehlak məhsullarının qiymətlərinin artırılmasının qarşısının alınması, ən başlıcası, cəmiyyətdə orta təbəqənin dağılmasının qarşısının alınmasında kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti önəmli rol oynayır.

KOS-ın inkişafını şərtləndirən amillər işərisində iqtisadi şərtlər də mühüm rol oynayır. İqtisadi şərtlər həm dövlətin iqtisadi siyasəti çərçivəsində sitimullaşdırıcı xarakter daşımalı və həm də KOS subyektləri bazar konyunkturuna uyğun fəaliyyət göstərməlidir. Ümumiyyətlə, bütövlükdə KOS-un inkişafını şərtləndirən iqtisadi amillərə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- məhsulların təklifi və onlara qarşı tələbat;
- alıcıların ala biləcəyi məhsulların növləri;
- alışa sərf edilə biləcək pul vəsaitlərinin həcmi;
- işçilərin əməkhaqqının səviyyəsinə, yəni onların mal almaq imkanlarına təsir göstərən iş yerlərinin, işçi qüvvəsinin çoxluğu, yaxud çatışmazlığı. Pul vəsaitlərinin mövcudluğu və əlverişliliyi, investisiya olunmuş kapitaldan əldə edilən gəlirin səviyyəsi, habelə işgüzar əməliyyatların maliyyələşdirilməsindən ötrü sahibkarlara kredit idarələri tərəfindən verilə biləcək lazımi borc vəsaitlərinin həcmi iqtisadi vəziyyətə əhəmiyyətli təsir göstərir [12, s.8].

KOS inkişafının sosial şərtləri də mövcuddur. KOS inkişafının sosial şərtləri cəmiyyət üzvlərinin alıcılıq qabiliyyətindən, əhalinin məşğulluq səviyyəsindən, minimum və orta aylıq əməkhaqqının səviyyəsindən, daxili bazarda istehlak məhsullarının qiymətlərinin, eləcə də inflyasiya səviyyəsindən asılıdır. Müşahidələr göstərir ki, KOS inkişafını şərtləndirən amillər bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, KOS iqtisadi və sosial şərtləri arasında düz mütənasiblik mövcuddur. Beləliklə iqtisadi fəallığın səviyyəsinin yüksəlməsi təsərrüfat subyektlərinin, işçilərin gəlirlərinin artmasını, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəlməsini özündə ehtiva edir. Bu baxımdan hüquqi şərtlər də son nəticədə iqtisadi və sosial şərtlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. KOS subyektlərinin qeydiyyatla alınması şərtlərinin yumşaldılması onların sayının artırılmasına səbəb olur ki, bu da məşğul olan əhalinin sayının artmasına, iqtisadi şəraitin əlverişli olması isə məşğul əhalinin gəlirlərinin artmasına geniş imkanlar açır.

Cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitliyin formalaşdırılması, böhranların olmaması KOS inkişafı üçün daha münbit şərait vəd edir. Beləliklə, KOS-un inkişafı üçün hüquqi, iqtisadi və sosial şərtlərdən öncə ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması gəlir.

Nəticə

Tədqiqatın nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, KOS-un inkişafı iqtisadi azadlıqların və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasından bilavasitə asılıdır. Liberal iqtisadi mühitin yaradılması KOS-un inkişafı üçün münbit şərait vəd edir. Azad rəqabət mühitinin yaradılması, investisiyaların cəlb edilməsi üçün zəruri şəraitin mövcudluğu, KOS qurumlarının iqtisadi resurslar bazarına çıxış imkanlarının təmin edilməsi ən vacib şərtlərdən hesab edilir. Bundan əlavə, KOS-un vergi yükünün azaldılması, onların güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsinin dəstəklənməsi bu sahədə davamlı inkişafı səciyyələndirən ən mühüm amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ха - Дшун Чанг. Как устроена экономика. Москва-2022. 320 с.
2. F.A.Hayek, R.Cantillon, H.Higgs. essai sur la Nature du Commerce en General// The Economic Journal - 1932-03-T42, вын 165 -с 61,

3. D.R.Atschar. Entry regulation and entrepreneurship: a natural experiment in gorman craftsmanship.//Emprical Economics - 2014 -11- Voe 47, İSS3 - p1067-1101.
4. Ru.wikipedia.org/wiki / Малое предпринимательство
5. Малый бизнес. Под ред. В.Я. Горфинкеля. Москва-2009 33 6 с
6. İ.H.İbrahimov. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı, Bakı - 2016, 655 s.
7. Е.Б.Феэорукэ. Малое предпринимательства в структуре экономики.// Транспортное дело России. 2010 N. II. С /54 – 159
8. А.Е.Кремын. Теоретические подходы к определению категории малое предпринимательства //экономика и едциум 20İSN_3 с 959-967.
9. В. Романенко. Сектор малого предпринимательства; особенности формирования взаимосвязей// Российского предпринимательства, 2010, N7, е. 11-16.
10. О.В.Шолох. Место и роль малого предпринимательства в социально-экономическом развитии региона / Вестник ПГУ, 2011 N25 с 36-39.
11. Г.А.Гайнуллина. Инфраструктура малого предпринимательства и анализ состояния перспективы развития в Омске. Вестник Омского Университета. Серия Экономика 2014 N-2.
12. Ə.Ş. İmanov. Kiçik sahibkarlıq, Bakı -2009, 368 s.

Эльчин Фархад оглы Османов
Бакинский Университет Бизнеса, докторант

Некоторые теоретико-методологические вопросы развития малого и среднего предпринимательства

Резюме

Цель исследования – изучить исторические корни развития малого и среднего предпринимательства (МСП), изучить особенности МСП, определить необходимые условия для развития предпринимательства.

Методика исследования – методы сравнительного анализа, обобщения, синтеза.

Прикладная значимость исследования – МСП в настоящее время считается основной движущей силой становления и развития национальной экономики и формирования товарного рынка. С этой точки зрения важно создать благоприятные условия для развития МСП, реализовать меры по формированию конкурентной среды.

Результаты исследования заключаются в изучении теоретических вопросов развития МСП, их обобщении и подготовке предложений по применению опыта, сформированного в нашей стране.

Оригинальность и научная новизна исследований – в целях устойчивого развития МСП определены приоритеты учета реалий и конкурентного развития. В связи с этим оценивается мировой опыт и опыт нашей страны, изучаются конкретные аспекты проблемы, факторы развития.

Ключевые слова: *малое и среднее предпринимательство, национальная экономика, факторы развития, теоретические взгляды, конкурентоспособность.*

Elchin Farhad Osmanov
Doctoral student
Baku Business University

Some theoretical and methodological issues of the development of small and medium entrepreneurship

Summary

The purpose of the research is to examine the historical roots of the development of small and medium entrepreneurship (SMEs), to study the characteristic features of SMEs, to determine the necessary conditions for the development of entrepreneurship.

The methodology of the research- comparative analysis, generalization, synthesis methods were used.

Application significance of the research - SME is currently considered the main driving force in the formation and development of the national economy and the formation of the commodity market. From this point of view, it is important to create favorable conditions for the development of SME, to implement measures to shape the competitive environment.

The results of the research are to investigate the theoretical issues of SME development, summarize it, and prepare proposals for applying the experience formed in our country.

Originality and scientific innovation of the research - for the purpose of sustainable development of SME, priorities are determined for consideration of realities and competitive development. In this regard, the experience of the world and our country is evaluated, the specific aspects of the problem, development factors are studied.

Key words: *small and medium entrepreneurship, national economy, development factors, theoretical views, competitiveness.*

UOT: 333.35

Natiq Zahir oğlu TAHİRZADƏ
Bakı Avrasiya Universiteti, “İqtisadiyyat və
idarəetmə” kafedrası, magistrant
e-mail:n.tahirzadə154@gmail.com

Elmi rəhbər: Müslümat Allahverdi qızı ALLAHVERDİYEVA
ADİU, “İqtisadi və texnoloji elmlər”
kafedrası, iqtisad elmləri doktoru
allahverdiyeva_musulmat@mail.ru
10.30546/4.71.2023.164

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KİÇİK VƏ ORTA BİZNESİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Tədqiqatın məqsədi kiçik və orta biznesin iqtisadi inkişafda rolunu, onun inkişaf meyillərini, inkişaf proseslərini araşdırmaqdır. Azərbaycanın hazırkı iqtisadi sistemi üçün əsas şərtlərdən biri biznesin davamlı inkişaf prinsiplərinin iqtisadiyyatda istifadəsidir. Bura iri, orta və kiçik biznes arasında effektiv qarşılıqlı əlaqə və yeni təmayüllər daxildir.

Tədqiqatın metodologiyası - məqalədə ümumi elmi metodologiyadan, tarixi və məntiqi, struktur, sistem-funksional və müqayisəli təhlilin vəhdəti metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın təbii əhəmiyyəti - Azərbaycandakı kiçik və orta biznes subyektləri öz fəaliyyətlərində bu tədqiqatın nəticələrindən istifadə edə bilərlər.

Tədqiqatın nəticələri - kiçik və orta biznes subyektlərinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflərin verilməsi, bu istiqamətdə mümkün yeni təmayüllərin araşdırılması və əsaslandırılmasıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - kiçik və orta biznesin nəzəri aspektlərinin sistemləşdirilməsi, onun prioritet idarəetmə funksiyalarının dəqiqləşdirilməsidir və kiçik və orta biznes subyektlərinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflərin hazırlanmasıdır.

Acar sözlər: *Azərbaycan, KOS, kiçik biznes, iqtisadi model, dövlət dəstəyi.*

Giriş

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı son onillikdə çox sürətlə və dinamik inkişaf etməyə başlamışdır. Amma milli valyutanın devalvasiyası, ümumdünya səviyyəsində neftin qiymətlərinin aşağı düşməsi iqtisadiyyatda 2015-ci ildə krizis yaratdı. Azərbaycan Statistika Komitəsinin rəsmi saytının məlumatına görə ÜDM bazar qiymətlərində 2014-cü ildə 59 milyarddan 54 milyard manata endi. ÜDM 2022-ci ildə 4,6% artmışdır (2021-ci illə müqayisədə). 2022-ci ildə ÜDM 133,8 mlrd. manat olmuşdur. Neft-qaz sektorunda iqtisadiyyatda əlavə dəyər 2,7% azalmışdır. ÜDM strukturunda 51% sənaye, 8,2% ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, anbar təsərrüfatı 6%, 4,8% tikinti, 1,4% informasiya və rabitə və s. yer almışdır. [7, s. 68]

2022-ci ilin yanvarında İlham Əliyev ÜDM-in artıq 133,8 mlrd.manat olduğunu və (80 mlrd. manat) yüksəldiyini, xarici ticarət dövriyyəsinin 50 mlrd.manat olduğunu və xarici ticarət saldosunun, yəni ixracla idxalın fərqinin 25 mlrd. manat olduğunu qeyd etmişdir. Ölkənin xarici borcu 17% dən 9,5% qədər azalmışdır. İlham Əliyev eyni zamanda qeyd etmişdir ki, belə göstəricilər ölkənin iqtisadi cəhətdən müstəqilliyini təsdiq edir. Onun fikrinə görə, ölkə xarici investisiyaları limitsiz qəbul etmək iqtidarındadır. Amma belə bir vacibliyyət hələlik yoxdur. 2021-ci ildə vergi daxilolmaları 15,5 % artmışdır. Məcburi sosial sığorta 8% artmışdır. ADSK məlumatına görə 2021-ci ildə ölkədə sənaye istehsalı 5,2 % artmışdır və 54,4 mlrd. manat olmuşdur. Neft-qaz sektorunda artım 18,9 % olmuşdur. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında əsas fiqur kimi hazırkı dövrdə kiçik biznes çıxış edir. Milli iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatına keçidi ilə təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrində təşkilati və iqtisadi innovasiyaların vacibliyi ortaya çıxdı. İqtisadi

reformasiyanın ən vacib istiqamətlərindən biri istehsalın kiçik formasının inkişafıdır. İstənilən milli iqtisadiyyatda vacib olan əsas göstərici kiçik və orta biznes sektorunun səmərəli və yüksək inkişaf səviyyəsidir və bu göstəricidən ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf dərəcəsi asılıdır .

Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Azərbaycan iqtisadi modelində kiçik və orta biznesin rolu

Ulu öndər vurğulayırdı ki, ölkənin gələcək iqtisadi inkişafı məhz özəl sektorla bağlıdır. Əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması yolu ilə sahibkarlığın inkişafı, ölkəyə xarici sərmayənin cəlb edilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı o dövrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas xüsusiyyətləri idi”. [7, s.65]

Məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə 2002-ci il aprelin 25-də yerli sahibkarlarla, mayın 14-də isə xarici sahibkarlarla görüşdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında dönüş yarandı, mühüm sənədlər imzalandı. [2] Sahibkarlığın inkişafına göstərilən diqqət və qayğının nəticəsidir ki, hər il aprelin 25-i ölkəmizdə “Sahibkarlar günü” kimi qeyd olunur. KOBİA rəhbəri vurğulayıb ki, ulu öndərin fəaliyyətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin çevik və pragmatik iqtisadi siyasəti nəticəsində bu gün sahibkarlar rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilib. Ölkədəki təsərrüfat subyektlərinin böyük əksəriyyətinin KOS olması onların iqtisadiyyatda payının artırılması üçün böyük potensialdan xəbər verir.

Hazırda KOBİA mikro, kiçik və orta sahibkarlara daxili bazar araşdırmalarının aparılmasında, təhsil, elmi, tədqiqat və dəstək layihələrinin həyata keçirilməsində, satış imkanlarının genişləndirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış sərgilərdə pulsuz iştirakda, satış imkanlarını artırmaq üçün pulsuz təlim və konsaltinq xidmətləri göstərməkdə bilik və bacarıqlar, sosial sahibkarlığın inkişafı və sair məqsədlər üçün maliyyə dəstəyi göstərir.

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının vacib elementidir . Sahibkarlıq bir çox hallarda xalis milli məhsulun keyfiyyəti ilə xarakterizə edilir. Sahibkarlıq iqtisadi münasibətlərdə ona qeyri-adi innovasiya yanaşmaları və həlləri daxil etməklə xüsusi yer tutur. Bundan başqa, kiçik və orta biznes əhalinin, yəni əmək qabiliyyətli əhalinin əksər hissəsinin məşğulluğunun təmin edilməsini və əməyin istifadə sferasını genişləndirir, stimullaşdırır, işçilərin yaradıcı potensialının tam reallaşmasına yardımçı olur. Statistik göstəricilərə görə kiçik və orta biznes Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas yer tutur. Bütünlükdə kiçik sahibkarlıq Azərbaycanda 2010-2022-ci illərdə 2 dəfəyə qədər artmışdır. Azərbaycan Respublikasının kiçik və orta biznesi digər illərlə müqayisədə bir çox özünəxas xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cür ixtisaslaşmanın aşağı faizi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə yüksəkdir və innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşmasında xüsusi rola malikdir (25%-ə qədər). Azərbaycanda kiçik biznesin yalnız kommersiya biznesi əsas rol oynayır, amma innovasiyalı istehsalın 6%-ni təşkil edir. Bu gün üçün dövlətin kiçik biznesin dəstəklənməsi sahəsində əsas məqsədi yüksək texnologiyalı və elmtutumlu müəssisələrin inkişafına istiqamətlənməkdədir. Kiçik biznesin aşağı legitimliyi Azərbaycanda kiçik biznesin inkişafının xarakterik xüsusiyyətidir.

Azərbaycanda kiçik biznes sferasında olan əksər müəssisələr bölgə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərirlər, “boş sxemlərdən” istifadə edərək gəlirləri aşağı salacaq nəticədə öz vergi ödənişlərini azaldırlar və nəticə olaraq ölkənin büdcəsini azaldırlar. Bu problemin kökləri 90-ci illərdən başlayır, çünki həmin vaxt sahibkarlara çox yüksək vergilər müəyyən etmişdilər. Bir çox müəssisələr bu səbəbdən, yəni biznesin aşağı rentabelliyi səbəbindən bağlandılar. [3] Başqa bir hissəsi isə bölgə dövriyyəsinə genişləndirir. O vaxtdan vergi tutumu çox aşağı düşdü. Müasir dövrdə bu problem dövlət səviyyəsindədir.

Maliyyələşmənin daimi olaraq çatışmaması kiçik biznes həcmi səbəbindən maliyyələşmənin kəskin çatışmazlığı ilə xarakterizə edilir. Bütün toplanmış start kapitalı dövriyyəyə gedir, müəssisənin istehsal dövrü həmişə kapitalın dövriyyə vaxtı ilə üst-üstə düşür. Amma narahatçılıq ondadır ki, orta və ya iri bizneslə müqayisədə kiçik biznesin kreditləşməsi yüksəkdir. Nəticədə bir çox müəssisələr bağlanır. Kiçik biznesin dayanıqsızlığı səbəbindən digərləri meydana gəlir: maliyyə çatışmazlığı, kəskin rəqabət mübarizəsi, inflyasiya, enerji böhranı nəticəsində kiçik biznesin

qeyri-stabilliyi. Nəticədə hər dörd kiçik biznes nümayəndəsinin biri bankrot olur və ya öz biznes istiqamətini dəyişdirir. Kiçik biznes yerli infrastrukturu formalaşdıraraq regional bazarın inkişafında çox vacib rol oynayır.

Beləliklə, regionlararası daşınmalar, transport xərcləri aşağı düşür, regionun xalis məhsul payı yüksəlir. Sırr deyil ki, regionlardan ölkələrin mərkəzinə çox yüksək işçi axını baş verir. Nəticədə balans pozulur və istehsalın diferensiasiyası baş verir. Böyük istehsal mərkəzlərinin dağılması ilə müşayiət olunur. Kiçik biznesin inkişafı region iqtisadiyyatını formalaşdırır və işçi axınını azaldır. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda kiçik biznes xarici ölkələrlə müqayisədə zəif inkişaf etmişdir.[4]

Dövlət dəstəyinin yüksək səviyyəsi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə məxsusdur. Azərbaycanda kiçik biznesin aşağı nəticəliliyi əsas xarakterik cəhətlərdəndir. Yəni, vergi qanunvericiliyinin mükəmməl olmamasıdır və bunun nəticəsində iri və kiçik müəssisələr arasında inkişaf etməmiş əmək bölgüsü sistemi var. Biznes subyektlərində çalışanların sayı artmışdır. Ümumilikdə 2021-ci ildə işçilərin sayı 3% artaraq 360000 nəfər təşkil etmişdir. Muzdlu çalışanların 80%-dən çoxu qeyri-dövlət müəssisələrində, 20%-i isə dövlət sektorunda çalışmışlar. Muzdlu çalışanların 26%-i qadınlardı. Muzdlu çalışanların 40%-ə qədəri xidmət sektoruna aiddir. 23% isə sənayedə çalışır. Daha bir maraqlı məsələyə diqqət edək. Biznes subyektlərinin respublika iqtisadiyyatına qoyduqları investisiyalar 2021-ci ildə qoyulan investisiyaların 34%-i, 2020-ci ildə isə 47%-i tikinti sektoruna qoyulmuşdur. 2021-ci ildə 55%, 2020-ci ildə isə 37% investisiya xidmət sektoruna tətbiq edilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, əsas ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan iqtisadiyyatı çox sürətlə dünya bazarına inteqrasiya etmiş, Azərbaycan iqtisadi modeli özünü doğrultmuşdur.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inteqrasiyanı əks etdirən bəzi göstəricilərin dinamikası (2004-2022-ci illər)

İllər	ÜDM, mln. manat	Daxili ticarət, mln. manat	Xarici ticarət, mln. dollar	Nəqliyyat yükdaşımaları, mln. ton	İKT, mln. manat
2004	5600,2	4416,2	7131,4	22852,1	464
2013	57377,1	26911,2	43554,1	90811,4	1525,2
2014	59014,1	29900,1	39407,5	93528,3	1592,3
2015	54380	39218	25809	92700,1	1511,2
2019	80092	47715,1	31782,7	93252,4	1852
2021	93203,2	50625,8	33065,3	89755	2001
2022	133825,8	63010,4	30992,5	76300,8	2158,1

Mənbə: Azstat.org göstəricilərinə əsasən tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir (2004-2023)

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasında KOB-un əsas göstəriciləri (2022-ci il)

Göstəricilər	Mikro	Kiçik	Orta
Yaradılmış əlavə dəyər	6000	2500.0	6.00.0
İşçilərin sayı (min nəfər)	41.0	102.0	215.0
Orta aylıq əməkhaqqı	383.0	530.0	750.0
İnvestisiyalar	1.707.0	893.0	789.0
Biznesin subyektləri	347000	6900.0	2900.0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/> edilmişdir.

Sahibkarlıq subyektlərində işləyən muzdlu işçilərin xüsusi çəkisi (qadın, kişi) qrafik 1-də təsvir edilib.

Qrafik 1. Muzdlu çalışanların xüsusi çəkisi.

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Qrafikdən göründüyü kimi, bütün fəaliyyətdə olan biznes subyektlərinin iqtisadi regionlar üzrə bölgüsündə hər iki ildə ən yüksək nəticə Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Bu təqribən 150000 və 174000 arasında dəyişir. İkinci yüksək göstərici Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun payına düşür, bu 2022-ci ildə 32477 ədəd olmuşdur və bu göstərici 2021-ci ildəki göstəricidən təqribən 4000 çoxdur. 2021-ci ilin hesabatına görə bütün biznes subyektlərinin yaratdığı əlavə gəlir 28 %-dən çox artmışdır və bu 15 milyarda qədər olmuşdur ki, bu da ölkə iqtisadiyyatında əldə edilmiş bütün əlavə dəyərin 17%-ni təşkil etmişdir. Əlavə dəyərin strukturunda isə 33% ticarətin, 13% tikintinin, 14 % sənayenin, 3% kənd təsərrüfatının payına düşür . Göründüyü kimi, 2021-ci ilin göstəriciləri 2022-ci ilin göstəricilərindən o qədər də fərqlənmir.

Kiçik və orta biznes sahəsində çətinliklər. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, kiçik firmalar ən çəvikdir, orta ölçülü firmalar isə yalnız xüsusi, kifayət qədər uzunmüddətli ehtiyacların formalaşdığı yerdə fəaliyyət göstərirlər [8, s. 151]. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, kiçik və orta biznes müasir istehsal sahəsində bəzi çətinliklər yaşanmaqda davam edir.

Bu, müəssisələrin sənaye sektorunda biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində qarşılaşdıqları bir sıra problemlərlə əlaqədardır, yəni: sərbəst maliyyə resurslarının olmaması; müştəriləri cəlb etmək və satış bazarlarını tapmaqda, xammal və materialların alınması məsələləri və s. çətinliklər. Bu problemlərin həllində iri müəssisələr kiçik və orta biznesə münasibətdə strateji tərəfdaşlar rolunda çıxış edir. [9, s.15] Müasir cəmiyyətin iqtisadi strukturuna iqtisadiyyatın dövlət sektoru, qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birini tamamlayan korporasiyalar və kiçik bizneslər daxildir. Bu strukturun həyat qabiliyyəti təkcə kiçik, orta və iri biznesin inkişafı ilə deyil, həm də onların qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəli mexanizminin olması ilə müəyyən edilir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta bizneslə iri biznes arasında qarşılıqlı əlaqə formaları onların inkişafında kifayət qədər uzun bir yol keçmişdir və müəyyən kamillik səviyyəsinə çatmışdır.

Müasir bazar iqtisadi sistemi təsərrüfat subyektləri - bir tərəfdən kiçik və orta biznes, digər tərəfdən isə iri sahibkarlıq subyektləri arasında ikili münasibətlərə əsaslanır. Kiçik və orta biznes iqtisadi sistemə mobillik və çeviklik əlavə edərsə, sonra böyük - rəqabət qabiliyyəti və davamlılıq. İri və kiçik biznesin qarşılıqlı əlaqəsi, onların dünya iqtisadiyyatının strukturunda əlaqələri hətta iqtisadçıları da maraqlandıрмаğa başladı. Sahibkarlığın, o cümlədən kiçik və orta biznesin inkişafı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sabit və dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biridir. Hazırda Azərbaycanda təsərrüfat subyektlərinin təqribən 99%-ni mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri təşkil edir. Ölkənin Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, qeydiyyatdan keçən müəssisələrin 92,1%-i mikro, 5,3%-i kiçik, 2,1%-i isə orta sahibkarlıq subyektləridir. 2021-ci il yanvarın 1-nə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydiyyatdan keçmiş fərdi sahibkarların sayı bir milyon nəfəri ötüb.

KOS-lar əsasən ticarət, kənd təsərrüfatı, xidmət, tikinti, emal sənayesi, nəqliyyat və digər sahibkarlıq növləri ilə məşğul olurlar. Elə olur ki, müasir dünyada insanların böyük əksəriyyəti hər hansı şirkətdə sınavi işçi olmaqdan, kiçik və aşağı gəlirli də olsa, öz bizneslərini qurmağa çalışırlar. Bu mənada Azərbaycan vətəndaşları da istisna deyil. Demək olar ki, hər kəs daha az investisiya qoymaq və daha çox qazanc əldə etmək istəyir.

Məlum oldu ki, əksər hallarda təcrübəsiz sahibkarlar həm onlayn, həm də ənənəvi şəkildə satış üçün mal idxal etməyə üstünlük verirlər. İdxal olunan malların çeşidi mənşə ölkəsindən asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, əsasən, geyim və tekstil məmulatları qonşu Türkiyədən alınır, onlar Çindən qalantereya, zərgərlik, məişət texnikası idxal etməyə üstünlük verirlər. Digər populyar sahə iaşə, əsasən kiçik kafelər və qəlyanaltılardır. Oyun klubları və kompüter otaqları da öz aktuallığını itirməyib.

Dövlətin kiçik və orta biznesə dəstəyi. Ekspertin sözlərinə görə, Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlara dəstəyi Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) həyata keçirir və mikro sahibkarlar üçün pulsuz təlimlər keçirir və onlara biznes-plan yazmağa kömək edir: “KOS-lara dəstək mərkəzləri respublikamızın 21 rayonunda fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, respublikanın 29 şəhər və rayonunda KOB dostu ofisləri yaradılmışdır. Biznes qurmaq istəyənlərə, mikro sahibkarlara köməklik göstərilir. Azərbaycanda kiçik və orta biznes satış kanallarını genişləndirməli və xarici bazarlara çıxış imkanlarını artırmalıdır”. [1, s. 231]

Bunu Azərbaycan Sahibkarlar Təşkilatları Milli Konfederasiyasının (ASK) vitse-prezidenti öz çıxışında qeyd edib. Onun sözlərinə görə, sahibkarların məhsulları rəqabətqabiliyyətli olmalıdır. Kiçik və orta sahibkarlığın maraqlarının müdafiəsi, biznes təşəbbüslərinin dəstəklənməsi və maarifləndirilməsi respublikanın 24 şəhər və rayonunda fəaliyyət göstərən “KOB-ların dostu” şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Sahibkarlıq haqqında maarifləndirmə, KOS-ların bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və sair bu kimi tədbirlər həyata keçirilir. Bakı, Sumqayıt, Xaçmaz, Şəki və Yevlaxda fəaliyyət göstərən KOS-lar İnkişaf Mərkəzləri tərəfindən təmin edilir.

Kiçik və orta biznesə göstərilən bütün xidmətlər pulsuzdur. Sahibkarlara kiçik və orta biznes evləri vasitəsilə müxtəlif dövlət və özəl qurumlar tərəfindən vahid məkanda xidmət göstərilir. Hazırda iki kiçik və orta biznes evi fəaliyyət göstərir. Xaçmaz və Yevlaxda hər biri 20-yə yaxın dövlət və özəl qurumdan sahibkarlara 200-dən çox xidmət göstərilir”, -deyə agentlik qeyd edib. [6, s. 223]

Xüsusilə pandemiya dövründə kiçik və orta sahibkarlığa əlavə dəstəyə gəlincə, ölkədə bir sıra layihələr həyata keçirilib. Xüsusilə, 2021-ci ildən KOS üçün təhsil, elm, tədqiqat və dəstək layihələrinin maliyyələşdirilməsinə başlanılıb. Bu məqsədlə agentlik müsabiqə keçirib və maliyyələşdiriləcək layihələri elan edəcək. Müsabiqə çərçivəsində maliyyələşdirilən hər bir layihə üçün 20 min manatadək vəsait ayrılacaq. Bu ildən etibarən mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinə Startap sertifikatları verilir. Startap sertifikatı Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq KOS-ları üç il müddətinə gəlir vergisindən və innovasiya fəaliyyətindən əldə edilən gəlir vergisindən azad edir”, - KOBİA qeyd edib. [<https://www.taxes.gov.az/az/post/189>]

Bundan əlavə, pərakəndə satış şəbəkələrində KOS məhsullarının satışının genişləndirilməsi, qeyri-neft məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması və idxalı əvəz edən yeni istehsal sahələrinin yaradılması üçün yeni mexanizm hazırlanıb. Bu mexanizm pərakəndə satış şəbəkələrində mikro və kiçik biznes məhsullarının satışının təşkili ilə bağlı xərclərin bir hissəsinin dövlət hesabına ödənilməsinə tənzimləyəcək. Agentlik qeyd edib ki, o, həmçinin KOM-lar üçün satış imkanlarını genişləndirmək və onların məhsul və xidmətlərini tanımaq üçün yaxın aylarda onlayn satış platformasını iş salmağı planlaşdırır.

Agentlik qeyd edib ki, müasir təşkilati-iqtisadi model olan klasterləşmə sahəsində də KOS-lara institusional dəstək nəzərdə tutulub. Beləliklə, KOBİA KOB klaster şirkətinə və KOB klaster iştirakçısına sertifikat verəcək və bu sertifikat onları bir sıra vergilərdən azad edəcək. Hazırda klasterləşmənin müvafiq hüquqi bazasının formalaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Nəticə

Ekspertlərin fikrincə, kiçik və orta biznes sektorunun stabil inkişafı üçün dövlətlə özəl sektor arasında əməkdaşlığın yaradılması istiqamətində addımlar atılmalıdır, həmçinin iri holdinqləri deyil, kiçik və orta sahibkarları cəlb etmək lazımdır. Müəssisələrin dövlət investisiya layihələrinə - əlavə iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi fəallığın genişləndirilməsinə mühüm amil kimi nəzər yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar Bayramov. Biznes və menecmentin əsasları. - Bakı -2011, -325s;
2. Bəyalı Ataşov. Müəssisələrin maliyyəsi. Bakı- 2009,-250 s.;
3. Vaqif Niftullayev. Sahibkarlığın əsasları. Bakı- 2002-411 s.;
4. Əzizağa İmanov. Kiçik sahibkarlıq. Bakı- 2009- 320s.
5. K.M. Piroqov. Biznesin təşkilinin əsasları. Bakı- 2012-554s;
6. Nurəddin Mehdiyev. Biznesə necə başlamalı. Elm və təhsil ,2017-230 s.;
7. Mehdiyev R. Azərbaycanda siyasət: dünən, bu gün və sabah // Dürçəliş-XXI əsr, 2018, № 49
8. Агейкина М. С. Анализ форм взаимодействия крупного и малого бизнеса / М. С.
9. Агейкина // Проблемы современной экономики.- 2012. -№ 1 (41). -С. 149–151.
10. Базанкова В. С. Холдинговые структуры: специфика российских компаний / В. С. Базанкова, А.С. Бруслова // Проблемы экономики, финансов и управления производством : сб. науч. тр. вузов России. — Иваново : Изд-во Иван. гос. хим.-технол. ун-та, 2009. — Вып. 26. — С. 13–22.
11. Варламова Ю. К. Взаимодействие малого и среднего бизнеса с крупными корпорациями / Ю. К. Варламова, В. А. Шумаев // Инноватика и экспертиза : науч. тр. — М., 2011. — Вып. 2 (7). — С. 116–118.
12. Киреенко А. П. Применение программно-целевого метода для государственной поддержки малого и среднего предпринимательства в регионах Сибирского федерального округа / А. П. Киреенко, Л. В. Санина // Известия Иркутской государственной экономической академии. — 2014. — № 4 (96). — С. 117–132.
13. Кириллова А. Аутсорсинг и аутстаффинг как новые технологии менеджмента / А. Кириллова, В. Мартыновченко // РИСК: ресурсы, информация, снабжение, конкуренция. — 2011. — № 1. — С. 606–609.
14. Набиев Р. А. Развитие систем взаимодействия малого и крупного предпринимательства / Р. А. Набиев, Г. А. Тактаров // Вестник Астраханского государственного технического университета. Сер. Экономика. — 2011. — № 2. — С. 95–100 Azstat.gov.az

Натиг Захир оглы Тахирзаде
Бакинский Евразийский Университет, кафедра
“Экономика и менеджмент”, магистрант
электронная почта: n.tahirzadeh154@gmail.com

Муслимат Аллахверди кызы Аллахвердиева
“Экономические и технологические науки”
кафедра, доктор экономических наук
электронная почта: allahverdiyeva_muslimat@mail.ru

Малый и средний бизнес в Азербайджанской Республике характеристики развития*Резюме*

Цель исследования - Целью исследования является изучение роли малого и среднего бизнеса в развитии экономики, тенденций его развития, процессов развития. Одним из главных условий нынешней экономической системы Азербайджана является использование в

экономике принципов устойчивого развития бизнеса. Это включает в себя эффективное взаимодействие между крупными, средними и малыми предприятиями, а также новые тенденции.

Методология исследования. В статье использованы общенаучная методология, историко-логический, структурный, системно-функциональный и сравнительный методы анализа.

Прикладная значимость исследования - использование результатов данного исследования в деятельности субъектов малого и среднего бизнеса в Азербайджане.

Результатами исследования - являются внесение предложений по совершенствованию субъектов малого и среднего бизнеса, исследование и обоснование возможных новых тенденций в этом направлении.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в систематизации теоретических аспектов малого и среднего бизнеса, уточнении его приоритетных управленческих функций, подготовке предложений по совершенствованию субъектов малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: *Азербайджан, малый бизнес, экономическая модель, государственная поддержка.*

*Natig Zahir Tahirzade
Baku Eurasian University, department
“Economics and Management”, master's student
email: n.tahirzadeh154@gmail.com*

*Muslimat Allahverdi Allahverdieva
“Economic and technological sciences”
Department, Doctor of Economic Sciences,
email: allahverdiyeva_muslimat@mail.ru*

Small and medium-sized businesses in the Republic of Azerbaijan development characteristics

Summary

Purpose of the study - The purpose of the study is to study the role of small and medium-sized businesses in economic development, trends in its development, and development processes. One of the main conditions of the current economic system of Azerbaijan is the use of the principles of sustainable business development in the economy. This includes effective collaboration between large, medium and small enterprises, as well as new trends.

Research methodology. The article uses general scientific methodology, historical-logical, structural, system-functional and comparative methods of analysis.

The applied significance of the research is the use of the results of this research in the activities of small and medium-sized businesses in Azerbaijan.

The results of the study are the introduction of proposals for improving small and medium-sized businesses, research and justification of possible new trends in this direction.

The originality and scientific novelty of the study lies in the systematization of the theoretical aspects of small and medium-sized businesses, clarification of its priority management functions, and the preparation of proposals for improving small and medium-sized businesses.

Key words: *Azerbaijan, small business, economic model, government support.*

UOT: 330.35

Seyhun Ceyhun oğlu ABBASOV
“İqtisadi və texnoloji elmlər” kafedrası, magistrant
e-mail: abbasovseyhun07@gmail.com

Elmi rəhbər: Afaq Fərhad qızı ASLANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
“Biznes və logistika” kafedrası, i.f.d.,b/m
e-mail: afaq.ahmadova@mail.ru
10.30546/4.71.2023.17

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN İQTİSADI SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA BİZNES MODELİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətini, Azərbaycanın kiçik və orta biznes modelinin yaradılmasında rolunu təhlil etməkdir. Bu məqsədlə Ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin və Azərbaycanın kiçik və orta biznes modelinin yaradılmasının sosial-iqtisadi cəhətdən təhlil edilməsi, qiymətləndirilməsi və təkmilləşməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – analiz, sintez, induksiya, deduksiya, faktların toplanılması və retrospektiv təhlili kimi bir sıra nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə etməklə, H.Əliyev iqtisadi siyasəti ilə müasir iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsi, bu iqtisadi siyasətin inkişaf etmiş dünya iqtisadi siyasət təcrübəsi ilə əlaqələndirilməsinin konseptual yanaşmaları nəzəri baxımdan təhlil ediləcəkdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqatın nəticələrindən Azərbaycanın iqtisadi inkişaf siyasətinin işlənib hazırlanmasında, həm də Ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin dünya təcrübəsi ilə və kiçik və orta biznes modelinin yaradılmasının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Ulu öndər H.Əliyevin yaratdığı iqtisadi model Azərbaycan Respublikasının inkişafının təminatçısıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – mühüm məsələləri və aspektləri əhatə edir. Belə ki, Heydər Əliyevin iqtisadi uğur modelini, onun Azərbaycanda milli sahibkarlığın yaradılmasında və aqrar islahatların aparılmasında rolunu və Azərbaycanın iqtisadi gələcəyində onun irsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu araşdırmaq əsas elmi yenilikdir.

Açar sözlər: *kiçik biznes, iqtisadi model, Azərbaycan, Ümummilli lider.*

Giriş

Son bir yarım-iki əsrdə dünyada müxtəlif tipli iqtisadi sistemlər fəaliyyət göstərmişdir: bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü iki bazar sistemi - bazar iqtisadiyyatı və qarışıq iqtisadiyyat və iki qeyri-bazar sistemi - ənənəvi və inzibati.

Alman modeli. Alman qarışıq iqtisadiyyat modelinin xarakterik xüsusiyyəti onun sosial yönümlü olması, sosial siyasətin iqtisadi siyasətdən ayrılmasıdır. Əhalinin sosial müdafiəsinin mənbəyi müəssisələrin mənfəəti deyil, xüsusi büdcə və büdcədən kənar fondlardır.

İtalyan modeli. İtaliyada qarışıq iqtisadiyyat Qərbi Avropa modelinin unikal versiyasıdır və aşağıdakılarla xarakterizə olunur: geniş dövlət sektoru, yüksək inkişaf etmiş böyük özəl biznes, erkən kapitalizmdən qalan strukturlar, kiçik biznesin böyük payı; inkişaf edən kooperativ sektoru və digərləri.

Qırğızistan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanın iqtisadi modelləri bir sıra üst-üstə düşən xüsusiyyətlərə malikdir, çünki bu ölkələrin tarixi inkişafında, coğrafi mövqeyində və sivilizasiya xüsusiyyətlərində ümumi cəhətlər çoxdur. Eyni zamanda, modellərdəki fərqlərə təbii ehti-

yatların ölkələr arasında qeyri-bərabər paylanması nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir.

Bazar iqtisadiyyatının iki əsas modeli liberal və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatıdır. Birinci modelin ən parlaq nümayəndələri ABŞ, ikincisi - Avropanın Skandinaviya ölkələri (İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya). Bu modellər arasında hansı fərqlər var və onların üstünlükləri nələrdir? Liberal və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı arasındakı əsas fərq cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlətin roludur.

Bu şəraitdə yalnız iqtisadi inkişafın müəyyən modellərinin mövcud müsbət təcrübəsini öyrənmək və onu daxili modelin formalaşmasında həyata keçirmək mümkündür. Beləliklə, biz öz daxili iqtisadi inkişaf modelimizi Azərbaycan sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli adlandırmağa bilərik. Azərbaycan iqtisadi modelinin əsas məqsədi ölkə Konstitusiyasında göstərilən məqsədlərlə yanaşı, elmin, texnikanın və texnikanın qabaqcıl nailiyyətlərinin ictimai həyatın bütün sahələrində geniş miqyasda tətbiqinə əsaslanan Azərbaycanın müasirləşdirilməsidir. Hansı şərtlər altında Azərbaycan iqtisadi modeli formalaşdı? Müstəqillik elan edildikdən sonra ölkə iqtisadiyyatı SSRİ-nin dağılması və ənənəvi ticarət əlaqələrinin pozulmasının nəticəsi olan görünməmiş miqyaslı sarsıntılar yaşadı. Regiondakı qeyri-sabit vəziyyət - Dağlıq Qarabağdakı silahlı münaqişə idarəetmənin bazar üsullarına keçidin mürəkkəb prosesini daha da gərginləşdirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin nəzəri-konseptual əsasları

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri və Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətinin nəzəri - konseptual əsaslarına diqqət edək. Hər bir xalqın tarixində çətin dövrlər olub, lakin hər kəs bu sınaqlardan uğurla çıxıb bilməyib. Tarixdə şəxsiyyətin rolunu araşdıran əksər tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə, belə hallarda hadisələri düzgün təhlil edib dəyərləndirməyi və lazımı addımları atmağı bacaran, qərar qəbul edə bilən liderin olması həlledici şərtlərdən biridir. Onlar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, fərdi xüsusiyyətlər və qazanılmış təcrübə liderin xarakterini və davranışını izah edir. Bu o deməkdir ki, hər hansı hadisəyə münasibət fərdin xarakterinə, şəxsiyyətinə uyğun olaraq dəyişir və müxtəlif məzmununda özünü göstərir. Heydər Əliyevin qanlı 20 Yanvar hadisələri baş verən səhər Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyinə gələrək sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qırğınları qətiyyətlə və sərt şəkildə pisləməsi onun böyük vətənpərvərliyinin ifadəsi idi. Onu Moskvadan Bakıya, oradan da doğulub boya-başa çatdığı Naxçıvana gətirən də bu vətənpərvərlik idi.

Mübaligəsiz demək olar ki, Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra keçdiyi yolun hər bir mərhələsinin əsasında 1990-cı illərin əvvəllərində tarixi missiya ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan ümummilli liderin işləyib hazırladığı milli dövlətçilik strategiyası dayanır. Həm daxili siyasi xüsusiyyətləri, həm də beynəlxalq sistemin qanunauyğunluqlarını nəzərə alır.

Siyasi nöqtəyi-nəzərdən dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi xalqların azadlıq yolunda dönüş nöqtəsi hesab edilsə də, ulu öndərin dəfələrlə vurğuladığı kimi, “həqiqi müstəqilliyi qorumaq onu əldə etməkdən qat-qat çətindir”. Heydər Əliyev dühası Vətəni nəinki parçalanmaq təhlükəsindən xilas etdi, o, daha böyük məqsəd uğrunda - Azərbaycanın həqiqi müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardı, bu müstəqilliyin əbədi və dönməz olması üçün bütün biliyini, bacarığını, imkanlarını səfərbər etdi.

Müstəqilliyin ilk illərində yol verilən səhvlər Azərbaycanı ağır tarixi-siyasi şəraitdə, qeyri-müəyyən geosiyasi vəziyyətdə ciddi təhlükə və çağırışlarla üz-üzə qoydu, ölkəni uçurumun astanasına gətirdi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, mərkəzi hakimiyyətin cinayətkar səriştəsizliyi, xarici faktorların təsiri altında mərkəzdənqaçma meyillərinin güclənməsi, daxili silahlı qarşıdurmanın tədricən vətəndaş müharibəsinə çevrilməsi ölkədə mövcud olan problemlərin miqyasından xəbər verirdi. Təsadüfi deyil ki, 1992-ci ildə istehlak qiymətləri 1991-ci illə müqayisədə 10 dəfədən çox, 1993-cü ildə isə 1992-ci ilə nisbətən 12,3 dəfə artmış, ümumi daxili məhsul hər il orta hesabla 16,5 faiz, əhalinin pul gəlirləri 3,3 dəfə, əməkhaqqı 5,7 dəfə azalmışdır. Mərkəzi Bankın faiz dərəcələri 250 faizə çatıb, milli valyuta Rusiya rubluna nisbətən 9 dəfə, ABŞ dollarına qarşı isə 245 dəfə ucuzlaşmışdır. [Heydər Əliyev, 1997] O dövrdə hakimiyyətdə olan qüvvələrin uğursuzluğu və zəifliyi onda idi ki, onlar nə ölkə daxilində, nə regionda, nə də bütövlükdə global

səviyyədə baş verən prosesləri, yeni dünya nizamını və orada Azərbaycanın yerini təsəvvür edə bilmirdilər. İctimai-siyasi sabitliyi təmin etmək əvəzinə ölkədə gərginliyi artıran addımlar atıldı, səriştəsiz kadrların özbaşınalığı hələ də formalaşmamış idarəetmə sisteminə və dövlət institutlarının funksionallığına zərbə vurdu, hərbi və təhlükəsizlik məsələlərinin həlli isə birmənalı qarşıdurma tələb etdi. Sistemli yanaşma, cəmiyyətdə terror ab-havası yaradan silahlı birləşmələr, xarici siyasət prioritetləri müəyyən edilmədən beynəlxalq münasibətlərin qurulması istiqamətində uğursuz addımlar atıldı. Belə bir şəraitdə sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlardan danışmaq belə mümkün deyildi. Zaman dövlətin yaxın və uzunmüddətli prioritetlərinin, qarşısında duran vəzifələrin müəyyən edilməsini, bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün cəmiyyətin bütün potensialının, maddi və mənəvi resurslarının səfərbər edilməsini tələb edirdi.

Respublikada ağır vəziyyətin hökm sürdüyü bir vaxtda mərkəzi hakimiyyət ölkəni fəlakətə sürükləyən problemləri aradan qaldırmaq əvəzinə blokada olan və səylər nəticəsində sağ qalan Naxçıvan Muxtar Respublikasında vəziyyəti gərginləşdirməyə çalışdı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il mayın 10-da Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri çərçivəsində Azərbaycan televiziyasına müsahibəsində həmin dövrü aydın şəkildə təsvir edir: “Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın əsas hissəsi ilə əlaqəni kəsdi, ermənilər Naxçıvanı blokadaya aldılar. Naxçıvan üç tərəfdən Ermənistan tərəfindən əhatə olunub. Belə bir şəraitdə Naxçıvanı qorumaq, düşməni dəf etmək ulu öndərin müstəsna xidmətlərindəndir. Həmin vaxt hakimiyyətdə olan AXCP-Müsavat tandemi bütün imkanları səfərbər edərək, Heydər Əliyevi Naxçıvanda vəzifədən uzaqlaşdırıb, öz marionetlərini təyin edib, əslində, Naxçıvanı da ermənilərə verib. Onlar Heydər Əliyev amilini Azərbaycan siyasətindən çıxarmaq üçün buna da hazır idilər”. [3]

Lakin ümummillə lider nə Ermənistanın muxtar respublikanın ərazilərini işğal etmək planlarının, nə də mərkəzi hakimiyyətin məkrli planlarının baş tutmasına imkan vermədi. Ulu öndər Naxçıvan kimi strateji coğrafi ərazini qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək, onun sosial problemlərini həll etməklə yanaşı, bütövlükdə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda gərgin mübarizəyə başlayıb.

1993-cü il iyunun 9-da xalqın təkidli tələbi ilə Bakıya qayıdan Heydər Əliyevin müdrik siyasəti, qətiyyəti və yenilməz iradəsi sayəsində Azərbaycan qısa zamanda təhlükələrin öhdəsindən gələ bildi, silahlı qarşıdurmaya son qoyuldu. Dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı, siyasi mübarizənin sivil və konstitusiyaya çərçivəsində davam etdirilməsi üçün əsaslar yaradıldı. Ulu öndər bütün məsuliyyəti üzərinə götürərək dövlətin yaxın və uzunmüddətli hədəflərini müəyyənləşdirdi, cəmiyyətin və ictimai münasibətlərin transformasiyası ilə bağlı zəruri resursları yeni əsaslar üzərində səfərbər etdi, dövlətin ardıcıl inkişafı üçün siyasi və iqtisadi baza formalaşdırdı. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası qəbul edildi və hüquqi islahatların həyata keçirilməsinə başlandı. İflic vəziyyətinə düşmüş dövlət idarəetmə sistemi yenidən quruldu, dövlət strukturlarının işinə dair meyarlar və tələblər dəyişdirildi. Ulu öndər bəyan edirdi: “Xalqın, millətin mənafeyi hər kəsin mənafeyindən üstün olmalıdır”. [3] Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrini bərpa edən Heydər Əliyev müstəqilliyini bərpa etmiş dövlətimizin möhkəm təməlləri üzərində ardıcıl inkişafa nail olmuşdur. Bəli, taleyimiz tamam başqa cür də ola bilərdi, lakin 1993-cü ilin dönüş nöqtəsi milli dövlətçiliyimizə yeni nəfəs verdi, xalqımızın azadlıq salnaməsində parlaq səhifə açdı.

Sovet dövründə respublikalar arasında qurulmuş qarşılıqlı əlaqələrin pozulması və ölkə daxilində dərinləşən tənəzzül faktiki olaraq iqtisadi siyasətin kökündən dəyişdirilməsini və yeni iqtisadi inkişaf modelinin tətbiqini tələb edirdi. Heydər Əliyevin təklif etdiyi model iki mühüm sütuna əsaslanırdı: iqtisadi sahədə yeni münasibətlərin yaradılmasına yönəlmiş islahatlar və milli inkişafın əsasını təşkil edəcək yeni neft strategiyası. Köhnə iqtisadi modelin iflasa uğradığı və “vəhşi kapitalizm” prinsiplərinin geniş vüsət aldığı şəraitdə keçid iqtisadiyyatı dövrü üçün dövlətin tənzimləmə funksiyasını qorumaq lazım idi. [7, s.435]

Nəzəri müstəvidə dövlətin bu prosesə müdaxiləsi məsələsi hələ də müzakirə mövzudur, bəzən təcrübə bu və ya digər tərəfin arqumentlərini dəstəkləyir. Bununla belə, tanınmış iqtisadçı və

Nobel mükafatı laureatı Cozef Stiqlitsin qeyd etdiyi kimi, “bazarın çatışmazlıqları” Adam Smitin klassik “görünməz əl” ideyasına əsaslanan modellərin reallığının mürəkkəb xüsusiyyətlərini tam əks etdirmədiyini göstərir. [11, s.320] İqtisadi fəaliyyətin dinamikasında dövlətin rolunu qaçılmaz dəyərə çevirmək vacibdir. Keçid iqtisadiyyatı dövründə Azərbaycanda təklif olunan və həyata keçirilən inkişaf modeli beynəlxalq iqtisadi sistemin haqsız rəqabət və haqsız mübarizə reallıqları fonunda islahatların ciddi fəsadlar olmadan həyata keçirilməsini təmin edib sonrakı dövrdə sürətli inkişaf üçün zəruri əsasdır.

Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün şəraitin yaxşılaşdırılmasına, dövlətin uzunmüddətli perspektivdə zəruri maliyyə resursları ilə təmin edilməsinə hesablanıb. Bu mənada 1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” qlobal əhəmiyyətli hadisə olmaqla, eyni zamanda, Azərbaycanın gələcək inkişafının əsasını qoydu. Xəzərin hüquqi statusunun qeyri-müəyyənliyi, nə də regional geosiyasi mühitin maraqlarının toqquşması ulu öndərin iradəsini dəyişə bilməzdi. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici investisiyalar üçün açıq olan Azəri, Çıraq və dərinisulu Günəşli yataqlarının birgə işlənməsi nəticəsində 2002-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin təməli qoyuldu. Çoxlarının xəyalı kimi qəbul edilən ölkəmiz mühüm karbohidrogen ixracatçısına və enerji dəhlizinə çevrilib. Neft və qaz ehtiyatlarından daxil olan vəsaitlərin səmərəli idarə olunması üçün 1999-cu ildə Dövlət Neft Fondunun yaradılması milli neft strategiyasının ümumi mənzərəsini tamamlayan və onu sosial-iqtisadi inkişafın sütununa çevirən mühüm qərar idi. [12, s.285]

1996-2002-ci illərdə Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə ümumi daxili məhsul 71 faiz artmışdır. 2002-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 1993-cü illə müqayisədə 36,3 dəfə artmışdır. Əgər 1993-cü ildə 60 xarici ölkə ilə ticarət əlaqələri qurulmuşdusa, 2002-ci ildə bu əlaqələrin coğrafiyası genişlənərək 128 dövlətə çatmışdır.

Yaxud 1996-cı ildə ölkədə xarici investisiyalı 602 müəssisə var idisə, 2002-ci ildə bu rəqəm 3,5 dəfə artaraq 2104-ə çatmışdır. 2002-ci ildə 1993-cü illə müqayisədə bütün mənbələrdən dövlət büdcəsinə daxilolmalar 85,1 dəfə artmışdır. Əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması məsələsini daim diqqətdə saxlayan ulu öndər 1993-2003-cü illərdə sosial inkişafın təmin edilməsinə, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş 60-dan çox sənəd imzalamışdır. Nəticədə 1995-2003-cü illərdə pensiya və müavinətlərin orta aylıq məbləği 8 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı isə 6 dəfədən çox artmışdır. [8, s. 221]

Ümummillilərin həyata keçirdiyi fəal xarici siyasət Azərbaycanın suverenliyini və təhlükəsizliyini daha da möhkəmləndirmiş, ölkənin böyük dövlətlərin qarşdurma meydanına çevrilməsinə imkan verməmiş, əksinə, dövlətlərlə bərabər hüquqlu əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafına töhfə vermişdir. Azərbaycan beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini rəhbər tutaraq Ermənistanın işğalçılıq siyasətini bütün beynəlxalq platformalardan ifşa etmək üçün məqsədyönlü iş aparmışdır.

1996-cı ildə keçirilən ATƏT-in Lissabon Zirvə toplantısında Heydər Əliyevin qətiyyəti sayəsində Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinin həlli prinsipləri möhkəmləndirildi, Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin dünya birliyi tərəfindən müdafiəsi istiqamətində mühüm addım atıldı. Münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün ədalətli hüquqi baza möhkəmləndirildi, dünya və beynəlxalq dövlətlər tərəfindən dəstəkləndi. [10, s. 548]

Qeyd etmək lazımdır ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə beynəlxalq hüquq konseptual xarakter alaraq dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən norma və qaydaları özündə cəmləşdirir. Lakin konkret hallarda onların tətbiqinə seçmə yanaşma, qəbul edilən qərarların böyük dövlətlərin iradə və maraqlarından asılılığı beynəlxalq hüququn aliliyinə xələl gətirmiş, “kim güclüdürsə, haqlıdır” prinsipi yenidən problemin həllində öz yerini tutmuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünü və suveren Azərbaycan ərazilərinin işğalını pisləyən qətnamələri bu qurum tərəfindən heç vaxt yerinə yetirilməyib. Beynəlxalq münasibətlərdə ədalətsizliyin simvoluna çevrilən mövcud ikili standartlar BMT-nin funksional imkanlarının itirilməsi və acizliyi nəticəsində yaranıb. İndiki şəraitdə

diplomatik müstəvidə ardıcıl və məqsədyönlü siyasət həyata keçirən Heydər Əliyev bir tərəfdən Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyasını sürətləndirmiş, xarici əlaqələrini möhkəmləndirmiş, münaqişənin ədalətli həlli üçün səylərini ardıcıl surətdə artırmış, Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Eyni zamanda iqtisadi dirçəliş imkanlarından istifadə edərək nizami ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirirdi. [11, s. 231]

1990-cı illərin ortalarında milli kimlik haqqında müzakirələr gedəndə Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə azərbaycançılıq ideyasını irəli sürdü və təbliğ etdi. Heydər Əliyev deyirdi: “Biz müstəqilliyimizi yalnız milli həmrəylik əsasında qoruyub saxlaya biləcəyik. Yalnız bunun əsasında Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyini təmin edə bilərik. Məhz bunun əsasında biz Azərbaycanı müharibə şəraitindən çıxara biləcəyik. Məhz bunun əsasında biz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə biləcəyik”. [3] Ulu öndərin tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu fikirləri Azərbaycan xalqını bölünməz qüvvə, müstəqil dövlətimizi isə dünya azərbaycanlıları üçün vahid məkan hesab edir. Birləşdirici amil kimi çıxış edən azərbaycançılıq ideologiyası elmi və ictimai müzakirələrin istiqamətini müəyyən etmiş, Heydər Əliyevin “Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” ifadəsi Azərbaycan milli kimliyini qürur mənbəyinə çevirmişdir. [14] 20-ci əsrin 1994-1995-ci illərində Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlara diqqət edək. Müstəqil dövlət quruculuğu prosesində Azərbaycanın ən böyük nailiyyəti mahiyyət etibarilə yeni modelin iqtisadi islahatların və inkişafın Azərbaycan modelinin yaradılması oldu. Onun əsas məqsədi iqtisadiyyatın uzunmüddətli və dinamik inkişafı idi. O, üç strateji hədəfi əhatə edirdi:

- azad bazar münasibətlərinə əsaslanan vahid sosial yönümlü, özünü inkişaf etdirən iqtisadi sistemin - müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşması;

- ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın təsərrüfat dövryyəsinə fəal cəlb edilməsi;

- milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə rəşional inteqrasiyasının təmin edilməsi.

1995-ci ildən Azərbaycanda həyata keçirilən islahatların ən mühüm istiqamətlərindən biri dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması olmuşdur. Ölkədə torpaq və aqrar islahatlar aparıldı. 1350 min hektardan çox torpaq kənd sakinlərinə pulsuz paylandı, kolxoz və sovxozların əvəzinə təsərrüfatlar yaradıldı. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının 99 faizi özəl sektorda istehsal olunur. [13, s.59] Bu proses ölkədə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahələrinin iqtisadi rəşionallığının artmasına təsir göstərmişdir. Bəzi növ ərzaq məhsullarının (ət, süd, kartof, soğan və s.) idxalının səviyyəsinin aşağı düşməsi buna əyani sübutdur.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının əsas xarakteristikasını ÜDM-in dinamikası verir. Belə ki, 2008-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 1991-ci ilin eyni göstəricisi ilə müqayisədə 108 faiz artdığı halda, digər MDB ölkələrində orta artım cəmi 21 faiz təşkil etmişdir. 2005-2008-ci illər Azərbaycan üçün xüsusilə uğurlu oldu və o, iqtisadi artıma görə bütün dünya ölkələrini xeyli qabaqladı.

Əvvəlcə siyasi, sonra isə iqtisadi vəziyyəti dəyişdirən mühüm mərhələ ulu öndər Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə ikinci gəlişi oldu. Az sonra Ermənistanla Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəs əldə olundu, ölkədə siyasi sabitlik xeyli artdı, Azərbaycanda beynəlxalq mövqeləri möhkəmləndi. Bu, bazar institutlarının yaradılması və əvvəlki illərdə iflasa uğramış iqtisadiyyatın bərpası istiqamətində güclü fəaliyyətə başlamağa imkan verdi. İnkişafın ikinci mərhələsində (1996-2000-ci illər) dövlətin siyasəti eyni zamanda makroiqtisadi sabitləşməyə və struktur islahatlarına yönəlmişdi ki, bu da obyektiv səbəblərdən Azərbaycanda nisbətən gec başlamışdır. 1994-cü ildə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) hesablamalarına görə, dövlət hələ də istehlak səbətinin 77 faizini təşkil edən mal və xidmətlərin qiymətlərini tənzimləyir.

Qeyri-dövlət sektorunun ÜDM-də payı o zaman cəmi 30 faiz qiymətləndirilirdi, halbuki MDB və Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri üzrə orta hesabla bu rəqəm 43 faiz idi. Yalnız Belarus və Türkmənistanda özəl sektorun töhfəsi aşağı olub. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda bazar islahatları daha qısa müddət ərzində həyata keçirilib və ilk növbədə iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici

ci qüvvəsi kimi özəl sektorun inkişafına və ölkənin global iqtisadi sistemə inteqrasiyasına yönəlib.

Məlumdur ki, istehsalın miqyasının genişlənməsini və iqtisadiyyatın yeni, daha yaxşı sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çıxmasını təmin edən investisiya axınıdır. Bununla belə, investorlar konkret ölkədə işlədikləri şəraitə biganə qalmırlar. Və burada aparıcı rol investisiya siyasəti və investisiya mühitinə aiddir. Bununla əlaqədar ölkədə investisiya fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra hüquqi aktlar qəbul edilmişdir: 1992-ci ildə - “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Qanun, 1995-ci ildə - “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanun, investisiyaların intensiv cəlb edilməsinə yönəlmişdir. İqtisadiyyata sərmayələr Azərbaycana, onlardan ölkənin sosial-iqtisadi bazasının inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorların hüquqlarının bərabər müdafiəsinin təmin edilməsi.

Təcrübə göstərir ki, investorlar siyasi və iqtisadi sabitliyi olan ölkələrə maraq göstərirlər. Son illərdə aparıcı xarici ekspertlərin fikrincə, respublika iqtisadiyyatına sərmayə yatırmaq üçün bütün imkanlar mövcuddur: siyasi və makroiqtisadi sabitlik, zəngin təbii ehtiyatlar, sənaye və elmi potensial, izafi işçi qüvvəsi. Ona görə də həm investorların sayı, həm də investisiyaların həcmi artır. 2002-ci ildə investisiyaların ölkənin ÜDM-inə nisbəti 45,9 faiz, neft sektoru istisna olmaqla 17,2 faiz təşkil etmişdir. 1990-cı illərin ortalarında ABŞ və Kanadada bu göstərici inkişaf etmiş ölkələr üçün optimal hesab edilən 20-25 faiz, Yaponiya və Sinqapurda 30-35 faiz təşkil edirdi. Bu cür yüksək göstəricilər Türkiyə və Çin kimi sürətlə inkişaf edən bəzi ölkələr üçün də xarakterikdir.

2005-2008-ci illərdə Azərbaycanın ümumi rəsmi beynəlxalq ehtiyatları 5,5 dəfə artaraq 6,5 milyard dollara çatıb. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatı böhrandan əvvəlki dövrdə dünya bazarlarında yaranmış əlverişli konyunktura sayəsində 2008-2009-cu illər böhranı başlayanda xarici şoklara kifayət qədər davamlı olduğunu sübut etdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının sabitliyini cari əməliyyatlar hesabının əhəmiyyətli müsbət saldosu və balanslaşdırılmış dövlət büdcəsi, ümumi beynəlxalq ehtiyatların, o cümlədən Neft Fondunun vəsaitlərinin toplanmış həcmi, xarici dövlət borcunun aşağı səviyyəsi müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, böhrandan əvvəlki iqtisadi bum illərində iqtisadiyyatın və ölkənin büdcə balansının xarici tələbatdan və neft və təbii qaz qiymətlərindən yüksək dərəcədə asılı olması Azərbaycanın global qeyri-sabitlik qarşısında həssaslığını artırır.

Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi iqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorundan səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Bu, ümummillə lider Heydər Əliyevin iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri - onun şaxələndirilməsi yolu ilə neft iqtisadiyyatından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçidi ilə də üst-üstə düşən fikri idi.

Ölkədə iqtisadi artımın yavaşlaması, institusional və struktur çağırışlar, tədiyyə balansında və qeyri-neft büdcəsində kəsir, o cümlədən kəskin eniş nəticəsində maliyyə və bank sektorunda baş verən proseslər fonunda dünya bazarlarında neftin qiymətlərində və Azərbaycanın ticarət tərəfdaşı olan ölkələrdə iqtisadi böhran 2014-cü ildən Azərbaycanda iqtisadi inkişafa yeni yanaşmaya ehtiyac yaradıb.

Beləliklə, genişmiqyaslı islahatlara start verildi. Ölkə hökuməti hesab edir ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun yenilənməsi biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, ortamüddətli xərclər strategiyasının tərkib hissəsi kimi yeni siyasətlərin tətbiqi, maliyyə-bank sisteminin təkmilləşdirilməsi, maliyyə sektoru və pul siyasətinin üzən məzənnə rejiminə uyğun təkmilləşdirilməsi, habelə xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi yolu ilə mümkün olacaq.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində dünya təcrübəsi

Ölkələrin tarixi, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial və milli şəraiti ilə fərqləndiyi üçün hər bir sistemin özünəməxsus iqtisadi təşkilat modelləri vardır. Belə ki, inzibati-amirlik sistemində sovet modeli, Çin modeli və s.. Müasir kapitalist sistemində də müxtəlif modellər var.

Amerika modeli sahibkarlıq fəaliyyətinin hər cür təşviqi və əhalinin ən fəal hissəsinin zənginləşdirilməsi sistemi üzərində qurulub. Aztəminatlı qruplar qismən müavinətlər və müavinətlər hesabına məqbul yaşayış səviyyəsi ilə təmin edilir. Burada ümumiyyətlə sosial bərabərlik vəzifəsi qoyulmur. Bu model yüksək əmək məhsuldarlığı və şəxsi uğura nail olmaq üçün kütləvi orientasiyaya əsaslanır.

Yapon modeli əhalinin həyat səviyyəsinin (o cümlədən əməkhaqqının səviyyəsinin) əmək məhsuldarlığının artımından müəyyən geriləməsi ilə xarakterizə olunur. Bunun hesabına istehsal xərclərinin azalmasına və onun dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin kəskin artmasına nail olunur. Əmlakın təbəqələşməsinə heç bir maneə yoxdur. Belə bir model yalnız milli özünüdərkən müstəsna yüksək inkişafı, millətin mənafeyinin konkret şəxsin mənafeyindən üstün tutulması, əhalinin vətənə naminə müəyyən maddi qurbanlar verməyə hazır olması ilə mümkündür.

Təbii ki, bu, yalnız yüksək vergitutma şəraitində mümkündür. Bu model “funksional sosiallaşma” adlanır ki, burada istehsal funksiyası rəqabətli bazar əsasında fəaliyyət göstərən özəl müəssisələrin üzərinə düşür və yüksək həyat səviyyəsinə (məşğulluq, təhsil, sosial sığorta daxil olmaqla) və infrastrukturun bir çox elementlərini təmin edir. [15]

Son bir yarım-iki əsrdə dünyada müxtəlif tipli iqtisadi sistemlər fəaliyyət göstərmişdir: bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü iki bazar sistemi - bazar iqtisadiyyatı və qarışıq iqtisadiyyat və iki qeyri-bazar sistemi - ənənəvi və inzibati.

Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanın iqtisadi modelləri bir sıra üst-üstə düşən xüsusiyyətlərə malikdir, çünki bu ölkələrin tarixi inkişafında, coğrafi mövqeyində və sivilizasiya xüsusiyyətlərində ümumi cəhətlər çoxdur. Eyni zamanda, modellərdəki fərqlərə təbii ehtiyatların ölkələr arasında qeyri-bərabər paylanması nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Demək olar ki, bütün qalıq yanacaq ehtiyatları Türkmənistan və Özbəkistanda cəmləşib (Türkmənistan üçün qaz və neft ehtiyatları iqtisadiyyatın əsasını və əsas ixrac maddəsini təşkil edir, Özbəkistan öz tələbatını onlarla tam ödəyir), Qırğızıstan və Tacikistan isə idxal olunan neftdən tamamilə asılıdır.

Bölgədəki ölkələrin iqtisadi modelləri xarici siyasət orientasiyasından asılı olmayaraq Rusiya, Qərbi, Türkiyə və ya Çin sərmayələrindən istifadə etmək marağı ilə xarakterizə olunur. Lakin enerji resurslarını ixrac etməyən Mərkəzi Asiya ölkələri üçün bu, xarici borcun ödənilməsi problemini aktual edir. Əgər Türkmənistanın xarici borcu ÜDM-in 2%-dən, Özbəkistanın borcu 19%-dən azdırsa, Tacikistan üçün bu rəqəm 50%-i, Qırğızıstan üçün isə 80%-i keçir.

Ümumiyyətlə, Mərkəzi Asiya ölkələrində formalaşmış iqtisadi modellər xüsusilə uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı deyil və mülkiyyətin yenidən bölüşdürülməsi və siyasi böhranların yeni mərhələsi üçün əsas ola bilər.

Zaqafqaziya ölkələrinin iqtisadi modelləri. Bölgədəki ölkələrin modelləri coğrafi yaxınlığına və ortaq tarixi keçmişinə baxmayaraq, hazırda oxşarlıqdan daha çox fərqliliklərə malikdir, bu da əsasən strateji maraqların fərqliliyinə görə siyasi və etnik münaqişələrə və xarici iqtisadi əlaqələrin siyasiləşməsinə səbəb olur. Ölkələr iqtisadi cəhətdən bir-birindən sovet dövründəkindən daha da uzaqlaşmışdılar. Sivilizasiya fərqləri iqtisadi modellərə də təsir edir.

Böyük anklav ölkələrin hər birində etno-konfessional qrupların mövcudluğu son onilliklərdə regionda yeni müstəqil dövlətlərin yaranmasına qədər hərbi-siyasi münaqişələrin əsas amillərindən birinə, hərbi büdcəyə yüksək yükə çevrilmişdir. Gürcüstan və Azərbaycan üçün əsas silah təchizatçıları NATO üzvü olan ölkələr, Ermənistan, Abxaziya, Şimali Osetiya üçün isə Rusiyadır. [16]

Regionun bütün ölkələrinin modelləri üçün ümumi olan dövlət mülkiyyətinin ilkin yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində yaranmış dövlət inhisarının və iqtisadiyyatda özəl şirkətlərin inhisarının davam etməsi və bunun nəticəsində iqtisadiyyatın qeyri-kafi inkişafıdır. Lakin, ümumilikdə, siyasi avtoritarizmin ölkələrin iqtisadi modellərinin təbiətinə təsiri Mərkəzi Asiya ilə müqayisədə daha az nəzərə çarpır. İqtisadiyyatda mühüm dövlət iştirakını saxlayan Azərbaycan modeli Abxaziya və Cənubi Osetiyanın iqtisadi modellərinin formalaşmasında özünü daha aydın göstərir, Gürcüstan və Ermənistan modelləri daha liberaldır.

Bazar iqtisadiyyatının iki əsas modeli liberal və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatıdır. Birinci modelin ən parlaq nümayəndələri ABŞ, ikincisi - Avropanın Skandinaviya ölkələri (İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya). Liberal və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı arasındakı əsas fərq cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlətin roludur.

Bazar iqtisadiyyatının **liberal modelində** dövlətin müdaxiləsi minimaldır, yəni sahibkarların iqtisadi marağı cəmiyyətin iqtisadi məqsədəuyğunluğundan və bütövlükdə əhalinin mənafeyindən

üstündür. Lakin son bir neçə ildə bazar iqtisadiyyatının liberal modelinin qüsurları getdikcə daha çox özünü büruzə verir. Müxtəlif dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarının tarixi təcrübəsi göstərir ki, zaman keçdikcə cəmiyyətin iqtisadi və sosial problemləri yaranır və kəskinləşir ki, bu problemlər dövlətin müdaxiləsi olmadan avtomatik həll oluna bilməz.

Bu şəraitdə yalnız iqtisadi inkişafın müəyyən modellərinin mövcud müsbət təcrübəsini öyrənmək və onu daxili modelin formalaşmasında həyata keçirmək mümkündür. Beləliklə, biz öz daxili iqtisadi inkişaf modelimizi **Azərbaycan sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli** adlandırma bilərik.

Azərbaycan iqtisadi modelinin əsas məqsədi ölkə Konstitusiyasında göstərilən məqsədlərlə yanaşı, elmin, texnikanın və texnikanın qabaqcıl nailiyyətlərinin ictimai həyatın bütün sahələrində geniş miqyasda tətbiqinə əsaslanan Azərbaycanın müasirləşdirilməsidir. Müstəqillik elan edildikdən sonra ölkə iqtisadiyyatı SSRİ-nin dağılması və ənənəvi ticarət əlaqələrinin pozulmasının nəticəsi olan görünməmiş miqyaslı sarsıntılar yaşadı. Regiondakı qeyri-sabit vəziyyət - Dağlıq Qarabağdakı silahlı münaqişə idarəetmənin bazar üsullarına keçidin mürəkkəb prosesini daha da gərginləşdirdi.

Nəticədə Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyət istehsal həcmnin azalması, yüksək inflyasiya və real əməkhaqqının əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə səciyyələnirdi. Əhəmiyyətli müdafiə xərclərinə ehtiyac, azalan vergi gəlirləri və çoxsaylı qaçqınlara kömək ehtiyacı ilə bağlı maliyyə problemləri də ciddi çətinliklərlə üzləşib. Çeçenistandakı münaqişə nəticəsində ənənəvi bazarlarla nəqliyyat əlaqələrinin pozulması ticarət şərtlərini daha da pisləşdirdi və istehsalın azalmasına səbəb oldu.

Beləliklə, mütərəqqi inkişaf, milli iqtisadiyyatın inkişafı göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli özünü doğrultmuşdur, yəni uğurludur. Sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin uğurunun əsas komponentləri bunlardır: dövlət başçısının şəxsiyyəti, siyasi iradəsi, əhalinin sosial müdafiəsi ideyası, dövlətçilik, qanunvericilik, proseslərin davamlılığı, dünyada pragmatizm, daxili və xarici investisiyalardan istifadə və sair.

Müasir iqtisadi nəzəriyyəyə ekskursiyamız sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin əsaslarının düzgün seçildiyini təsdiqləyir. Modelin uğurunun açarı milli iqtisadiyyat üçün ən uyğun müasir iqtisadi postulatların həyata keçirilən modeldə yaxınlaşmasına elmi və pragmatik yanaşmadır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu inkişaf konsepsiyası Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafının müasir modelinin formalaşdırılması və iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Müstəqilliyin ilk illərində ulu öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi qətiyyətli tədbirlər nəticəsində ölkədə sabitlik bərpa olunub, inkişaf proseslərinin, o cümlədən sosial-iqtisadi sahədə əsasları qoyulub: “Hərtərəfli islahatlar, onun rəhbərliyi ilə dövlət idarəçiliyi sistemində həyata keçirilən tədbirlər ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən biznesin formalaşmasına güclü təkan verdi. [18, s.65]

İndi isə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi göstəricilərini MDB ölkələrinin iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə edək.

2009-cu ildə 44 mlrd. dollar UDM, 2021-ci də 54,6 mlrd. dollar olmuşdur. Bu göstərici 2022-ci ildə 135 mlrd. Manat (79,4 dollar) olmuşdur. Bu göstərici Belarusiyada 62.2 mlrd, Qazaxıstanda 197 mlrd dollar, Qırğızıstanda 8 mlrd dollar, Özbəkistanda 69.2 mlrd. dollar, Moldovada 13.6 mlrd dollar, Rusiyada 170 mlrd. dollar, Tacikistanda 8,4 mlrd, Ukraynada 63,4 mlrd, Gürcüstanda 17,8 mlrd. dollar olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının UDM artımını təhlil etdikdə ölkəmizdə daha sürətlə artdığının şahidi oluruq.

Adambaşına düşən ÜDM-i 2009-cu və 2021-ci il üzrə müqayisə etsək görərik ki, Azərbaycanda 2021-ci ildə 5453 dollar, Belarusda 7035, Qazaxıstanda 10039, Moldovada 47928, Özbəkistanda 19878, Rusiyada 121795, Tacikistanda 8398, Ukraynada 43848, Gürcüstanda 5015 dollar olmuşdur. Digər ölkələrlə müqayisədə bu göstərici də Respublikamızda daha yüksək olmuşdur. Bu, Azərbaycanın iqtisadi modelinin, H.Əliyevin yaratdığı, tətbiq və inkişaf etdirdiyi modelin uğur-

rudur. Bu uğur digər Avropa ölkələrinin iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisədə də nəzərə çarpır. İndi isə respublika iqtisadiyyatında KOS-un son göstəricilərinə diqqət edək.

Cədvəl 1.

MDB ölkələri üzrə ÜDM (mln. dollar)

ÖLKƏLƏR	2009 (1&=0,78AZN)	20132009 (1&=0,78AZN)	2018	2020	2022
Azərbaycan	444279	73566	47113	42693	78352
Belarus	49029	70982	59954	60844	68211
Qazaxıstan	115306	224415	61338	117083	197056
Qırğızıstan	46929	7227	8871	7781	8543
Özbəkistan	33691	56805	58893	59885	69231
Moldova	5431	7934	11752	11532	13679
Rusiya	1224976	12097909	1660681	1499734	170799
Tacikistan	4978	8506	71059	83958	98910
Türkmənistan	20214	-----	7765	8134	8446
Ukrayna	117220	182025	48686	53187	63428
Gürcüstan	10767	16126	17897	15825	17846

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Cədvəl 2.

2022-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında KOB-un payı (faizlə)

Əsas göstəricilər	mikro	kiçik	Orta	Cəmi
Cəmi iqtisadiyyatda yaranan əlavə dəyərdə payı	7.0	3.0	7.0	17.0
O cümlədən qeyri- neft sektorunda	11.0	5.0	11.0	27.0
İnvestisiya qoyuluşları- qeyri-neft sektoru	16.0	8.0	7.0	31.0
Respublikada mövcud biznes subyektlərinin sayında payı	96.0	2.0	1.0	98.0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Cədvəldən göründüyü kimi, cəmi iqtisadiyyatda yaranan əlavə dəyərdə mikro sahibkarlığın payı 7.0 %, kiçik sahibkarlıq 3.0 %, orta sahibkarlıq 7 %, cəmi KOB-un payı 17% dir. Qeyri-neft sektorunda mikro sahibkarlıq 11%, kiçik sahibkarlıq 5%, orta sahibkarlıq 11%, cəmi 27 % dir. Respublikamızda qeyri-neft sektorunda KOB-un fəaliyyəti daha yüksəkdir. Bu da ulu öndərimiz H.Əliyevin iqtisadi siyasətinin nəticəsidir ki, neft sektorundan əldə edilən gəlirlərlə qeyri-neft sektoru öz inkişafını tapır. İnvestisiya qoyuluşlarına hər üç istiqamətdə diqqət etsək görərik ki, mikro sahibkarlıqda investisiya qoyuluşu, demək olar ki, birinci göstəriciyə yaxındır. 16%). Kiçik və orta sahibkarlıqda bu göstərici, demək olar ki, eynidir, uyğun olaraq 7-8%-dir, ümumilikdə cəmi KOB-investisiya qoyuluşu qeyri-neft sektorunda 31% dir.

KOB-un respublikada mövcud biznes subyektlərində payı mikro sahibkarlıqda 96%, kiçik sahibkarlıqda 2%, cəmi KOB-da 99%-dir. KOB-un fəaliyyəti daxilində göründüyü kimi əsas yeri mikro sahibkarlıq fəaliyyəti tutur. Bütün bunların səbəbləri, görülən işlər, həm də ən əsası Azərbaycan Respublikasında KOB-un modelinin yaradılmasının sosial-iqtisadi cəhətdən təhlili və qiymətləndirilməsi daha dəqiq araşdırma üçün vacibdir.

Nəticə

Ulu öndər vurğulayırdı ki, ölkənin gələcək iqtisadi inkişafı məhz özəl sektorla bağlıdır. Əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması yolu ilə sahibkarlığın inkişafı, ölkəyə xarici sərmayənin cəlb edilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı o dövrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin

əsas xüsusiyyətləri idi . Məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə 2002-ci il aprelin 25-də yerli sahibkarlarla, mayın 14-də isə xarici sahibkarlarla görüşdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında dönüş yarandı, mühüm sənədlər imzalandı. Sahibkarlığın inkişafına göstərilən diqqət və qayğının nəticəsidir ki, hər il aprelin 25-i ölkəmizdə “Sahibkarlar günü” kimi qeyd olunur. Ulu öndərin fəaliyyətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin çevik və pragmatik iqtisadi siyasəti nəticəsində bu gün sahibkarlar rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilib. Ölkədəki təsərrüfat subyektlərinin böyük əksəriyyətinin KOS olması onların iqtisadiyyatda payının artırılması üçün böyük potensialdan xəbər verir. Hazırda KOBİA mikro, kiçik və orta sahibkarlara daxili bazar araşdırmalarının aparılmasında, təhsil, elmi, tədqiqat və dəstək layihələrinin həyata keçirilməsində, satış imkanlarının genişləndirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış sərgilərdə pulsuz iştirakda, satış imkanlarını artırmaq üçün pulsuz təlim və konsaltinq xidmətləri göstərməkdə bilik və bacarıqlar, sosial sahibkarlığın inkişafı və sair məqsədlər üçün maliyyə dəstəyi göstərir.

Hər bir sistemin özünə xas olan xüsusiyyətləri mövcuddur. Biz bunları xarakterizə etdik və Azərbaycan Respublikasının iqtisadi modelinin xüsusiyyətlərini, onun Heydər Əliyevin dühası ilə əlaqəsini geniş izah etdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Dünya azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // “Azərbaycan”, 10 noyabr 2001
2. Azərbaycan mədəniyyətinə Heydər Əliyev qayğısı // “Xalq qəzeti”, 19 iyul 1997
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 17 cildlə. VI cild, Bakı: Azər nəşr, 1997-2007, 800 s.
4. Əliyev İ. Azərbaycanın strategiyası // Dirçəliş-XXI əsr, 2004, № 82-83. s. 3-7
5. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. Bakı: “Azərbaycan”, 1994, 174 s.
6. Məqsədimiz Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına, xalqın rifahının daim yüksəlməsinə nail olmaqdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi // Dirçəliş-XXI əsr. 2004, № 78-79, s. 25
7. Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı: “Azər nəşr”, 2000, 412 s.
8. Əliyev O. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. Bakı: “Zahid”, 2003, 246 s.
9. İsmayılov Ə., Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi. Bakı: Təbib, 1998. 149 s.
10. Kazımlı X. Böyük siyasətin davamı. Bakı: “Nurlan”, 2007, 768 s.
11. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: “Azər nəşr”, 2003, 340 s.
12. Mehdiyev R. Yeni siyasət: inkişafa doğru. I-II cildlər. Bakı: “Oskar” MTM, 2008, 581, 343 s.
13. Xudiyev N. Xalqın İlhamı. Bakı: “Azər nəşr”, 2000, 300 s.
14. Hüseynova İ. Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti nəciblik və mərhəmət nümunəsidir // Dirçəliş-XXI əsr , 2005-2006, № 94-95. s. 39
15. Hüseynova İ. Liderlik nümunəsi // Dirçəliş-XXI əsr, 2009, № 130-131, s. 90-98
16. Hüseynova İ. Azərbaycan Qafqazda lider dövlətdir // Dirçəliş-XXI əsr, 2008, № 118-119, s. 344 - 354
17. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: XXI əsr Yeni Nəşrlər Evi, 2005, 433 s.
18. Mehdiyev R. Azərbaycanda siyasət: dünən, bu gün və sabah // Dirçəliş-XXI əsr, 2002, № 49, s. 68-85
19. <https://heydaraliyev.preslib.az>
20. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/2406>

*Сейхун Джейхун оглы Аббасов
магистрант кафедры «Экономические и технологические
науки», эл. почта: abbasovseyhun07@gmail.com*

*Афаг Фархад кызы Асланова
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет,
кафедра «Бизнес и логистика», к.э.н, с/п
эл. почта: afaq.ahmadova@mail.ru*

**Экономическая политика Общенационального лидера Гейдара Алиева и модель
малого и среднего бизнеса в Азербайджане**

Резюме

Цель исследования - Основной целью данной статьи является анализ роли экономической политики общенационального лидера Гейдара Алиева в создании модели малого и среднего бизнеса Азербайджана. С этой целью даны предложения и рекомендации в направлении определения направлений социально-экономического анализа и оценки и повышения роли экономической политики общенационального лидера Гейдара Алиева и создания модели малого и среднего бизнеса. Азербайджана.

Методология исследования - использование ряда теоретических методов исследования, таких как анализ, синтез, индукция, дедукция, сбор фактов и ретроспективный анализ, связь экономической политики Г.Алиева с современной экономической политикой, концептуальные подходы связи этой экономической политики с опытом развитой мировой экономической политики.

Прикладная значимость исследования. Результаты исследования могут быть использованы при разработке политики экономического развития Азербайджана, а также при экономическом обосновании создания модели малого и среднего бизнеса с учетом мирового опыта экономической политики общенационального лидера Гейдара Алиева.

Результаты исследования – экономическая модель, созданная великим лидером Г.Алиевым, является гарантом развития Азербайджанской Республики.

Оригинальность и научная новизна исследований. В этой статье рассматриваются важные вопросы и аспекты. Таким образом, исследование модели экономического успеха Гейдара Алиева, его роли в создании национального предпринимательства и проведении аграрных реформ в Азербайджане, а также того, насколько важно его наследие для экономического будущего Азербайджана, является крупным научным новшеством.

Ключевые слова: *Малый бизнес, экономическая модель, Азербайджан, Национальный лидер.*

Seyhun Jeyhun Abbasov

master's student

Department “of Economic and Technological science”, el. mail: abbasovseyhun07@gmail.com

Afaq Farhad Aslanova

Azerbaijani State Economic University,

*Department “of Business and logistics”, Ph.D.,
email: afaq.ahmadova@mail.ru*

Economic policy of National Leader Heydar Aliyev and the model of small and medium-sized businesses in Azerbaijan

Summary

Purpose of the study - The main purpose of this article is to analyze the role of the economic policy of national leader Heydar Aliyev in creating a model of small and medium-sized businesses in Azerbaijan. To this end, provide proposals and recommendations in the direction of determining the directions of socio-economic analysis and assessment and enhancing the role of the economic policy of national leader Heydar Aliyev and creating a model of small and medium-sized businesses. Azerbaijan.

Research methodology - the use of a number of theoretical research methods, such as analysis, synthesis, induction, deduction, collection of facts and retrospective analysis, the connection of Heydar Aliyev's economic policy with modern economic policy, conceptual approaches of connecting this economic policy with experience. developed world economic policy.

Applied significance of the research. The results of the study can be used in developing a policy for the economic development of Azerbaijan, as well as in the economic justification for creating a model of small and medium-sized businesses, taking into account the world experience of economic policy national leader Heydar Aliyev.

The results of the study are that the economic model created by the great leader Heydar Aliyev is a guarantor of the development of the Republic of Azerbaijan.

Originality and scientific novelty of research. This article addresses important issues and considerations. Thus, the study of Heydar Aliyev's model of economic success, his role in creating national entrepreneurship and agrarian reforms in Azerbaijan, and how important his legacy is for the economic future of Azerbaijan is a major scientific innovation.

Key words: *small business, economic model, Azerbaijan, National leader.*

UOT 338.4

Yusif İbrahim oğlu İSMAYILZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant
10.30546/4.71.2023.78

XİDMƏT SAHƏSİNİN RESURLARININ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİ DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFIN ƏSAS AMİLİ KİMİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - xidmət sahəsinin iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında rolunun əsaslandırılması.

Tədqiqatın metodologiyası - kompleks təhlil, sistemli yanaşma, qruplaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - alınmış nəticələrdən xidmət sektorunun dayanıqlı inkişafını təmin edə bilən bəzi nəzəri və praktiki problemlərin həll olunmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – xidmət sahəsinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətləri təklif edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – xidmət sahəsinin resurs bazasının səmərəli istifadəsinə dair təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *xidmət sahəsi, dayanıqlı inkişaf, resurs bazası, maliyyə resursları, İKT.*

Giriş

Son illər Azərbaycanda xidmət sektoru sabit artım nümayiş etdirir. Bu artım bir sıra amillərlə, o cümlədən qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, əmək məhsuldarlığının və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına töhfə verən informasiya texnologiyalarının inkişafı, əhalinin gəlirlərinin artması ilə bağlıdır. Bu proses də öz növbəsində, xidmətlərə tələbatın artmasına səbəb olur.

Bununla belə, müsbət meyillərə baxmayaraq, Azərbaycanda xidmət sektoru onun gələcək davamlı inkişafını təmin etmək üçün aradan qaldırılmalı olan bir sıra problemlərlə üzləşir.

Bu məsələlərə aşağıdakılar daxildir:

- *İxtisaslı kadrların çatışmazlığı.* Xidmət sektoru müasir bilik və bacarıqlara malik yüksək ixtisaslı kadrlara ehtiyac duyur. Lakin Azərbaycanda belə kadr çatışmazlığı var ki, bu da sənayenin inkişafını məhdudlaşdırır.

- *Xidmətlərin keyfiyyətinin istehlakçıların gözləntiləri ilə uyğunsuzluğu.* İstehlakçılar xidmətlərin keyfiyyətinə getdikcə daha yüksək tələblər qoyurlar. Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da xidmətlərin keyfiyyətinin istehlakçıların gözləntilərinə uyğun gəlməməsi halları var. Bu, xidmət müəssisələrinin istehlakçıların ehtiyaclarına kifayət qədər yönəlməməsi ilə əlaqədardır.

- *Resurslardan səmərəsiz istifadə.* Xidmət sektorunda resurslardan səmərəsiz istifadə problemi mövcuddur ki, bu da onun rəqabət qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur. Bu problemi həll etmək üçün istehsalın idarə edilməsinin və təşkilinin müasir üsullarını tətbiq etmək, eyni zamanda texnologiya və avadanlıqlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq lazımdır.

Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bir sıra tədbirlər görülməlidir, o cümlədən:

- *Xidmət sektorunda ixtisaslı kadrların hazırlanması sisteminin inkişafına şərait yaratmaq.* Bunun üçün təhsil və peşə hazırlığı sistemini inkişaf etdirmək, eləcə də xidmət sahəsinə mütəxəssislərin cəlb edilməsi üçün əlavə stimullar yaratmaq lazımdır.

- *Xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını stimullaşdırmaq.* Bu, xidmətlərin keyfiyyətinə görə xidmət müəssisələrinin məsuliyyətini artırmaqla, eləcə də xidmətlərin sertifikatlaşdırılması və akkreditasiyası sistemini inkişaf etdirməklə həyata keçirilə bilər.

- *Resurs istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması.* Bunun üçün istehsalın idarə edilməsinin və təşkilinin müasir üsullarını tətbiq etmək, eləcə də texnologiya və avadanlıqlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq lazımdır.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda xidmət sahəsinin davamlı inkişafını təmin edəcək və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına töhfəsini artıracaqdır.

Eyni zamanda qeyd edirik ki, resurs məhdudyyətləri bazar iştirakçıları arasında qurulan münasibətlərə mənfi “iz” qoyur, onları mövcud imkanların inteqrasiyası və iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi şəraitində marketinqi bazar tələblərinə uyğunlaşdırmağa sövq edir. İstənilən nəticə və fayda əldə etmək üçün xaricdən cəlb olunan resurslar istifadə olunur.

Xidmət sektorunun davamlılığının formalaşması üçün resurs bazası və ondan səmərəli istifadə

Xidmət sektoru milli iqtisadiyyatımızda və cəmiyyətdə getdikcə daha mühüm rol oynayır. Əhəlinin məşğulluğunu təmin edir, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına töhfə verir və ümumiyyətlə insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır.

Xidmət sektoru insanların qeyri-maddi nemətlərə olan ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş fəaliyyətlər məcmusudur. Buraya təhsil, səhiyyə, ticarət, nəqliyyat, ictimai iaşə, turizm və başqaları kimi sənayenin geniş spektri daxildir.

Bu sənaye iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə cəmiyyət arasında əlaqə rolunu oynayır. Bu, innovasiyaların inkişafına, əmək məhsuldarlığının artmasına və əhəlinin rifahının yüksəlməsinə xidmət edir. Sosial sahədə də xidmət sahəsi mühüm rol oynayır. O, təhsil, səhiyyə, əyləncə və digər sosial imtiyazlara çıxışı təmin edir.

Müasir dünyada xidmət sektoru əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklər rəqəmsallaşma, qloballaşma və insanların həyat tərzinin dəyişməsi kimi amillərlə bağlıdır. Xidmət sektorunda baş verən dəyişikliklər bütün iqtisadiyyata və cəmiyyətə də öz təsirini göstərir. Onlar inkişaf və iqtisadi artım üçün yeni imkanlar yaradır. Xidmət sektorunun iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə mühüm rolunu davam etdirməsi üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- Fikrimizcə, xidmət sektoru özünün yüksək səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün innovasiyalara yönəlməlidir. Öz növbəsində rəqəmsallaşma xidmət sektorunun inkişafı üçün yeni imkanlar açır, lakin etiraf edilməlidir ki, bu, həm də iş yerlərinin itirilməsinə səbəb ola bilər.

- Xidmət sektorunda digər mühüm istiqamət sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq əhəlinin bütün təbəqələrinin onun xidmətlərindən istifadəsinin təmin edilməsi olmalıdır. Bu amilləri nəzərə alaraq, fikrimizcə, xidmət sektorunun davamlı inkişafını, onun iqtisadiyyata və cəmiyyətə müsbət təsirini təmin etmək mümkün olacaq [1, s.721]. Dünyada xidmət iqtisadiyyatının yüksəlişi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına əsaslanan ölkələrin ümumi daxili məhsulunun strukturunun dəyişməsinə də təsir göstərmişdir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə xidmətlərin ümumi daxili məhsulda payı 65-80%, elm və innovasiyaya investisiyalar isə 3,0% təşkil edir [4].

Xidmət sektoru insanların qeyri-maddi nemətlərə olan ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş fəaliyyətlər məcmusudur. Müasir dünyada o, iqtisadiyyatda getdikcə daha mühüm rol oynayır, əhəlinin 70%-dən çoxunu məşğulluqla təmin və birbaşa investisiyaların 40%-ni cəlb edir.

Azərbaycan Respublikasında xidmət sektoru da iqtisadiyyatda mühüm yer tutur. İş yerləri yaradır, əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəldir, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına töhfə verir.

Lakin əhəmiyyətinə baxmayaraq, Azərbaycanda xidmət sektoru bir sıra problemlərlə, o cümlədən maliyyə resurslarından istifadənin aşağı səmərəliliyi ilə üzləşir.

Xidmət sektorunda maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyi müəssisənin məqsədlərinə çatmaq üçün onlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsi ilə müəyyən edilir. Buna investisiyanın qaytarılması, satışdan əldə edilən gəlir və əmək məhsuldarlığı kimi göstəricilər daxildir.

Xidmət sektorunda maliyyə resurslarından istifadənin qeyri-səmərəliliyi aşağıdakı mənfi nəticələrə səbəb ola bilər:

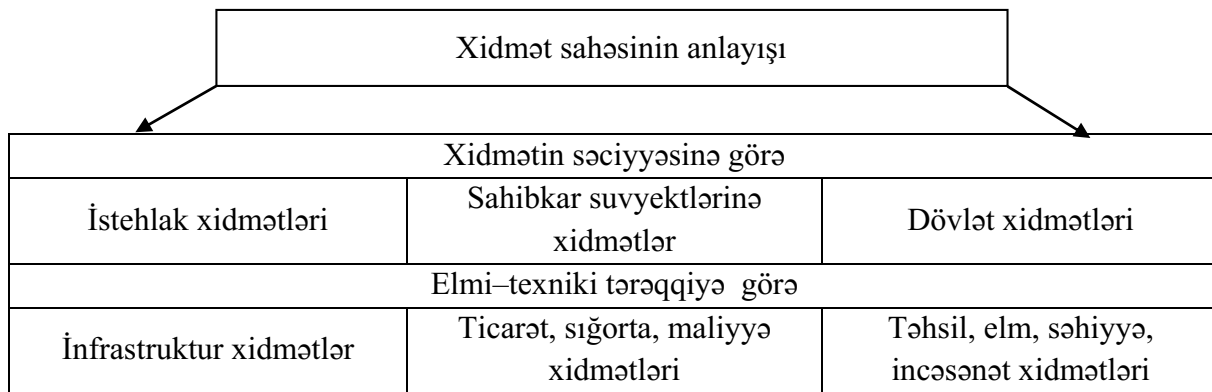
- müəssisələrin mənfəətinin azalması;
- istehsal xərclərinin artması;
- xidmətlərin keyfiyyətinin pisləşməsi.

Xidmət sektorunda maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

- maliyyə idarəetməsinin müasir metodlarının tətbiqi;
- biznes proseslərinin optimallaşdırılması;
- innovativ texnologiyalardan istifadə;
- insan kapitalının inkişafı.

Maliyyə idarəetməsinin müasir üsullarının tətbiqi müəssisələrə öz maliyyə resurslarını daha səmərəli idarə etməyə imkan verəcək. Biznes proseslərinin optimallaşdırılması xərcləri azaldacaq və istehsalın səmərəliliyini artıracaq, innovativ texnologiyalardan istifadə müəssisələrə xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməyə və rəqabət qabiliyyətini artırmağa və insan kapitalının inkişafı müəssisələrə yüksək ixtisaslı işçiləri cəlb etməyə və saxlamağa imkan verəcək.

Bu problemlərin həlli xidmət sektorunda maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyini yüksəldəcək və iqtisadiyyatın bu sektorunun davamlı inkişafını təmin edəcək.

Şəkil 1. “Xidmət sektoru” anlayışının təsvirinə yanaşmalar.

Mənbə: şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Xidmət sektorunun iqtisadi fəaliyyət növü kimi başa düşülməsində vacib məqam onun istehlakçıların və xidmətlərin göstərilməsinin subyekt kimi çıxış edənlərin şüurunda, insan həyatının və ya təsərrüfat subyektlərinin və digər cəmiyyətlərin ünsiyyət sahəsinin dərk edilməsidir. Bu sahə, cəmiyyətdə və onun sosial-iqtisadi məkanında formalaşan bəyan edilmiş ehtiyacların faktiki ödənilməsi üçün tərəflərin səylərini təcəssüm etdirir. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında genişlənən və müxtəlif məqsədlər üçün yeniliklərin yaranması nəticəsində xidmət sektorunda funksiyaların həyata keçirilməsi müştərilər (istehlakçılar), biznes, bazar subyektləri və digərləri arasında sosial yönümlü qarşılıqlı əlaqə prinsiplərinə əsaslanmalıdır [2,s.75].

Bu qarşılıqlı əlaqə qarşılıqlı faydalı olmalı və əxlaq, etika, sosial ədalət və resurslardan səmərəli istifadə prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Resurslardan səmərəli istifadə Azərbaycanda xidmət sektorunun davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin əsas amilidir.

Sürətlə dəyişən iqtisadiyyatda insan amilinə xüsusi diqqət yetirilir. İnsan resursları ən mühüm iqtisadi resurslardandır və onlardan səmərəli istifadə istənilən sahədə, o cümlədən xidmət sektorunda iqtisadi uğurun açarıdır.

Buna görə də, xidmət müəssisələri öz resurslarını hansı fəaliyyətlərə yönəldəcəklərini diqqətlə seçməlidirlər. Resurs bazası xidmət müəssisəsinin səmərəli fəaliyyəti üçün əsasdır. Fəaliyyətlərin vaxtında və tam başa çatdırılmasını, məhsuldarlığın yüksəldilməsini və innovativ biznes üsullarının tətbiqini təmin edir.

Hazırda xidmət sektorunun sosial-iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün konkret meyarların və göstəricilərin işlənilib hazırlanması zəruridir. Xidmət sektorunda əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasının əsas amillərinin və şərtlərinin elmi-metodiki tədqiqi əsasında əsas meyar və göstəricilər işlənilib hazırlanmışdır. Bu göstəricilər əmək məhsuldarlığının artımı, əmək intensivliyinin azaldılması göstəricilərinə və sosial səmərəliliyin statistik göstəricilərinə görə təsnif edilir.

Azərbaycanda xidmət sektorunun davamlı inkişafını və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün, fikrimizcə, resurslardan səmərəli istifadə etmək, sektorun sosial-iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarlarını və göstəricilərini də hazırlamaq lazımdır.

Xidmət sektoru müasir iqtisadiyyatda getdikcə daha mühüm rol oynayır. 2020-ci ildə xidmət sektoru qlobal ÜDM-in 54,3%-ni təşkil edib ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 11,3% çoxdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə xidmət sektorunun ümumi daxili məhsulun strukturunda payı orta hesabla 70%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 50% təşkil edir [3, s.115].

Azərbaycanda xidmət sektorunun ÜDM-in strukturunda payı təqribən 30 faiz təşkil edir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə aşağıdır [5].

Qeyd edək ki, Azərbaycanda xidmət sektorunun rəqəmsallaşma səviyyəsi təxminən 30% təşkil edir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Bu, xidmət sektoru təşkilatlarının, xüsusilə kiçik və orta müəssisələrin inkişafına mane olur. Eyni zamanda, Azərbaycanda xidmət sektorunda rəqabətin inkişafına mane olan bir sıra maneələr mövcuddur. Bunlara xüsusi icazə və lisenziyaların alınması zərurəti kimi xidmət bazarına daxil olmaq üçün yüksək maneələr daxildir.

Azərbaycanda bir çox xidmət təşkilatları öz resurslarını idarə etməkdə səmərəsizdir. Bu da öz növbəsində, onların rəqabət qabiliyyətini azaldır və artımına mane olur.

Xidmət sektorunun inkişafı iqtisadiyyat və cəmiyyət üçün vacibdir. O aşağıdakıları təşviq edir:

- *Təşkilat və müəssisələrə logistika, marketinq, maliyyə və s. kimi geniş çeşiddə xidmətlər göstərməklə əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını.* Məsələn, logistika xidmətləri müəssisələrə malların daşınması xərclərini azaltmağa kömək edir, marketinq xidmətləri müəssisələrə məhsul və xidmətlərini bazara çıxarmağa, maliyyə xidmətləri müəssisələrə maliyyələrini idarə etməyə kömək edir və s.

- *Yeni iş yerlərinin yaradılmasını.* Xidmət sektoru müasir iqtisadiyyatın əsas məşğulluq mənbələrindən biridir. O, müxtəlif peşə və ixtisasa malik insanları, o cümlədən qadınlar, gənclər və yaşlı insanları işlə təmin edir.

- *Əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını.* Xidmət sektoru insanlara təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və əyləncə kimi geniş çeşiddə xidmətlər göstərməklə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə öz töhfəsini verir. Məsələn, təhsil xidmətləri insanlara uğurlu həyat üçün zəruri olan bilik və bacarıqları əldə etməyə, tibbi xidmətlər insanların sağlam qalmasına, mədəni-əyləncə xidmətləri insanların inkişaf etməsinə və istirahətinə kömək edir.

Xidmət sektorunun əhalinin həyat keyfiyyətinə təsiri aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

• *Artan seçimlər.* Xidmət sektorunun inkişafı istehlakçılara təqdim olunan mal və xidmətlərin çeşidini artırır. Bu, insanlara öz ehtiyaclarını daha dolğun və səmərəli şəkildə ödəməyə imkan verir. Məsələn, geniş çeşiddə təhsil müəssisələri, tibb müəssisələri, mədəni-əyləncə obyektləri və s.

• *Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və əyləncə kimi bəzi xidmət növləri əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verir.* Məsələn, təhsil insanlara uğurlu həyat üçün lazım olan bilik və bacarıqları əldə etməyə kömək edir, səhiyyə insanların sağlam qalmasına kömək edir, mədəni və istirahət xidmətləri insanların inkişaf etməsinə və istirahətinə kömək edir.

• *Məşğulluğun artırılması.* Xidmət sektoru müasir iqtisadiyyatın əsas məşğulluq mənbələrindən biridir. O, müxtəlif peşə və ixtisasa malik insanları, o cümlədən qadınlar, gənclər və yaşlı insanları işlə təmin edir, məsələn, müəllimləri, həkimləri, rəssamları, müğənniləri, idmançıları, menecerləri və s.

Qeyd etməliyik ki, neo-institusional iqtisadi nəzəriyyə çərçivəsində xidmət sektorunun fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və problemləri aşağıdakı əsas idarəetmə yanaşmalarından istifadə etməklə təhlil edilir:

- Oyun nəzəriyyəsi xidmət bazarının iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələri təhlil etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, oyun nəzəriyyəsi xidmət bazarında rəqiblərin davranışını, istehlakçıların davranışını və s. təhlil etmək üçün istifadə olunur;

- Xidmətlər bazarında əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin qiymətləndirilməsi üçün əməliyyat xərcləri nəzəriyyəsi istifadə olunur. Məsələn, əməliyyat xərcləri nəzəriyyəsi

xidmətlər bazarında qarşı tərəflərin tapılması xərclərini, əməliyyatların bağlanması xərclərini və s. təhlil etmək üçün istifadə olunur;

- Xidmətlər bazarının strukturunu və dinamikasını öyrənmək üçün sənaye bazarları nəzəriyyəsi istifadə olunur. Məsələn, sənaye bazarları nəzəriyyəsi xidmət bazarının təmərküzləşməsini, xidmət bazarında rəqabətin dərəcəsini və s. təhlil etmək üçün istifadə olunur;

- Xidmətlərə tələbata təsir edən amilləri təhlil etmək üçün istehlakçı davranışı nəzəriyyəsi istifadə olunur. Məsələn, qiymətin xidmətlərə olan tələbata təsirini, xidmətlərin keyfiyyətinin xidmətlərə olan tələbata təsirini və s.;

- Müqavilələrin bağlanmasının xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün təsərrüfat müqavilələri nəzəriyyəsi istifadə olunur.

Xidmət sektorunda idarəetmə və səmərəlilik məsələləri

Azərbaycanın müasir iqtisadi durumunun obyektiv reallıqlarını, sənaye və elmi-texniki potensialının perspektivlərini nəzərə alan iqtisadi tənzimləmə tədbirlərinin hazırlanması dövlətin başlıca vəzifələrindən olmalıdır. Bu baxımdan xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının yeni proseslərə müvafiq reaksiyasının formalaşması və dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması yalnız hökumətin fəal sənaye siyasətinin nəticəsində ola bilər. Xarici təcrübə göstərir ki, bu fəallıq nə dövlət mülkiyyətinin payının çoxluğu ilə, nə yardım kimi paylanan subsidiya və dotasiyaların həcmi ilə, nə də ki, total proteksionizmlə bağlıdır.

İxracın qiymətlərin səviyyəsindən asılı olduğu bu cür sahələrin inkişafı qiymət amilindən və valyuta məzənnəsindən asılı vəziyyətə qoyur. Bundan başqa, aparıcı dövlətlərin istehsalatında xammalın tutumu azaldığına görə belə sahələrin inkişafı aşağı düşür. Həmin sahələrin rəqabət qabiliyyəti inkişaf etmiş ölkələrin proteksionist siyasəti ilə çətinləşir.

Odur ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində aparıcı xidmət sahələrində rəqabət aparmaq üçün milli müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini beynəlxalq standartlara çatdırmaq lazımdır. Bu işdə onlar bu standartların hər hansısa zəif nail olursa başqa standartlarına da zəif nail olunur. Əsasən, təhsilin, yerli texniki imkanların, məlumat bazasının və müasir infrastrukturun inkişafına fikir verilməlidir. Müasir dövrdə elektronika və yeni materialların istehsalı kimi səmərəli texnologiyaların yaranması bir çox yeni sahələrin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da sahibkarlığın inkişafı üçün yeni imkanlar açır.

Qeyd edək ki, xidmət sektoru müəssisələrin səmərəli işləməsi onun mülkiyyətçinin və ya idarəedicisinin yaranmış şəraitdə qərarlar qəbul etməsi ilə şərtləndirilir. Belə ki, qəbul olunmuş qərarlarda elmi-texniki-tərəqqinin, innovasiyaların rolu, yaranmış bazar konyunkturasi, daxili və xarici bazarların konkret seqmenti nəzərə alınmalıdır. Açıq iqtisadiyyat şəraitində müəssisənin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlər daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsinə səbəb olur.

Xüsusi qeyd etməli ki, hazırda Azərbaycanda xidmətlər sektorunda informasiyanın ötürülməsi üzrə xidmətlərin, informasiyanın yığılı və emalı üzrə xidmətlərin, nəşriyyat fəaliyyəti, təlim və inkişaf xidmətlərinin, informasiya sistemləri və xidmətlərinin yaradılması üzrə xidmətlərin, kütləvi informasiya vasitələrinin, informasiyanın emalı və ötürülməsi ilə əlaqədar avadanlığa texniki xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi- tədqiqat və layihə xidmətlərinin tətbiqlik səviyyəsinin yüksəldilməsi tələb olunur. İstifadə olunmuş təsnifat əlamətlərinə əsasən informasiya xidmətlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: istehlak dəyərində təsir istiqaməti üzrə, təqdimat üsulu üzrə, formasına görə, xidmətin göstərilməsi anında müştərinin iştirak zəruriyyəti üzrə təsnif edilir.

Hazırda dünya əmək bazarında fəala müstəqil və daha çevik iş formalarına artan tələbatın yaranmasının şahidi oluruq. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, artıq insanlar tək fəaliyyət sahəsi ilə qənaətlənmirlər və bir neçə iş və peşə sahəsinə sahib olmağa can atırlar. Açıqlanan informasiyalar mövcud vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan verir və hesablamalara görə göstərilən kateqoriya üzrə insanların 15%-i artıq iş tapmaq üçün rəqəmsal platformalardan istifadə edir. Ailə biznesi ailə firmaları üçün yerli və qlobal aspektləri birləşdirən kompleks dinamikanı başa düşmək üçün ideal bir kontekstdir. Qloballaşma, rəqəmsal texnologiyalar, sosial və ekoloji narahatlıqlar ailə

şirkətlərinin yerli və beynəlxalq fəaliyyətinə təsir göstərir. Ailə firmaları məhsul və xidmətlərini xarici bazara çıxararkən yerli və qlobal mühitlər arasında parçalanır, eyni zamanda daxili bazarda möhkəmlənmiş görünür. Çox vaxt ailə firmalarının fəaliyyət göstərdikləri bölgə ilə güclü bir bağlılığı olduğu düşünülür. Beləliklə, ailə firmalarının yerli köklərinin həm biznes, həm də ailə səviyyəsində strateji baxışlara necə təsir etdiyini və ailə firmalarının yerli köklərini və regional bağlılığını üstün performansla nəticələnən rəqabət üstünlüyünə necə çevirə biləcəyini daha yaxşı başa düşməyə ehtiyac vardır.

Elmi ədəbiyyatlarda ailə biznesinin hamı tərəfindən qəbul edilən vahid konsepsiyası olmasa da, ən çox işlənən yanaşmalardan birinə görə ailə sahibkarlığı üç meyara əsaslanır.

1. biznesin idarə olunmasında ailənin iştirakı;
2. ailənin biznesdə kapital payına sahib olması;
3. biznesin növbəti nəsilə ötürülməsi mümkünlüyü.

Bu konsepsiyaya əsasən, ailənin biznes sahibi olması və idarəçilikdə iştirakı şirkətin performans və innovasiya prosesinin beynəlmiləl xarakter almasından irəli gələn artmış qeyri-müəyyənlik və mürəkkəbliyin mənfi təsirlərini azalda bilər. Eyni zamanda, qeyri-ailə nümunələri ilə müqayisədə ailə sahibkarları beynəlmilləşmənin faydalarını daha yaxşı əldə edə bilərlər. Bundan əlavə, ailə şirkətləri digərlərindən bir sıra cəhətlərinə, o cümlədən, ölçülərinə, faydalarına, böyümə imkanlarına və təmsil etdikləri industriyalara görə də fərqlənirlər.

Şəhərlərdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına tələbi formalaşdıran bir neçə amillər mövcuddur ki, bunlara aşağıdakıları daxil etmək olar.

1. Əhalinin sıxlığı;

Əhalinin sıxlığı nə qədər yüksək olarsa, rəqəmsal platformalar da bir o qədər daha yaxşı işləyir. Şəhər sıxlığı həm tələb, həm də təklif tərəfindən yüksək nəticənin reallaşdırılmasına imkan verir.

2. Şəhər iqtisadiyyatında xidmət sektorunun genişlənməsi;

Şəhər iqtisadiyyatı emal və istehsal industriyasından xidmət sektoruna keçidi sürətləndirir və cəmiyyətin inkişafına təkan verir. Beləliklə də, yeni iş yerlərinin yaradılmasına tələbi stimullaşdırır.

3. Maaşlı məşğulluğun çatışmazlığı;

Əmək bazarının strukturunda mövcud olan dəyişikliklər, xüsusilə də aşağı ixtisaslı işçilər üçün yaşanan çətinliklər bu qəbildən olan işçi qüvvəsinin məşğulluq problemlərini çoxaldır. Bu mənərə şəhərlərdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Çünki, şəhər yerləri kənd ərazilərindən daha cazibədar olduğu üçün iş axtaran yoxsul insanları özünə cəlb edir.

Ailə biznesi xeyli hallarda ailənin özü olaraq da qəbul edilir və ailənin nüfuzu firmanın imicindən çətinliklə seçilir. Bundan əlavə, ailə biznesləri gender bərabərliyi, müxtəliflik və əlverişli iş mühitinin yaradılması da daxil olmaqla öz cəmiyyətlərində inklüziv dəyərləri təşviq edərək sosial inteqrasiyada əsas rol oynayır. Bununla belə, ailə firmaları ilə milli iqtisadiyyat və sosial-iqtisadi inkişaf arasında sıx bağlılıq olmasına baxmayaraq tədqiq olunan mövzuda, demək olar ki, çox az empirik araşdırmalar mövcuddur.

Qeyd edək ki, xidmət sahəsində informasiya xidmətlərinin təsnifatı zamanı aşağıdakılar əsas əlamətlər hesab olunur:

- istehlak modeli;
- xidmətin sosial mahiyyəti;
- texnologiyanın dəstəklənməsi;
- xidmətin göstərilmə forması;
- Tələbatların ödənilməsi.

Azərbaycanda informasiyanın yayılmasını təmin etmək, emalını həyata keçirmək üçün milli genişzolaqlı şəbəkələrin inkişafına kapital qoyuluşlarının artırılmasına ehtiyac vardır. Bu kapital qoyuluşları İKT sektorunun bütün mərhələlərdə inkişafını stimullaşdırır, möhkəm bünövrə yarada bilər.

İnternet servislər, telekommunikasiyalar, İKT xidmətlər və hətta, KİV xidmətləri konvergeniya imkanlarından istifadə edərək, həm şirkətlər tərəfindən, həm də istehlakçılar tərəfindən infor-

masiya bazarını genişləndirmək telekommunikasiya kanallarının gücləndirilməsini tələb edir.

İqtisadiyyat kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sektorlarına bölünür. Müasir dövrdə bu üç əhəmiyyətli sektora sürətlə böyüyən yeni bir sektor əlavə edildi - intellekt iqtisadiyyatı və yaxud informasiya iqtisadiyyatı. Mövcud olan intellektuallaşmış avtomatika şəraitində daha çox məlumatın emal edilməsi deyil, yeni məlumatın yaradılması və bu məlumatın kollektiv istifadəsi ön plana çıxır. Bu baxımdan əl peşələrindən intellektual peşələrə keçid artıq baş verir. Bu çərçivədə dünya iqtisadiyyatının əsas alətləri kompüterlər və əlaqəli İKT avadanlıqları və materiallarıdır, bu alətlər üçün əsas xammal İnternet, korporativ şəbəkələr və məlumat bazalarından əldə edilir. Eyni zamanda, bilik sənayesi və informasiya texnologiyaları iqtisadiyyat sahələrindən kənara çıxır və müasir iqtisadiyyatın ən perspektivli sahələrinin hərəkətverici qüvvəsi, koordinatoru rolunu oynayır.

Nəticə

Tədqiqatımız göstərdi ki, Azərbaycanda xidmət sektorunun sabit artımı da öz növbəsində məşğulluğun səviyyəsinə həlledici təsir göstərir. Bu gün xidmət sektoru iqtisadiyyatda məşğul olan əhəlinin təxminən 30%-ni əhatə edir. Xidmət sektorunda məşğulluğun struktur təhlili göstərdi ki, ən böyük payı təhsil, mədəniyyət, incəsənət və elm, ticarət və ictimai iaşə, səhiyyə və s. kimi sosial əhəmiyyətli sektorlar tutur. Azərbaycanda xidmət sektorunun daha da sürətli inkişafının təmin edilməsi, müasir xidmət bazarının yaradılması, xidmətlərin istehsalı və istehlakının rəqabət qabiliyyətli strukturunun formalaşdırılması, əhəlinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə hazırda genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Fikrimizcə, bu proqramın ciddi şəkildə həyata keçirilməsi xidmət sektoru müəssisələrinin tarazlı inkişafını və fəaliyyətlərinin şaxələndirilməsini təmin etməklə yanaşı, onların rəqabətqabiliyyətliliyini və göstərdikləri xidmətlərin keyfiyyətini də artıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Щепакин М.Б., Хандамова Э.Ф., Душин В.А. Компенсационный маркетинг в обеспечении конкурентоспособности бизнеса // Экономика и предпринимательство. – 2018. – № 7(96). – С. 718-724.
2. Щепакин М.Б., Михайлова В.М. Сфера услуг как экономическая категория и вид экономической деятельности // Экономика, предпринимательство и право. – 2020. – Том 10. – № 1. – С. 71-88. – doi: 10.18334/epp.10.1.41545. 7 3 “Мировая наука” №5(62) 2022 science-j.com
3. WorldAnnualReport. NY., 2021. P.138
4. <http://www.worldbank.org/eca/russian/data>
5. https://ru.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Share_of_services

Юсиф Исрафил оглы Исмаилзаде
Азербайджанский Университет Кооперации, докторант

Эффективное использование ресурсов сферы услуг как основной фактор устойчивого экономического развития

Резюме

Цель исследования – обоснование роли сферы услуг в устойчивом развитии экономики.

Методология исследования – применялись комплексный анализ, системный подход, методы группировки.

Практическая ценность исследования - полученные результаты могут быть использованы для решения некоторых теоретических и практических задач, способных обеспечить устойчивое развитие экономики сферы услуг.

Результаты исследования - предложены направления обеспечения устойчивого развития сферы услуг.

Оригинальность и научная новизна исследования – выдвинуты предложения и рекомендации по эффективному использованию ресурсной базы сферы услуг.

Ключевые слова: *сфера услуг, устойчивое развитие, ресурсная база, финансовые ресурсы, ИКТ.*

*Yusif Israfil Ismailzadeh
Azerbaijan University of Cooperation, PhD student*

Efficient use of resources in the service field as a main factor of sustainable economic development

Summary

The aim of the research - is to substantiate the service sector in the context of sustainable economic development.

Research methodology -- a comprehensive analysis, a systematic approach, grouping methods were applied.

The significance of the research - the results obtained can be used to solve some theoretical and practical problems that can ensure the sustainable development of economic sectors.

Results of the research - the proposed areas of support provide for the development of the service sector.

Originality and scientific novelty of research - put forward proposals and recommendations for the effective use of resource database services.

Key words: *service sector, sustainable development, resource base, financial resource, ICT.*

VI BÖLMƏ SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ

UOT. 338

Emil Arif oğlu HÜSEYNOV
Doktorant, “Neftqazemitədqiqatlayihə” İnstitutu, SOCAR
ORSID:0000-0001-9663-5198
Email: emilhueseynoff@gmail.com
10.30546/4.71.2023.197

AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN STRATEJİ İNKİŞAFININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədini-transmilli neft şirkətlərinin təcrübəsi öyrənilərək SOCAR-ın istehsalat-idarəetmə fəaliyyətini araşdırmaq, perspektivdə müasir çağırışlara cavab verən modern milli neft şirkəti kimi, uzunmüddətli dövr üçün strateji iyerarxiyanı formalaşdırmaq, missiya və məramı təklif etmək, uzunmüddətli perspektivdə inkişaf strategiyasını formalaşdırmaq təşkil edir.

Tədqiqatın metodologiyası - araşdırılan problemə trendli və situasiyalı yanaşmada sistemli təhlilin struktur metodlarına əsaslanır. Tədqiqat araşdırmasında müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə, strateji proqnozlaşdırma və s. metodlardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - alınmış nəticələrdən neft-qaz sənayesinin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının hazırlanmasında, habelə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - qlobal çağırışlar və sahənin müasir inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla uzunmüddətli inkişaf strategiyasının hazırlanması və optimallaşdırılması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - məqalədə baxılan problemlərin həlli üzrə dünya təcrübəsi tədqiq olunmaqla müasir şəraitin tələblərinə uyğun yanaşmalar formalaşdırılmışdır. SOCAR-ın apstrim fəaliyyət sahəsinin sənaye kontekstində cari vəziyyəti təhlil edilmişdir. Aparılmış təhlillərin məntiqi nəticəsi olaraq 2030-cu ilə kimi ölkənin neft-qaz sənayesinin inkişaf strategiyası, neft-qaz hasilatının proqnoz qiymətləndirilməsi işlənmişdir. Son illərdə SOCAR-ın beynəlxalq neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq qurmaqla yerli bazarda resurs müstəqilliyinə və dayanıqlılığa malik etibarlı tərəfdaşa çevrildiyi təsdiqlənmişdir. Habelə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafının əsas strateji məqsədləri göstərilməklə, uzunmüddətli dövr üçün başlıca prioritetlərin təsnifatı verilmiş, apstrim fəaliyyət sahəsinin istiqamətlər üzrə uzunmüddətli perspektivdə inkişaf strategiyası formalaşdırılmışdır.

Açar sözlər: *neft-qaz sənayesi; inkişaf strategiyası; strateji məqsədlər; hasilat; neft yataqları; proqnozlaşdırma.*

Giriş

Müasir dövrdə dünya enerjisinin 40%-i neft hesabına təmin olunur. Neftli ərazilər 28 mindən çox yatağı əhatə edərək yer səthinin 45 milyon kv.km coğrafi landşaftına səpələnmişdir. Bu ərazilər ümumilikdə Yer kürəsi səthinin 9%-nə bərabərdir. Neft yataqlarının mühüm hissəsi bir sıra neftli regionlarda cəmləşmişdir [6, səh. 387]. Dünya üzrə təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarının 80%-i 8 ölkənin payına düşür. Onlardan altısı OPEK-in üzvüdür. (Rusiya və Kanada istisna olmaqla. Ən çox ehtiyatlar Venesueladadır. Yaxın Şərqi payı neft ehtiyatlarında təxminən 48,3%-ə qədərdir [10, s.78].

Transmilli neft-qaz şirkətləri üçün “Korporativ Strategiya” hazırlanarkən onun konseptual quruluşuna xüsusi diqqət yetirilməli, mövcudluğunun əsas səbəbi, ali və məxsusi məqsədləri, onlara

nailolma yolları, bu zaman riayət olunacaq səciyyəvi amillər (dəyərlər), müvəffəqiyyəti ölçmə meyarları təsbit edilməli və bütün bu amillər arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi məqsədilə aydın strateji ierarxiya qurulmalıdır. Neft sənayesi hələ uzun müddət Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sənaye sahələrindən olacaq, onun inkişaf perspektivləri, dünyanın aparıcı neft şirkətləri arasındakı yeri və rolunun tədqiqi prioritet məsələ olaraq qalacaqdır.

Bu proses zamanı xarici neft-qaz şirkətlərində tətbiq olunan müxtəlif yanaşmalar nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, dünya üzrə bir çox beynəlxalq neft şirkətləri öz missiya və məramlarına xüsusi diqqət yetirirlər. Beynəlxalq neft şirkətləri bu vacib amildən geri qalaraq öz missiya və məramlarını innovasiya, icra səviyyəsi, yeni enerji və dekarbonizasiya kimi mövzulara yönəldərək öz şirkətlərinin müasir dünyanın tələblərinə cavab verən və öndə gələn şirkət olduğunu göstərirlər. Milli neft şirkətləri isə ölkənin enerji potensialını, dəyər yaratmağı, rentabelliği və dayanıqlılığı ön plana çəkirlər. Belə ki, onlar da dünyada baş verən yenilik və inkişafı ayaqlaşaraq bir qədər fərqli istiqamətdə irəliləməyi seçirlər.

Strateji ierarxiyaya dair konseptual yanaşmanın bu istiqamətdə olan beynəlxalq təcrübə və o cümlədən ölkə daxilində Strateji Yol Xəritələrinin mövcud olan strategiya sənədlərindəki yanaşmalara istinad edilərək aşağıdakı şəkildə təsvir edilməsini doğru hesab edirik.

Şəkil. 1. Strateji ierarxiya

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən SOCAR-ın illik Davamlı İnkişaf hesabatlarının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən işlənmişdir [4].

Strateji ierarxiyanı şərti olaraq 2 əsas hissəyə bölsək aydın görə bilərik ki, üst hissədə yer alan missiya, məram və dəyərlər şirkətin strateji yanaşmasının ana fəlsəfəsini təşkil edir və Korporativ Strategiya dövründə (bizim təhlillərimizə görə 2030-cı ilə qədər) icraçı strukturlar üçün “Yol göstərici” müddəalar olmaqla daim nəzərdə saxlanılmalıdır ki, gündəlik iş prosesində icra ediləcək tədbirlərin mahiyyətindən uzaqlaşma olmasın. Strateji məqsəd, prioritet və təşəbbüslər kimi, 2-ci şərti hissəyə aid olan aspektlər isə şirkətin Korporativ Strategiyasının praktiki əsaslarını təşkil etməlidir.

Missiya-Zəngin neft-qaz əməliyyatları təcrübəsini müasir texnologiya və səriştəliliklərlə təkmilləşdirərək yerli, regional və beynəlxalq müstəvidə dayanıqlı inkişafa və enerji təhlükəsizliyinə töhfə vermək;

Məram-Enerji keçidi, innovasiyalar və rəqəmsallaşdırma vasitəsilə əməliyyatları inkişaf etdirərək qabaqcıl enerji və kimya şirkəti olmaq.

Beləliklə, missiya və məramın formalaşdırılmasına dair beynəlxalq təcrübəni, SOCAR-ın qarşısında duran məqsəd və vəzifələri, eləcə də müəyyən edilmiş gələcək strateji məqsədləri nəzərə alaraq SOCAR-ın missiya və məramı tədqiqatlarımızın nəticəsi olaraq tərəfimizdən yenilənmiş şəkildə təklif olunmuşdur.

Korporativ mədəniyyətin transformasiyasına nail olmaq üçün SOCAR missiya və məramından irəli gələrək korporativ dəyərlərinin müəyyənləşdirilməsi və qəbul edilməsi üçün zəruri addımlar atmışdır. Aşağıda qeyd olunan korporativ dəyərlər müəyyən edilərkən “SOCAR” brendi üzrə

(abreviatura) hərflərlə dəyərlərin baş hərflərinin uyğunlaşdırılması prinsipi tətbiq olunmuşdur.

Strateji məqsədlər, Prioritetlər və Təşəbbüslər. Strateji ierarxiyanın şərti 2-ci hissəsinə aid etdiyimiz **Strateji məqsədlər → Prioritetlər → Təşəbbüslər** alqoritmi Korporativ Strategiyanı konkret icra tədbirlərinə çevirməyə kömək edən alətdir və bu alqoritm strategiyanın fəlsəfəsi sayılan missiya, məram və dəyərləri özündə ehtiva edir. Eyni zamanda Əsas İcra Göstəriciləri (ƏİG-lər) təsbit edilmiş strateji məqsədlərə nə dərəcədə nail olunub-olunmadığını izləmək üçün istifadə ediləcək əsas vasitələrdən biridir. ƏİG-lər müxtəlif səviyyələrdə ola bilməklə, Korporativ Stratejiya baxımından ən vacib olanlar, başqa bir sözlə, strateji məqsədlərə doğru hansı məsafədə olduğumuzu göstərəcək indikatorlar Strateji ƏİG-lər olaraq adlandırılmışdır. Strateji idarəetmə sisteminin yaradılması dərin təşkilati dəyişikliklərə səbəb olur [11, s.578].

Cədvəl 1.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin strateji inkişafının başlıca prioritetləri

Əsas strateji məqsədlər	Başlıca prioritetlərin təsnifatı
Geoloji-kəşfiyyat və hasilatın artırılması vasitəsilə karbohidrogenlərin monetizasiyası və Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi	<ul style="list-style-type: none"> • Yeni neft və qaz layihələri əlavə hasilat həcmələrini təmin etmək; • Uzun müddət istismar olunan yataqlarda hasilatın sabit saxlanmasına iqtisadi səmərəliliyi yüksəltmək şərti ilə nail olmaq; • Əməliyyat səmərəliliyini artırmaq və operatorluq bacarıqlarını inkişaf etdirmək.
Karbohidrogenlərin nəqli və marketinqi üzrə gəlirliliyinin artırılması	<ul style="list-style-type: none"> • Karbohidrogenlərin nəqli üzrə əməliyyat səmərəliliyini artırmaq və operatorluq bacarıqlarını inkişaf etdirmək; • Beynəlxalq boru kəmərlərinin gücündən istifadənin maksimalaşdırılması və tranzit daşımadan əldə olunan gəlirlərin artırılması; • Treydinq əməliyyatlarını genişləndirmək və gəlirliliyi artırmaq.
Neft və qaz emalı və kimya sənayesi üzrə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi	<ul style="list-style-type: none"> • Yüksək keyfiyyətli neft emalı məhsullarına ölkədaxili tələbatı təmin etmək; • Kimya sənayesinə görə aktivlərin səmərəliliyini və gəlirliliyini artırmaq; • Emal və kimya müəssisələrinin fəaliyyətində inteqrasiya və əməliyyat mükəmməlliyini gücləndirmək.
Rəqəmsallaşmanın dəyər zənciri seqmentləri üzrə tətbiq edilməsi və innovasiya fəaliyyətinə dəstək verilməsi	<ul style="list-style-type: none"> • Fəaliyyətin bütün sahələrində rəqəmsal transformasiyaya və innovativ texnologiyaların tətbiqinə nail olmaq; • Böyümə potensialı yüksək olan və stabil maliyyə gəlirləri təmin edəcək innovasiyalar (startaplar) üzrə mövqə əldə edərək inkişaf etmək.
Yerli, regional və beynəlxalq bazarlarda kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi və biznes portfelinin optimallaşdırılması	<ul style="list-style-type: none"> • Dəyər zənciri boyu ümumi gəlirliliyin artırılmasına nail olmaq üçün yerli, regional və beynəlxalq bazarlarda neft-qaz xidmətləri biznesi, pərakəndə yanacaq satışı, qaz paylama, treyding və s. üzrə kommersiya səmərəliliyini gücləndirmək; • Biznes portfelin optimallaşdırılması və maliyyə ehtiyaclarının təmini məqsədilə gələcək böyümə potensialı az olan və yaxud yüksək satış qiymətinə malik biznes sahələrindən çıxma potensialını mütəmadi dəyərləndirmək.
Əməliyyatların bütövlüyünün və mükəmməlliyinin gücləndirilməsi	<ul style="list-style-type: none"> • Dəyər zənciri seqmentləri üzrə fəaliyyətlərdə əməliyyatların mükəmməlliyinə nail olmaq; • Portfel aktivləri arasında bütövlüyü və sinerji imkanlarını təmin etmək.
İnsan kapitalının inkişafı, sağlamlıq, əməyin təhlükəsizliyi və ətraf mühit sahələrində fəaliyyətin gücləndirilməsi	<ul style="list-style-type: none"> • Təlim və inkişaf, təqaüd proqramları, sağlamlıq, əməyin təhlükəsizliyi və sosial məsuliyyət üzrə öhdəlikləri və tədbirləri dayanıqlı tərzdə yerinə yetirmək; • Ətraf mühitin gələcək nəsillər üçün qorunmasında qabaqcıl təşkilata çevrilmək.

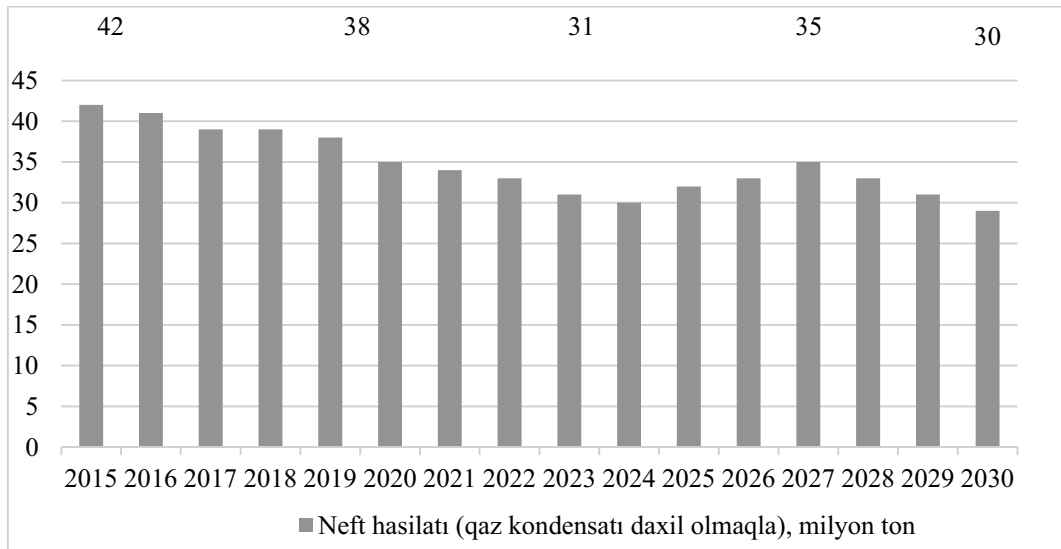
Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən SOCAR-ın Davamlı inkişaf hesabatının [4] məlumatları əsasında strateji hədəflər və onların prioritetləri uzunmüddətli dövr üçün təsnifləşdirilmişdir.

Strateji məqsədlər və prioritetlər müəyyən edilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” 2016-cı il 06 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” üzrə müəyyən edilmiş uzunmüddətli məqsəd, hədəf və prioritetlər də nəzərə alınmışdır. Korporativ Stratejiyə çərçivəsində 8 strateji məqsəd və bu məqsədlər daxilində 19 prioritet müəyyənləşdirilmişdir.

Apstrim strategiyası – bazar konteksti. 2030-cu ildə yaranacaq qlobal tələbatı ödəmək üçün gündəlik 40 milyon bareldən çox yeni neft hasilatına ehtiyac olacaqdır. Enerji keçidinin sürətlənməsi ssenarisində də yeni yataqlardan və quyulardan uzunmüddətli dövr üçün hasilat ehtiyacı təxmin edilir. Qaza olan tələbatda isə fərqli mənzərə gözlənilir. Enerji bazarı qaza doğru dəyişdiyindən, həm qaza, həm də təmiz enerjiyə sürətli keçid ssenariləri altında qaz tələbatı proqnozları yuxarı səviyyədə olacaqdır (illik 4 trilyon kub metrədən çox). Neftqazçıxarmada səmərəliliyi yüksəldən vəzifələr sırasında struktur islahatlarının aparılması, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi vacib vəzifələrdən sayılır [8, s.245].

Son bir neçə ildə SOCAR beynəlxalq neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq qurmaqla yerli bazarda resurs müstəqilliyinə və dayanıqlılığa malik etibarlı tərəfdaşa çevrilmişdir. Belə ki, 2003-cü ildən sonra ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunda (ÜDM) müşahidə olunan sürətli artımı əhəmiyyətli HPBS layihələrinin imzalanması, xüsusilə də AÇG və Şahdəniz yataqlarından əldə edilən həcmələr nəticəsində ölkənin karbohidrogen hasilatındakı artım müşayiət etmişdir.

Azərbaycanın, xüsusilə SOCAR-ın neft yataqları, əsasən qurudakı yataqlar işlənmənin son mərhələsindədir. Yeni resurslar əlavə olunmadığı təqdirdə, hazırda istismarda olan yataqlardan gözlənilən neft hasilatı növbəti 10 il ərzində azalacaqdır. Belə ki, apardığımız təhlillərin nəticəsi olaraq söyləyə bilərik ki, hazırda istismarda olan və təsdiqlənmiş layihələrdən hasilatın proqnozlarına baxdıqda, hasilatın bundan sonrakı pik 35 milyon ton həddə çatacağının gözlənilməsi 2027-ci ildən etibarən baza hasilat rəqəmləri ilə müqayisədə 2030-cu ilədək təxminən 14,3% azalaraq illik 30 milyon tona çatacaqdır (Diaqram 2).

Diaqram 2. Azərbaycanın istismarda olan və təsdiq edilmiş layihələrdən neft hasilatı proqnozu (milyon ton)

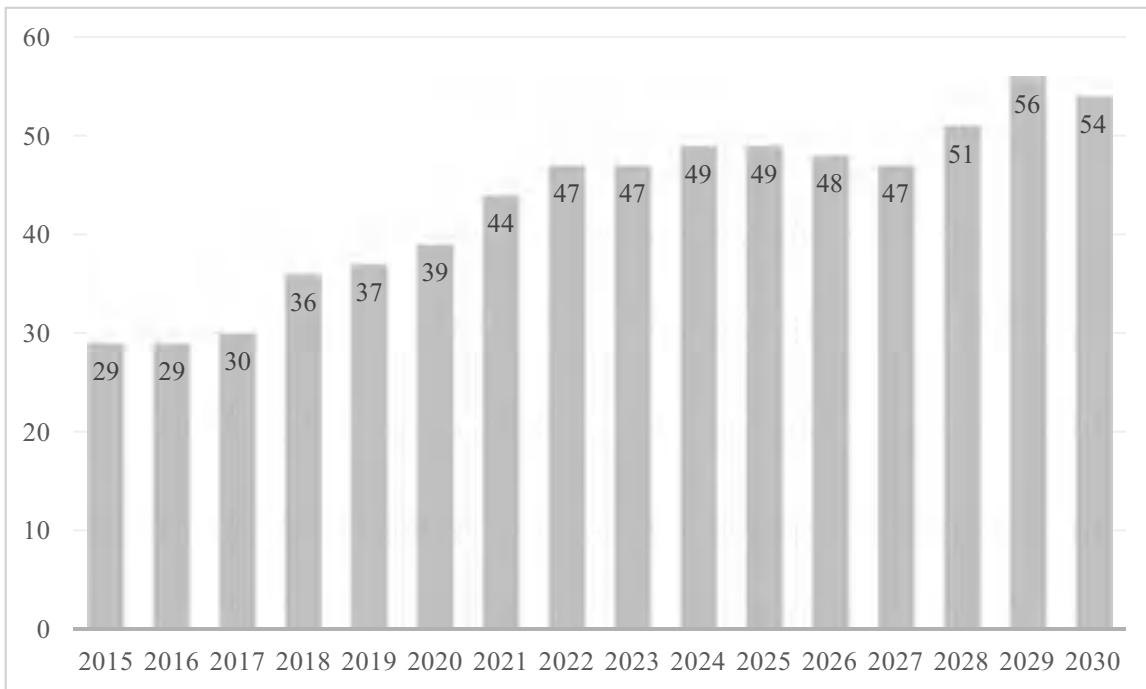
Mənbə: Diaqram [1;2;3] sayılı ədəbiyyatlardan istifadə əsasında müəllif tərəfindən işlənmişdir.

Hazırda “Azneft” İB-nin neft hasilatı Azərbaycanın neft məhsullarına (neft-kimya daxil) olan daxili tələbatını ödəmək üçün kifayət etsə də, neft məhsullarına tələbat artdığı və hasilatın azaldığı

təqdirdə “Azneft” İB-nin hasilat həcmələri Heydər Əliyev adına NEZ-in tələbatını və ölkə daxilində neft məhsullarına (neft-kimya daxil) olan tələbatı qarşılamağa kifayət etməyə bilər. Neft-kimya müəssisələrinin xammal ehtiyacını ödəmək üçün adı çəkilən mənbələr hesabına ildə 15 mln.ton xam neft və 5-6 mlrd.m³ qazın emal olunması iqtisadi cəhətdən əlverişli hesab edilir [5, s.281]. Fikrimizə, bu problemi SOCAR bir neçə üsulla, məsələn, kəşfiyyat və hasilat işlərini sürətləndirmək, daunstirim və apstrim strategiyalarını birgə optimallaşdırmaq, HPBS-lər çərçivəsində ixrac pariteti ilə xam nefti satın almaq və ya Xəzər regionundan xam nefti idxal etmək vasitəsilə aradan qaldıra bilər.

SOCAR üzrə neft hasilatı həcmələrinin yarısından çoxunu Günəşli yatağının dayazsulu hissəsi təşkil edir. Lakin növbəti 10 il ərzində bu yataqdan çıxarılan və təhvil alınan neftin həcmi 2 dəfədən çox azalaraq, illik 2 milyon ton həddində stabilləşə bilər. Bu azalma SOCAR-ın neft hasilatının illik təxminən 8 milyon tondan 6 milyon tonadək azalmasının əsas səbəbidir [9, s.114].

Apardığımız araşdırmaların nəticəsində bu qənaətə gələ bilərik ki, istismarda olan və təsdiqlənmiş layihələrdən ölkə üzrə qaz hasilatında da 2027-ci ildən etibarən sürətli azalma proqnozlaşdırılır. Geoloji kəşfiyyatdan əlavə həcmələrin olmadığı təqdirdə, hazırkı layihələrin həcmələrinin daxili istehlak tələbatını və ixrac öhdəliklərini qarşılamağa 2024-ci ildən etibarən qismən, 2028-ci ildən etibarən isə sürətlə artan şəkildə kifayət etməyəcəyi gözlənilir. Nəticədə, 2030-cu ildə ümumi qaz tələbatı (daxili tələbat və ixrac öhdəlikləri) 28 milyard kub metr olsa da, ümumi hasilatın 29 milyard kub metr olacağı, buna görə də qaz kəsirinin təxminən 1 milyard kub metr həcmində təşkil edəcəyi ehtimal edilir. Qaz hasilatı və təsdiqlənmiş layihələr daxil olmaqla Azərbaycanın qaz balansını diaqram 3-dəki kimi proqnozlaşdırmaq olar .

Diaqram 3. Qaz hasilatı və təsdiqlənmiş layihələr daxil olmaqla Azərbaycanın qaz balansını proqnozu (illik milyard kub metrə)

Mənbə: Diaqram [1;2;3] sayılı ədəbiyyatlardan istifadə əsasında müəllif tərəfindən işlənmişdir.

Xarici satışlarda olan öhdəliklər SOCAR ilə birgə həm də konsorsiumlar üzrə partnyorların da öhdəliyi olsa belə, yerli bazarda qaza olan tələbatı qarşılamaq hazırkı vəziyyəti nəzərə alaraq daha çox SOCAR-ın və Azərbaycanın öhdəliyində olacaqdır. Bundan əlavə, qaz satışı müqavilələri çərçivəsində, 2030-cu ildən sonrakı xarici satış öhdəlikləri də konsorsium partnyorlarından çıxaraq, tək SOCAR-a da keçə bilər (hazırkı müqavilələr çərçivəsində). Bunları nəzərə alaraq SOCAR, bu cür qaz tələb və təklif fərqi aradan qaldırılmasını uzunmüddətli prioritet sahə olaraq nəzərdə

saxlamalıdır. Bunun üçün SOCAR bir neçə alternativini nəzərdən keçirə bilər. Bunlara misal olaraq, yerli tələbatın optimallaşdırılması, itkilərin azaldılması, təbii qazın idxal edilməsi və swap müqavilələri və ya mövcud müqavilələrin şərtlərinin dəyişdirilməsi kimi yeni kommersiya strategiyalarını və s. göstərmək olar.

SOCAR üzrə 2018-2025-ci illər arasında qaz hasilatında əhəmiyyətli artım müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbi Ümid-Babək blokunun, eləcə də Bulla dəniz yatağının işlənməsi nəticəsində əlavə qaz hasilatının Günəşli yatağının qaz hasilatında gözlənilən azalmanın qarşısının alınmasıdır. Bununla da 2027-ci ildə SOCAR üzrə qaz hasilatı pik həddə illik 9.7 milyard kub metr təşkil edəcəkdir, lakin sonrakı illər ərzində kəşfiyyatdan yeni həcmələr əlavə edilməzsə, hasilat azalacaq və 2030-cu ildə illik 6 milyard kub metr həddinə enəcəkdir.

Neft və qaz hasilatında gözlənilən azalmanın qarşısını almaq üçün Azərbaycanın hələ də axtarış və kəşfiyyat işləri apara biləcəyi əhəmiyyətli təbii resurs potensialı vardır. Ümumilikdə ölkəmizdə 3 milyard tondan çox kəşf edilməmiş neft resurs və ehtiyatları, 6 trilyon kub metrədən çox kəşf edilməmiş qaz resurs və ehtiyatları mövcuddur [12, s.9].

Apstrim strategiyası-strateji təşəbbüslər. Azərbaycanın potensiala malik kəşf olunmamış bir sıra perspektiv strukturu vardır. Lakin ötən on ildə Azərbaycanın, eləcə də SOCAR-ın kəşfiyyat fəaliyyəti arzuolunan səviyyədə az olmuşdur. Belə ki, bu dövr ərzində ölkədə ümumilikdə 24 kəşfiyyat quyusu qazılmışdır ki, bunların 15-i SOCAR tərəfindən qazılmışdır. Ölkə üzrə 8.000 km-dən çox 2D seysmik işlər (Abşeron yarımadasının dayazsulu hissəsi istisna olmaqla orta hesabla illik 720 km) görülmüşdür ki, bunun da təxminən 6.000 km-i SOCAR tərəfindən icra edilmişdir. Həmçinin, 3D seysmik işlərin əhatəsi 6.000 kvadrat km-dən çox olmuşdur (SWAP və Şəfəq-Asiman istisna olmaqla, orta hesabla illik 680 kvadrat km) və 4.500 kvadrat km-dən çoxu digər şirkətlər tərəfindən görülmüşdür.

Azərbaycanın ehtiyatlarının əvəzlənməsi əmsalının (EƏƏ)-kəşf olunan həcmələrin hasilat həcminə olan nisbətinin ötən bir neçə il ərzində aşağı olması kəşfiyyat fəaliyyətinin zəifliyinin göstəricisidir. Qazmaya hazır perspektiv strukturlardan ibarət olan mövcud planlara əsasən növbəti on il ərzində EƏƏ-nin ortalama olaraq təxminən 67% təşkil edəcəyi gözlənilir. Adətən hədəfin 100%-ə yaxın olduğunu nəzərə alaraq, bu əmsalın artırılmasını təşkil etmək üçün Azərbaycanda bu strukturlardan əlavə də kəşfiyyat işlərinin aparılmasına ehtiyac vardır.

Ölkənin hazırda planlaşdırılan kəşfiyyat portfelini 13 əsas struktur təşkil edir və bunlarda SOCAR-ın iştirak payı müxtəlifdir. Bunlara Abşeron, Şəfəq-Asiman, Şahdəniz dərin qaz, Şahdəniz simal-şərq bloku, Babək (V, VII), AÇG dərin qaz, Bulla (VIII), Qarabağ, Ümid (VIII), Aypara, Əşrəfi, SWAP və Dostluq aiddir. Hər bir strukturda müvafiq texniki və kommersiya işlərinin görülməsi planlaşdırılır. Misal olaraq, Şəfəq-Asimanda seysmik tədqiqat tamamlanmışdır, kəşfiyyat quyusu 2020-ci ildə qazılmağa başlamışdır. Qazmaya hazır perspektiv strukturların əksəriyyətində gözlənilən əsas karbohidrogen növü qazdır və bu strukturlar arasında neft potensialı məhduddur, belə ki, 13 strukturdan yalnız 3-ü, Qarabağ, Dostluq və Abşeron yarımadasının dayazsulu layihələri üzrə başlıca karbohidrogen növünün neft olduğu ehtimal edilir.

SOCAR üzrə son on il ərzində ehtiyatların əvəzlənməsi əmsalı (EƏƏ) 100%-dən çox olmuşdur. Mövcud qazmaya hazır perspektiv strukturlar planı çərçivəsində SOCAR-ın xüsusi çəkili payının 20% (mövcud HPBS və risk sazişi müqavilələrinə əsasən SOCAR-ın hasilatdakı payı əsasında fərz edilmişdir) olacağı fərz edildiyi təqdirdə, SOCAR üçün gələcək 10 ilin ortalama EƏƏ-si təxminən 50% təşkil edəcəyi ehtimal edilir. EƏƏ-nin artırılmasına ehtiyacını nəzərə alaraq, SOCAR Azərbaycan sərvətlərinin qoruyucusu olaraq kəşfiyyat işlərini daha da gücləndirəcəkdir.

Kəşfiyyat fəaliyyəti boyunca kəşfiyyatın sürətlənməsi və potensial risklərin azaldılması üçün SOCAR ən yaxşı kəşfiyyat təcrübələrindən istifadə edəcəkdir; məsələn, kommersiya təhlili zamanı kommersiya kəşfi ehtimalını qiymətləndirmək üçün minimum kommersiya sahəsinin ölçüsünü hesablamaq, portfelin prioritetləşdirilməsini və modelləşmə zamanı alternativ perspektiv və potensial portfelinin nəticələrinin ehtimalını qiymətləndirmək üçün Monte-Karlo simulyasiyası həyata keçirmək və s. [7, s.23].

Nəticə

Fikrimizcə, tədqiqatımızın məntiqi nəticəsi olaraq 2030-cu ilə kimi SOCAR abstrim və midstrim sahələrində aşağıdakı istiqamətlər üzrə uzunmüddətli prespektivdə korporativ inkişaf strategiyasını förmalaşdırma bilər:

- Azərbaycanın resurslarının kəşfiyyatının və monetizasiyasının sürətləndirilməsi;
- daxili əməliyyatlarda səmərəli operatorluq modelinin tətbiqi;
- daxili hövzədə SOCAR-ın operatorluq imkanlarını və rolunu genişləndirmək;
- uzun müddətdə seçim əsasında regiona və mümkün olduğu halda dünya bazarlarına çıxışı sınaqdan keçirmək.
- beynəlxalq magistral neft və qaz boru kəmərlərinin istifadə dərəcəsini artırmaq;
- midstrim əməliyyat səmərəliliyinin gücləndirilməsi (bir tərəfdən etibarlı xidmət səviyyəsinə nail olmaq üçün prioritetləşdirmə əsaslı kapital qoyuluşları, digər tərəfdən isə proseslərin yaxşılaşdırılması və rəqəmsallaşmanın tətbiqi ilə əməliyyat mükəmməlliyinə nail olmaq);
- midstrim aktivlərinin uzun dövrdə maliyyələşmə mexanizmləri vasitəsilə monetizasiyasını təmin etmək;
- rəqəmsallaşdırma prosesini bütün qruplarda gücləndirmək;
- korporativ idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi; təşkilati strukturu qabaqcıl təcrübələrə əsasən optimallaşdırmaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. DSK, Bakı, 2023, 216 s.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, DSK, Bakı, 2023, 723 s.
3. SOCAR-ın 2015-2022-ci illər üzrə illik hesabatları.
4. SOCAR davamlı inkişaf hesabatları, 2022
5. T.N.Əliyev. H.Əliyev dühasına iqtisadçı baxışı, Bakı, 2023, 428 s.
6. E.M.Hacızadə. Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan, Bakı, 2018, 912 səh.
7. E.M.Hacızadə. Milli neft strategiyası və inkişafın yeni hədəfləri, “Elmi xəbərlər” №2, 2013, Bakı, Təfəkkür Universiteti.
8. M.Ə.Əliyev və b. Neft-qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı, 2016, 553 səh.
9. Q.Ə.Səfərov, M.B.Məmmədova. Neftqazçıxarmada istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları, Bakı, 2014. 384 səh.
10. Z.Ə.Səmədzadənin redaktorluğu ilə, Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə, 3 cild, Bakı, 2022.
11. Z.Ə.Səmədzadənin redaktorluğu ilə, Böyük iqtisadi ensiklopediya, 7 cildə, 5-ci cild, Bakı, 2021-ci il.
12. A.X.Мирзаджанзаде, Ч.А.Султанов. Этюды нефтяной концепции Азербайджана, Баку, 1994, 100 сәh.
13. www.socar.az
14. www.economy.gov.az
15. www.oilfund.az

*Эмиль Ариф оглы Гусейнов,
докторант, Научно-исследовательский Проектный
Институт нефти и газа, SOCAR
ORSID:0000-0001-9663-5198
Email: emilhueseynoff@gmail.com*

**Некоторые аспекты стратегического развития нефтегазовой
промышленности Азербайджана**

Резюме

Цель исследования - анализировать производственную и управленческую деятельность SOCAR изучая опыт транснациональных нефтяных компаний, как современная националь-

ная нефтяная компания, отвечающая современным требованиям, создать стратегическую иерархию на долгосрочный период, предложить миссию и цели и сформулировать стратегию развития в долгосрочной перспективе.

Методология исследования - основана на структурных методах системного анализа при трендовом и ситуационном подходе к исследуемой проблеме. Для исследования были использованы методы сравнительного анализа, обобщения, стратегического прогнозирования и др. методы.

Прикладная значимость исследования - полученные результаты могут быть использованы при составлении долгосрочной стратегии развития нефтегазовой отрасли, а также при совершенствовании системы управления.

Результатом исследования - является подготовка предложений и рекомендаций по составлению и оптимизации долгосрочной стратегии развития с учетом глобальных вызовов и современного уровня развития отрасли.

Оригинальность и научная новизна исследования - изучен мировой опыт решения рассматриваемых в статье проблем и сформированы подходы, соответствующие требованиям современных условий. Была проанализирована текущая ситуация в сфере деятельности SOCAR в промышленном контексте. Как логический результат проведенного анализа разработана стратегия развития нефтегазовой отрасли страны до 2030 года, прогнозная оценка добычи нефти и газа. За последние годы было подтверждено, что SOCAR стала надежным партнером с ресурсной независимостью и стабильностью на местном рынке, наладив сотрудничество с международными нефтяными компаниями. Кроме того, были обозначены основные стратегические цели развития нефтегазовой отрасли Азербайджана, классифицированы основные приоритеты на долгосрочную перспективу, сформирована долгосрочная перспективная стратегия развития по направлениям рассматриваемой сферы деятельности.

Ключевые слова: *нефтегазовая промышленность, стратегия развития, стратегические цели, добыча, нефтяные месторождения, прогнозирование.*

Emil Arif oglu Huseynov
PhD student, Scientific Research Project Institute
of Oil and Gas, SOCAR
ORSID:0000-0001-9663-5198
Email: emilhueseynoff@gmail.com

Some aspects of strategic development of oil and gas industry of Azerbaijan

Summary

The purpose of the research- is to study the experience of multinational oil companies and examine the production and management activities of SOCAR, as a modern national oil company responding to modern demands, to establish a strategic hierarchy for the long term, to propose a mission and purpose, and to formulate a development strategy in the long term.

The methodology of the research is based on the structural methods of systematic analysis in the trend and situational approach to the researched problem. Comparative analysis, generalization, strategic forecasting, etc. methods were also used.

Application importance of the research - the obtained results can be used in the preparation of the long-term development strategy of the oil and gas industry, as well as in the improvement of the management system.

The results of the research - consist of the preparation of suggestions and recommendations for the preparation and optimization of a long-term development strategy, taking into account global challenges and the current level of development of the field.

The originality and scientific novelty of the research - the world experience in solving the problems considered in the article was studied, and the approaches in accordance with the

requirements of modern conditions were formed. The current situation of SOCAR's upstream field of activity in the industrial context was analyzed. As a logical result of the conducted analyses, the development strategy of the country's oil and gas industry until 2030, forecast assessment of oil and gas production was developed. In recent years, it has been confirmed that SOCAR has become a reliable partner with resource independence and stability in the local market by establishing cooperation with international oil companies. In addition, the main strategic goals of the development of Azerbaijan's oil and gas industry were indicated, the main priorities for the long term were classified, and a long-term perspective development strategy of the upstream field of activity was formed.

Keywords: oil and gas industry, development strategy, strategic goals, production, oil fields, forecasting.

UOT: 33.

*Elgün Zaur oğlu RÜSTƏMLİLƏR
Bakı Dövlət Universiteti, magistrant
elgun.rustamlilar45@gmail.com*

*Elmi rəhbər: b/m Ləman Elxan qızı ƏZİZOVA
Bakı Dövlət Universiteti,
“Maliyyə və menecment” kafedrası
10.30546/4.71.2023.122*

QEYRİ-NEFT SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün tətbiq edilən strategiyaları araşdırmaq və təhlil etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat ədəbiyyat təhlili, nümunə araşdırmaları və məlumatların təhlili daxil olmaqla hərtərəfli yanaşmadan istifadə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Bu tədqiqatın nəticələri qeyri-neft sənaye müəssisələri, siyasətçilər və maraqlı tərəflər üçün rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə bağlı praktiki anlayışlar təqdim edir.

Tədqiqatın nəticələri. Bu tədqiqatın nəticələri qeyri-neft sənaye müəssisələrində rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün kritik strategiyaları vurğulayır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Bu tədqiqat qeyri-neft sənaye müəssisələri üçün rəqabətqabiliyyətlilik strategiyalarının hərtərəfli və çoxölçülü tədqiqini təklif etməklə mövcud biliklər toplusuna orijinallıq əlavə edir. Bu tədqiqatda elmi yenilik mövzu haqqında hərtərəfli anlayış yaratmaq üçün müxtəlif metodologiyaları və mənbələri birləşdirən kompleks yanaşmadadır.

Açar sözlər: *rəqabətqabiliyyətlilik, qeyri-neft sənaye müəssisələri, əməliyyat çıxarışı, bazarın genişləndirilməsi, işçi qüvvəsinin inkişafı*

Giriş

Qlobal ticarətin daim inkişaf edən mənzərəsində qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rolunu qiymətləndirmək vacibdir. Bu müəssisələr istehsal və tikintidən tutmuş texnologiya və kənd təsərrüfatına qədər geniş spektrli sənaye sahələrini əhatə edir və onlar bütün dünyada bir çox iqtisadiyyatların əsasını təşkil edirlər. Bu müəssisələrin incəliklərini başa düşmək və onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq yollarını tapmaq bazarın idarə etdiyi müasir dünyada ən vacib məsələyə çevrilmişdir.

Çox vaxt qeyri-neft sənayesi və ya qeyri-neft sektoru adlandırılan qeyri-neft sənaye müəssisələri, əsasən neftlə bağlı məhsulların istehsalı və ya çıxarılmasından asılı olmayan müxtəlif sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlardır. Bu müəssisələr iqtisadiyyatların şaxələndirilməsinin ayrılmaz hissəsidir və davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Onlar istehsal, kənd təsərrüfatı, mühəndislik, tikinti və texnologiya da daxil olmaqla çoxlu sektorları əhatə edir [4, s.14].

Neftdən asılı olan sənayelərdən fərqli olaraq, qeyri-neft sənaye müəssisələri öz fəaliyyətlərini idarə etmək üçün müxtəlif çeşidli xammallara, proseslərə və məhsullara etibar edirlər. Bu müəssisələr iş yerlərinin yaradılmasına, texnoloji tərəqqiyə və iqtisadi sabitliyə mühüm töhfə verənlərdir. Bununla belə, onların uğuru sürətlə dəyişən qlobal bazarda rəqabətə davamlı qalmaq qabiliyyətindən asılıdır.

Rəqabətqabiliyyətlilik istənilən müəssisənin əsasıdır və müasir biznes mühitində daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şiddətli rəqabət və sürətli texnoloji tərəqqi ilə səciyyələnən bugünkü qloballaşan bazarda qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini saxlamaq onların yaşaması

və böyüməsi üçün çox vacibdir.

Qeyri-neft sənaye müəssisələri təkcə yerli və regional oyunçuların deyil, həm də beynəlxalq tərəfdaşların rəqabəti ilə üzləşirlər. Qlobal ticarətin asanlıqı və bazarların qarşılıqlı əlaqəsi o deməkdir ki, bu müəssisələr inkişaf etmək üçün qlobal miqyasda rəqabət aparmalıdırlar [6, s.39].

Dördüncü Sənaye İnkilabı avtomatlaşdırma, süni intellekt və məlumat analitikası kimi transformativ texnologiyaların başlanğıcını qoydu. Bu yenilikləri qəbul edən müəssisələr səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırmaqla rəqabət üstünlüyü əldə edə bilirlər.

İstehlakçı seçimləri, bazar tendensiyaları və təchizat zəncirinin dinamikası davamlı olaraq inkişaf edir. Qeyri-neft sənaye müəssisələri müştərilərin tələblərini ödəmək və yeni imkanlardan istifadə etmək üçün bu dəyişikliklərə sürətlə uyğunlaşmalıdırlar.

İnkişaf edən qeyri-neft sənayesi sektoru gəlir axınlarını diversifikasiya etməklə və neft kimi dəyişkən əmtəələrdən asılılığı azaltmaqla iqtisadi sabitliyə töhfə verir. Bu dayanıqlıq iqtisadi qeyri-müəyyənliklər qarşısında xüsusilə vacibdir.

Qeyri-neft sənaye müəssisələri xüsusilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda əhəmiyyətli məşğulluq mənbələridir. Rəqabət qabiliyyətinin artırılması təkcə mövcud iş yerlərini dəstəkləmir, həm də yeni iş yerləri yaradır və ümumi rifaha töhfə verir [1, s.33].

Sənaye sektorunda rəqabətqabiliyyətlilik

Sənaye sektorunda rəqabətqabiliyyətlilik bu sektorda olan müəssisələrin səmərəlilik, məhsuldarlıq, innovasiya, keyfiyyət və iqtisadi səmərəlilik baxımından rəqiblərini üstələmək qabiliyyətinə deyilir. Bu, eyni zamanda gəlirliliyi qorumaq və ya artırmaqla müştərilərin gözləntilərinə cavab verən və ya onları aşan mal istehsal etmək və ya xidmət göstərmək qabiliyyətidir. Əslində, rəqabətqabiliyyətlilik təkcə bazarda sağ qalmaqla məhdudlaşmır, həm də inkişaf etmək və liderlik etməkdir.

Rəqabət qabiliyyəti statik atribut deyil; dinamikdir və zamanla dəyişilə bilər. Müəssisələr rəqabətə davamlı olmaq üçün daim inkişaf edən bazar şəraitinə, texnoloji irəliləyişlərə və istehlakçı seçimlərinə uyğunlaşmalıdırlar. O, əməliyyatlar, texnologiyanın mənimsənilməsi, marketing və s. ilə bağlı strategiyaları özündə birləşdirən təşkilati idarəetməyə vahid yanaşmanı əhatə edir [8, s.4].

Rəqabət qabiliyyəti üç əsas sahəyə toplanan müxtəlif amillərlə formalaşır:

İqtisadi amillər: İqtisadi iqlim sənayenin rəqabət qabiliyyətinə dərindən təsir edir. ÜDM-in artımı, əmək xərcləri, vergi siyasəti, kapitala çıxış və valyuta məzənnələri kimi iqtisadi göstəricilər müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Texnoloji amillər: Sürətli texnoloji tərəqqi ilə idarə olunan dünyada rəqabətdə qalmaq ən müasir innovasiyaların qəbulundan asılıdır. Tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymaq, avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşdırmanı əhatə etmək, IoT və AI kimi Sənaye 4.0 texnologiyalarını inteqrasiya etmək, əqli mülkiyyət və innovasiya imkanlarını inkişaf etdirmək çox vacibdir.

Bazar amilləri: Sənaye sektorunda uğur bazar dinamikası ilə sıx bağlıdır. Bunlara müştərilərin üstünlüklərini anlamaq, bazar potensialının ölçülməsi, rəqabətin təhlili, təchizat zəncirinin səmərəliliyinin təmin edilməsi və qaydalar və standartların labirintində naviqasiya daxildir.

Qeyri-neft sənaye müəssisələri qlobal iqtisadi mənzərədə mərkəzi yer tutur. Onların çoxşaxəli töhfələri yalnız mənfəət əldə etməkdən çox uzaqdır. Bu müəssisələr iqtisadiyyatların şaxələndirilməsində əsas rol oynayır, neft kimi bir sektorun dəyişkənliyinə qarşı həssaslığı azaldır. Onların fəaliyyəti iqtisadi dayanıqlığı və sabitliyi artırır [2, s. 43].

Qeyri-neft sənaye müəssisələri möhtəşəm iş yerləri yaradır. Onlar ixtisaslı işçilərdən tutmuş ixtisaslaşdırılmış vəzifələrə qədər məşğulluq imkanları təklif edir, beləliklə, işsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsinə və sosial rifahın yüksəldilməsinə töhfə verirlər.

İnnovasiyaların avanqardında olan bu müəssisələr müxtəlif sahələrdə texnoloji irəliləyişləri katalizləşdirir. Onların tədqiqat və inkişaf səyləri tez-tez bütün sənayelərdə əks-səda doğuran irəliləyişlərə səbəb olur. Bu müəssisələrin bir çoxu beynəlxalq ticarətin fəal iştirakçılarıdır, məhsullarını qlobal bazarlara ixrac edirlər. Bu, təkcə onların gəlirliliyini artırır, həm də ölkənin ticarət balansını formalaşdırır.

Sənaye sektorunda rəqabət qabiliyyətinin dərk edilməsi daim dəyişən qlobal mənzərədə inkişaf etməyi hədəfləyən qeyri-neft sənaye müəssisələri üçün çox vacibdir. Rəqabət qabiliyyətini formalaşdıran amilləri tanımaqla və onların qlobal əhəmiyyətini dərk etməklə, bu müəssisələr üstün olmaq üçün strategiyalar hazırlaya və bununla da xidmət etdikləri regionların və xalqların çiçəklənməsinə töhfə verə bilərlər [10, s.5].

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin mövcud vəziyyətini başa düşmək onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün effektiv strategiyaların işlənilməsi üçün vacibdir. Bu qiymətləndirmə müəssisənin ümumi sağlamlığına və bazardakı mövqeyinə dair təsəvvürləri təmin edən bir sıra əsas fəaliyyət göstəricilərinə əsaslanır.

Rəqabət qabiliyyətini ölçmək üçün əsas performans göstəriciləri:

1. Mənfəət marjaları - Ən əsas performans göstəricilərindən biri olan mənfəət marjası müəssisənin maliyyə vəziyyətini ortaya qoyur. Güclü mənfəət marjası xərclərin idarə edilməsində, qiymət strategiyalarında və gəlirlərin yaradılmasında səmərəliliyi göstərir. Sağlam mənfəət marjası olan qeyri-neft sənaye müəssisələri innovasiyalara, genişlənməyə və istedadların inkişafına sərmayə qoymaq üçün daha yaxşı təchiz olunmuşdur [3, s.93].

2. Bazar payı - Bazar payı müəssisənin öz sənayesində mövcudluğunun və rəqabət qabiliyyətinin əksidir. O, müəssisənin nəzarət etdiyi bazar hissəsini ölçür. Artan bazar payı çox vaxt effektiv marketing, güclü müştəri münasibətləri və rəqabət üstünlüklərini göstərir. Bazar payını artırmağa çalışan müəssisələr məhsulun keyfiyyətinə, fərqləndirilməsinə və müştəri məmnuniyyətinə diqqət yetirməlidirlər.

3. Məhsuldarlıq - Məhsuldarlıq göstəricisi müəssisənin girişləri çıxışa necə səmərəli çevirdiyini qiymətləndirir. Buraya əmək məhsuldarlığının, maşınlardan istifadənin və istehsal dövrünün vaxtlarının ölçülməsi daxildir. Yüksək məhsuldarlıq səviyyələri səmərəli əməliyyatları və resurslardan istifadəni ifadə edir, xərclərə qənaət və rəqabət üstünlüklərinə səbəb olur.

4. İnnovasiya: İnnovasiya müəssisənin dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşmaq və rəqibləri qabaqlamaq qabiliyyətini ölçən kritik performans göstəricisidir. Buraya tədqiqat və inkişaf sərmayələri, patent sənədləri və yeni məhsul buraxılışları ilə bağlı ölçülər daxildir. İnnovasiyaların önündə olan müəssisələrin davamlı rəqabət üstünlüyü təmin etmək ehtimalı daha yüksəkdir [3, s.96].

Bəzi müvəffəqiyyətli və az rəqabətqabiliyyətli olan müəssisələri tədqiq edək.

Tesla, Inc. qeyri-neft sənaye müəssisələri sahəsində əlamətdar nümunə kimi xidmət edir. İnnovasiyaya güclü diqqət yetirən Tesla, elektrik avtomobilləri (EA) və bərpa olunan enerji həlləri ilə qabaqcıl olaraq avtomobil sənayesini pozdu. Onun artan mənfəət marjası onun strateji qiymət və xərclərə nəzarətinin sübutudur, eyni zamanda EA sektorunda artan bazar payı onun rəqabət üstünlüyünü nümayiş etdirir.

Tesla-nın innovasiyalara sadıqlığı onun elmi-tədqiqat və təkmilləşdirməyə əhəmiyyətli sərmayələrində aydın görünür ki, bu da qabaqcıl EA texnologiyası və avtonom idarəetmə imkanları ilə nəticələnir. Şirkətin sürətli məhsul inkişafı və öz elektrikli avtomobillərinə yüksək tələbat rəqabət qabiliyyətini artırmaqda innovasiyanın gücünü nümayiş etdirir.

Bunun əksinə olaraq, ənənəvi tekstil istehsalçıları rəqabət qabiliyyətini saxlamaqda tez-tez çətinliklərlə üzləşirlər. Bu müəssisələr tez-tez aşağı qiymətli istehsal edən ölkələrin artan rəqabəti səbəbindən mənfəət marjalarının azalması ilə mübarizə aparırlar. Onlar həmçinin köhnəlmiş istehsal üsullarına arxalanaraq və davamlı və yüksək keyfiyyətli tekstil məhsulları üçün dəyişən istehlakçı seçimlərinə uyğunlaşa bilməyən yeniliklərə malik ola bilərlər [5, s.34].

İstehlakçılar daha innovativ və ekoloji cəhətdən şüurlu seçimlər axtardıqca ənənəvi tekstil istehsalçılarının bazar payı azalıb. Bu müəssisələrin bir çoxu tədqiqat və inkişafa və ya avtomatlaşdırma sərmayə qoymağı çətinləşdirir, bu da onların effektiv rəqabət qabiliyyətini məhdudlaşdırır.

Qeyd edək ki, qeyri-neft sənaye müəssisələrinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi mənfəət normaları, bazar payı, məhsuldarlıq və innovasiya kimi əsas fəaliyyət göstəricilərinin diqqətlə araşdırılmasını nəzərdə tutur. Müvəffəqiyyətli və daha az rəqabət qabiliyyətli müəssisələrin

nümunələri rəqabət qabiliyyətini gücləndirən strategiyalar və ona mane olan problemlər haqqında dəyərli fikirlər təklif edir. Bu nümunələrdən öyrənməklə qeyri-neft sənaye müəssisələri getdikcə artan rəqabət şəraitində uğur qazanmaq üçün daha yaxşı mövqe tuta bilərlər.

Rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün strategiyalar

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin yüksək rəqabətli dünyasında irəlidə qalmaq kompleks yanaşma tələb edir. Əsas strategiyalardan biri səmərəliliyi, keyfiyyəti və qənaətcilliyi artırmaq üçün proseslərin və təcrübələrin optimallaşdırılmasını əhatə edən əməliyyat mükəmməlliyinə nail olmaqdır.

Əməliyyat mükəmməlliyi rəqabət qabiliyyətinin əsasını təşkil edir, çünki o, qeyri-neft sənaye müəssisələrinə xərcləri minimuma endirməklə yanaşı, üstün məhsul və ya xidmətlər təqdim etməyə imkan verir. Əməliyyat mükəmməlliyinə nail olmaq üçün müəssisələr aşağıdakı strategiyaları həyata keçirə bilərlər.

Səmərəlilik əməliyyat mükəmməlliyinin əsasını təşkil edir. İstehsal proseslərinin sadələşdirilməsi tıxanmaların müəyyən edilməsini, tullantıların aradan qaldırılmasını və iş axınının optimallaşdırılmasını əhatə edir. Bu, lazımsız addımların azaldılmasına, istehsal müddətlərinin minimuma endirilməsinə və resursdan maksimum istifadəyə yönəldilmiş “Lean & Six Sigma” kimi üsullar vasitəsilə əldə edilə bilər. Avtomatlaşdırma və robot texnikası da əl əməyini azaltmaqla və dəqiqliyi artırmaqla istehsalın tənzimlənməsində mühüm rol oynayır [7, s.8].

Keyfiyyət rəqabətqabiliyyətlilikdə əsas amillərdən biridir. Güclü keyfiyyətə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi məhsul və ya xidmətlərin müştəri gözləntilərinə cavab verməsini və ya üstələməsini təmin edir. Bu, müntəzəm yoxlamalar, sınaqlar və sənaye standartlarına riayət etməyi əhatə edir. Ümumi Keyfiyyət İdarəetmə və Deminq dövrü kimi davamlı təkmilləşdirmə metodologiyaları keyfiyyətin davamlı olaraq artırılmasına kömək edir. Müştərilər və tədarükçülərlə əks əlaqə dövrləri təkmilləşdirmə sahələrini müəyyən etmək üçün çox vacibdir.

Xərclərin idarə edilməsi əməliyyat mükəmməlliyinin mühüm aspektidir. Müəssisələr xərclərin azaldılması imkanlarını müəyyən etmək üçün öz məsrəf strukturlarını təhlil etməlidirlər. Bura tədarükçü müqavilələrinin yenidən müzakirəsi, inventar səviyyələrinin optimallaşdırılması və əməliyyat xərclərini azaltmaq üçün enerjiyə qənaət edən texnologiyaların qəbulu daxil ola bilər. Bundan əlavə, zəif prinsiplər və davamlılıq təşəbbüsləri kimi tullantıların azaldılması proqramları əhəmiyyətli uzunmüddətli xərclərə qənaətə səbəb ola bilər [7, s.10].

Əməliyyat mükəmməlliyi üçün bu strategiyaları həyata keçirməklə, qeyri-neft sənaye müəssisələri müxtəlif istiqamətlərdə rəqabət qabiliyyətini artırmağa bilərlər. Sadələşdirilmiş proseslər məhsuldarlığı artırır, daha tez istehsal müddətinə və xərclərin azalmasına səbəb olur. Keyfiyyətə nəzarət və təkmilləşdirmə söyləri ardıcıl məhsul keyfiyyətini təmin edir, müştəri məmnuniyyətini və sədaqətini artırır. Xərclərin azaldılması tədbirləri mənfəət marjasını qoruyarkən rəqabətqabiliyyətli qiymətlərin saxlanmasına kömək edir. Birlikdə, bu strategiyalar tək-cə rəqabətqabiliyyətliliyə təkən vermir, həm də bugünkü tələbkar bazar mühitində müəssisələrin davamlı böyüməsi üçün mövqe tutur.

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin dinamik mənzərəsində rəqabətqabiliyyətliliyə can atmaq *innovasiyaların və texnologiyanın mənimsənilməsindən* də asılıdır.

İnnovasiyanın mərkəzində tədqiqat və inkişaf (R&D) sərmayə qoyulur. Bu, yeni məhsulların yaradılmasına, mövcud olanların təkmilləşdirilməsinə və əməliyyat mükəmməlliyi axtarışına güc verən mühərrikdir. R&D sadəcə büdcə ayırması deyil; bu, kəşf edilməmiş əraziləri kəşf etməyə və inkişaf edən müştəri ehtiyaclarını qarşılamağa çalışan təşkilati düşüncə tərzidir.

Proses büdcənin bir hissəsinin R&D təşəbbüslərinə ayrılması, maliyyə öhdəliklərinin müəssisənin uzunmüddətli baxışı ilə uyğunlaşdırılması ilə başlayır. Amma bu, tək-cə pulla bağlı deyil; bu, funksiyalararası əməkdaşlığın təşviqindən bəhs edir. R&D qrupları, mühəndislər və digər şöbələr ahəngdar işlədikdə, ideyalar praktik həllərə çevrilir.

Bazar araşdırması, istehlakçı tələblərinin nəbzi və yaranan tendensiyaların nəbzi istiqamətində R&D söylərini istiqamətləndirən kompasə çevrilir. Bazar mənzərəsini dərinləndirən başa düşmək hədəf

auditoriya ilə rezonans doğuran yeniliklərin hazırlanmasına kömək edir. Bununla belə, innovasiya özünəməxsus risklər daşıyır. Cəsarətli bir ekspedisiya kimi, müəssisələr təsadüfi uğursuzluqlara hazır olmalıdırlar. R&D komandaları bu riskləri qiymətləndirmək və azaltmaq üçün alətlər və strategiyalarla təchiz edilməlidir, bu da innovasiyanın hesablanmış macərə olaraq qalmasını təmin etməlidir.

Rəqəmsal texnologiyalar və avtomatlaşdırmanın istehsal prosesləri ilə birləşdiyi Sənaye 4.0 mənzərəsi böyük görünür. Bu, qeyri-neft sənaye müəssisələri üçün imkanlarla dolu bir sahədir. Əsasında əmək xərclərini azaldan, dəqiqliyi artıran və səmərəliliyi artıran oyun dəyişdiricisi avtomatlaşdırma dayanır [9, s.24].

IoT sensorları və məlumat analitikası Sənaye 4.0-ın naviqasiya alətləridir. Onlar təchizat zəncisinin idarə edilməsini optimallaşdırır, texniki xidmət ehtiyaclarını proqnozlaşdırır və prosesin dəqiqləşdirilməsi üçün fikirlər təklif edir. Süni intellekt (AI) məlumatların labirintində müəssisələrə rəhbərlik edən kompassa çevrilir. O, istehsal cədvəllərini optimallaşdırır, geniş məlumat dəstlərini təhlil edir və hətta bazar meyillərini proqnozlaşdırır. Robototexnika təkrarlanan tapşırıqları yorulmadan yerinə yetirən, məhsulun ardıcılığını təmin edən və iş yerinin təhlükəsizliyini yüksəldən işçi qüvvəsidir.

Innovasiya burulğanında əqli mülkiyyətin mühafizəsi ixtiraçılıq bəhrələrini qoruyan qalaya çevrilir. Patentlər unikal ixtiraları və ya prosesləri müəyyən müddət ərzində təqlidçilərdən qoruyan qüdrətli qapılar kimi dayanırlar. Müəllif hüquqları orijinal yaradıcılığı ört-basdır edir, proqram kodu və ya məhsul dizaynı kimi işlərin icazəsiz təkrarlama ilə ləkələnməməsini təmin edir. Əmtəə nişanları brend identikliklərini təcavüzdən qoruyan heraldik standartlar kimi xidmət edir.

Rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına nail olmaq üçün ən güclü yollardan biri bazarın genişləndirilməsi və şəxələndirilməsidir, bu yanaşma bir çox cəbhələrdə inkişaf edir, yeni bazarlara çıxışı, məhsul və ya xidmət təkliflərinin genişləndirilməsini və strateji tərəfdaşlıqların inkişafını əhatə edir.

Yeni bazarlara genişlənmə həm vəd, həm də mürəkkəblik təklif edən çoxşaxəli bir səydir. Bu səyahəti səmərəli şəkildə idarə etmək üçün müəssisələr bazarın ölçüsünə, böyümə perspektivlərinə, tənzimləmə incəliklərinə, istehlakçı davranışlarına və rəqabət dinamikasına dərinləndirən nəzər salaraq ciddi bazar qiymətləndirmələri aparmalıdırlar. Bu hərtərəfli anlaşma strateji qərarların qəbul edilməsinin əsasını təşkil edir.

İxracdan və birgə müəssisələrin yaradılmasından tutmuş, satınalmalara və törəmə müəssisələrin yaradılmasına qədər bazara giriş strategiyasının seçimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qərar risklərə dözümlülük, mövcud resurslar və müəssisənin arzuladığı nəzarət səviyyəsi kimi amillərdən asılıdır [9, s.30].

Yeni bazarlara girərkən lokallaşdırma, nüanslı strategiya vacibdir. Bu, yerli mədəniyyət, dil və üstünlüklərə uyğunlaşdırmaq üçün məhsul və ya xidmətlərin uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Qablaşdırma və markadan tutmuş məhsul xüsusiyyətlərinə və qiymətlərə qədər bu uyğunlaşma aktualıq və rezonans təmin edir.

Riskin azaldılması bazarın genişlənməsinin strukturunda davamlı bir mövzudur. Bu cəhd iqtisadi tərəddüdləri, tənzimləyici maneələri və mədəni fərqləri əhatə edən özünəməxsus risklər daşıyır. Bu problemlərin ərəfəsində qurulmuş möhkəm risklərin azaldılması strategiyaları potensial tələlərə qarşı qorunma rolunu oynayır.

Məhsul və ya xidmətlərin repertuarının genişləndirilməsi müştəri ehtiyaclarının daha geniş spektrini təmin etməklə yanaşı, mövcud bazarın daha böyük hissəsini ələ keçirmək üçün nəzərdə tutulmuş strategiyayı təmsil edir. Bu yanaşma ciddi bazar araşdırmasının əsasına, bazar boşluqlarını və imkanlarını müəyyən etmək üçün təməl daşına əsaslanır. Məhsulun və ya xidmətin genişləndirilməsinin əsası kimi innovasiya mərkəzi yer tutur. Bu, tamamilə yeni məhsulların hazırlanmasını və ya mövcud olanların tədricən təkmilləşdirilməsini əhatə edə bilər. Xüsusi tədqiqat və inkişaf (R&D) strategiyası bu məqsədlərin həyata keçirilməsində çox vaxt əvəzolunmaz olur.

Keyfiyyət və etibarlılığın təminatı hər şeydən önəmlidir. Keyfiyyətə nəzarət tədbirləri və sənaye standartlarına davamlı riayət müştərilər arasında inam yaradır və genişləndirilmiş təkliflərin nüfuzunu möhkəmləndirir. Effektiv marketing və tanıtım strategiyaları ilə dəstəklənən bazar mövqeyi, yeni məhsul və ya xidmətlərin uğurla təqdim edilməsi üçün zəruridir. Brendləşdirmə, qiymət və tanıtım səyləri nəzərdə tutulan auditoriya ilə rezonans yaratmaq üçün ciddi şəkildə uyğunlaşdırılmalıdır [1, s.52].

Strateji tərəfdaşlıqlar bazarın genişlənməsi və şaxələndirilməsinin əzbəridir, müxtəlif qurumların gücünü və resurslarını ümumi məqsədlərə doğru birləşdirir. Tərəfdaş seçimi strateji məqsədlərin uyğunlaşdırılması ilə xarakterizə olunan kritik bir mərhələyə çevrilir. Bu tərəfdaşlıqlar resurs mübadiləsi, əhatə edən texnologiya, paylama şəbəkələri və təcrübə ilə dəstəklənir. Bu əməkdaşlıq sinerji bazara girişi sürətləndirir və innovativ məhsul və xidmətlərin inkişafını asanlaşdırır. Strateji tərəfdaşlıq risklərin bölüşdürülməsinin əvəzsiz üstünlüyünü təklif edir. Tərəfdaşlar birləşdikcə, potensial problemlərin və qeyri-müəyyənliklərin bir hissəsini kollektiv şəkildə çiyinə alır və bununla da risklərin azaldılmasını gücləndirirlər.

Mübahisələrin həlli və çıxış strategiyaları üçün rolları, məsuliyyətləri, gözləntiləri və mexanizmləri müəyyən edən hərtərəfli tərəfdaşlıq sazişlərinin formalaşdırılması əsas əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən uğurlu müəssisənin təməlinə onun *işçi qüvvəsi* dayanır və onların bacarıq və bacarıqlarının artırılması davamlı bir axtarışdır. Proses davamlı öyrənmə mədəniyyətinin yaradılması ilə başlayır, burada işçi qüvvəsi davamlı təlim, seminarlar və təhsil resurslarına çıxış əldə etməyə təşviq edilir. Bu, işçilərə yeni səriştələr əldə etmək imkanı verir, onların sürətlə dəyişən sənaye mənzərəsində uyğunlaşmaq və məlumatlı qalmasını təmin edir. Müəssisə bacarıq boşluqlarını aradan qaldırmağa və işçi qüvvəsini inkişaf edən ehtiyaclara uyğunlaşdırmağa çalışdığı üçün fərdiləşdirilmiş təlim proqramları mərkəzi yer tutur. Bu fərdi yanaşma işçilərin nəinki yaxşı təchiz olunmasını, həm də müəssisənin strateji istiqamətinə uyğun olmasını təmin edir. Rəqəmsal transformasiyanın hökm sürdüyü bir dünyada texnologiyada biliklər müzakirə olunmur. İşçilərin rəqəmsal alətlər, məlumat analitikası və Sənaye 4.0 texnologiyaları ilə işləmək üçün tələb olunan bacarıqlarla təchiz edilməsi məhsuldarlığın və səmərəliliyin artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir [4, s.18].

Həvəsləndirilmiş və məşğul olan işçilər rəqabətə davamlı müəssisənin əsasını təşkil edir. Bu sahədə strategiyalar müsbət iş mühiti yaratmaq və işçi qüvvəsinin bütün potensialını açmaq ətrafında firlanır. Tanınma və mükafatlar motivasiyanın sütunları kimi dayanır, dəyər və aidiyyət hissini aşılır. Həvəsləndirici proqramlar, performans əsaslanan bonuslar və tanınma anları mənəvi və motivasiyanın artırılmasına xidmət edir. Peşəkar böyümə və karyera inkişafı imkanlarının asanlaşdırılması istedadın saxlanması üçün təməl daşdır. İşçilər təşkilat daxilində inkişaf yolunu görəndə, sadıq qalırlar. İşçilərin sərbəst şəkildə fikirlərini, rəylərini və narahatlıqlarını bölüşə bildiyi açıq kommunikasiya kanalları əlaqəni gücləndirməyə xidmət edir. İşçilər özlərini eşitdiklərini və dəyərli olduqlarını hiss etdikdə, onların təşkilata bağlılığı dərinləşir və ümumi rəqabət üstünlüyünü gücləndirir.

İstedadların əldə edilməsi və saxlanması strategiyaları, bacarıqlı mütəxəssislərin arzu edilən aktivlər olduğu rəqabət mühitində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisələr nəinki lazımi bacarıqlara malik olan, həm də təşkilatın dəyər və məqsədlərinə uyğun gələn şəxsləri axtardıqları üçün strateji işə qəbul bir sənətə çevrilir. Rəqabətli kompensasiya paketləri istedadın saxlanmasında mühüm rol oynayır. İşçilərin nəinki ədalətli kompensasiya almasını, həm də töhfələrinə görə tanınmasını təmin etmək rəqabətli işgötürənin əlamətidir. İş-həyat balansının və çevik iş tənzimləməsinin təşviqi işçilərin məmnunluğunun artırılmasında güclü bir vasitə kimi ortaya çıxır. İşçilərin rifahına üstünlük verən müəssisələr yüksək istedadı saxlamaq və rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün daha yaxşı təchiz olunmuşdur.

Əvvəllər mənəvi öhdəlik kimi qəbul edilən *davamlılıq* indi rəqabət qabiliyyətliliyini qoruyub saxlamaq istəyən qeyri-neft sənaye müəssisələri üçün strateji zərurət kimi meydana çıxıb. Bu öhdəlik ətraf mühit və sosial məsuliyyət, yaşıl istehsal, enerji səmərəliliyi və davamlı təchizat

zəncirinin idarə edilməsini əhatə edir. Davamlılıq söylərində ekoloji və sosial məsuliyyət ön plandadır. Müəssisələrin ekoloji və sosial problemlərin həllində getdikcə fəal rol oynaması gözlənilir. Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM) təşəbbüsləri icmalara və ümumilikdə cəmiyyətə müsbət töhfə vermək vasitəsinə çevrilir. Ədalətli əmək standartları və şəffaf əməliyyatlar daxil olmaqla, etik biznes təcrübələri müəssisənin nüfuzunu və maraqlı tərəflərin etibarını daha da artırır [4, s.21].

Yaşıl istehsal və enerji səmərəliliyi təkcə davamlılığa deyil, həm də xərclərə qənaətə töhfə verən iki sütundur. Enerji səmərəli texnologiyaların və tullantıların azaldılması təcrübələrinin qəbulu enerji istehlakını azaldır, əməliyyat xərclərini azaldır və ətraf mühitə təsirləri minimuma endirir. Davamlı təchizat zəncirinin idarə edilməsi tapmacanın son hissəsidir, burada məsuliyyətli mənbə və logistika təcrübələri bütün ekosistemin etik və ekoloji standartlara əməl etməsini təmin edir. Təchizat zəncirində şəffaflyq, davamlı mənbə və etik təchizatçı münasibətləri davamlılığa vahid yanaşmaya kömək edir.

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi və investisiyaları

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin mürəkkəb dünyasında inkişaf və rəqabətqabiliyyətlilik üçün zəruri olan maliyyə resurslarının təmin edilməsi çoxillik problemdir. Kapitala çıxışın effektivliyi və onun strateji şəkildə bölüşdürülməsi müəssisənin inkişaf qabiliyyətində mühüm rol oynayır.

Qeyri-neft sənaye müəssisələri tez-tez iqtisadi artımı və innovasiyaları təşviq etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra dövlət qrantları və stimullarından istifadə etmək imkanına malikdirlər. Bu qrantlar tədqiqat və inkişaf (R&D) qrantlarını, ixrac subsidiyalarını, vergi güzəştlərini və davamlı təcrübələrin mənimsənilməsi üçün qrantları əhatə edə bilər. Bu təşviqlərə daxil olmaq uyğunluq meyarlarını, müraciət prosedurlarını və uyğunluq öhdəliklərini hərtərəfli başa düşməyi tələb edir [5, s.40].

Özəl sektor investisiyaları qeyri-neft sənaye müəssisələri üçün güclü kapital mənbəyi kimi xidmət edir. Müəssisə kapitalistləri, mələk investorlar, özəl kapital şirkətləri və strateji tərəfdaşlar özəl sektor investisiyaları üçün potensial imkanlardır. Bu cür investorları cəlb etmək üçün cəlbəedici biznes nümunəsi, möhkəm inkişaf strategiyası və investisiyanın rəqabət qabiliyyətinə necə töhfə verəcəyini aydın şəkildə ifadə etmək lazımdır.

Bank kreditləri, kredit xətləri və kommersiya kreditləri kimi ənənəvi maliyyələşdirmə variantları kapitala çıxış üçün ayrılmaz olaraq qalır. Bu mənbələr dövriyyə kapitalı, infrastrukturun inkişafı və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi üçün əsas likvidliyi təmin edir. Düzgün maliyyələşdirmə variantının seçilməsi faiz dərəcələrinin, ödəmə şərtlərinin və girov tələblərinin diqqətlə qiymətləndirilməsini tələb edir.

Effektiv kapitalın bölüşdürülməsi ciddi İncə Investisiya Gəlirinin (ROI) təhlilindən asılıdır. Müəssisələr potensial layihələri və ya təşəbbüsləri həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə gözlənilən gəlirləri baxımından qiymətləndirməlidirlər. Bu, gəlirin yaradılması, xərclərə qənaət və riskə uyğunlaşdırılmış gəlirlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsini tələb edir. Ayдын və əlverişli ROI olan təşəbbüslərə üstünlük verilməlidir.

Riskin qiymətləndirilməsi kapitalın bölüşdürülməsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Müəssisələr bazar dəyişkənliyi, texnoloji risklər, tənzimləmə dəyişiklikləri və rəqabət dinamikası kimi amilləri nəzərə alaraq hər bir rəqabətqabiliyyətlilik təşəbbüsü ilə bağlı riskləri qiymətləndirməlidir. İncə Investisiyaların qorunması üçün risklərin azaldılması strategiyalarının və fəvqəladə hallar planlarının yaradılması vacibdir.

Büdcə planlaşdırması effektiv kapitalın bölüşdürülməsinin təməl daşığıdır. Bu, hər bir təşəbbüs üçün spesifik büdcələrin müəyyənəşdirilməsini, maliyyə resurslarının strateji prioritetlərə uyğun olaraq bölüşdürülməsini təmin etməyi nəzərdə tutur. Ciddi büdcə monitorinqi və dövri təhlillər maliyyə intizamını qorumağa və resurslardan optimal şəkildə istifadə olunmasını təmin etməyə kömək edir [5, s.42].

Xülasə, maliyyələşdirmə və investisiyalar qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlilik söylərinin can damarıdır. Hökumət stimulları, özəl sektor investisiyaları və maliyyələşdirmə variantları vasitəsilə kapitala çıxış artımı gücləndirmək üçün çox vacibdir. Bununla belə, ROI

təhlili, risklərin qiymətləndirilməsi və dəqiq büdcə planlaşdırması ilə idarə olunan bu maliyyə resurslarının ağıllı şəkildə bölüşdürülməsi eyni dərəcədə vacibdir. Maliyyələşdirmə və investisiyanın hər iki aspektini mənimsəməklə, qeyri-neft sənaye müəssisələri bugünkü biznes mühitinin mürəkkəbliklərini idarə edə və davamlı rəqabət qabiliyyəti və uğur üçün mövqə tuta bilirlər.

Qeyri-neft sənaye müəssisələrində çətinliklərin aradan qaldırılması

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin dinamik mənzərəsində problemlər çoxdur. Bu müəssisələr qlobal iqtisadi tərəddüdlər, tənzimləmə maneələri və texnoloji pozulmalar ilə qeyd olunan mürəkkəb ərazidə hərəkət edir. Belə bir mühitdə inkişaf etmək üçün onlar təkcə bu çətinlikləri azaltmaq deyil, həm də onları davamlılıq və inkişaf üçün mövqeləndirən strategiyaları qəbul etməlidirlər.

Qeyri-neft sənaye müəssisələri mahiyyətcə qlobal iqtisadiyyatla bağlıdır. Onlar tez-tez iqtisadi dalğalanmaların, o cümlədən tənəzzüllərin, valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin və ticarətin pozulmasının təsiri ilə mübarizə aparırlar. Bu amillər tədarük zəncirlərini poza, məhsul və ya xidmətlərə tələbatə təsir edə və maliyyə sabitliyini poza bilər.

Tənzimləmə mənzərəsi qeyri-neft sənaye müəssisələri üçün daimi problem mənbəyidir. Ətraf mühit standartları, sağlamlıq və təhlükəsizlik, ticarət müqavilələri və vergilərlə bağlı daim inkişaf edən qaydalara uyğunluq vacibdir, lakin çox vaxt mürəkkəb və baha başa gəlir. Tənzimləmə dəyişiklikləri əməliyyatlarda əhəmiyyətli düzəlişlər tələb edə bilər və gəlirlilik üçün risklər yarada bilər [1, s.15].

Texnoloji innovasiyaların və rəqəmsal transformasiyanın sürətli tempi ənənəvi biznes modelərini poza bilər. Qeyri-neft sənaye müəssisələri texnologiyaları bilən startapların rəqabəti ilə üzləşə bilər və ya yeni istehsal üsullarına və avtomatlaşdırma texnologiyalarına uyğunlaşmalı olur. Mövcud aktivlərin və işçi qüvvəsinin aktuallığını qoruyarkən bu dəyişikliklərə əməl etmək çətin ola bilər.

Sağlam risklərin idarə edilməsi problemlərin həlli üçün əsasdır. Müəssisələr potensial iqtisadi, tənzimləyici və texnoloji riskləri müəyyən edərək hərtərəfli risk qiymətləndirmələri aparmalıdırlar. Fövqəladə hallar planlarının və risklərin azaldılması strategiyalarının hazırlanması mənfi hadisələrin təsirini minimuma endirməyə kömək edir. Buraya tədarük zəncirlərinin şaxələndirilməsi, valyuta dəyişkənliyinə qarşı hedcinq və ya adekvat maliyyə ehtiyatlarının saxlanması daxil ola bilər.

Uyğunlaşma çətinliklər qarşısında rəqabət qabiliyyətinin təməl daşıdır. Qeyri-neft sənaye müəssisələri çevik olmalı və bazar dəyişikliklərinə cavab verməlidir. Bu, mütəmadi olaraq bazar dinamikasının, müştəri seçimlərinin və yaranan tendensiyaların qiymətləndirilməsini əhatə edir. Müəssisələr, istər məhsul təkliflərini yenidən konfigurasiya etməklə, istər yeni bazarları kəşf etməklə, istərsə də dağıdıcı texnologiyalardan istifadə etməklə, zəruri hallarda dönməyə hazır olmalıdırlar [8, s.22].

Davamlı təkmilləşdirmə problemlərin həllinə proaktiv yanaşmadır. Müəssisələr innovasiya və mükəmməllik mədəniyyətini inkişaf etdirməli, işçiləri səmərəsizliyi müəyyən etməyə və təkmilləşdirmələr təklif etməyə təşviq etməlidir. Bu, zəif istehsal təcrübələrini, prosesin optimallaşdırılmasını və ya tədqiqat və inkişafa investisiyaları əhatə edə bilər. Qeyri-neft sənaye müəssisələri əməliyyatları daim təkmilləşdirməklə səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətini artırma bilər.

Nəticə olaraq, qeyri-neft sənaye müəssisələri iqtisadi dalğalanmalardan və tənzimləmə mürəkkəbliyindən tutmuş texnoloji pozulmalara qədər çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər. Bununla belə, bu çətinliklər keçilməz maneələr olmamalıdır. Risklərin ciddi şəkildə idarə edilməsi, bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşma və davamlı təkmilləşdirmə öhdəliyi sayəsində bu müəssisələr nəinki çətinliklərin öhdəsindən gələ, həm də daim inkişaf edən sənaye mənzərəsində davamlı və rəqabətə davamlı oyunçular kimi mövqelərini göstərə bilirlər.

Nəticə

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin mürəkkəb qobelenində rəqabətqabiliyyətliliyə can atmaq həm çağırışlarla, həm də imkanlarla əlamətdar olan uzunmüddətli prosesdir. Əməliyyat mükəmməlliyi istehsal proseslərinin sadələşdirilməsi, keyfiyyətə nəzarətin gücləndirilməsi və xərclərin

azaldılması tədbirlərinin tətbiqi səmərəlilik və rəqabət qabiliyyətinin əsasını təşkil edir. İnnovasiya və texnologiyanın mənimsənilməsi tədqiqat və inkişafa sərmayə qoyuluşu, Sənaye 4.0 texnologiyalarının tətbiqi və əqli mülkiyyətin qorunması müəssisələrə innovasiyalar və inkişaf etmək imkanı verir.

Bazarın genişlənməsi və diversifikasiyası yeni bazarlara çıxmaq, məhsul və ya xidmət təkliflərini genişləndirmək və strateji tərəfdaşlıq qurmaq yolu ilə böyümə və dayanıqlılığa qapılar açır. İşçi qüvvəsinin inkişafı bacarıqların artırılması, işçilərin işə cəlb edilməsi və istedadların əldə edilməsi və saxlanması bacarıqlı və motivasiyalı işçi qüvvəsini yetişdirir və bu, rəqabətə davamlılıq mənbəyidir.

Ətraf mühit və sosial məsuliyyət, yaşıl istehsal və davamlı təchizat zəncirinin idarə edilməsi müəssisənin uzunmüddətli davamlılıq və rəqabət qabiliyyətinə sadıqlığını vurğulayır. Hökumət qrantları, özəl sektor investisiyaları və maliyyələşdirmə variantları vasitəsilə kapitalla çıxış və onun ROI təhlili, risklərin qiymətləndirilməsi və büdcə planlaşdırması vasitəsilə strateji şəkildə bölüşdürülməsi rəqabət qabiliyyətinin maliyyə əsasını təşkil edir. Qlobal iqtisadi dalğalanmaların, tənzimləyici maneələrin və texnoloji pozulmaların yumşaldılması bacarıqlı risklərin idarə edilməsi, bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşma və davamlı təkmilləşdirmə öhdəliyi tələb edir.

Rəqabətlik prosesinin mərkəzində davamlı təkmilləşmə və uyğunlaşma etikası dayanır. Dəyişikliyin daimi olduğu bir mühitdə qeyri-neft sənaye müəssisələri çevik qalmalı, rəyləri qəbul etməli və öz əməliyyatlarının bütün istiqamətlərini təkmilləşdirməyə sadıq olmalıdırlar. Məhz bu amansız təkmilləşdirmə öhdəliyi sayəsində onlar nəinki yaranan problemləri həll edə, həm də daim inkişaf edən mənzərədə gələcəklərini fəal şəkildə formalaşdırmağa bilirlər.

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin gələcək perspektivləri həm perspektivlidir, həm də tələbkardır. Qlobal bazarlar inkişaf etməyə davam etdikcə, bu müəssisələr özlərini fürsət və rəqabət qovşağında tapacaqlar. İnnovasiya, davamlılıq və çevik strategiyaları əhatə edən inkişaf etmək üçün yaxşı mövqe tutacaqlar.

Davam edən rəqəmsal transformasiya uyğunlaşma və çeviklik tələb edəcəkdir. Məlumatların avtomatlaşdırmanın və süni intellektin gücündən istifadə edən müəssisələr təkcə səmərəliliyi artırmayacaq, həm də inkişaf və diversifikasiya üçün yeni imkanlar yaradacaqdır. Davamlılıq seçim olmaqdan çıxacaq və ilkin şərtə çevriləcək. Ekoloji və sosial məsuliyyəti öz DNT-lərinə birləşdirən müəssisələr təkcə riskləri azaltmaqla yanaşı, şüurlu istehlakçılar və investorlar arasında rezonans doğuracaqdır.

Xülasə, qeyri-neft sənaye müəssisələri üçün rəqabətqabiliyyətliliyə aparan yol çoxşaxəlidir və strategiya, innovasiya, uyğunlaşma və mükəmməlliyə sadıqlığı əhatə edən vahid yanaşma tələb edir. Bu müəssisələr qarşıdakı dinamik mənzərəni seyr etdikcə, onların təkcə rəqabət aparmaq deyil, həm də firavan və davamlı gələcəyə doğru yol açmaq potensialı var.

ƏDƏBİYYAT

1. Aiginger K., Bärenthaler-Sieber S., Vogel J. Competitiveness under New Perspectives, Work Package 301 MS46 “Research paper competitiveness under new perspectives” Working Paper no 44, 2011.
2. Aliyev, S. Problems of the Azerbaijani Economy Diversification in Modern Conditions. 10.2991/assehr.k.210322.081. 2021.
3. Babayev B., Main Directions of The Non-oil Export Sector in Azerbaijan. THE JOURNAL OF ECONOMIC SCIENCES: THEORY AND PRACTICE, V.77, # 1, 2020, pp. 92-99.
4. Growing the non-oil ECONOMY, Asian Development Bank, 6 ADB Avenue, Mandaluyong City, 1550 M, 2015.
5. Improving the Competitiveness of SMEs through Enhancing Productive Capacity. United Nation, New York and Geneva, 2005.
6. Karimov R., Development of Non-Oil Sector in Azerbaijan: Tendencies and Opportunities. Journal of Business & Economic Policy Vol. 2, No. 2; June 2015.

7. Khan, M. S., & Goldstein, M. (1982). “II Industrial Country Income Growth and Non-Oil Developing Countries’ Exports”. In Effects of Slowdown in Industrial Countries on Growth in Non-Oil Developing Countries. USA: International Monetary Fund. Retrieved Oct 10, 2023, from <https://doi.org/10.5089/9781557750624.084.ch002> 45p
8. Klein N., The Linkage between the Oil and the Non-oil Sectors—A Panel VAR Approach, International Monetary Fund, 2009.
9. OECD (2019), Azerbaijan: Driving Diversification through Strengthened and Entrepreneurship, OECD Publishing, Paris.
10. Riti J.S., Gubak H.D., Madina D.A. Growth of Non-Oil Sectors: A Key to Diversification and Economic Performance in Nigeria. Public Policy and Administration Research, ISSN 2224-5731(Paper) ISSN 2225-0972(Online). Vol.6, No.3, 2016.

Эльгун Заур оглы Рустамлилар
Бакинский Государственный Университет, магистр
elgun.rustamlilar45@gmail.com

Научный руководитель: с/п Ламан Эльхан кызы Азизова
Бакинский Государственный Университет,
кафедра “Финансов и менеджмента”

Пути повышения конкурентоспособности предприятий нефтефтяной промышленности

Резюме

Цель исследования – изучить и проанализировать стратегии, применяемые для повышения конкурентоспособности предприятий нефтефтяной промышленности.

Методология исследования. В исследовании используется комплексный подход, включающий обзор литературы, тематические исследования и анализ данных.

Прикладное значение исследования. Результаты этого исследования дают практическое представление о повышении конкурентоспособности нефтефтяных отраслей, политиков и заинтересованных сторон.

Результаты исследования. Результаты этого исследования подчеркивают важнейшие стратегии повышения конкурентоспособности в нефтефтяных отраслях.

Оригинальность и научная новизна исследований. Это исследование добавляет оригинальности существующему массиву знаний, предлагая всестороннее и многоплановое исследование стратегий конкурентоспособности нефтефтяных отраслей. Научная инновация в этом исследовании заключается в комплексном подходе, который сочетает в себе различные методологии и источники для создания всестороннего понимания предмета.

Ключевые слова: конкурентоспособность, нефтефтяные отрасли, операционная производительность, расширение рынка, развитие рабочей силы.

Elgun Zaur Rustamlilar
Baku State University, master
elgun.rustamlilar45@gmail.com

Scientific director: S/I Laman Elkhan Azizova
Baku State University, Department of Finance and Management

Ways to increase the competitiveness of non-oil industrial enterprises

Summary

The purpose of the study is to investigate and analyze the strategies applied to increase the competitiveness of non-oil industrial enterprises.

Research methodology. The study uses a comprehensive approach including literature review, case studies and data analysis.

Applied significance of the study. The findings of this study provide practical insights into enhancing competitiveness for non-oil industries, policy makers and stakeholders.

Results of the study. The findings of this study highlight critical strategies for enhancing competitiveness in non-oil industries.

Originality and scientific innovation of research. This study adds originality to the existing body of knowledge by offering a comprehensive and multidimensional examination of competitiveness strategies for non-oil industries. The scientific innovation in this research lies in the comprehensive approach that combines different methodologies and sources to create a comprehensive understanding of the subject.

Key words: *competitiveness, non-oil industries, operational output, market expansion, workforce development.*

UOT 631. 47. 581

Vəfa Eldar qızı TAĞIYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim
nurana.tagizade@mail.ru
10.30546/4.71.2023.152

ARAN İQTİSADI-COĞRAFI RAYONUNUN YANACAQ-ENERJİ RESURSLARI MURADXANLI NEFT YATAĞI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - neftin iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətini və sənayenin gəlirli sahələrindən biri olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycanda enerji resurslarının inkişafının qısa tarixinin araşdırılması və perspektiv inkişaf imkanlarının tədqiqi yolu ilə neft çıxarılmasında və emalında istismarda olan neft quyularının potensial imkanlarının araşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiq edilən problemə kompleks və sistemli yanaşma, neft sənayesinin tarixinin analizi, elmi-texniki amillərin təbiiq ilə enerji resurslarının istismarına təsirinə təhlili, habelə neft quyularının potensial ehtiyatlarının hesablanması ilə bağlı müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın təbiiq əhəmiyyəti - əldə olunan nəticələrdən karbohidrogen ehtiyatlarının mənim-sənilməsi üçün əlverişli olan ərazilərin müəyyən olunmasında, neft yataqlarının müəyyən olunub sənayedə təbiiq olunmasında, habelə elmi-metodoloji və praktiki məsələlərin həllində istifadə olunma bilər.

Tədqiqatın nəticələri - elmtutumlu və gəlirli sahə olduğunu əldə əsas tutaraq ölkədə neft sənayesinin səmərəli və perspektivli inkişafını təmin edən tövsiyə, metod və təkliflərin hazırlanıb sınaqdan keçirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Azərbaycanda neft ehtiyatlarının sənaye üsulu ilə çıxarılmasının inkişaf tarixi, onun iqtisadiyyatın inkişafındakı rolu, istismarı və potensial göstəriciləri, yataqların geoloji quruluşu, istismarı araşdırılmışdır. Geoloji tədqiqatlar aparılması yolu ilə yeni-yeni neft quyularının tapılıb aşkar olunması, yeni texnologiyaların təbiiq ilə quyuların neft ehtiyatlarının hesablanması və buradan çıxarılan neftdən nə qədər gəlir əldə etməyin mümkünlüyünün hesablanması elmi yenilik kimi dəyərləndirilə bilər.

Açar sözlər: *neft, qaz, enerji resursları, təbii sərvət, energetika, elektrik.*

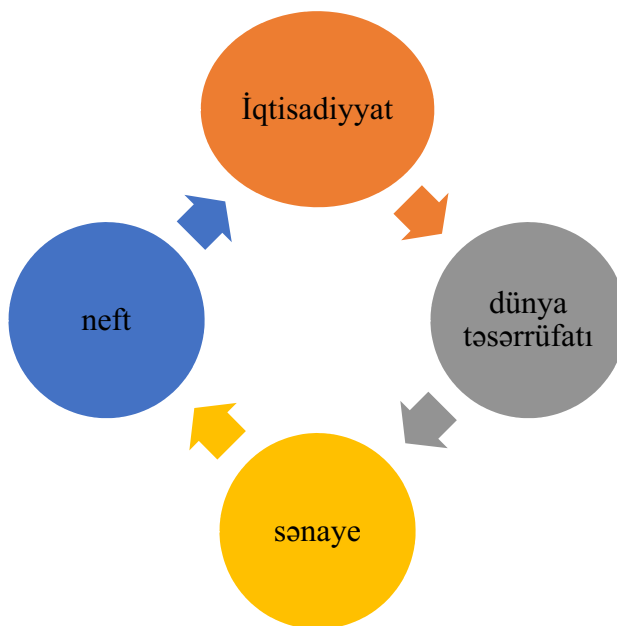
Giriş

Azərbaycan Respublikası və xalqı global bir dünyada yaşayır. Qlobal dünyanın əsasını iqtisadiyyat təşkil edir. İqtisadiyyat isə durmadan inkişaf edir. Sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatın əsasını dünya təsərrüfatı təşkil edir. Zəncirvari inkişaf edən təsərrüfatda əsas pay sənayeyə məxsusdur. Sənaye təsərrüfatın aparıcı sahəsi olmaq etibarə ilə yanacaq-enerji resurslarına arxalanır. Yanacaq enerji resurslarında əsas potensial neftə məxsusdur.

Azərbaycan Respublikası zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətlər səltənətinə malikdir. Bu zəngin resurs potensiallarından biri də karbohidrogen ehtiyatlarıdır. Karbohidrogen ehtiyatlarının ən başlıca sahəsi olan neft həm Respublikanın, həm də Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun iqtisadiyyatının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Təsərrüfatın mühüm sahəsi olan sənayenin əsas yanacaq-enerji resursu sayılan neft çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Zaman-zaman neftdən müxtəlif vasitələr üçün istifadə edilmişdir. İstər müxtəlif sənaye müəssisələrinin inkişafında, istərsə də təsərrüfatın digər sahələrində neftin xüsusi çəkisi olmuşdur. [3, s. 98]

Azərbaycan Respublikası qədim zamanlardan neft ölkəsi kimi tanınmışdır. Quruda və suda hasil olunan neft müxtəlif areallarda yayılmışdır. Bu yataqların əksəriyyəti Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun payına düşür. Rayonda müxtəlif dövrlərə təsadüf edən neft yataqları aşkar edilmişdir. Bu neft yataqları müxtəlif dərinliklərdə aşkar olunub istismara verilmişdir. Müxtəlif geoloji quruluşa malik olan bu yataqlar müxtəlif struktura malikdir. Aran iqtisadi-coğrafi rayonu neft yataqlarının

istismarına və hasilatına görə Respublikada ikinci yerdə durur. Respublikada hasil olunan neftin 26 % -i bu rayonun payına düşür. Burada olan neft yataqları 1930-cu ildən istismar olunmağa başlanmışdır. Son zamanlara qədər istismarda olan neft yataqları Kürövdağ, Mişövdağ, Neftçala, Qalmaz, Muradxanlı, Mollakənd, Kürsəngidir. Yuxarıda adları qeyd olunan neft yataqları əsasən Mezazoy erasına aiddir. Yanacaq-energetika kompleksinin inkişafında məhz bu ərazidən çıxan neftin böyük əhəmiyyəti vardır. Rayonda əsas ixtisaslaşmış sahələrdən biri də neftçixarmadır. Ərazidə istismar olunan neft yatağında neft müxtəlif üsullarla çıxarılır.

Dünya təsərrüfatı

Hələ ilk zamanlarda, yəni 1936-1937-ci illərdə alim və mütəxəssislər tərəfindən İmişli rayonu Muradxanlı kəndi ərazisindəki Muradxanlı neft yatağı haqqında ilkin olaraq elmi praqnozlar verilməyə başlanmışdır. Sonralar bu praqnozların sübut olunması üçün müxtəlif elmi və praktiki araşdırmalar aparılmışdır. Müxtəlif illərdə bir çox alimlər burada yataqların hətta 6-7 km dərinlikdə olması barədə mülahizələr irəli sürmüşdür. [7 s 129]

Muradxanlı neft yatağı

Olduqca mürəkkəb geoloji xüsusiyyətlərə və tektonik quruluşa malik olan Muradxanlı neft yatağı uzun müddət çoxsaylı geoloqların, coğrafiyaşünasların və alimlərin nəzər və diqqətini cəlb etmiş və onlar bu aktiv neft yatağı haqqında müxtəlif mülahizələr söyləmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta müasir dövrdə də yatağın geoloji xarakteristikası barəsində tam olaraq elmi faktlara söykənən fikir yürütmək mümkün deyil.

Lakin ilkin olaraq Muradxanlı neft yatağı və onun geoloji quruluşu, eyni zamanda tektonik xüsusiyyətləri haqqında Azərbaycan Respublikasının görkəmli geoloq alimi, akademik Ş.F. Mehdiyev indiyə qədərki praqnozları ümümləşdirərək yekun qərar qəbul etmişdir.

Belə ki, 1968-ci ildən etibarən Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati rayonu olan İmişlinin şimal-qərb zonasında Kür çayının sağ sahilləri boyunca yerləşən Muradxanlı neft yatağının geoloji quruluşu, seysmikliyi, tektonik xüsusiyyətləri və qravimetrik, eyni zamanda maqnitimetrik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq artıq qazma işlərinin başlanılmasına dair qərar qəbul olunmuşdur. Yatağın uzunluğu 15 km, eni isə 11 km məsafəni əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Muradxanlı neft yatağı Azərbaycanda ən dərin və ən qədim neft yatağı hesab olunur. [5, s. 78]

Muradxanlı neft yatağı (ilk neft quyusu)

Aparılan qazma işlərindən sonra yataqda 1971-ci ilin mayında qazılan 5 sayılı quyudan 3761-3798 metr dərinlikdə ilkin olaraq sənaye əhəmiyyətli neft əldə olunmağa başlanılmışdır. Bütün bu nailiyyətlərdən sonra Respublikada ilk dəfə olaraq mürəkkəb geoloji quruluşa malik olan Muradxanlı neft yatağında vulkanik mənşəli, həmçinin üst təbəşir dövrünün çöküntülərindən əmələ gəlmiş neft aşkar olunub istismara verilmişdir. Sonralar yataqda digər neft quyuları da fəaliyyətə başladı. Beləliklə, yataqda olan 53, 58 sayılı digər quyulardan da gün ərzində 300-350 ton olmaq etibarını ilə yüksək hasilatlı neft əldə olunmağa başladı. [6, s. 76]

Muradxanlı neft yatağında neftdən başqa qaz da hasil olunur. Burada təxminən 500 min m³ qaz hasil edilmişdir ki, bunun da əksər hissəsi daxili ehtiyaclara sərf olunmuşdur.

Beləliklə, aparılan yüksək keyfiyyətli qazma işlərindən sonra Muradxanlı neft yatağında 138 quyuyu qazılıb istismara verilmişdir. Bunlardan 78 quyuyu kəşfiyyat quyusu kimi fəaliyyətə başlamışdır. Uzun illər ərzində istismar olunan bu yataq bu gün də öz aktuallığını itirməmiş, sənaye əhəmiyyəti və hasil olunan neftin maya dəyərinə görə Respublikamızın quru ərazisində yerləşən bir sıra neft yataqlarından üstün olması ilə səciyyəlidir. Hazırda Muradxanlı neft yatağı iriləşdirilmiş neft yatağı kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Yataqda elektrik təchizatı, neftin hazırlanması sahəsi, mexaniki təmir sahəsi, quyuların əsaslı və cari təmiri sahəsi və neft-qazçıxarma sahəsi fəaliyyət göstərir. Muradxanlı yatağındakı sürətli istismar işlərindən sonra burada olan neftin tükənməsi barədə fikirlər müasir zamanların müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. [2, s. 134]

Muradxanlı neft buruğunun işləmə mexanizmi

Nəticə

Məqalədə Azərbaycanın neft səltənəti o, cümlədən Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun İmişli inzibati rayonunun tərkibindəki Muradxanlı kəndində yerləşən Muradxanlı neft yatağı və onun istismarı haqqında statistik rəqəmlərə və elmi mənbələrə əsaslanan məlumatlar verilmişdir. Neft quyusunun ehtiyat mənbəyi və onun iqtisadi əhəmiyyəti ətraflı şəkildə şərh edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2004- 2008-ci illər): Tammətənlı elektron materiallar məcmuəsi.- Bakı, 2007.- 204 s.
2. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2010. səh 410.
3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. ARDSK.
4. Azərbaycan regionları. Bakı 2017 ARDSK. səh. 806.
5. Azərbaycan kənd təsərrüfatı. Bakı, 2017 ARDSK səh. 608.
6. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. N.Ə.Paşayev, N.H. Əyyubov, Z. N.Eminov. 2010. s. 416.
7. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. III cild. regional coğrafiya. 2015. s. 438.
8. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. 2010. S. 470 A.A.Nadirov, Q.Ş.Məmmədov, R.M. Məmmədov, V.Ə.Əfəndiyev.
9. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. III cild. fiziki coğrafiya. 2015. s. 421.
10. Azərbaycan Respublikası konstruktiv coğrafiyası. III hissə. Bakı, 2000. s. 436.

Вафа Элдар кызы Тагиева
Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет, старший преподаватель

Аранский Экономический Географический Район топливо-энергетические ресурсы Мурадханлинское Нефтяное Месторождени

Резюме

Цель исследования - изучить краткую историю освоения энергетических ресурсов в Азербайджане с учетом важности нефти в развитии экономики и того факта, что она является одной из прибыльных отраслей промышленности, а также потенциальных возможности эксплуатации нефтяных скважин в добыче и переработке нефти путем изучения перспективных возможностей разработки.

Методология исследования – комплексный и системный подход к исследуемой проблеме, анализ истории нефтяной отрасли, анализ влияния на эксплуатацию энергетических ресурсов с применением научно-технических факторов, а также различных методов, связанных с расчетом использованы потенциальные запасы нефтяных скважин.

Прикладная значимость исследования - полученные результаты могут быть использованы для определения районов, пригодных для разработки ресурсов углеводородов, выявления месторождений нефти и их промышленного использования, а также для решения научно-методических и практических задач.

Результатами исследования - являются подготовка и апробация рекомендуемых методов и предложений, обеспечивающих эффективное и перспективное развитие нефтяной отрасли страны, исходя из того, что отрасль является наукоемкой и прибыльной отраслью.

Оригинальность и научная новизна исследования - Исследованы история развития промышленной добычи запасов нефти в Азербайджане, ее роль в развитии экономики, эксплуатационные и потенциальные показатели, геологическое строение и эксплуатация месторождений. подсчет запасов нефти скважин и расчет возможности получения дохода от добытой нефти можно оценить как научную инновацию.

Ключевые слова: *нефть, газ, энергоресурсы, природные ресурсы, энергия, электроэнергия.*

Vafa Eldar Tagiyeva

Azerbaijan State Pedagogical University, senior lecturer

Aran Economic Geographical District fuel energy resources Muradkhanli Oil Field

Summary

The purpose of the study - is to examine the short history of the development of energy resources in Azerbaijan, taking into account the importance of oil in the development of the economy and the fact that it is one of the profitable fields of industry, and the potential opportunities of oil wells in operation in oil extraction and processing through the study of prospective development opportunities.

Research methodology - complex and systematic approach to the investigated problem, analysis of the history of the oil industry, analysis of the impact on the exploitation of energy resources with the application of scientific and technical factors, as well as various methods related to the calculation of potential reserves of oil wells were used.

Application importance of the research - the obtained results can be used to determine the areas suitable for hydrocarbon resources exploitation, to identify oil fields and apply them in industry, as well as to solve scientific-methodological and practical issues.

The results of the research - are the preparation and testing of recommended methods and proposals that ensure the efficient and promising development of the oil industry in the country, based on the fact that the industry is a science-intensive and profitable field.

The originality and scientific novelty of the research.- The history of the development of the industrial extraction of oil reserves in Azerbaijan, its role in the development of the economy, exploitation and potential indicators, the geological structure and exploitation of the deposits were investigated. calculation of oil reserves of wells and calculation of the possibility of obtaining income from the extracted oil can be evaluated as a scientific innovation.

Key words: *oil, gas, energy resources, natural resources, energy, electricity.*

UOT 330

Tükəzban Qurban qızı QASIMLI
“Naxçıvan” Universiteti, dissertant
tukazban.qasimli@mail.ru
ORCID NO: 0000-0002-5569-0227
10.30546/4.71.2023.115

PROQRAMLAŞDIRMA – DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMƏLLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – ölkənin, onun regionlarının iqtisadi sisteminin inkişafında dayanıqlı inkişafın formalaşma proseslərinin müəyyənəşdirilməsi, o cümlədən davamlı iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsində proqramlaşdırmanın rolunun dəqiqləşdirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – müşahidə, qruplaşdırma, zəncirvari əlaqə metodlarından istifadə olunması.

Tədqiqatın nəticələri – proqramlaşdırma fəaliyyətinin mahiyyətinin sistemli şəkildə araşdırılması, onun ölkənin (regionun) iqtisadi inkişafının dayanıqlılığına təsir edən amil və komponentlərinin çoxvariantlı şəkilləndirilməsi, proqramlaşdırmanın obyektlərinin dayanıqlılıq üsulları bazasında seçiminin həyata keçirilməsi.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – proqramlaşdırma fəaliyyətinin üsul və vasitələrinin bazasında iqtisadi sistemin sahə və istiqamətləri üzrə tətbiq qaydaları və xüsusiyyətləri haqqında informasiyanın ümumiləşdirilməsi, proqramlaşdırmanın ayrı-ayrı əlamətlərinin vahid müstəvidə birləşdirilməsi əsasında araşdırılan problemə kompleks yanaşmanın təmin edilməsi.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – ümumilikdə ölkə, o cümlədən onun regionları üzrə müxtəlif miqyaslı proqramlaşdırma tədbirlərinin hazırlanaraq istifadəyə verilməsi, Dövlət və digər proqram növlərinin təcrübədə tətbiqi, tədqiqat obyektlərinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması şərtlə sistemli araşdırmaların aparılmasının mümkünüyü.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, proqramlaşdırma, iqtisadi sistem, proqramlaşdırma növləri, proqramlaşdırma miqyası, Azərbaycan Respublikası.*

Giriş

Hər bir ölkə xüsusi sosial-iqtisadi və digər inkişaf yönələri ilə dünya arenasında özünü nümayiş etdirməkdədir. Müvafiq proseslərin sistemlilik və komplekslik, öncədən düşünülmüş təmərkləşmə və regional (ölkəmiqyaslı) ixtisaslaşma, öz-xərcini ödəmə və özünümaliyyətləşdirmə, səmərəlilik və optimallıq, fəaliyyətin planlaşdırılması və ölkənin iqtisadi sisteminin irəliləməsi və yenilənməsinin proqramlaşdırılması, ahəngdar təkamül və digər prinsiplər əsasında araşdırılması ön-cül addımlardan hesab edilməkdədir.

Cəmiyyətin təkamülünü özündə əks etdirən çoxamilli tədqiqatlarda araşdırılan “mənzillər” fərqli situativ elementlərlə müşayiət olunması öz növbəsində öyrənilən obyektin məzmun “genişlənmələri” və “yayılmalarının” zənginliyinin dərəcəsinə və səviyyələrini yüksəltməkdədir.

Digər tərəfdən, insan toplumunun təkamülü və müxtəlif məsələlərdə transformasiyasının, daha yüksək mərhələlərə keçidinin təmin edilməsində çoxsaylı amillərin təsiri mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Təhsil səviyyəsindən yeni məhsulların mənimsənilməsi imkanlarındak, ərazi yerquruluşu amillərindən təbii ehtiyatların mövcudluğundak, işçi heyətinin peşəkarlıq səviyyəsinin daim yüksəldilməsindən digər aidiyyəti ilə fərqlənən amillərdə olan parametrlər dayanıqlı iqtisadi inkişafın formalaşdırılmasında öz təsirləri ilə seçilməkdədir.

İqtisadi təcrübədən aydın olur ki, iqtisadi sistemin təşkili üzərində həyata keçirilən mütəmadi işlər cari və perspektiv dövrləri əhatə etməkdədir. Məhs bu sırada digər iqtisadi alət, vasitə və mexanizmlərlə yanaşı proqramlaşdırma adlanan istiqamətin rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

Düzdür, müasir dövrdə proqramlaşdırma termininin məzmunu və istifadə yönərində areal baxı-

mından xeyli genişlənmələr baş versə də (məsələn, informatika sahəsində proqramların işlənilməsi riyaziyyat, fizika, astronomiya və digər dəqiq və onlardan törəmə elmləri üzrə proqramların hazırlanması və s.), məqalədə bizi maraqlandıran istiqamət ölkənin (regionun) inkişafının proqramlaşdırılması, müxtəlif səviyyəli, miqyaslı və orientasiyalı dövlət və digər mənsubiyyətlə fərqlənən proqramların hazırlanmasıdır.

Proqramlaşdırma – iqtisadi məzmun müstəvisində

Proqramlaşdırma – ölkənin iqtisadi sisteminin tanıtım elementlərindən hesab olunmaqdadır. Onun haqqında daha aydın təsəvvürün yaradılması məqsədilə aşağıdakı bəndlərin sistemli şəkildə yerləşdirilməsinə diqqət yetirmək məqsəduyğun olardı:

- ✓ öncədən müəyyən edilmiş məqsədlər, dəqiqləşdirilmiş strateji kurs və taktiki addımların nəzərə alınması ilə dəqiqləşdirilmiş və müşahidə altına alınması nəzərdə tutulan ardıcıl “hərəkətlər sistemini” özündə birləşdirməkdir;
- ✓ həmin hərəkətlər bəlli məqsədlərə nailolma “xəritələrini” ifadə etməkdir;
- ✓ fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsi üzrə müəyyən olunan inkişaf kurslarının mahiyyətini özündə ehtiva etməkdir;
- ✓ idarəetmə xarakteri ilə yanaşı tənzimləmə xüsusiyyətlərini də tərənnüm etdirmiş olur;
- ✓ mikro və makrosəviyyələrdə spesifik nəticələrin əldə olunmasına şərait yaratmaqdadır;
- ✓ iqtisadi sistemin fəaliyyətinə təşkilati-idarəetmə və riyazi-planlaşdırma (hesablama) yönlərindən qiymət vəmək imkanlarına malikdir və s. [2; 280-281].

Iqtisadi sistemin, onun sahə və iqtisamətlərinin fəaliyyəti və təkamül yönlərinin proqramlaşdırılması özü-özlüyündə kifayət qədər əhatəli və mürəkkəb proses hesab olunmaqdadır. Onun tamənəli “hasilə” gətirilməsi çoxsaylı amillərin vahid müstəvidə konfigurativ birləşməsi nəticəsində mümkün olmaqdadır. Belə ki, iqtisadi, sosial, davranış-psixoloji, mədəni-mənəvi, dini, milli və digər amillərin hər birinin fərdi şəkildə dəqiqləşdirilmiş, uyğun qiymətləndirmələr həyata keçirilmiş səviyyələrinin vahid sistemin “pay bölgüsündə” iştirak şəkli və həcmi bir sıra hallarda məzmunca kifayət qədər fərqli “mənzərələrin” yaranmasına gətirib çıxarmaqdadır. Məsələn, “sosial element – iqtisadi alət (mexanizm)” tandeminin tərəflərinin birgə, qarşılıqlı təsirlər nəzərə alınmaqla nəzərdən keçirilməsi əhalinin yaşam tərzində, işçi qüvvəsinin peşəkarlıq səviyyələrinin yüksəldilməsində, fərdlərin (və ya ailələrin) həyatına maliyyə və digər resursların təsir etməsində fərqli situasiyaların formalaşmasına gətirib çıxarmaqdadır.

Bəhs olunan element birləşməsi ilə yanaşı fərqli müstəvilərdə əksini tapan müstəvilərin birgə təmsil olunması da proqramlaşdırmada mümkündür. Belə ki, yeni istehsalların mənimsənilməsi üzrə nəzərə çarpan qarşılaşdırmalar sırasında “fərdlərin (digər istehsalların) tələbi – istehsal subyektlərinin istismara verilməsi” tarazlığı mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bu faktla yanaşı proqramlaşdırmada aşağıdakılara da xüsusi diqqətin ayrılması zəruridir:

1) yeni, fəaliyyəti hər hansı tələbatın ödənilməsində bəlli əhəmiyyət kəsb edən subyektlərin istehsal həcmələrinin (hazır məhsul, yarımfabrikat, iş, xidmət, mallar və s. şəkildə olan) bir tərəfdən xammal-material bazasında uyğunlaşdırılması, digər tərəfdən isə “daxili istehlak – ixrac” müstəvisində optimal nisbətlərin qorunmasının təmin edilməsini ümdə vəzifə kimi nəzərdə tutmaqdadır;

2) yeni istehsalların yaradılması, yaxud artıq mövcud olanlarının imkanlarının genişləndirilməsi bu sahədə özünü ifadə edən çoxsaylı elementlərin (məsələn, məhsuldar qüvvələrin) intensiv və ekstensiv tərəqqilərinə səbəb olmaqdadır ki, bu da konkret halda əmək ehtiyatlarının (real işçi qüvvəsinin) ixtisas yiyələnməsi istiqamətləri üzrə mükəlləf olan təhsil ocaqlarının öhdəsinə vəzifələrin qoyulmasını tələb edir. Yaranan vəziyyətdə “istehsal subyektləri – ixtisaslara uyğun peşəkar işçi qüvvəsi” yönündə sistemli proqramlaşdırma işlərinə start verilməsini zəruriləşdirir;

3) hər hansı fəaliyyətlə məşğul olan işçinin sərf etdiyi əmək müqabilində (və ya malik olduğu əmlaka, icra etdiyi vasitəçilik, məsləhət və digər fəaliyyətlərə görə) əldə etdiyi gəlir həcmiminin müəyyən hissəsinin özünün sosial ehtiyaclarının qarşılınmasına yönəldilməsi proqramlaşdırmada artıq bir neçə amilin iştirakına diqqəti çəkməkdir. Bəhs etdiyimiz məsələdə nümunəvi marşrut

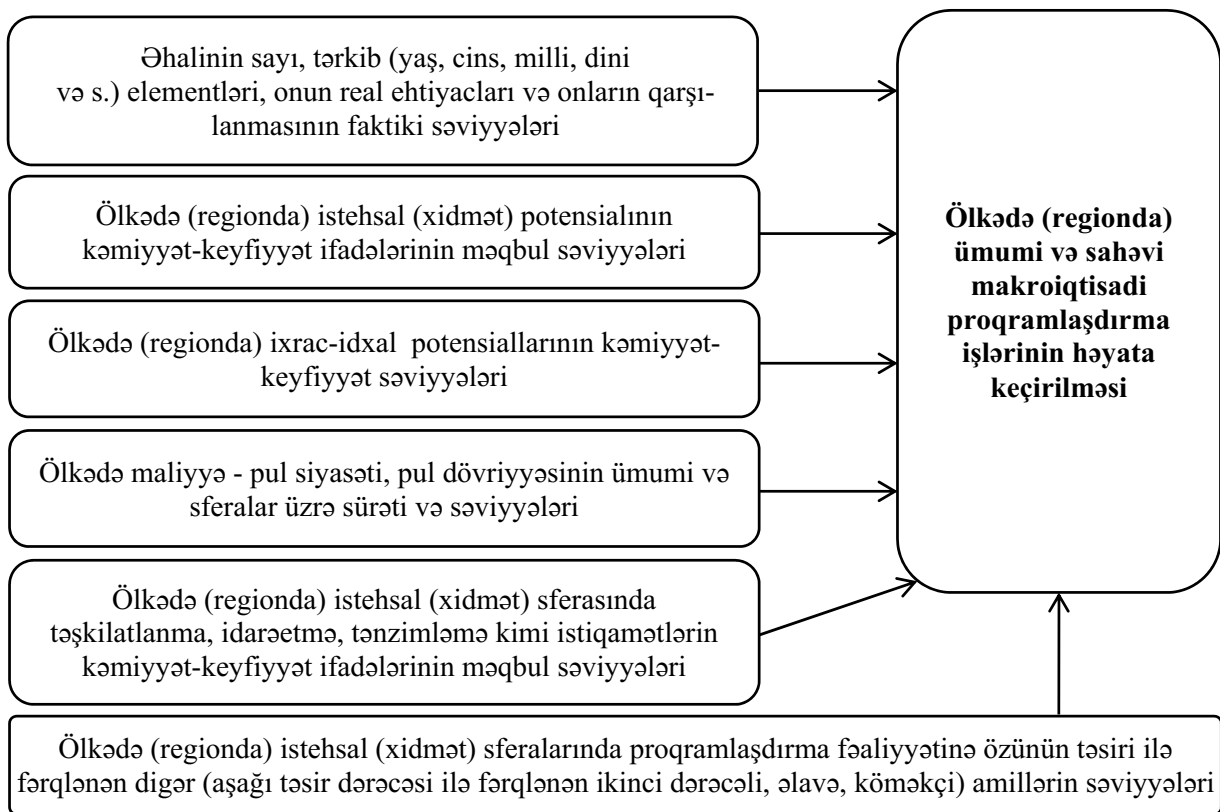
kimi “işçi qüvvəsi → faydalı əmək fəaliyyəti → gəlirin (əmək ödənişinin) əldə olunması → bu əsasda sosial ehtiyacların qarşılınması” qaydasında olan ardıcıl tamamlamadan istifadə oluna bilər və s.

Nəzərə alınmalıdır ki, “sosial ehtiyaclar” adı altında tək-cə ərzaq və geyim təyinatlı əmtəələr deyil, həm də mədəni-məişət, maarifləndirmə, asudə vaxtdan istifadə və s. istiqamətlər nəzərdə tutulmaqdadır. Beynəlxalq praktikada bəhs olunan məsələlərin öyrənilməsində Lorens ayrısı, Cinni əmsalı və digər spesifik göstəricilərdən istifadə olunmaqdadır. Eyni zamanda yaddan çıxarmayaq ki, Azərbaycan timsalında iqtisadi proqramlaşdırma əməliyyatlarına müraciət olunduqda xüsusi riyazi-iqtisadi üsulların istifadəsi məqsədəuyğun hesab edilməkdədir.

İqtisadi proqramlaşdırma makromüstəvidə

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, iqtisadi proqramlaşdırma makro və mikro miqyaslarda həyata keçirilə bilər. Heç kimə sirr deyil ki, texniki vasitələrin həyatımıza daxil olması, onlardan texniki-texnoloji baxımdan istifadənin fərdlər səviyyəsinə enməsi, insanlara proqramlaşdırma və iqtisadi sahədə ixtisaslaşma yönlərində biliklərin aşılınması iqtisadi proqramlaşdırma fəaliyyətini mikro-səviyyədə əlçatan etmişdir.

Lakin müvafiq məqalədə bizi maraqlandıran mühüm məqamlardan biri kimi makromüstəvidə iqtisadi proqramlaşdırma fəaliyyəti və onun məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsidir. Bəhs olunan məsələlərin sistemli araşdırılması məqsədilə sxem 1-i nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

Sxem 1. İqtisadi proqramlaşdırma fəaliyyətinə təsir edən amillər.

Mənbə: sxem müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Sxem 1-dən də görüldüyü kimi, iqtisadi proqramlaşdırmanın ilk obyektini (təsir amilini) ölkənin (və ya regionun) əhalisi, onun müxtəlif əlamətlər əsasında təsnifləşdirilməsi, faktiki tələbat ifadələri (fərdlər və ailələr üzrə) və onların tələbat normaları ilə qarşılaşdırılması təşkil etməkdədir. Burada tələbatın ərzaq və qeyri-ərzaq təyinatlı məhsullar arasında bölüşdürülməsi, qeyd olunan məcmuya xidmət və tariflərin əlavə olunması məsələnin ilk mərhələsini təşkil etməkdədir.

Bəhs olunan xüsusiyyətlərin təkmilləşdirmə və transformasiya fonunda, ən azı beşillik müddəti əhatə edən periodlar üzrə proqramlaşdırılması, fiskal siyasət imkanlarından yerli-yerində istifadə olunması, əhalinin tələbatının daha yüksək səviyyədə və vaxtlı-vaxtında ödənilməsi məqsədilə istehsal yerlərindən tutmuş reallaşdırma məkanlarınadək dəqiq şəkildə, ehtiyacların keyfiyyət-kəmiyyət ifadələri müəyyənləşdirilməklə proqramlaşdırılması bir çox məsələnin üzərində diqqətin təmərküzləşdirilməsini tələb edir ki, onlardan öncüllərini aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

- ✓ ölkənin (onun regionlarının) sosial-iqtisadi tərəqqisindən bəhs edən, hər biri beşillik zaman kəsiyini özünə tədqiqat obyektini kimi seçmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramları”;
- ✓ Konkret aidiyyəti ilə fərqlənən və hər hansı regionun perspektiv zaman kəsiyində hərəkət yönünə aydınlıq gətirən Dövlət Proqramları;
- ✓ İqtisadi sistemin konkret sahə və istiqamətlərinin bəlli zaman kəsiklərində inkişafını özünə məqsəd kimi seçmiş inkişaf proqramları (müvafiq proqramlar dövlət və ya yüksək strukturlar tərəfindən qəbul oluna bilər);
- ✓ Fərdi obyektlərə aidiyyəti ilə fərqlənən inkişaf proqramları (məsələn, taxılçılıq haqqında, neft-qaz sənayesinin inkişafını əks etdirmək məqsədini güdən proqramlar, konkret obyektini ifadə edən investisiya proqramları, digər daha aşağı səviyyəli proqramlar) və s. [10; 192].

Bəndlərin hər biri öz növbəsində yeni istehsal imkanlarının yaradılması və qiymətləndirilməsini, birbaşa insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, yaxud onların yaşayış əmin-amanlığını təmin edən sahə və istiqamətləri (ölkənin müdafiəsi ilə məşğul olan vahid və sahələr, əhalinin sağlamlıq, təhsil, mədəni və digər səviyyələrinə təsiri ilə seçilənlər) özündə birləşdirməkdədir.

Ölkənin və ya regionun inkişaf istiqamətlərinin proqramlaşdırılmasında istehsal (xidmət) potensialının cari və perspektiv qiymətləndirilməsi mühüm rol oynamaqdadır. Mövsüm-dəb, dad-tam, forma-məzmun və digər əlamətlər nəzərə alınmaqla icra olunan proqramlaşdırma özünün mü-rəkkəbliyini qorumaqdadır. Belə ki, bəhs olunan əlamətlərlə yanaşı aşağıdakı komponentlərin real və gələcək dövrlərə aidiyyəti ilə fərqlənən vəziyyətlərinə aydınlıq gətirə biləcək bir çox göstəricilər, fikrimizcə, proqramlaşdırma fəaliyyətində diqqətdən kənar qalmamalıdır. Onların sırasında:

- b) əhali sayı, onun yaş-cins qruplaşdırılması;
- c) əhalinin ölkənin və ya regionun əraziləri üzrə yerləşdirilməsi imkanları və yaşayış sıxlığı;
- d) istehsal subyektlərinin (xüsusilə də periferiyada) peşəkar kadrlarla təmin olunması;
- e) “işçi axını” göstəricilərinin səviyyələrinin aşağı salınması yönündə kompleks işlərin icrası;
- f) istehsalın təmərküzləşmə yönünün müəyyənləşdirilməsində daxili imkanların tamamilə öz hesabına qarşılana bilməsi (məsələn, 2022-ci ildə Naxçıvan MR-də 412 adda məhsulun istehsalı mümkün olmuşdur ki, onlardan da 378 adda məhsulun istehsalı hesabına daxili tələbatın qarşılınması tamamilə yerli imkanlarla həyata keçirilməkdə idi), paralel olaraq ixrac potensialına nəzər salınması və müvafiq konfigurasiyalı qiymətləndirmə və təhlil işlərinin həyata keçirilməsi;
- g) sənaye sahəsində yeni məhsul istehsallarının sürətlə mənimsənilməsi, kənd təsərrüfatı sahəsində istifadə dövrüyyəsindən çıxmış torpaqların müxtəlif aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsi vasitəsilə hər il aktiv iqtisadi dövriyyəyə qazandırılması, inşaat sferasında mütərəqqi üsulların mənimsənilməsi vasitəsilə aydın proqramlaşdırma fəaliyyətinə keçidin təmin edilməsi və s. [3; 91].

Ölkənin idxal-ixrac potensialının qiymətləndirilməsi proqramlaşdırma fəaliyyətində mühüm rol oynamaqdadır. Bəhs olunan yöndə proqramlaşdırma aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirməlidir:

- 1) ilkin müşahidə materiallarının toplanılması;
- 2) ölkədə həmin məhsullara (işlərə, xidmətlərə, mallara) olan ehtiyacların dəqiqləşdirilməsi; region üzrə istehsal və xidmət növləri üzrə ixtisaslaşmanın səviyyəsi;
- 3) daxili tələbatın ödənilmə səviyyəsi;
- 4) bu əsasda istehsalın genişləndirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- 5) beynəlxalq regional müstəvidə həmin məhsullara olan tələbat əsasında ilk növbədə həmsərhəd ölkələrə ixrac əməliyyatlarının təşkili və s. [2; 217-218].

Proqramlaşdırma fəaliyyətinin mühüm obyektlərindən birini maliyyə - pul vəsaitlərindən istifadənin forma-məzmun ehtiyaclarının qarşılınması, xərclənmə yönləri üzrə qanunvericiliyə uyğunluq, icra olunan maliyyələşmə proseslərində milli və xarici valyutalardan istifadə nisbətlərinin maksimal dərəcədə gözlənilməsi, ölkədən xarici valyutada olan maliyyə vəsaitlərinin həcm minimumlaşdırılmasına gedilməsi kimi əməliyyatlar proqramlaşdırmada ayrı-ayrı istiqmətləri ifadə etməkdədir və fərdi qaydada ifadə olunmalıdır.

Maliyyə - pul vəsaitlərinin proqramlaşdırılmasında aşağıdakı bəndlərin nəzərə alınması vacibdir:

- 1) müvafiq sahə üzrə proqramlaşdırmanın mahiyyəti, prinsipləri və vəzifələri;
- 2) proqramlaşdırma proseslərində obyekt olaraq müəyyənləşdirilən maliyyə vəsaitlərinin ümumi həcmi və tərkibi;
- 3) maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə xərclənməsi həcmələri, onların əməliyyatlardakı artım dinamikası;
- 4) qoyuluşlar şəklində istifadə olunan maliyyə vəsaitləri portfellerinin təyinatı üzrə istifadəsinin kəmiyyət-keyfiyyət ifadələri və s. [6; 344].

Proqramlaşdırmanın icrasında gözlənilməli olan mühüm komponentlərdən birini də təşkilatlanma-tənzimləmə fəaliyyəti təşkil etməkdədir. İstehsal olunan məhsulun vizual, məzmun və digər xarakteristikalarının vahid şəkildə və məcmuda nəzərə alınması tədqiqat obyektini haqqında ilkin məlumatları sərgiləmiş olsa da, onun hüquqi-texniki və digər tənzimləmə imkanları proqramlaşdırma fəaliyyətində xüsusi şəkildə araşdırılmaqdadır.

Bəhs olunan yönələr üzrə icra olunan proqramlaşdırma fəaliyyətlərində təsir dərəcəsi kifayət qədər əhəmiyyətli olmayan, sonradan ortaya çıxmış əlavə amillərin təsirləri də mövcuddur ki, onların da müvafiq fəaliyyətin icrası zamanı bir çox “sahə-istiqamət” müstəvisində gözərdi edilməməsi daha yüksək nəticələrin əldə olunmasına şərait yarada bilər.

Nəticə

Məqalənin mövzusunda da aydın olduğu kimi, davamlı, dayanıqlı iqtisadi tərəqqi hər bir ölkənin timsalında mühüm əhəmiyyət kəsb edən və həlli hər zaman ön planda duran məsələlərdəndir.

Tədqiqatın çoxşaxəli şəkildə təşkil olunması, müxtəlif tədqiqat alətlərinin və mexanizmlərinin köməyinə müraciət olunması icra olunan işlərin əhəmiyyətini bir daha yüksək qiymətləndirməkdədir. Proqramlaşdırma fəaliyyətinin “üfuqi” və “şaqli” şəkildə həyata keçirilməsi onun əhatə dairələrilə şərtlənməkdədir. Bir tərəfdən sahələri əhatə edən proqramlaşdırma işlərinin icrası, digər tərəfdən isə fərdi fəaliyyət obyektlərinin uzunmüddətli fəaliyyətlərinə nizamlama - tənzimləmə mehanizmlərinin tətbiqi müvafiq fəaliyyətin istiqamətlər üzrə icrasının sistemliliyinə və kompleksliliyinə dəlalət etməkdədir.

Proqramlaşdırma fəaliyyəti zamanı qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq mütləq, nisbi və orta kəmiyyətlərin istifadə olunması qanunauyğun hal kimi qiymətləndirilməkdədir.

Proqramlaşdırmada illər üzrə alınan nəticələr görülən işlərin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməkdədir. Bu zaman bərabər və ya artan qaydada baş verən yenilənmələr proqramlaşdırma obyektinin xüsusiyyətlərini ifadə edən qaydalarla uyğunlaşdırılmalıdır.

Proqramlar bərabər zaman kəsiklərini əhatə etməklə yanaşı təkrarlanan xarakterlə də fərqlənə bilər. Yaxud, birdəfəlik şəkildə hazırlanan proqramlar nəticələri özünü bürüzə verdikdən sonra novbəti proqramlar üçün baza rolunu oynamaqdadır.

Proqramlaşdırmanın sfera əlaməti də mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, istehsal sferası ilə yanaşı sosial, mədəni və digər sferalarda proqramlaşdırma fəaliyyəti də özünün aktualılığı ilə fərqlənməkdədir.

Proqramlaşdırma fəaliyyəti özünün idarəetmə - təşkilati xüsusiyyətlərilə də təzahür etməkdədir. Müvafiq proseslər idarəetmə prinsiplərini özündə birləşdirməklə yanaşı spesifik, uyğunlaşdırılmış təşkilati formaların tətbiqinə yol açmaqdadır. Sahə-fəaliyyət aidiyyatından asılı olaraq proqramlaşdırma fəaliyyətləri, onları ifadə edən kəmiyyət-keyfiyyət göstəriciləri də özünəməxsus şəkli

təmsil etməkdədir. Məsələn, istehsal sahələrindən fərqli olaraq xidmət və ya sosial sahələrdə icra olunan proqramlaşdırma işləri fərqli norma və normativlərlə xarakterizə olunmaqdadır.

Fikirlərin ümumiləşdirilməsi deməyə imkan verir ki, iqtisadi sistemi əhatə edən proqramlaşdırma fəaliyyəti dayanıqlı iqtisadi inkişafın təməl nöqtələrinə aydınlıq gətirməklə yanaşı onun aparıcı məqsədi olduğunu təsdiqləməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H.B. və b. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2002, 446s.
2. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.M. Mikro və makroiqtisadiyyat. Bakı: Azər-nəşr, 2010, 508 s.
3. Bağirov M.S. Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 216 s.
4. Bağirov M.S. Müəssisə vəsaitləri mühasibat uçotunda. *Monoqrafiya*. I kitab. Müəssisə əmlakı. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 280 s.
5. Bağirov M.S. Statistikanın təməl bilikləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 525 s.
6. Böyük İqtisadi Ensiklopediya (akademik Z.Ə.Səmədzadənin ideya müəllifliyi və baş redaktorluğu ilə), IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 629 s.
7. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı: Qərənfil. 2006, 591 s.
8. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm, 2015, 466 s.
9. Mahmudov C.İ., Bağırsoylu H.Q. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. *Dərs vəsaiti*. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 264 s.
10. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Zaman, 2002, 618 s.

Тукезбан Курбан кызы Касымлы
Университет “Нахчыван”, диссертант
tukazban.qasimli@mail.ru
ORCID NO: 0000-0002-5569-0227

Программирование – одна из основ устойчивого экономического развития

Резюме

Цель исследования – определение процессов формирования устойчивого развития при переходах на более высшие уровни экономической системы в целом страны, а также ее регионов, о том числе уточнение роли программирования при обеспечении устойчивого экономического прогресса.

Методология исследования – использование таких методов как наблюдение группирование, цепные взаимоотношения.

Результаты исследования – системное исследование сущности деятельности по программированию, ее влияние на многовариантное инсценирование факторов и компонентов влияния на устойчивость экономического развития страны и ее регионов, проведение выбора программируемых объектов на базе способов устойчивости.

Прикладное значение исследования – обобщение информации об особенностях и правилах применения по отраслям и направлениям экономической системы на базе способов и средств деятельности по программированию, обеспечение комплексного подхода к исследуемой проблеме на основе соединения в единой плоскости различных свойств программирования.

Оригинальность и научная новизна исследования – разработка и передача в использование разномасштабных мероприятий по программированию как по стране в целом, так и

по ее регионам, применение на практике видов Государственных и других программ, возможность проведения системных исследований с условием учета особенностей исследовательских объектов.

Ключевые слова: устойчивое развитие, программирование, экономическая система, виды программирования, масштабы программирования, Азербайджанская Республика.

Tukezban Gurban Gasimli
“Nakhchivan” University, dissertation student
tukazban.qasimli@mail.ru
ORCID NO: 0000-0002-5569-0227

Programming as one of the foundations of sustainable economic development

Summary

The purpose of the study is to identify the processes of formation of sustainable development in the dynamics of the economic system of the country, its regions, including clarifying the role of programming in ensuring sustainable economic progress.

The research methodology is the use of methods of observation, grouping, chain communication.

The results of the study are a systematic study of the essence of program activity, a multivariate formulation of its factors and components that affect the sustainability of the economic development of a country (region), the selection of programming objects based on sustainability methods.

The applied significance of the research is the generalization of information about the rules and features of the application by branches and directions of the economic system on the basis of methods and means of program activity, providing an integrated approach to the problem of study based on combining individual features of programming into a single plane

The originality and scientific novelty of the research is the possibility of conducting systematic research, provided that program activities of various scales are developed and implemented across the country as a whole, including by its regions, the introduction of state and other types of programs into practice, taking into account the features of the objects of research.

Key words: sustainable development, Programming, economic system, types of programming, scale of programming, Azerbaijan Republic.

VII BÖLMƏ STRATEJİ İDARƏETMƏ

UOT 330

Hamida Saleh ALIYEVA
master of Azerbaijan State University of Economics
Email: hamida_aliyeva@unec.edu.az
10.30546/4.71.2023.11

CONSUMER TRUST AND LOYALTY TOWARDS SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESSES

Summary

The purpose of this study is to investigate and analyze the underlying factors and potential outcomes related to the topic at hand. The study aims to provide a comprehensive understanding of the subject matter by examining various aspects, such as its causes, implications, and potential solutions.

Research methodology - consists of scientific methods - analysis, synthesis, comparison, generalization. Along with this, the scientific approaches of a number of scientists articles are taken into account too.

The practical significance of the research is the use of the obtained scientific-practical materials, new marketing approaches and their possible effects are presented to researchers.

The results of the research show that consumers should be more conscious of the social and environmental impact of their purchasing decisions, businesses need to prioritize social responsibility as a strategic imperative.

The originality and scientific novelty of the research-the study employs a systematic approach to synthesize the findings from multiple studies, providing a more robust understanding of the relationship between consumer trust and loyalty towards SRBs. Finally, the study contributes to the development of a conceptual framework that integrates the factors influencing consumer trust and loyalty towards SRBs, which can guide future research in this area.

Key words: *CSR, consumer behavior, consumer loyalty, brand reputation, customer satisfaction.*

Introduction

Socially Responsible Business

Businesses that are trying to fulfill their social obligations in addition to pursuing for-profit objectives are said to be engaging in corporate social responsibility [5, p. 497] According to the corporate social responsibility (CSR) theory, businesses have obligations to the community. Businesses have primary goals like continuing to exist, making a profit, expanding, and competing, as well as auxiliary goals like giving back to the community. Corporate social responsibility may be considered as a job that delivers a positive contribution and image to the organization in the branding process of a business.

Socially responsible businesses are those that go beyond profit-making and actively contribute to the well-being of society and the environment. They actively work to reduce their negative influence while enhancing good contributions by integrating ethical issues into their basic business strategy. This might involve projects like cutting carbon emissions, supporting fair trade principles, encouraging diversity and inclusion, or taking part in charitable endeavors.[14]

Businesses that implement social responsibility projects ensure that consumers have positive feelings and thoughts about their brands, resulting in brand loyalty.[10]emphasized that world brands such as Unilever, McDonalds, Avon develop brand loyalty through social responsibility practices.

Loyalty

As per [4, p 96–108.] trust is consumer's belief system that the seller will deliver the promised services and the consumer himself can rely on the seller for the fulfillment of the services promised by him. As opined by [2, p. 305–319.] more the trust on the purchased brand, more credible the brand will be which will reinforce the behavior of repurchase in the customers leading to loyalty behavior. Companies should regularly spend money on CSR initiatives in order to increase customer satisfaction and brand loyalty. This may be done by informing customers about the initiatives. [3] indicated that there is an essential impact of CSR practices on awareness leading to satisfaction and trust and loyalty.

Consumer Trust

Consumer trust plays a pivotal role in shaping purchasing decisions, forming long-term relationships, and fostering loyalty towards a brand. In the context of socially responsible businesses, trust becomes even more crucial as consumers rely on it to assess a company's commitment to ethical and sustainable practices. Several studies have found that consumers tend to develop trust in businesses that communicate their CSR efforts transparently, are consistent in their ethical behavior, and prioritize the welfare of both their employees and the environment. Corporate social responsibility programs increase consumer trust, which in turn increases buy intentions. The authors come to the conclusion that organizations should actively participate in socially responsible activities to foster customer trust and influence their purchasing decisions. [11, p. 4113–4130]

Importance of customer trust and loyalty

Several research studies have been conducted to determine the significance of CSR programs in influencing customers' views and attitudes toward firms. The main message is that firms may increase customer loyalty and develop trust by matching their CSR policies with consumer values. [8]

Companies that exhibit strong corporate social responsibility (CSR) practices are more likely to earn the trust of consumers, which in turn leads to increased brand loyalty. The authors of the statement conclude that incorporating CSR into business strategies can yield long-term advantages in terms of establishing trust and fostering loyalty among consumers. [9, p. 1387-1395.]

Customers want to enjoy their financial experiences. In comparison to companies that are not, about 90% of consumers think they are more likely to trust and be loyal to socially responsible companies. [15]

The importance of consumer trust in creating lasting relationships with customers must be emphasized. Transparency, dependability, and consistency are the foundations of consumer trust. Customers are more willing to make repeat purchases, refer people to the brand, and overlook minor mistakes when they have faith in the company. Giving concrete examples or case studies of companies that have been successful in gaining customers' trust through their socially responsible actions will strengthen the article's credibility.

According to [7, p. 81–93] brand trust is the readiness of the consumer to depend on the brand's capacity to fulfill its stated purpose. Trust is crucial for creating enduring relationships between a brand and its customers [13, p. 39-59] and it also fosters brand loyalty [12, p. 341–370]. For items that are either highly involved or come from high-service product marketplaces, trust eventually turns into loyalty over a longer length of time [6, p. 7–22] This study's focus on “Trust” emphasizes its significance in fostering corporate social responsibility (CSR) activity participants' loyalty.

Factors that Influence Consumer Loyalty and Trust

This part has to go into detail on the numerous aspects that affect customers' loyalty to and trust in socially conscious companies. Some important things to think about are:

1. Transparency: Customers appreciate openness in company dealings. They are curious about the processes involved in producing goods, their origins, and the effects they have on the environment and society. Consumers are more likely to trust companies that are transparent and honest about their procedures.

2. Authenticity: Customers are able to rapidly distinguish between companies that care about social responsibility and those who indulge in “greenwashing” or flimsy CSR initiatives. Gaining customer loyalty requires firms to show their commitment to social responsibility in an honest way.

3. Consistency: To cultivate trust and loyalty, a company's socially responsible policies must be consistent. Instead of intermittent efforts, customers prefer to witness a sustained effort. All areas of a business's operations, from procuring raw materials to staff welfare, should strive for consistency.

4. Communication: Trust and loyalty can be developed significantly through effective communication. Through a variety of venues, including websites, social media, and packaging, businesses could aggressively promote their social responsibility activities. Consumers can better grasp the positive effects of their purchases with clear and straightforward communications.

The perception that consumers have of socially conscious companies may also be greatly influenced by peer pressure and societal norms. Customers' increased loyalty and trust toward these businesses can be influenced by effective social comparison and word-of-mouth strategies.

Further analysis reveals that demographic factors like age, gender, and education may have an impact on consumer loyalty to and trust in socially responsible enterprises. In contrast to earlier generations, younger customers, for instance, frequently place a higher priority on social and environmental sustainability. Additionally, customers with greater levels of education are more likely to respect CSR programs and to be loyal to socially conscious companies.

Benefits of Customer Loyalty and Trust

The advantages that socially conscious companies may get from acquiring customers' confidence and loyalty should be highlighted in this part of the article. Some major advantages include:

1. Increased Customer Retention: Customers are more likely to stick with a company over the long term if they believe in it and feel loyal to it. This results in higher rates of client retention, which may have a substantial impact on a company's bottom line.

2. Positive Word-of-Mouth: Satisfied and loyal customers frequently act as brand ambassadors, promoting socially conscious companies. Without incurring considerable marketing costs, this organic promotion may result in the acquisition of new clients.

3. Enhanced Brand Reputation: A company's overall brand reputation may be improved by fostering consumer trust and loyalty through social responsibility programs. A good reputation attracts in new clients, encourages collaboration with other like-minded businesses, and could even bring in top talent.

The adoption of CSR practices by businesses will result in customer loyalty and trust, subject to the fulfillment of a number of dependent variables, such as upholding customer rights, exceeding customer expectations, raising brand awareness, enhancing reputation, and managing relationships with stakeholders.[1, p. 253–270]

Theoretical Frameworks

A number of theoretical frameworks have been positioned out to explain why customers trust and remain loyal with socially conscious companies. The Stakeholder Theory is one frequently used concept that contends that enterprises should take into account the interests of all stakeholders, including customers, employees, suppliers, communities, and the environment. Theoretical evidence states that when companies show social responsibility, they boost shareholder loyalty by fostering trust.

The Social Identity Theory, which holds that people get a portion of their self-identity from the groups they belong to, is another relevant theoretical framework. Customers may create a good social identity by connecting themselves with a company they believe to be socially responsible. Increased trust and loyalty toward the company may result from this favorable identification.

Additionally, the emotional bond that develops between customers and companies that practice social responsibility can encourage loyalty. Customers get emotionally attached to brands when they see them as really caring about societal and environmental concerns. This enhanced loyalty results.

Another benefit is that customers' participation in social responsibility programs might affect how loyal they are. Customers are more likely to show loyalty to a company if they actively support or engage in its social efforts.

Implications for businesses

For companies looking to embrace sustainable practices, understanding customer trust and loyalty toward socially responsible businesses has important consequences. Businesses may promote customer loyalty and foster trust by emphasizing social responsibility programs and successfully conveying them to customers. Businesses should make sure that their social responsibility activities are transparent by being open about their projects, collaborations, and development. In order to increase customer trust and loyalty, they should also match their social responsibility activities with their values and views.

Conclusion

Consumer trust and loyalty towards socially responsible businesses are vital for sustainable business growth. As businesses increasingly adopt CSR practices, consumer expectations continue to rise. Consumers perceive socially responsible businesses as trustworthy and exhibit higher loyalty levels, leading to positive outcomes for brands, such as increased market share and customer retention. Organizations should, therefore, prioritize effective communication of their CSR efforts and ensure consistency in their ethical practices to build and maintain consumer trust and loyalty.

REFERENCES

1. Azmat, F., & Ha, H. (2013). Corporate Social Responsibility, Customer Trust, and Loyalty- Perspectives from a Developing Country. *Thunderbird International Business Review*, 55 (3), 253–270. doi:10.1002/tie.21542
2. Amine, A. (1998). Consumers' true brand loyalty: the central role of commitment. *Journal of Strategic Marketing*, 6(4), 305–319. doi:10.1080/096525498346577Chaudhuri and Holbrook (2001)
3. Amit Kakkar Dr. Rahul Sharma, CSR builds Loyalty: The role of Awareness, Satisfaction and Trust, 2018, Mittal School of Business, Lovely Professional University,
4. Agustin, C., & Singh, J. (2005). Curvilinear Effects of Consumer Loyalty Determinants in Relational Exchanges. *Journal of Marketing Research*, 42 (1), 96–108. doi:10.1509/jmkr.42.1.96.56961
5. Carroll, A. B. (1979). A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance. *The Academy of Management Review*, 4(4), 497. doi:10.2307/257850
6. Chiou, J., & Shen, C. (2006). The effects of satisfaction, opportunism, and asset specificity on consumers' loyalty intention toward internet portal sites. *International Journal of Service Industry Management*, 17(1), 7–22. doi:10.1108/09564230610651552
7. Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001). The Chain of Effects from Brand Trust and Brand Affect to Brand Performance: The Role of Brand Loyalty. *Journal of Marketing*, 65(2), 81–93. doi:10.1509/jmkg.65.2.81.18255
8. Edisa KORO, Samra JUSUFI (2023). THE ROLE OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN CONSUMER TRUST AND PERCEPTION OF COMPANY IMAGE, *Prizren Social Science Journal*, <https://doi.org/10.32936/pssj.v7i1.407>
9. Hanks, C. A., & Hanks, S. M. (2013). The impact of socially responsible business practices on consumer trust and loyalty. *Journal of Business Research*, 66(9), 1387-1395.
10. KOTLER, Philip ve Nancy LEE (2005). *Corporate Social Responsibility: Doing the Most Good for Your Company and Your Cause*, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey

11. Kraft, Tim and Valdés, León and Zheng, Yanchong, Consumer Trust in Social Responsibility Communications: The Role of Supply Chain Visibility (June 9, 2022). Production and Operations Management, 31, 4113–4130. <https://doi.org/10.1111/poms.13808>
12. Lau, G. T., & Lee, S. H. (1999). Journal of Market-Focused Management, 4(4), 341–370. doi:10.1023/a:1009886520142
13. URBAN, G.L., Sultan, F., & Qualss, W.J. (2000). Placing trust at the center of your Internet strategy. Sloan management Review, 42 (Fall), 39-59
14. <https://www.investopedia.com/terms/s/socialresponsibility.asp>
15. <https://blog.donatelly.com/top-5-benefits-of-corporate-social-responsibility/>

Hamida Saleh qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrı
Email: hamida_aliyeva@unec.edu.az

Sosial məsuliyyətli biznesə qarşı istehlakçı loyallığı və etimadı

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - məqsədi mövzu ilə bağlı əsas amilləri və potensial nəticələri araşdırmaq və təhlil etməkdir. Tədqiqat mövzunun səbəbləri, təsirləri və potensial həll yolları kimi müxtəlif aspektləri araşdıraraq mövzunun hərtərəfli başa düşülməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqat metodologiyası - elmi metodlardan - təhlil, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmədən ibarətdir. Bununla yanaşı, bir sıra alimlərin məqalələrinin elmi yanaşmaları da nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş elmi-praktik materiallardan istifadə edilir, yeni marketinq yanaşmaları və onların mümkün təsirləri tədqiqatçılara təqdim olunur.

Tədqiqatın nəticələri - Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, istehlakçılar öz satınalma qərarlarının sosial və ətraf mühitə təsiri barədə daha şüurlu olmalıdırlar, bizneslər sosial məsuliyyəti strateji imperativ kimi prioritetləşdirməlidirlər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqat çoxsaylı tədqiqatların nəticələrini sintez etmək üçün sistemativ bir yanaşma tətbiq edir, istehlakçı inamı və SRB-lərə sədaqət arasında əlaqənin daha möhkəm başa düşülməsini təmin edir. Nəhayət, tədqiqat bu sahədə gələcək tədqiqatlara istiqamət verə biləcək istehlakçıların etibarına və SRB-lərə sədaqətinə təsir edən amilləri birləşdirən konseptual çərçivənin inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: *KSM, istehlakçı davranışı, istehlakçı loyallığı, istehlakçı etimadı, brend reputasiyası, müştəri məmnuniyyəti.*

Гамида Салех кызы Алиева
магистр Азербайджанского Государственного
Экономического Университета
Email: hamida_aliyeva@unec.edu.az

Лояльность потребителей и доверие к социально ответственному бизнесу

Резюме

Цель исследования-Целью данного исследования является изучение и анализ основных факторов и потенциальных последствий, связанных с этой темой. Исследование направлено на обеспечение всестороннего понимания темы путем изучения различных аспектов, таких как ее причины, последствия и потенциальные решения.

Методология работы- состоит из научных методов – анализа, синтеза, сравнения, обобщения. Кроме того, были учтены научные подходы статей ряда ученых.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что используются полученные научно-практические материалы, исследователям представляются новые маркетинговые подходы и их возможные эффекты.

Результаты исследования - Результаты исследований показывают, что потребителям необходимо больше осознавать социальные и экологические последствия своих решений о покупке, а предприятиям необходимо уделять приоритетное внимание социальной ответственности как стратегическому императиву.

Оригинальность и научная новизна исследования - В исследовании используется систематический подход для обобщения результатов многочисленных исследований, обеспечивающий более четкое понимание взаимосвязи между доверием потребителей и лояльностью к SRB. Наконец, исследование способствует разработке концептуальной основы, объединяющей факторы, влияющие на доверие и лояльность потребителей к SRB, которая может служить ориентиром для будущих исследований в этой области.

Ключевые слова: *КСО, поведение клиентов, лояльность клиентов, доверие клиентов, репутация бренда, удовлетворенность клиентов.*

UOT 005-027.21

Hilal İbrahim oğlu MƏMMƏDOV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin magistrantı;
Elmi rəhbər: Şəms Teyyub qızı ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin dosenti
10.30546/4.71.2023.55

MÜƏSSİSƏDƏ STRATEJİ MENECMENTİN TƏTBİQİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müəssisədə strateji menecmentin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi üçün təklif və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, ekspert və ümumiləşdirmə metodları.

Tədqiqatın nəticələri - müəssisədə strateji menecmentin tətbiqinin xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, onların tətbiqinin yaxşılaşdırılması üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - tədqiqatın nəticələri və irəli sürülən təkliflər müəssisədə strateji menecmentin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müəssisədə strateji menecmentin tətbiqinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır və onun konkret yolları göstərilir.

Açar sözlər: *müəssisə, strateji menecment, xüsusiyyətlər, tətbiq, təkmilləşdirmə, reallaşdırma.*

Giriş

Strateji menecment uzunmüddətli planlaşdırma ilə sinonimdir. Onun vəzifəsi müəssisəyə daha çevik olmağa kömək etmək, rəqabətdə qalib gəlmək və uzun müddətdə sağ qalmaq üçün bazar komponentlərindəki dəyişiklikləri əvvəlcədən təxmin etməyi öyrənməkdir [5]. Müasir şəraitdə istənilən müəssisənin səmərəli fəaliyyəti strateji menecmentin hansı səviyyədə tətbiq edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Müəssisəyə uzunmüddətli rəqabətdə sağ qalmağa imkan verən strateji davranışın əhəmiyyəti son onilliklərdə xüsusilə kəskin şəkildə artmışdır. Ətraf mühitdəki dəyişikliklərin sürətlənməsi, yeni tələblərin yaranması və dəyişən istehlakçı münasibətləri, rəqabətin artması, biznesin beynəlmilləşməsi və qloballaşması, elm və texnologiyanın tərəqqisinin açdığı yeni gözlənilməz biznes imkanlarının yaranması, bunu mümkün edən informasiya şəbəkələrinin inkişafı, informasiyanın ildırım sürəti ilə yayılması və qəbulu, müasir texnologiyaların geniş imkanları, insan resurslarının rolunun dəyişməsi və bir sıra digər səbəblər strateji menecmentin əhəmiyyətinin kəskin artmasına səbəb olmuşdur.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, vahid universal strateji menecment olmadığı kimi, bütün müəssisələr üçün vahid strategiya da yoxdur. Hər bir müəssisə özünəməxsus şəkildə unikaldir, ona görə də hər bir müəssisə üçün strategiyanın hazırlanması prosesi unikaldir, çünki bu, müəssisənin bazardakı mövqeyindən, inkişaf dinamikasından, potensialından, rəqiblərin davranışından, istehsal etdiyi malların və ya göstərdiyi xidmətlərin xüsusiyyətlərindən, iqtisadiyyatın vəziyyətindən, mədəni mühitdən və bir çox başqa amillərdən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində strateji menecment müəssisənin istehsal prosesinin daim dəyişən mühitdə rəvan həyata keçirilməsini təmin edən xüsusi idarəetmə texnologiyasıdır. Müasir şəraitdə müəssisənin idarə edilməsinin strukturunun və keyfiyyətinin xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. İdarəetmənin keyfiyyəti təkcə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmağa deyil, həm də hər bir müəssisənin rəqabət üstünlüyünə nail olmaqla qalib gəlməyə çalışdığı bir mühitdə onun sağ qalmasını təmin etməyə imkan verir. Aydın rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün istehlakçı tərəfindən tələb olunan məhsulların müəyyən edilməsi, eləcə də rəqiblərlə müqayisədə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı vacibdir. Təbii ki, bu cəhət bir tərəfdən texniki proseslərə xüsusi tələblər irəli sürürsə, digər tərəfdən də menecmentin keyfiyyətinə yüksək tələblər qoyur. Bu, ilk növbədə, müəssisənin iqtisadi, maliyyə və marketing siyasəti və onların səmərə-

lilyi ilə bağlıdır və bu, xarici mühitdə baş verən bütün hadisə və hadisələrə reaksiya verə biləcək şəkildə qurulmuş səmərəli menecment tələb edir.

Stateji menecmentin mahiyyəti və sistemi

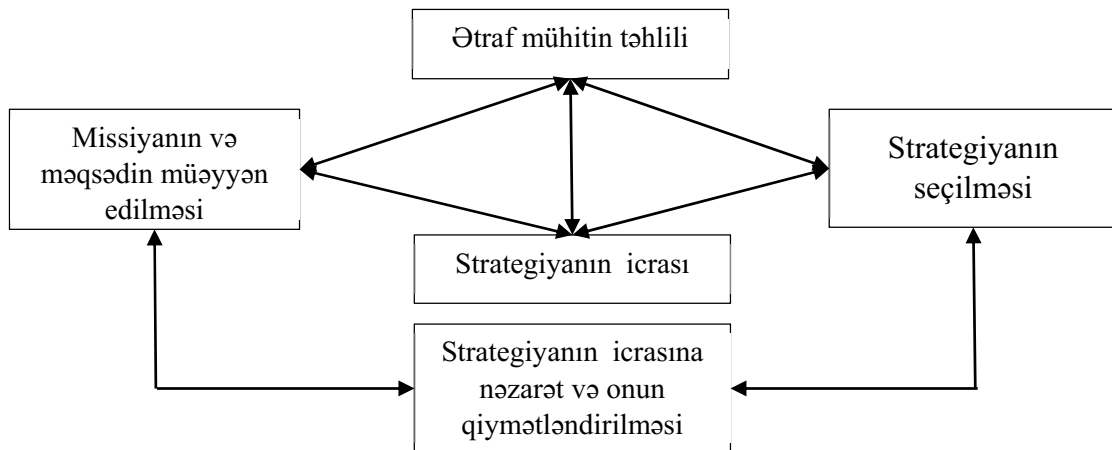
“Stateji menecment” termini keçən əsrin 60-70-ci illərinin əvvəllərində ən yüksək səviyyədə idarəetmə ilə istehsal səviyyəsində mövcud idarəetmə arasındakı fərqi əks etdirmək üçün meydana atılmışdır. Bu fərqi edilməsi zərurəti ilk növbədə biznes mühitindəki dəyişikliklərdən irəli gəlirdi. Operativ idarəetmədən strateji menecmentə keçidin mahiyyətini əks etdirən aparıcı ideya kimi məqsəd, yuxarı rəhbərliyin diqqətini ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə vaxtında və lazımi reaksiya verməyə yönəltmək, xarici mühitin atdığı çağırışlara vaxtında cavab vermək idi.

Strateji menecment müəssisənin idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakılarla müəyyən edilə bilər:

- o, müəssisənin əsas strateji resursu kimi insan potensialına əsaslanır;
- istehsal fəaliyyətini istehlakçıların ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsinə yönəlmişdir;
- müəssisədə çevik tənzimləməni, ətraf mühitdən gələn çağırışlara cavab verən və rəqabət üstünlüklərinə nail olmağa imkan verən dəyişiklikləri vaxtında həyata keçirir.

Bunlar birlikdə müəssisənin uzunmüddətli məqsədinə çatmaq üçün sağ qalmasına imkan verir. Strateji menecmentə bir-biri ilə əlaqəli beş idarəetmə məsələsinin dinamik dəsti kimi baxmaq olar. Bu proseslər məntiqi olaraq bir-birindən irəli gəlir. Bununla belə, sabit bir əks əlaqə və buna uyğun olaraq hər bir prosesin digərlərinə və bütövlükdə hamısına əks təsiri vardır. Bu, strateji menecment sisteminin mühüm xüsusiyyətidir.

Strateji menecmentin sxematik strukturunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

Sxem 1. Stateji menecmentin sxematik strukturunu.

Ətraf mühitin təhlili adətən strateji menecmentin ilkin prosesi hesab olunur, çünki o, müəssisənin missiyasını və məqsədlərini müəyyən etmək və ona missiyanı yerinə yetirmək və məqsədlərinə nail olmağa imkan verən davranış strategiyalarını hazırlamaq üçün əsas verir. Ətraf mühitin təhlili onun üç hissəsinin öyrənilməsinə əhatə edir:

- makro mühit;
- yaxın ətraf mühit;
- daxili mühit.

Makromühitin təhlili ətraf mühitin aşağıdakı komponentlərinin təsirinə öyrənilməsinə əhatə edir:

- iqtisadiyyatın vəziyyəti;
- hüquqi tənzimləmə və idarəetmə;
- siyasi proseslər;
- təbii mühit və ehtiyatlar;

- cəmiyyətin sosial və mədəni komponentləri;
- cəmiyyətin elmi, texniki və texnoloji inkişafı;
- infrastruktur və s.

Yaxın ətraf mühit aşağıdakı əsas komponentlərə görə təhlil edilir:

- alıcılar;
- təchizatçılar;
- rəqiblər;
- əmək bazarı.

Daxili mühitin təhlili müəssisənin məqsədlərinə çatmaq prosesində rəqabətli mübarizədə güvənə biləcəyi daxili imkanları və potensialı ortaya qoyur, həmçinin missiyanı daha düzgün formalaşdırmaq və müəssisənin məqsədlərini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Həmişə xatırlamaq son dərəcə vacibdir ki, müəssisə təkcə ətraf mühit üçün məhsul istehsal etmir, həm də üzvlərinə mövcud olmaq imkanı verir, onları işlə təmin edir, qazancda iştirak etmək imkanı verir, onlar üçün sosial şərait yaradır və s.

Daxili mühit aşağıdakı sahələrdə təhlil edilir:

- müəssisənin kadrları, onların potensialı, ixtisası, maraqları və s.;
- idarəetmənin təşkili;
- istehsalat, o cümlədən təşkilati, əməliyyat və texniki və texnoloji xarakteristikalar, tədqiqat və inkişaf;
- müəssisənin maliyyəsi;
- marketinq;
- təşkilati mədəniyyət.

Missiyanın və məqsədin müəyyən edilməsi. Strateji menecment proseslərindən biri hesab edilən missiya və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi hər biri böyük və son dərəcə məsuliyyətli iş tələb edən üç alt prosesdən ibarətdir. Birinci alt proses, müəssisənin mövcudluğunun mənasını, məqsədini cəmlənmiş formada ifadə edən missiyasını müəyyən etməkdir. Daha sonra uzunmüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsinin alt prosesi gəlir. Strateji menecmentin bu hissəsi qısamüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsinin alt prosesi ilə başa çatır. Bunlar müəssisənin missiyasını və məqsədlərini müəyyən etməyə, onun nə üçün fəaliyyət göstərdiyini və nəyə can atdığını aydınlaşdırmağa imkan verir. Və bunu müəyyən edərək müəssisə davranış strategiyasını daha dəqiq seçə bilər.

Strategiya seçimi mərhələsi. Bu mərhələ missiya və məqsədlər müəyyən edildikdən sonra gəlir. Bu proses strateji menecmentin ürəyi hesab olunur. Xüsusi texnikaların köməyi ilə müəssisə məqsədlərinə necə çatacağını və missiyasını necə həyata keçirəcəyini müəyyənləşdirir.

Strategiyanın icrası kritik prosesdir, çünki bu proses uğurla həyata keçirildiyi təqdirdə müəssisəni öz məqsədlərinə çatmağa aparır. Çox vaxt elə hallar olur ki, müəssisələr seçilmiş strategiyanı həyata keçirə bilmirlər. Bu, ya təhlilin düzgün aparılmaması və yanlış nəticələrə səbəb olması, ya da xarici mühitdə gözlənilən dəyişikliklərin olması səbəbindən baş verir. Bununla belə, strategiyaya çox vaxt əməl edilmir, çünki rəhbərlik strategiyanı həyata keçirmək üçün müəssisənin mövcud imkanlarını lazımi şəkildə cəlb edə bilmir. Bu, xüsusilə əmək potensialından istifadəyə aiddir.

Strategiyaların icrasına nəzarət və onun qiymətləndirilməsi məntiqi olaraq strateji menecmentdə həyata keçirilən sonuncu prosesdir. Bu proses məqsədlərə nail olmaq prosesinin necə getdiyini ilə müəssisənin həqiqi məqsədi arasında sabit rəyi təmin edir. Nəzarətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- nəyin və hansı göstəricilərlə yoxlanılacağına müəyyən edilməsi;
- qəbul edilmiş standartlara, qaydalara və ya digər etalonlara uyğun olaraq nəzarət edilən obyektin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- qiymətləndirmə nəticəsində kənarlaşmaların səbəbləri aşkar edildikdə, onların aydınlaşdırılması;

- lazım olduqda və mümkün olduqda düzəlişlərin edilməsi.

Nəzarət və strategiyaların həyata keçirilməsi kifayət qədər spesifik xüsusiyyətlər əldə edir, çünki strateji nəzarət strategiyanın həyata keçirilməsinin müəssisənin məqsədlərinə nə dərəcədə nail olunmasını öyrənməyə imkan verir. Bu, strateji nəzarəti idarəetmə və ya əməliyyat nəzarətindən əsaslı şəkildə fərqləndirir, çünki o, strateji planın düzgün həyata keçirilməsində, strategiyanın düzgün icrasında və ya ayrı-ayrı işlərin, funksiyaların və əməliyyatların düzgün yerinə yetirilməsində maraqlı deyil. Strateji nəzarət qəbul edilmiş strategiyaların gələcəkdə həyata keçirilməsinin mümkün olub-olmamasına, onların həyata keçirilməsinin qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına gətirib çıxarıb-çıxarmayacağına yönəldilir. Strateji nəzarətin nəticəsinin korreksiyası müəssisənin həm strategiyalarına, həm də məqsədlərinə aid ola bilər.

Strateji menecmentin əsas xüsusiyyətləri

Müəssisədə strateji menecmentin tətbiqi zamanı onun aşağıda qeyd edilən əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır:

- müəssisə öz fəaliyyətini uğurla həyata keçirmək üçün dəqiq müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətinə malik olmalıdır, başqa sözlə, müəssisənin menecment sistemini müəyyən edəcək konkret strategiyası olmalıdır;

- müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin hansı strateji məqsədlərə nail olunduğundan birbaşa asılılığı nəzərdən qaçırılmamalıdır;

- müəssisənin strategiyası xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq daim dəyişməlidir;

- müəssisənin strategiyasının özünəməxsusluğu olmalıdır.

Sonuncu məqama gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, əgər müəssisə öz fəaliyyətində artıq kimsə tərəfindən sınaqdan keçirilmiş kifayət qədər standart strategiyadan istifadə edirsə, o zaman müəssisə böyük nəticəyə ümid edə bilməz, çünki o, bu sahədə lider olan digər müəssisə tərəfindən artıq əldə edilmişdir.

Beləliklə, müəssisənin liderlik mövqeyini tutması üçün menecment strukturunda unikal olmalı olan xüsusi texnologiyanın işlənilib hazırlanması vacibdir. Yəni müəssisənin menecment strategiyasında hələ heç bir müəssisədə olmayan metod və istiqamətlər olmalıdır. Müəssisə özünün menecment strategiyasını hazırlayarkən rəqiblərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməli və rəqiblərin edə bilmədiyi işləri yerinə yetirməlidir. Menecment strategiyası hazırlanarkən müəssisənin artıq tutduğu mövqeləri, eləcə də onun uğurunu formalaşdıran xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Strateji menecmentin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, öz strukturuna menecerin aşağıdakı əsas idarəetmə texnologiyalarını daxil edir:

- müəssisənin xarici və daxili mühitinin təhlilini;

- müəssisənin missiyasının və əsas məqsədlərinin müəyyən edilməsini.

Strateji menecmentlə bağlı problemlər strateji qərarların qəbul edildiyi strateji vəziyyətlərin diqqətlə təhlilini tələb edir. Burada müəssisə tərəfindən gözlənilən nəticələri ehtimalla qiymətləndirməyə kömək edəcək müəyyən bir proqnozun həyata keçirilməsi vacibdir ki, bu da ən optimal həll variantını seçməyə kömək edə bilər. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, strateji menecmentin imkanları qeyri-məhdud deyil. Ayrı-ayrı menecment növünün müəssisənin məqsəd və vəzifələri üçün universal olmadığını təsdiqləyən bəzi məhdudiyyətlər vardır. İlk növbədə, strateji menecmentin müəssisənin gələcəyi haqqında dəqiq məlumat vermək iqtidarında olmadığını qeyd etmək lazımdır. Müəssisənin iddia edilən gələcəyinin təsviri onun bir növ “imici”dir, lakin onun vəziyyətinin təsviri deyildir.

İkincisi, strateji menecment heç bir sxem və ya prosedurla məhdudlaşa bilməz. Strateji menecment kifayət qədər geniş bir prosesdir və çoxlu yaradıcı ideyaları və onun həyata keçirilməsi üçün addımları nəzərdə tutur. Əlbəttə ki, strateji menecment üçün müəyyən strategiyanın təhlili və seçilməsi üçün müəyyən qaydalar, sxemlər mövcuddur, lakin praktikada ona müxtəlif mövqələrdən baxıla bilər.

Strateji menecment, müəssisə üçün konkret strateji hədəfi inkişaf etdirmək üçün rəhbərlərin

bacarıq və intuisiyasının birləşməsidir. Məhz rəhbər işçilərin yüksək səriştəsi, peşəkarlığı və yaradıcı yanaşması müəssisənin xarici şərtlərlə keyfiyyət əlaqəsini təmin edir, həm də planların həyata keçirilməsinə kömək edir.

Strateji menecment müəssisənin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində və təbii ki, məqsədlərə çatmağın ən optimal yollarının tapılmasında hər bir işçinin fəal iştirakını nəzərdə tutur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, müəssisənin strateji idarəetmə prosesinə başlaması üçün çoxlu vaxt sərfi və işçilərin özlərinin səyləri tələb olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, müəssisənin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi məsələsinə həsr edilmiş bir sıra elmi əsərlər nəşr edilmişdir [1; 2; 3; 4, 5; 6]. Bəzi tədqiqatlarda müəssisələrin strateji və uzunmüddətli məqsədləri eyniləşdirilir, lakin bu zaman strateji menecment ilə qeyri-strateji menecment arasında fərq qoymaq lazımdır. Hər bir müəssisə bilməlidir ki, müəssisədə strategiyanın olmaması həmişə rəqabətdə məğlubiyyətə gətirib çıxarır. Strateji menecment ilə müəssisə gələcəkdən bu günə baxmağa və bu prosesdə prioritet inkişaf vəzifələrini müəyyənləşdirməyə çalışmalıdır.

Strateji menecment, ətraf mühitin və iş şəraitinin təşkilinin dəyişəcəyini nəzərə alaraq, gələcəkdə müəssisənin məqsədlərinə çatmaq üçün onun hazırda nə etməli olduğunu hər an müəyyən etməlidir. Strateji menecmentin problemləri çox vaxt çoxsaylı xarici amillərin təsiri altında yaranır. Müəssisənin səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün onların təsirini izləmək və ətraf mühitin daimi monitorinqini təşkil etmək lazımdır.

Ümumilikdə strateji menecmentin iki əsas növünü ayırmaq olar:

- birincisi müntəzəm idarəetmədir və öz strukturunda bir-birini tamamlayan bir neçə sistemi ehtiva edir. Bu tip strateji menecment çərçivəsində müəssisənin əsas imkanlarının idarə edilməsi prosesi baş verir;

- ikinci növ strateji menecment real vaxt rejimində həyata keçirilir və həm də qəfil yaranan problemlərin həlli ilə bağlıdır. Qeyd etmək vacibdir ki, bu tip menecment çərçivəsində strategiya da dəqiqləşdirilir.

Strateji menecment - dəqiq və tam təsvir edilmiş strategiyaların piramidasıdır. Strategiya təkə bazarın iqtisadi qanunları ilə deyil, həm də ölkə iqtisadiyyatında və müəyyən əmtəələrin bazarlarında hökm sürən qanunlarla müəyyən edilmiş “oyun qaydalarının” başa düşülməsinə və qəbul edilməsinə əsaslanaraq, öz hərəkətlərinin davranışının aydın istiqamətini əks etdirir. Bu nöqtəyi nəzərdən, strategiyanın məzmunu rəqabət üstünlüklərinin axtarışı, onların saxlanması və bazar mövqeyini saxlamaq və ya gücləndirmək üçün aktiv istifadə yolları və vasitələridir.

Strateji menecmentin əsasını müəssisənin fəaliyyətinin və inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edən fundamental strateji quruluş təşkil edir. Əsas strateji quruluşun məzmunu müəssisənin idarə edilməsinin biznes fəlsəfəsini müəyyən etməli və son nəticədə həm bütövlükdə müəssisənin, həm də onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin davamlı mütərəqqi inkişafının təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Strateji menecmentin prinsipləri

Strateji menecment müəssisənin fəaliyyətinə həlledici təsir göstərən və uzunmüddətli nəticələri olan razılaşdırılmış qərarlar toplusudur.

Araşdırmalar göstərir ki, elmi fikrin indiki mərhələsində təsərrüfat subyektinin səmərəliliyinin strateji menecment prinsiplərinin geniş diferensiallaşdırılmış sistemi mövcuddur. Bu prinsipləri üç əsas qrupa bölmək olar:

- ardıcılıq (sistemlilik) prinsipləri;
- inkişaf prinsipləri;
- idarəetmə prinsipləri.

Müəssisənin səmərəliliyinin strateji menecment prinsiplərinin əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi idarəetmə mexanizmlərinin strukturunda və müasir müəssisələrin inkişafında sürətli təkamül dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətlər gələcəkdə müəssisənin fəaliyyətinin strateji menecment prinsiplərinin sayının genişlənməsi ilə müəyyən edilir.

Müəssisənin inkişaf mərhələləri onun səmərəliliyinin strateji menecment sistemində müvafiq idarəetmə tədbirləri və bu proseslərin prinsipləri ilə əlaqələndirilməlidir. Belə ki, müəssisənin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi məqsədlərinin formalaşması mərhələsində əsas prinsiplər uyğunluq prinsipi və dinamizm prinsipləridir. Əslində bu, təsərrüfat subyektinin mövcud resurslarına və sənayenin dinamikasına (xarici mühitə) uyğun olaraq strateji menecment sisteminin işlənilib hazırlanması zərurətindən xəbər verir. Eyni zamanda, müəssisənin strateji inkişafının idarə edilməsi prosesi çeviklik, mürəkkəblik və optimallıq prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Müəssisənin strateji inkişafının idarə edilməsi prosesi bütün inkişaf sahələrini nəzərə almalı, sistemli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməlidir.

Müəssisənin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi məqsədlərinə nail olmaq mərhələsində səmərəlilik və nəticəlilik prinsipi kimi prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin strateji idarə edilməsi prosesi həmişə təsərrüfat subyektinin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyacını özündə ehtiva etməlidir.

Çoxlu sayda təsərrüfat subyektlərinin strateji menecment dövrünün və alətlərinin diferensiallaşdırılması imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq hesab edirik ki, müəssisənin səmərəliliyinin strateji menecment prosesinin əsas prinsipləri aşağıdakılar olmalıdır:

- uyğunluq prinsipi;
- nəzarət prinsipi;
- mürəkkəblik prinsipi;
- səmərəlilik prinsipi.

Müəssisənin fəaliyyətinin strateji idarə edilməsinin konseptual əsasları aşağıdakılara əsaslanmalıdır:

- rəqabət mühitinin inkişafının xarakterik xüsusiyyətlərinə;
- hadisələrin sürətli inkişafı ilə əlaqədar gələcəyin gözlənilməzliyinə;
- xarici mühitin öyrənilməsi üçün innovativ vasitələrdən istifadəyə;
- dəyişikliklərə uyğunlaşma reaksiyası kimi müəssisədən adekvat reaksiyanın formalaşdırılmasına.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin milli iqtisadiyyatının hazırkı inkişafı şəraitində təsərrüfat subyektinin səmərəliliyinin strateji idarə olunması prosesi bu prosesin elementlərinin mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli sistemidir [4, s. 204].

Hesab edirik ki, müasir şəraitdə müəssisənin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi prosesi aşağıdakı elementlərdən ibarət olmalıdır:

- müəssisənin strategiyasının işlənilib hazırlanması prosesinin planlaşdırılması. Bu mərhələ müəssisənin əsas maraqlı tərəflərinin gözləntilərinə uyğun olaraq uzunmüddətli perspektivdə müəssisənin inkişafı üçün əsas istiqamətlərin (məqsədlərin) müəyyən edilməsini nəzərdə tutmalıdır;

- strateji təhlil. Növbəti mərhələdə müəssisənin imkanları və potensialı təhlil edilməli, onun həm daxili, həm də xarici mühiti araşdırılmalıdır;

- əsas strategiyalar toplusunun hazırlanması. Bu mərhələ müəssisənin inkişafının əsas sahələrinə uyğun olaraq fərdi strategiyalar əsasında müəssisənin strateji inkişafının hərtərəfli inkişafını və onların həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu nəzərdə tutmalıdır;

- fərdi strategiyaların məzmununun əlaqələndirilməsi və onların tənzimlənməsi. Bu mərhələ çərçivəsində müəssisənin fəaliyyətinin strateji idarə edilməsinin müvafiq səviyyəsini təmin edən ən səmərəli strategiyaları seçilməli, bundan sonra bu strategiyaların strukturu ümumi strateji inkişaf sistemində əlaqələndirilməlidir;

- strategiyaların həyata keçirilməsi. Bundan əlavə, hazırlanmış strategiyalar mürəkkəblik, məqsədəuyğunluq və uyğunluq prinsipləri çərçivəsində müəssisənin fəaliyyətinin strateji idarəetmə sistemində birbaşa daxil edilməlidir;

- strategiyaların həyata keçirilməsinə nəzarət. Bu mərhələ bütövlükdə müəssisənin həyat dövrünün bütün səviyyələrində və xüsusən də müəssisənin strateji inkişaf sistemində həyata keçirilən

strategiyaların səmərəliliyinə uyğun olaraq struktur və sistemli nəzarətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, xarici müəssisələr Azərbaycan müəssisələrinə münasibətdə təsərrüfat subyektinin səmərəliliyi üçün strateji menecment strategiyalarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi təcrübəsi və bacarığı baxımından əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdirlər. Strateji fəaliyyətin idarə edilməsi prinsiplərinin tətbiqi çərçivəsində xarici müəssisələr yerli müəssisələrdən əhəmiyyətli fərqlərə malikdir və bu da öz növbəsində xarici müəssisələrə müvafiq səviyyədə rəqabət üstünlükləri verir [1, s. 519].

Fikrimizcə, xarici və yerli müəssisələrin fəaliyyətinin strateji menecment prinsiplərinin tətbiqinə yanaşmaların diferensiallaşdırılması aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

- yerli müəssisələrin maliyyə resurslarının nisbi məhdudluğu;
- yerli müəssisələrdə strateji menecmentin kifayət qədər tətbiq edilməməsi;
- milli iqtisadiyyatda strateji və antiböhran idarəetmə sistemlərinin inkişafı sahəsində ixtisaslı kadrlar məhdudluğu;
- milli iqtisadiyyatın inkişafındakı qeyri-sabitliyin uzunmüddətli perspektiv üçün strategiyaların planlaşdırılması və işlənilib hazırlanmasının səmərəliliyinə mənfi təsir göstərməsi;
- müəssisənin inkişafına yüksək səviyyəli mülkiyyətçilərin (səhmdarların) daha çox təsir göstərməsi, digər maraqlı tərəflərin (işçilərin, istehlakçıların) təsirinin minimal olması;
- milli müəssisələrin layihələrinin qısamüddətli olması onların səmərəliliyinin idarə edilməsi üçün uzunmüddətli strategiyaların işlənilib hazırlanmasına ehtiyacın olmamasına təsir göstərməsi;
- milli valyutanın dünyanın əsas valyutalarına nisbətdə məzənnəsinin dəyişməsi.

Bu amillər xarici və yerli müəssisələrin fəaliyyətinin strateji idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi sistemində mövcud fərqləri formalaşdırır.

Strateji menecmentin üstünlükləri, əhəmiyyəti və məhdudiyyətləri

Strateji menecmentə dair mövcud yanaşmaların, fikrlərin araşdırılması müəssisənin idarə edilməsində strateji yanaşmanın aşağıdakı üstünlüklərini vurğulamağa imkan verir. Strateji menecment:

- müəssisənin nə üçün fəaliyyət göstərməsi və müəyyən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi haqqında ümumi anlayışı təmin edir (bu, strateji məqsədlərinə çatmaq üçün müəssisənin bütün şöbələrinin və işçilərinin fəaliyyətinə vahid diqqəti cəlb etməyə imkan verir);
- müəssisənin cari uğurunu deyil, qeyri-sabit xarici mühit və şiddətli rəqabət şəraitində davamlı inkişafını təmin etmək üçün nəzərdə tutulur;
- strategiya ilə bağlı idarəetmənin bütün səviyyələrinin rəhbərlərinin qərarlarını birləşdirməyə imkan verir;
- resurslardan istifadənin alternativ variantlarını qiymətləndirmək imkanı verir, yəni resursların strateji cəhətdən əsaslandırılmış və səmərəli layihələrə köçürülməsinin məqsədəuyğunluğunu təmin edir;
- dəyişən vəziyyətlərə passiv reaksiya deyil, müəssisənin aktiv idarə edilməsini təşviq edən bir mühit yaradır;
- ən yeni və mütərəqqi inkişaflardan istifadə olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, müəssisə üçün strateji menecmentin əhəmiyyəti əsasən aşağıdakılar hesab edilə bilər [8]:

- müəssisənin performansını artırır;
- resursların səmərəli və optimal istifadəsinə imkan yaradır;
- fəaliyyəti prosesində qeyri-müəyyənliyi azaldır;
- dəyişikliklərin idarə edilməsinə imkan yaradır;
- kollektivin idarəetmədə iştirakına şərait yaradır;
- rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsinə imkan yaradır;
- motivasiya və innovasiyaları təşviq edir.

Bununla belə, strateji menecmentə xas olan bəzi məhdudiyyətləri qeyd etmək lazımdır:

- strateji menecment öz mahiyyətinə görə gələcək haqqında dəqiq və müfəssəl mənzərə verə bilmir, bu isə strateji planların işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini çətinləşdirir;
- strateji menecmentdə məhdud problemlərin həlli zamanı və konkret situasiyalarda nəyi və necə etməyi nəzərdə tutan təsviri nəzəriyyə yoxdur. Hər bir menecer strateji menecmenti özünəməxsus şəkildə başa düşür və həyata keçirir, lakin hər kəsdə strateji uzaqgörənlik yoxdur;
- müəssisənin strateji menecment prosesinə başlaması üçün böyük səylər, çox vaxt və resurs xərcləri tələb olunur.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə istənilən müəssisənin təsərrüfat-istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə strateji menecmentin hansı səviyyədə tətbiq edilməsindən asılıdır. Ona görə də fəaliyyəti prosesində strateji menecmentin xüsusiyyətlərinin və prinsiplərinin nəzərə alınması və tətbiqi hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hesab edilməlidir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, vahid universal strateji menecment olmadığı kimi, bütün müəssisələr üçün vahid strategiya da yoxdur. Ona görə də müəssisədə strateji menecment tətbiq edilərkən müəssisənin fəaliyyət xüsusiyyətləri, potensial imkanları, strateji menecmentin uyğunluq, nəzarət, mürəkkəblilik və səmərəlilik kimi əsas prinsipləri nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ансофф, И. Стратегическое управление / И. Ансофф. - М.: Экономика, 2018. - 519с .
2. Антонов, Г.Д. Стратегическое управление организацией: учебное пособие / Г.Д. Антонов, О. П. Иванова, В. М. Тумин. – Москва : ИНФРА-М, 2020. – 239 с.
3. Нестеренко Е. Сущность стратегического управления: понятие и виды. <https://finacademy.net/materials/article/cushchnost-strategicheskogo-upravleniya>
4. Попов С.А. Стратегическое управление: 17 модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Модуль 4. Москва: ИНФРА, М, 2010. 304 с.
5. Чуб Б.А. Стратегический менеджмент организации. – М.: Наука, 2006. – 232 с
6. 8 Quick Characteristics of Strategic Management/
<https://studynotesexpert.com/characteristics-of-strategic-management/>
7. What is Strategic Management? Characteristics, Risk, Benefits, Need
<https://www.geektonight.com/what-is-strategic-management-definitions-characteristics-benefits/>
8. Suman (Kul Prasad) Pandit Characteristics And Importance Of Strategic Management
<https://businessmantalk.com/characteristics-and-importance-of-strategic-management/>

*Хилал Ибрагим оглы Мамедов
магистрант АГУНП,*

*научный руководитель: Шамс Тейюб кызы Алиева
доцент АГУНП*

Особенности применения стратегического управления на предприятии

Резюме

Цель исследования - дать предложения и рекомендации по улучшению внедрения стратегического менеджмента на предприятии.

Методология исследования - системный подход, экспертный метод и методы обобщения.

Результаты исследования - изучены особенности применения стратегического менеджмента на предприятии и даны соответствующие рекомендации по совершенствованию их применения.

Практическая значимость исследования – результаты исследования и выдвинутые предложения могут быть использованы при подготовке мероприятий по совершенствованию применения стратегического менеджмента на предприятии.

Оригинальность и научная новизна исследования - обоснована необходимость совершенствования применения стратегического менеджмента на предприятии и показаны его конкретные пути.

Ключевые слова: *предприятие, стратегическое управление, особенности, внедрение, совершенствование, реализация.*

*Hilal Ibrahim Mamedov
magistr ASOIU,*

*Shams Teyyub Aliyeva
ass. prof. ASOIU*

Features of the application of strategic management in the enterprise

Summary

The purpose of the study-is to give suggestions and recommendations for improving the implementation of strategic management in the enterprise.

Research methodology-a systematic approach, an expert method and methods of generalization.

The results of the research-the features of the application of strategic management at the enterprise were studied and appropriate recommendations were given to improve their application.

The practical importance of the research-the results of the study and the proposals put forward can be used in the preparation of measures to improve the application of strategic management in the enterprise.

The originality and scientific innovation of the research - the need to improve the application of strategic management in the enterprise is substantiated and its specific ways are shown.

Key words: *enterprise, strategic management, features, implementation, improvement, implementation.*

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Kooperasiya” elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir. Xülasələrdə həmçinin müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir.*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə yarımbaşlıqların verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şrifflərlə, 8-10 səhifədən az olmamalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.*

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 25.12.2023

Format: 60x84, 1/8

Fiziki çap vərəqi: 27,5

Tirajı: 300 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəşriyyat-mətbəə şöbəsində yığılıb səhifələnmiş və çap edilmişdir.

Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.